

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1995

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1996

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (1996). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1995*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

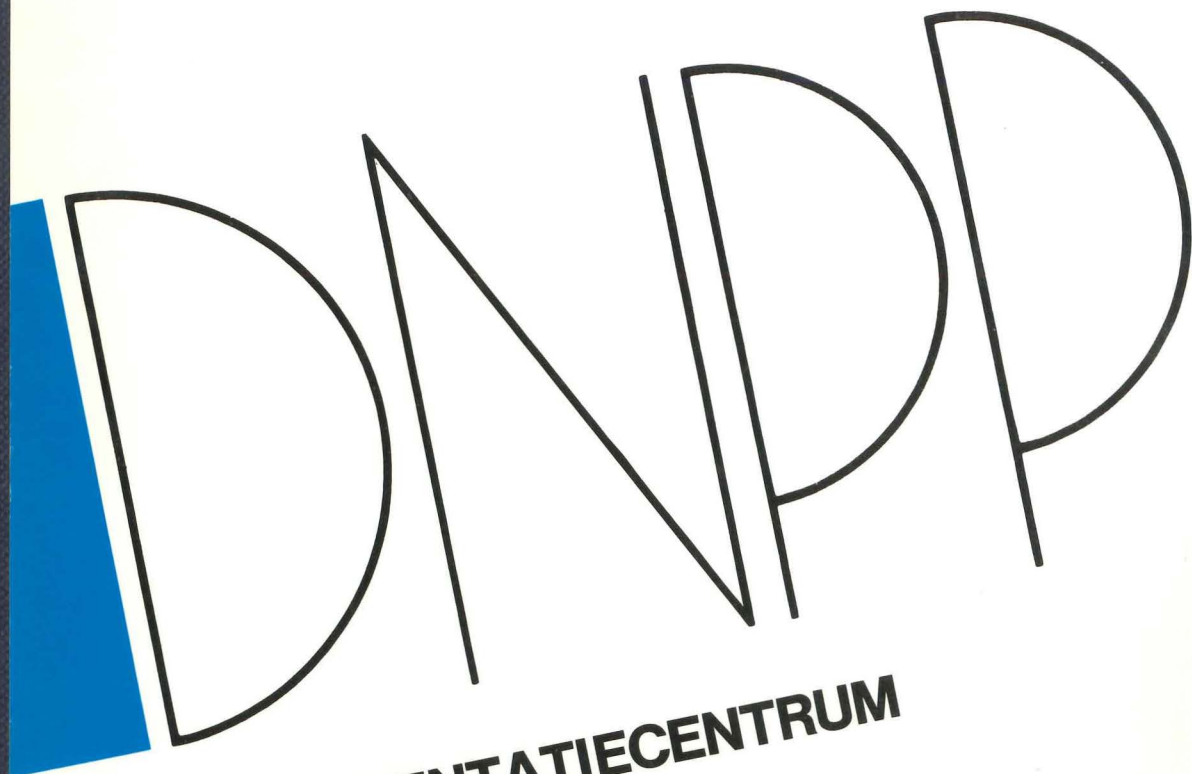
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN**
JAARBOEK 1995

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

JAARBOEK 1995

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN
OUDE BOTERINGESTRAAT 52
9712 GL GRONINGEN
TEL.: 050-363 68 30
FAX.: 050-363 72 56
E-MAIL: DNPP@UB.RUG.NL

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1995
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen - RU Groningen
ISBN:	90-75612-01-X
redactie:	G. Voerman
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door f 25,00 over te maken op giro 2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek DNPP 1995'.

VOORWOORD

De politieke partijen stonden in 1995 volop in de belangstelling van de politiek zelf. Het ging hierbij met name om de vraag op welke wijze de financiële ondersteuning van partijen door de overheid diende te geschieden. In zijn notitie over dit onderwerp onderstreepte minister H.F. Dijkstal van Binnenlandse Zaken het belang van partijen door te stellen dat 'een democratisch politiek systeem zonder politieke partijen slecht voorstelbaar is'.

Wanneer partijen essentieel zijn voor het politieke bestel, dan is het ook van groot belang dat hun activiteiten - op het terrein van de ideeënproductie, de kandidaatstelling, de interne partijorganisatie en zo meer - worden vastgelegd. Als enige universitaire instelling in Nederland legt het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) zich toe op het verzorgen van de documentatie betreffende de organisatie, opvattingen en werkzaamheden van alle in de Staten-Generaal vertegenwoordigde politieke partijen. De nadruk ligt daarbij op de activiteiten van deze partijen buiten de Eerste en Tweede Kamer, omdat hun parlementaire handelingen reeds elders worden gedocumenteerd.

In dit Jaarboek wordt verslag gedaan van de werkzaamheden die het Documentatiecentrum op het terrein van de documentatie en informatievoorziening heeft verricht. Uit dit overzicht moge blijken dat het DNPP niet alleen aandacht besteedt aan het verzamelen en ontsluiten van documentatie- en archiefmateriaal, maar tevens poogt het onderzoek naar partijen te bevorderen. Eén manier om dat te doen is de publikatie van onderzoeksresultaten in dit Jaarboek. Ook dit jaar werd een keuze gemaakt uit een aantal belangwekkende politicologische en historische studies over politieke partijen.

Tot slot maak ik graag van de gelegenheid gebruik om op deze plaats Marjolein Nieboer te bedanken, die aan het einde van 1995 haar functie op het DNPP verruilde voor een werkring elders. Zo'n vijf jaar lang heeft zij als documentaliste het DNPP vele diensten bewezen.

Groningen
maart 1996

G. Voerman
Hoofd DNPP

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 1995 DNPP	3
Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, Kroniek 1995 . Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1995	14
K. van Kersbergen, Hopen op macht . De neergang van de Nederlandse christen-democratie in vergelijkend perspectief	92
S.B. Wolinetz, Internal politics and rates of change in the Partij van de Arbeid, 1957-1994	113
V.P. van Stipdonk en J.J.M. van Holsteyn, Wat ouderen verbond . Verklaringen van het ontstaan en succes van een nieuwe partij	127
V. Mamadouh, N.P. Passchier en H. van der Wusten, Hetzelfde maar toch verschillend . De verkiezingskaart van Nederland na de 'aardverschuiving'	149
A. Krouwel, Partijverandering in Nederland . De teloorgang van de traditionele politieke partij?	168
G. Voerman, De ledentallen van politieke partijen, 1945-1995	192
H. Anker, Voorbij 'Berlusconi voorbij' . Methoden en technieken van politiek marktonderzoek	207
R.A. Koole, Het diffuse karakter van de partijtheorie	232
A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur, De ontgroening van GroenLinks . Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan het lustrumcongres van GroenLinks op 25 november 1995	247
P.A.M. Arntzenius, Vaticaanse bemoeienissen met de Nederlandse politiek . Over een conflict tussen de rooms-katholieke kerk en de priester-politicus dr. H.J.A.M. Schaepman in 1894	265
Auteurs	278

JAARVERSLAG 1995 DNPP

Inleiding

Na het enerverende verkiezingsjaar 1994 was 1995 voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen een betrekkelijk rustig jaar. Slechts één keer hadden er verkiezingen plaats, tegen drie maal in het jaar daarvoor. Van de relatieve rust werd gebruik gemaakt door een begin te maken met de retrospectieve invoer van de catalogus van vóór 1986 in het geautomatiseerde bestand van het DNPP. Naast dergelijke bijzondere activiteiten werd uiteraard veel aandacht besteed aan de reguliere taken van het DNPP. Opnieuw groeiden de collecties sterk. De Statenverkiezingen en enkele grote, incidentele schenkingen waren hieraan debet. De dienstverlening kreeg ruime aandacht, evenals de contacten met het onderwijs- en onderzoeksveld.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP ingesteld. Op 1 januari 1995 bestond het Adviescollege uit de volgende leden:

- prof.dr. D.F.J. Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.mr. D.J. Elzinga, hoogleraar Staatsrecht, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- prof.dr. F.N. Stokman, hoogleraar Sociologie, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociale Wetenschappen;
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), directeur Dienst Onderwijs, Onderzoek en Planning van de Rijksuniversiteit, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dhr. Chr. Wiersma, directeur Openbare Bibliotheek te Groningen, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dr. A.C. Klugkist, Bibliothecaris, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege vergaderde in het verslagjaar eenmaal, op 8 december. Het Adviescollege besprak op deze bijeenkomst de door het DNPP in 1995 ontplooidde activiteiten. Daarnaast werd stilgestaan bij het 'retro-project', de retrospectieve invoer van de kaartcatalogus van vóór 1986 in de geautomatiseerde catalogus van het DNPP.

Personeelsformatie

Op 1 januari 1995 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

mevr. drs. M. Nieboer - documentaliste (0,5 fte)

mevr. I.M. Noomen - documentaliste (0,5 fte)

mevr. B.H. Pier - secretaresse (0,7 fte)

mevr. D. van Rheenen - secretaresse (0,3 fte)

drs. G. Voerman - Hoofd (1,0 fte)

Aan het einde van het jaar kondigde mevr. Nieboer haar vertrek aan. Sinds 1990 was zij als documentaliste aan het DNPP verbonden. Vanaf 1993 combineerde zij deze part-time functie met het docentschap research aan de faculteit Journalistiek en Communicatie van de Christelijke Hogeschool Windesheim in Zwolle. Mevr. Nieboer heeft als documentaliste onder meer een grote bijdrage geleverd aan de ontwikkeling en beschikbaarstelling van de geautomatiseerde bestanden van het DNPP. Vanaf 1 januari 1996 werd zij projectleider bibliotheekautomatisering aan de Hanzehogeschool te Groningen. Na het afronden van de sollicitatieprocedure kon in december mevr. Van Rheenen als documentaliste worden benoemd. Haar aanstelling met ingang van 1 januari 1996 had een vacature op het secretariaat als gevolg.

Zoals gebruikelijk waren ook in dit verslagjaar enkele vrijwilligers op het Centrum werkzaam. Drs. J. Hippe verrichtte weer vele waardevolle diensten voor het DNPP. De historici drs. R.F. van Wijk en drs. B.H. de Boer droegen bij aan enkele bibliografische projecten en aan de verwerking van schenkingen. Verder deden in het verslagjaar enkele stagiaires op het DNPP werkervaring op. Van 21 november 1993 tot 10 maart 1995 liep mevr. M.F. Kolthof - studente aan de Hanzehogeschool, Hogeschool van Groningen - opleiding BDI-informatieverzorging - stage. Twee studenten van de studierichting Politicologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen waren als stagiaire op het DNPP werkzaam: dhr. H. Horsten (van 15 januari tot 7 april) en mevr. S. Blair (die haar stage op 1 oktober begon).

Dienstverlening

Ook in 1995 legde de dienstverlening een groot beslag op de arbeidstijd. Vergeleken met 1994 bleef het aantal gebruikers dat het DNPP bezocht min of meer stabiel. Zo'n 1000 bezoekers maakten gebruik van de bestanden van het Centrum. Het aantal schriftelijke en telefonische verzoeken om informatie liep tegen de 1100. De Statenverkiezingen zorgden voor een tijdelijke toename van de vraag om informatie. De groep gebruikers bestond ook nu weer vooral uit doctoraalstudenten van verschillende disciplines. Ook HBO-studenten, journalisten, wetenschappers, leraren en leerlingen van middelbare scholen deden echter een beroep op het DNPP. Dienstverlening vond verder plaats door middel van ondersteuning van onderwijsactiviteiten van verschil-

lende aard (zie onder 'relaties met instellingen en het onderwijsveld').

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en de overige collecties wordt verwezen naar de geheel herziene en geactualiseerde *Beschrijving van de collecties van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, die in de zomer van 1995 verscheen. Een globale aanduiding is hier echter op zijn plaats. In 1995 werden op het DNPP de volgende collecties (die bijna allemaal toegankelijk zijn via de geautomatiseerde catalogus) bijgehouden en uitgebreid:

1. *boeken*. Deze collectie bevat historische en politicologische literatuur betreffende politieke partijen, alsmede (auto-)biografieën van politici. Het aantal boeken bedroeg eind 1995 circa 2200.

2. *brochures*. Deze verzameling bevat door politieke partijen of verwante organisaties uitgegeven brochures, nota's en rapporten. Deze publikaties worden systematisch aangeschaft. Het aantal brochures bedraagt circa 4250.

3. *knipsels*. Op het DNPP is een uitgebreide collectie knipsels aanwezig over partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland, met het accent op de activiteiten van de partijen buiten het parlement. Deze knipselverzameling gaat terug tot 1970. Momenteel worden vier kranten geknipt: het *Nieuwsblad van het Noorden*, *NRC Handelsblad*, *Trouw* en de *Volkskrant*.

4. *dag-, week- en partijbladen*. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden of op microfiche gefotografeerde dagbladen, opiniebladen en partijbladen. Zeker bij de laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid.

5. *affiches*. In 1986 is begonnen de groeiende hoeveelheid affiches systematisch te ordenen, te fotograferen en te ontsluiten. Eind 1995 bezat het DNPP ongeveer 1.500 verschillende affiches van politieke partijen. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrukken ter beschikking worden gesteld.

6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijbijeenkomsten zoals congressen en partijraden. Eind 1995 telde het geluidsarchief zo'n 350 geluidsbanden en 275 cassettes.

7. *archieven*. Het DNPP ontvangt regelmatig archieven van partijen en particulieren. Per 31 december 1995 had het DNPP de volgende collecties in beheer:

7.1 *persoonsarchieven*

J.G. Bettink (VVD, 1947-1948; 0,25 m.)

B. de Boer (D66, 1967-1986; 1,0 m.)

R.A.P. van den Bree (EVP, 1979-1986; 1,1 m.)

H. Dekker (PPR, 1967-1971; 0,1 m.)
 J.M. Drees (DS'70, 1970-1983; 0,8 m.)
 W. Drees (DS'70, 1970-1983; 1,8 m.)
 H. C. Dresselhuys (BVL, LSP, 1917-1926; 1,2 m.)
 H.M. Koornneef (LSP, PvdV, VVD, 1939-1960; 0,25 m.)
 A.J. Meerburg (D66, 1968-1974; 0,35 m.)
 C. Ofman (EVP; plaatsingslijst in voorbereiding)
 A. Russchen (DS'70, 1970-1983; 0,1 m.)
 J. Schilthuis (VDB, 1919-1946; 0,25 m.)
 N.F.I. Schwarz (D66, 1967-1974; 0,35 m.)
 mevr. Joh. H. Springer (VVD, 1952-1985; 0,4 m.)
 A. van Stuijvenberg (DS'70, 1968-1974; 0,25 m.)
 G. Taal (collectie liberale documentatie, 1870-1950; 2,4 m.)
 H.J.G. Waltmans (PPR, 1972-1983; 0,25 m.)
7.2 partijarchieven
 Anti-revolutionaire kiesvereniging Ulrum (1888-1981; 0,25 m.)
 D66 landelijk partijarchief (plaatsingslijst in voorbereiding)
 D66-afdeling Groningen (1966-1987; 0,7 m.)
 DS'70 landelijk partijarchief (1970-1983; 5,7 m.)
 EVP landelijk partijarchief (1978-1991; 1,0 m.)
 EVP-afdeling Den Haag (plaatsingslijst in voorbereiding)
 EVP-afdeling Drenthe (plaatsingslijst in voorbereiding)
 EVP-afdeling Utrecht (plaatsingslijst in voorbereiding)
 EVP-afdeling Zeist en omstreken (plaatsingslijst in voorbereiding)
 GroenLinks Provinciale Statenfractie Groningen (1979-1992; 0,25 m.)
 JOVD landelijk organisatie-archief (1970-1992; 6,6 m.)
 JOVD-district-Noord (1952-1991; 0,9 m.)
 JOVD-afdeling Groningen (1952-1987; 0,7 m.)
 LSVN (1963-1976; 0,2 m.)
 PSP-gewest Groningen (1973-1981; 0,25 m.)
 PSP-afdeling Groningen (1957-1990; 2,4 m.)
 PPR-afdeling Groningen (plaatsingslijst in voorbereiding)
 PPR-provincie Groningen (plaatsingslijst in voorbereiding)
 VVD landelijk partijarchief (1890, 1948-1990; 22,0 m.)
 VVD-kamercentrale Groningen (1964-1991; 1,8 m.)
 VVD-ondercentrale Fivelingo (1949-1984; 0,10 m.)
 VVD-ondercentrale Veenkoloniën-Westerwolde (1975-1984; 0,10 m.)
 VVD-afdeling Appingedam (1970-1978; 0,25 m.)
 VVD-afdeling Delfzijl (1979-1987; 0,25 m.)
 VVD-afdeling De Marne (1946-1986; 0,1 m.)
 VVD-afdeling Eenrum (1946-1990; 0,1 m.)
 VVD-afdeling Groningen (1946-1979; 1,2 m.)
 VVD-afdeling Haren (1967-1987; 0,5 m.)
 VVD-afdeling Hefshuizen (1978-1987; 0,25 m.)

VVD-afdeling Stadskanaal (1979-1984; 0,25 m.)

VVD-afdeling Warffum (1946-1990; 0,6 m.)

VVD-afdeling 't Zandt (1946-1986; 0,25 m.)

VDJO-'Historisch archief' (1934-1946; 1,0 m.)

VDB-afdeling Amsterdam (1945; 0,01 m.)

Met uitzondering van de collecties waarvan de plaatsingslijst nog in voorbereiding is, zijn al deze archieven voor onderzoek beschikbaar. In verband met de beperkende voorwaarden die soms aan de raadpleging van een archief zijn gesteld, verdient het aanbeveling hierover van tevoren met het DNPP contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP en in een enkel geval ook van de archiefhouder.

8. *overig*. Zonder uitputtend te zijn, worden hier nog de volgende collecties genoemd:

- collecties statuten, reglementen, jaarverslagen, verkiezings- en beginselprogramma's;
- congresstukken (van congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen).

Mede om deze collecties ook voor een vroegere periode op specifieke deel-terreinen zo volledig mogelijk te maken, worden bibliografische projecten opgezet. In het verslagjaar werd aan verschillende projecten gewerkt.

In samenwerking met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) bereidt het DNPP de uitgave voor van een veelomvattend apparaat voor de geschiedschrijving van de sociaal-democratie. Het IISG en het DNPP namen ook het initiatief tot de herziening en actualisering van de uitgave *Van bron tot boek. Apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland*. Verder zijn de werkzaamheden aan de bibliografie over de protestants-christelijke partijen voortgezet. Hierbij werkt het DNPP samen met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ten slotte zijn flinke vorderingen gemaakt bij de voorbereiding van een bibliografie en een bronnenoverzicht betreffende de PPR.

De verwerking van schenkingen van documentatie- en archiefmateriaal is zeer arbeidsintensief. Als aanvulling op de eigen collecties werd onder meer van het IISG materiaal ontvangen. In het verslagjaar vulden D66 en de VVD hun reeds op het DNPP gedeponeerde archieven aan.

Automatisering

In 1986 startte de automatisering van de catalogus van het DNPP. Daarbij werd gebruik gemaakt van het systeem van PICA, het samenwerkingsverband van een groot aantal openbare, wetenschappelijke en speciale bibliotheken in Nederland. Eind 1994 kwam de geautomatiseerde DNPP-catalogus beschik-

baar via het Open Bibliotheek Netwerk (OBN). Via de on-line publieks-catalogus (OPC) van de Universiteitsbibliotheek Groningen kan iedereen die toegang heeft tot het OBN, zoekacties uitvoeren in de geautomatiseerde catalogus van het DNPP. In 1995 werd een handleiding opgesteld om externe gebruikers het zoeken te vergemakkelijken.

Per 31 december 1995 telde de geautomatiseerde catalogus van het DNPP circa 36.000 titels van boeken en brochures en van artikelen uit partijbladen, opiniebladen, wetenschappelijke tijdschriften en enkele dagbladen. Vergeleken bij vorige jaren is het aantal ingevoerde titels sterk gegroeid. Voor een deel komt dit op conto van het in september gestarte 'retro-project'. Hierbij wordt de van vóór 1986 daterende kaartcatalogus door de catalogiseerafdeling van de Universiteitsbibliotheek retrospectief in het geautomatiseerde bestand van het DNPP ingevoerd. Dit project, dat werd mogelijk gemaakt door een gezamenlijke inspanning van de Universiteitsbibliotheek en de bij het DNPP betrokken faculteiten, zal naar verwachting in 1997 zijn afgerond.

Onderzoek en publikaties

Behalve de documentatie en de dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 1995 werden verschillende - meestal elders geïnitieerde - onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund:

- Documentatiearbeid ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder en C.J.M. Schuyt).
- Documentatiearbeid ten behoeve van het jaarboek *Parlement en kiezer* (onder redactie van G.G.J. Thissen).
- Documentatiearbeid ten behoeve van de *Gids voor politiek Nederland 1996*, die in samenwerking met het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) wordt uitgegeven.
- Apparaat voor de geschiedschrijving van de sociaal-democratie; in samenwerking met het IISG.
- Herziening en actualisering van *Van bron tot boek. Apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland*; in samenwerking met het IISG.
- Bibliografie betreffende de protestants-christelijke partijen; in samenwerking met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).
- 'Research Project on Western-European Communism'; onderzoeksproject gecoördineerd door S. Courtois (Centre d'Etude, d'Histoire et de Sociologie du Communisme; Université de Paris X, Nanterre).
- 'Groupe de Recherche sur la Gauche en Europe'; onderzoeksproject

gecoördineerd door M. Lazar (Centre de Recherches Politiques de la Sorbonne); in 1995 afgerond.

- 'The Makers of West European Institutions. A Biographical Dictionary'; biografisch woordenboek onder redactie van D.S. Bell (University of Leeds).
- 'Reizigers naar Rusland'. Tentoonstellingsproject betreffende de (politieke) relaties tussen Nederland en Rusland/Sovjet-Unie in de negentiende en twintigste eeuw; in samenwerking met het Gemeentearchief Groningen en de vakgroep Geschiedenis en het Universiteitsmuseum van de Rijksuniversiteit Groningen.
- Onderzoeksproject 'politieke communicatie'; in samenwerking met de Stichting Film en Wetenschap te Amsterdam en de Universiteit van Amsterdam.
- Geannoteerde publikatie van documenten betreffende de betrekkingen tussen de CPN en de Communistische Internationale, in samenwerking met het IISG en het *Rossijskij centr chranenija i izustsenija dokumentov novejszej istorii (RTsChIDNI)*; Russisch centrum voor de bewaring en bestudering van documenten betreffende de eigentijdse geschiedenis) te Moskou.

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, onder andere: Politicologenetmaal (Soesterberg), symposium van het Research Project on Western-European Communism (Parijs), de Medlicott Symposium on International Communism and the Communist International (University of Exeter), de Conference on the 50th anniversary of the end of the Second World War (Murmansk State Pedagogical Institute), de International Scientific Conference 'Russia and Holland - 300 year cooperation' (Moscow State University of Culture) en het congres 'Christen-democratische partijen in de Europese Unie, 1945-1995' (Katholieke Universiteit van Leuven).

In 1995 verbleef dhr. Voerman enkele weken in Moskou om in het kader van zijn promotie-onderzoek naar de relatie tussen de CPN en de Communistische Internationale in het interbellum onderzoek te doen in het *RTsChIDNI* (zie hierboven). Deze instelling beheert het archief van de Communistische Internationale (betreffende de periode 1919-1943).

Verschillende onderzoeksresultaten werden vastgelegd in schriftelijke stukken. Het *Jaarboek 1994* van het DNPP werd begin april gepubliceerd. De verschijning kreeg ruime aandacht van de media. In dit Jaarboek en daarbuiten verzorgden de stafleden van het DNPP in 1995 de volgende publikaties en papers:

- Joop Hippe en Gerrit Voerman, 'Reformatorische partijfusie', in: *Amendement*, 3 (1995), 1 (jan.), 17-19.
- Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Kroniek 1994.

- Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen, 1995, 14-91.
- A.P.M. Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders. Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen, 1995, 123-148.
 - Paul Lucardie, 'General Elections in the Netherlands, May 1994: The Triumph of Grey Liberalism', in: *Environmental Politics*, 4 (1995), nr. 4, 119-122.
 - Paul Lucardie, 'New Parties, Old Ideologies and Constrained Coalitions: Party Systems after the Cold War'. Paper gepresenteerd op de Polybius Zomerschool 'Domestic and International Politics after the Cold War', Katholieke Universiteit Nijmegen, 19-23 juni 1995.
 - A.P.M. Lucardie, 'Christian Democratic parties and civil society'. Paper gepresenteerd op het congres 'Christen-democratische partijen in de Europese Unie, 1945-1995', Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum (KADOC) van de Katholieke Universiteit van Leuven, 15-18 november 1995.
 - Paul Lucardie en Helm Horsten, 'Stemwijzer Statenverkiezingen Groningen', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 maart 1995.
 - Paul Lucardie en Helm Horsten, *Programvergelijking Provinciale Statenverkiezingen Noord-Holland 1995*, Haarlem, 1995.
 - Paul Lucardie en Helm Horsten, *Stemwijzer Noord-Holland*, Haarlem, 1995.
 - A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur, 'Groene top en rode basis? De Wet van May toegepast op GroenLinks. Een onderzoeksnotitie', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, 1995, 261-269.
 - Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur, 'De interne partijcultuur van GroenLinks'. Paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal van de Nederlandse Kring voor de Wetenschap der Politiek, Soesterberg, 1-2 juni 1995.
 - Paul Lucardie, Jelle van der Knoop, Wijbrandt van Schuur en Gerrit Voerman, 'Greening the Reds or Reddening the Greens?: The Case of the Green Left in The Netherlands', in: W. Rüdig, ed., *Green Politics Three*, Edinburgh, 1995, 90-111.
 - Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'The Netherlands', in: *European Journal of Political Research*, 28 (1995), 3/4, 427-436.
 - Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'Meer aandacht dan gewoonlijk voor buitenlandse politiek', in: *Staatscourant*, 19 december 1995.
 - G. Voerman en W. van Schuur, 'David en Goliath? Over de SP en de PvdA', in: *Socialisme & Democratie*, 52 (1995), 2 (feb.), 86-92.
 - G. Voerman, 'De coming men van de CPN. Goulloze, De Groot en de Komintern (1929-1930)', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen, 1995, 237-260.
 - Gerrit Voerman, 'The Netherlands: Losing colours, turning green',

in: Dick Richardson and Chris Rootes, eds., *The Green Challenge. The development of Green parties in Europe*, Londen/New York, 1995, 109-127.

- G. Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952', in: P.G.C. van Schie, red., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland*, Kampen, 1995, 83-96.
- Gerrit Voerman, 'Het Groninger liberalisme, vroeger en nu', in: *Liberaal Vizier*, 21 (1995), 2 (feb.), 8-10.
- Gerrit Voerman, 'Toespraak bij de overdracht van het CPN-archief aan het IISG, 19 november 1994', in: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, maart 1995, nr. 37, 45-50.
- Gerrit Voerman, 'De Groot aan het bewind. De CPN en de Komintern, 1935-1938', in: *Politiek & Cultuur*, 55 (1995), 1 (apr.), 125-131.
- Gerrit Voerman, 'Politieke pubers? De geschiedenis van de VDJO en de JOVD', in: *Liberaal Reveil*, 36 (1995), 2 (apr.), 82-84.
- Gerrit Voerman, 'Baltus Hendrik Pekelharing', in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*. Deel VI, Amsterdam, 1995, 167-171.
- Gerrit Voerman, 'A feared friend. The Dutch and the Soviet Union during the Second World War'. Paper presented at the conference on the 50th anniversary of the end of the Second World War, Murmansk State Pedagogical Institute, Murmansk, 25-27 April 1995.
- Gerrit Voerman, 'BVD-archief is anderhalve kilometer unieke historie', in: *de Volkskrant*, 27 juni 1995.
- Gerrit Voerman, 'From Lenin's comrades in arms to "Dutch donkeys". The CPN and the Comintern in the 1920s'. Paper presented at the 3rd Medlicott Symposium on the Communist International, University of Exeter, Exeter, 23-25 July 1995.
- Gerrit Voerman, 'Some observations on the relationship between the CPN and the Soviet Union, 1917-1989'. Paper presented at the International Scientific Conference 'Russia and Holland - 300 year cooperation', Moscow State University of Culture, Moscow, 25-27 October 1995.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het DNPP - deels gratis - periodieken, brochures, nota's en rapporten. Van sommige partijen werden ook archivalia ontvangen. Partijen doen ook regelmatig een beroep op de collecties van het DNPP.

Op het wetenschappelijke vlak participeerde het DNPP in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (PONTEG; een zogeheten 'AIO-netwerk'). Dhr. Lucardie onderhield namens het DNPP de contacten met het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP); dhr. Voerman met onder andere het IISG en de Stichting Film en Wetenschap - Audiovisueel Archief. In het verslagjaar werden contacten gelegd met het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (ING). Dr. D. Haks, directeur van het ING, bezocht op 13 april het DNPP. Op 16 mei stelde dr. A. Wessels, als historicus verbonden aan het Instituut vir Eietydse Geskiedenis van de Universiteit van Oranje-Vrijstaat in Zuid-Afrika zich op de hoogte van de werkwijze van het DNPP. Het instituut waaraan hij werkzaam is, beschikt over een documentatieafdeling dat materiaal beheert betreffende de politiek en het openbaar bestuur van Zuid-Afrika. Op 14 december bezocht een groep medewerkers van het *Rossijskij centr chranenija i izutsjenija dokumentov novejszej istorii (RTsChIDNI)* het DNPP.

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast werden in 1995 door medewerkers van het DNPP ook gastcolleges gegeven en cursussen verzorgd of ondersteund. Op 14 maart leidde dhr. Voerman een discussiegroep over de interne organisatie van politieke partijen op een werkconferentie van Nederlandse en Zuidafrikaanse politici die in Den Haag werd gehouden.

Op 17 maart gaf hij een college over het Nederlandse communisme voor studenten van de interviewcursus Nieuwste Geschiedenis. Met drs. H. Wedman van de vakgroep Geschiedenis gaf dhr. Voerman in de eerste helft van 1995 een uitgebreid kernvak met als onderwerp 'de Nederlandse arbeidersbeweging en Rusland'. Verder begeleidde hij enkele studenten bij hun eindschrijving. Op 2 november hield dhr. Voerman een gastcollege over de Nederlandse politieke partijen, in het kader van het politicologie-college dat door de sectie Politieke Wetenschappen van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid wordt gegeven. In november en december gaf hij tevens enkele inleidingen over de collecties van het DNPP voor geschiedenisstudenten van de Rijksuniversiteit Groningen. Op 1 december gaf dhr. Voerman een gastcollege over historisch onderzoek in Rusland aan studenten geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Dhr. Lucardie hield op 16 augustus een inleiding over politieke partijen in Nederland voor eerstejaars HBO- en RUG-studenten afkomstig van de Antillen. Op 25 oktober hield hij een voordracht over 'Ecologie en Democratie' voor het vakgroepscolloquium

Sociale filosofie, Sociale kennistheorie en Ethiek (SSE) aan de Faculteit der Wijsbegeerte aan de RUG. Dhr. Lucardie verzorgde ten slotte op 26 oktober een inleiding over de 'Typologie der niederländischen Parteien' voor de Vakgroep Politicologie aan de Universiteit van Oldenburg.

Bijzondere activiteiten

Ook dit jaar ontwikkelde het DNPP weer diverse bijzondere activiteiten. In verband met de Statenverkiezingen verzorgde het DNPP voor het *Nieuwsblad van het Noorden* een zgn. 'stemwijzer', waarin de programma's van de deelnemende partijen in Groningen werden toegelicht. Voor het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) stelde dhr. Lucardie samen met H. Horsten een -vergelijking op van de programma's van de politieke partijen in Noord-Holland, die door dit instituut in brochurevorm en op diskette werd uitgegeven.

KRONIEK 1995

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1995

Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Voor de meeste politieke partijen was 1995 een rustig jaar, waarin electorale tegenslagen verwerkt en overwinningen geconsolideerd werden die hun in het voorafgaande 'super-verkiezingsjaar' deelachtig waren geworden. Vergeleken bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 veroorzaakten de verkiezingen van Provinciale Staten en Eerste Kamer geen aardverschuiving, al leverden ze wel enkele verrassingen op.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die zich buiten het parlement afspeelden. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers elders al gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC-Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*; deze artikelen worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;
- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens door het DNPP worden verzameld.

Om de gebeurtenissen binnen de afzonderlijke partijen in een context te plaatsen, worden eerst de politieke 'hoofdmomenten' uit 1995 kort geschetst.¹

¹. Zie voor een uitvoeriger overzicht van de politieke hoofdmomenten uit 1995: Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'Meer aandacht dan gewoonlijk voor buitenlands beleid', in: *Staatscourant*, 19 december 1995; en G.G.J. Thissen, 'Jaaroverzicht Staten-Generaal zittingsjaar 1994-1995', in: *Parlement en Kiezer*, Groningen, 1996.

2. Hoofdmomenten

IRT-affaire: de parlementaire enquête

Naar aanleiding van de problemen rond het Interregionale Recherche Team (IRT) Noord-Holland/Utrecht had de Tweede Kamer op 22 november 1994 besloten om een parlementaire enquête te houden naar de wijze waarop politie en justitie de georganiseerde misdaad in Nederland bestreden (zie ook *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 15-16). De enquête-commissie ving onder voorzitterschap van PvdA-kamerlid M. van Traa in december 1994 haar werkzaamheden aan. In het najaar van 1995 verhoorde zij in het openbaar de meest betrokken ambtenaren van politie en justitie alsmede een aantal deskundigen. Uit de verhoren bleek onder meer dat aanzienlijke hoeveelheden verdovende middelen door informanten van de politie waren verhandeld. De parlementaire enquête-commissie zou begin 1996 haar verslag afronden.

Mede naar aanleiding van de feiten die de enquête aan het licht bracht, besloot de reeds in 1994 vaak bekritiseerde procureur-generaal van Amsterdam, R. van Randwijck, ontslag te nemen. Met het ministerie trof hij een afvloeiingsregeling waarbij hem niet alleen zijn salaris tot zijn 65ste jaar, maar ook een half miljoen gulden extra uitgekeerd zou worden. Deze 'gouden handdruk' wekte veel negatieve reacties op in de openbare mening. De voor deze regeling verantwoordelijke minister van Justitie, W. Sorgdrager (D66), moest zich in de Tweede Kamer verantwoorden. Onder de indruk van een kritische motie die de Kamer op 31 oktober aannam overwoog zij zelfs af te treden, maar zag daarvan af toen de fractievoorzitters van de drie regeringspartijen (D66, PvdA en VVD) op haar verzoek hun vertrouwen in haar uitspraken (zie verder in deze Kroniek onder D66).

Provinciale Statenverkiezingen

Op 8 maart 1995 vonden verkiezingen van de Provinciale Staten plaats, ruim een half jaar na het aantreden van het kabinet-Kok. Onvermijdelijk werden de verkiezingen dan ook als graadmeter voor de populariteit van de paarse coalitie gezien. De campagne van de meeste partijen werd regelmatig opgeluisterd door de aanwezigheid van landelijke leiders. VVD-leider F. Bolkestein trad met VVD-ministers op in *talk-shows*, die - volgens de ook in 1994 toegepaste '*info-tainment*' formule - werden afgewisseld met amusement, verzorgd door de zanger Gordon. De politieke leiders van D66 en PvdA namen zelf niet aan de campagne deel, maar wel andere bewindslieden van deze partijen. Het landelijk apparaat van oppositiepartij CDA beperkte zich vooral tot de coördinatie van de provinciale campagnes. GroenLinks zette pas aan het eind van de campagne zijn landelijke leider, P. Rosenmöller, in. De SP daarentegen voerde een puur landelijke

campagne met de leuze: 'Spijt? Stem tegen het kabinet-Kok.' De twee ouderenpartijen legden vooral nadruk op ouderenzorg als provinciale verantwoordelijkheid.

Uitspraken van Bolkestein over het (te) hoge aantal asielzoekers in Nederland lokten heftige reacties uit van PvdA-minister J.P. Pronk van Ontwikkelingssamenwerking, maar vooral van oud-minister J.R.H. Maij-Weggen en A. Oostlander, beiden sinds 1994 lid van de christen-democratische fractie in het Europees Parlement (zie in deze Kroniek onder CDA). Het landelijke karakter van de provinciale verkiezingen bleek ook nog eens in het debat tussen de fractievoorzitters van de vier grote partijen in de Tweede Kamer op 4 maart. Provinciale problemen kwamen hierin nauwelijks aan de orde. De dominerende rol van de Haagse politiek irriteerde provinciale politici. De voorzitter van het Inter-Provinciaal Overleg en Commissaris van de Koningin in Utrecht, jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland, stelde daarom voor de verkiezingen voortaan slechts in twee provincies tegelijk te houden in plaats van in alle twaalf. Soortgelijke ideeën werden geopperd door de voorzitter van de Tweede Kamer, W.J. Deetman, evenals Beelaerts van Blokland uit het CDA afkomstig.

Ondanks de landelijke betekenis van de Statenverkiezingen viel de opkomst lager uit dan ooit: ongeveer de helft van alle kiesgerechtigde burgers bracht een stem uit. De resultaten vallen niet eenvoudig te duiden (zie tabel 1). Duidelijk was wel de winnaar in alle provincies: de VVD. De liberalen waren in zes van de twaalf provincies de grootste partij geworden, waaronder de gehele randstad. Het CDA bleef het sterkst in Brabant, Limburg, Overijssel en Friesland, maar verloor ook in die provincies fors terrein. De PvdA leed eveneens zware verliezen en bleef slechts in Groningen en Drenthe de grootste partij. De winst van de VVD kwam volgens onderzoek bij de stembureaus (*exit-polls*) niet alleen van het CDA en (in mindere mate) de PvdA, maar vooral van D66, dat aanzienlijke verliezen leed. Daarnaast won de VVD ook veel nieuwe kiezers. Naast de VVD boekten de ouderenpartijen verrassend veel winst. In zes provincies hadden AOV en Ouderen Unie 55+ (in 1994 nog: Politieke Unie 55+) hun lijsten samengevoegd, in Limburg en Overijssel hadden ze aparte lijsten ingediend terwijl het AOV in Groningen, Friesland, Utrecht en Zeeland alleen deelnam. In alle Provinciale Staten konden nu vertegenwoordigers van ouderenpartijen zitting nemen. De SP was iets minder succesvol, maar deed wel haar intrede in de Staten van Groningen, Gelderland, Utrecht, Noord- en Zuid-Holland en Limburg, terwijl ze haar zetel in Brabant uitbreidde van één naar drie. De protestants-christelijke partijen boekten eveneens winst, die vooral op naam van de RPF geschreven kon worden; zij kon zeven zetels meer bezetten dan in 1991, terwijl de SGP er één verloor en het GPV zijn zetel handhaafde. De RPF had in Groningen, Friesland en Drenthe één lijst met de SGP ingediend, in Gelderland, Utrecht, Noord- en Zuid-Holland samen met het GPV. In Noord-Brabant hadden de drie partijen samen een lijst gevormd, in Limburg deden ze helemaal niet mee, terwijl ze in

Overijssel en Flevoland ieder zelfstandig deelnamen. GroenLinks boekte nauwelijks winst; alleen in vergelijking met de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 leek ze zich te herstellen. Zij bleek ten opzichte van de kamerverkiezingen niet alleen van de PvdA maar evenzeer ook van D66 kiezers te hebben gewonnen.

De regionale partijen - veelal bundelingen van lokale partijen - wonnen er drie zetels bij, minder dan verwacht. De Brabantse Onafhankelijke Fracties (BOF) moesten zelfs een zetel inleveren, evenals de door oud-PPR-leden opgerichte partij Delta Anders in Zeeland. Daarentegen drongen de Zeeuws-Vlaamse Volkspartij (ZVV), de Federatie van Gemeentebelangen Friesland (FGF) en de Partij Nieuw Gelderland (PNG) voor het eerst in de Staten door. De Onafhankelijke Partij Drenthe (OPD) boekte een zetel winst, terwijl de Partij Nieuw Limburg (PNL) haar zeteltal handhaafde. In Overijssel en Noord-Holland slaagden regionale partijen er niet in een zetel te behalen.

De Groenen handhaafden hun ene zetel in Noord-Holland eveneens, maar konden dank zij de lijstencombinatie met GroenLinks in Zuid-Holland ook een zetel bezetten. De Centrumdemocraten bleven op drie zetels staan. Zij verloren een zetel in Utrecht maar wonnen er een in Brabant - met slechts zes stemmen verschil, zoals bleek na hertelling. D66, dat anders deze restzetel had verworven, drong hierna vergeefs aan op nieuwe verkiezingen in Brabant. Het geringe succes van de CD in vergelijking met de gemeenteraadsverkiezingen en (in mindere mate) met de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 was mede te wijten aan concurrentie met soortgelijke partijen - de Nationale Volkspartij/CP'86, het Nederlands Blok, de Burgerpartij Nederland en het Patriotisch Democratisch Appèl - die overigens geen van alle een zetel wonnen.

Het aantal vrouwelijke Statenleden nam licht toe: van 224 naar 230 (30,6%).

Bij de onderhandelingen over de collegevorming wist de VVD haar winst grotendeels om te zetten in gedeputeerden, waarvan ze er 25 in plaats van vijftien mocht aanwijzen. PvdA en vooral CDA konden hun verlies nog beperken (vijf respectievelijk 3,5 zetels), vaak ten koste van D66. De Democraten verdwenen uit de colleges van Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland en handhaafden zich slechts in Drenthe en Gelderland. In Zuid-Holland nam het CDA de plaats van D66 in, waarmee het enige paarse provinciale college verdween.

In Friesland kozen de Staten voor het eerst een gedeputeerde in deeltijd. Mevr. M. Brandsma-Ydema, in de voorafgaande periode fractievoorzitter van het CDA, zou deze functie gaan bekleden.

Tabel 1. Uitslag Provinciale Statenverkiezingen, 8 maart 1995

	1991		1995	
	%	zetels	%	zetels
CDA	32,6	257	22,9	186
PvdA	20,4	166	17,0	142
VVD	15,7	116	27,2	207
D66	15,6	116	9,2	67
GPV/RPF/SGP	6,0	47	6,7	53
GroenLinks	5,2	36	5,4	36 *)
CD	1,0	3	1,0	3
SP	0,9	1	2,1	12
De Groenen	0,6	1	0,5	1
PNL	0,5	5	0,5	5
BOF	0,5	2	0,2	1
FNP	0,3	3	0,3	3
Delta Anders	0,1	2	0,1	1
OPD	0,1	1	0,1	2
PNG	-	-	0,2	1
ZVV	-	-	0,1	2
FGF	-	-	0,1	1
AOV/OU55+	-	-	5,1	33
overigen	0,6	0	0,9	0
totaal	100,1%	756	99,6%	756
opkomst	52,3%		50,2%	

Bron: *Verkiezingsstatistiek Provinciale Staten CBS, 1995*

*) Hierbij wordt het in Zuid-Holland op de gezamenlijke lijst GroenLinks/De Groenen gekozen lid van De Groenen meegerekend. In de Staten treden de op deze lijst gekozenen ook als één fractie op.

Eerste-Kamerverkiezingen 1995

Op 29 mei kozen de 756 Statenleden een nieuwe Eerste Kamer (zie tabel 2). Daaraan was zoals gebruikelijk een verkiezingscampagne vooraf gegaan die zich voornamelijk binnenskamers, in de bestuurskamers en congressen van de verschillende partijen afspeelde. Voorkeursacties voor bepaalde kandidaten wierpen vooral bij de PvdA hun vruchten af: senator W. van de Zandschulp werd nog door het partijcongres van een onverkiesbare naar een verkiesbare plaats gebracht, zijn collega M. Pit bleef op een onverkiesbare plaats staan maar keerde door voorkeurstemmen van Gelderse Statenleden toch terug in de Eerste Kamer. Binnen het AOV leidde een voorkeursactie voor de omstreden partijstichter M. Batenburg eveneens tot succes. De 75-jarige Batenburg, de oudste senator, vormde een eenmans-fractie, aangezien de ook op de AOV-lijst verkozen kolonel b.d. J. Hendriks het AOV verliet en zich aansloot bij de nieuwe partij Senioren 2000 (zie in deze Kroniek onder AOV).

Onderlinge verdeeldheid en voorkeurstemmen speelden ook de regionale partijen parten, die als Platform van Onafhankelijke Groeperingen (POG) een gezamenlijke lijst hadden ingediend met De Groenen. Nummer één op deze lijst, de voorzitter van de Federatie Gemeentebelangen Friesland, F. Kuperus, kreeg daardoor onvoldoende stemmen voor een senaatszetel. Verrassend genoeg wist nummer twee op de lijst, de uit De Groenen afkomstige planoloog M. Bierman, wel een zetel te behalen. Onder het groene motto 'Handel regionaal, denk mondiaal' hoopte hij zowel de groene als de regionale belangen te dienen. Een steunfractie van De Groenen en leden van de provinciale partijen zou vier maal per jaar bijeenkomen om Bierman bij te staan. Overigens was de Fryske Nasjonale Party (FNP) niet betrokken bij het samenwerkingsverband van regionale partijen, vanwege weerstand bij de Brabantse en Limburgse regionale partijen; haar Statenleden hadden een stem op D66-kandidate M.L. Tiesinga uitgebracht.

De Centrumdemocraten, wegens hun geringe aantal evenmin in staat zelfstandig een zetel te verwerven, verklaarden hun stemmen aan de VVD te zullen geven, omdat die een vreemdelingenbeleid voorstond dat hen ook aansprak (zie in deze Kroniek onder VVD). De SP slaagde er wel in, de Eerste Kamer binnen te komen; dank zij een lijstverbinding met GroenLinks kon laatstgenoemde ook nog een restzetel in de wacht slepen en zodoende haar zeteltal op het peil van 1991 handhaven. CDA, PvdA en D66 moesten wel zetels inleveren. De protestants-

christelijke partijen handhaafden hun zeteltal. Grote winnaar was de VVD, die haar vertegenwoordiging in de senaat bijna wist te verdubbelen.

Onder de nieuwe senatoren bevond zich een groot aantal oud-ministers en staatssecretarissen. G.M.V. van Aardenne, minister van Economische Zaken van 1977-1981 en 1982-1986, D.J.D. Dees, staatssecretaris van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur van 1986-1989, W.F. van Eekelen, minister van Defensie van 1986-1988, en H. Wiegel, minister van Binnenlandse Zaken en vice-premier van 1977-1981, traden toe tot de VVD-fractie. E. ter Veld, staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 1989-1993, en M.J. Cohen, in 1993-1994 staatssecretaris voor Onderwijs en Wetenschappen, kwamen de PvdA-fractie versterken, terwijl E.M.H. Hirsch Ballin, minister van Justitie van 1989-1994, plaats nam in de banken van het CDA.

Op 13 juni werd de nieuwe Eerste Kamer geïnstalleerd. H.D. Tjeenk Willink (PvdA) werd herkozen als voorzitter, de VVD deed als grootste partij afstand van haar recht een voorzitter uit eigen gelederen voor te dragen (zie de bijdrage over de VVD in deze Kroniek).

Tabel 2. Uitslag Eerste-Kamerverkiezingen (in zetels), 29 mei 1995

	1991	1995
CDA	27	19
PvdA	16	14
VVD	12	23
D66	12	7
GroenLinks	4	4
SGP	2	2
GPV	1	1
RPF	1	1
AOV	-	2
SP	-	1
POG/De Groenen	-	1
totaal	75	75

Bron: *Staatscourant*, 31 mei 1995

Op 20 oktober presenteerde het kabinet zijn voorstellen voor een nieuw kiesstelsel en een correctief referendum. Wat betreft het eerste stelde het kabinet voor om een gemengd kiesstelsel in te voeren waarbij elke burger - net als in de Bondsrepubliek Duitsland - over twee stemmen zou beschikken bij de verkiezing van de Tweede Kamer. Eén stem zou men uit kunnen brengen op landelijke lijsten, volgens het bestaande stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Met de tweede stem zou men een kandidaat op een regionale lijst in een district kunnen kiezen. Het land zou daartoe opgedeeld moeten worden in vijf districten. De helft van de Tweede Kamer - 75 personen dus - zou via een district gekozen moeten worden, de andere helft via de landelijke lijst. Voorkeurstemmen zouden daarbij bovendien meer gewicht behoren te krijgen; 25% in plaats van 50% van de kiesdeler zou voldoende moeten zijn voor een zetel.

Daarnaast wilde het kabinet een correctief referendum mogelijk maken waarmee bepaalde wetsvoorstellen die de Eerste en Tweede Kamer hadden goedgekeurd, alsnog door de kiezers zouden kunnen worden afgewezen. Wetten over het Koninklijk Huis, de begroting en besluiten van volkenrechtelijke organisaties en verdragen zouden niet voor een referendum in aanmerking komen. Een verzoek om een referendum zou in eerste instantie steun van 40.000 burgers moeten krijgen; daarna zouden 600.000 burgers hun handtekening op het stadhuis moeten zetten om het verzoek te bekrachtigen. Een kamerbesluit zou door ten minste 30% van de als kiesgerechtigde ingeschreven burgers ongedaan gemaakt kunnen worden. Binnen het kabinet bleef omstreden of ook wetten over planologische kernbeslissingen - zoals de aanleg van spoorwegen en kanalen - waarvoor al een inspraakprocedure bestond, ook aan een referendum onderworpen zouden mogen worden. Minister A. Jorritsma-Lebbink van Verkeer en Waterstaat (VVD) verzette zich hier tegen. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid zou hierover nog advies uitbrengen. Overigens heersten ook bij andere ministers twijfels over de instelling van een referendum; minister A.P.W. Melkert van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (PvdA) noemde het op een bijeenkomst over 'één jaar paars' georganiseerd door de met de VVD verwante Jongeren Organisatie voor Vrijheid en Democratie (JOVD) op 16 oktober een 'geneesmiddel' uit de jaren zestig, dat in de jaren negentig wel eens 'meer verdovend dan verlichtend' zou kunnen zijn (*Trouw*, 17 oktober).

De Tweede Kamer reageerde skeptisch op de plannen voor een nieuw kiesstelsel. Alleen de fractie van D66 sprak waardering uit, al verkoos men eigenlijk een zuiver districtenstelsel boven de voorgestelde mengvorm. CDA en PvdA gaven de voorkeur aan het Duitse stelsel, terwijl de VVD liever het huidige kiesstelsel gehandhaafd zag en alleen het gewicht van voorkeurstemmen wilde vergroten. Wel tekende zich in de Tweede Kamer een meerderheid af voor uitbreiding van het kiesrecht voor buitenlanders die vijf jaar of langer in Nederland woonden: zij

zouden niet alleen op gemeentelijk niveau maar ook op provinciaal en nationaal niveau aan verkiezingen mogen deelnemen, volgens de fracties van D66, PvdA, GroenLinks en - met enig voorbehoud - VVD. Toen het kabinet hierover geen standpunt innam, dreigde het PvdA-kamerlid J.P. Rehwinkel in november een initiatief-wetsontwerp hierover voor te zullen bereiden.

De reacties op het voorstel voor een correctief referendum waren minder negatief, al overheersten de bezwaren bij CDA en VVD. De voorzitter van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer, J. Wallage, steunde wel het principe van een correctief referendum, maar deelde de bezwaren van minister Jorritsma tegen referenda over planologische kernbeslissingen. De fracties van PvdA en VVD in de Tweede Kamer achtten zich wel gebonden aan het regeerakkoord, waarin invoering van het referendum op initiatief van D66 opgenomen was - maar niet de wijziging van het kiesstelsel. De fracties van PvdA en VVD in de Eerste Kamer achtten zich niet aan het regeerakkoord gebonden en leverden nog meer kritiek op de kabinetsvoorstellen.

lokale referenda

Overigens hadden overheden op lokaal niveau al enige ervaring met referenda opgedaan. Alleen al in 1995 vonden referenda plaats in Amersfoort, Amsterdam, Heerenveen, Leeuwarderadeel en Menaldumadeel, Leiden, Rotterdam en Zoetermeer. Zowel in Rotterdam als in Amsterdam stemden de burgers (op 17 mei respectievelijk 7 juni) massaal tegen besluiten van hun gemeenteraden om de gemeenten op te delen in kleinere eenheden (86% in Rotterdam, 93% in Amsterdam). De opkomst voldeed in beide steden aan de gestelde eisen (42% in de Maasstad, 39% in de hoofdstad). Formeel waren de volksstemmingen niet bindend, maar politiek gezien voelden de gemeenteraden zich toch in meerderheid wel aan de uitslagen gebonden. Daarmee dreigde de invoering van de stadsprovincies Rijnmond en Amsterdam moeilijk, zo niet onmogelijk te worden; de buurgemeenten van beide steden voelden weinig voor stadsprovincies waarin zij door een grote kerngemeente overheerst zouden worden. Na rijp beraad besloot het kabinet echter in oktober vast te houden aan de plannen voor stadsprovincies, zij het nu met een kleiner aantal gemeenten die dan wel groter van omvang moesten worden.

subsidies voor politieke partijen

Eind mei liet minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken weten dat hij de politieke partijen meer vrijheid wilde geven bij het besteden van overheidssubsidies. Tegelijkertijd wilde hij de mogelijkheden van sponsoring door het bedrijfsleven verruimen. Wat dat laatste betreft, had de minister kort daarvoor al met de partijbesturen een afspraak gemaakt 'inzake de openbaar making van giften aan

politieke partijen'. Hierin zeiden de partijen onder meer toe om jaarlijks giften hoger dan 10.000 gulden openbaar te maken, evenals het totaal van de giften afkomstig van niet-leden. In 1997 zou deze afspraak worden geëvalueerd. Een wettelijke regeling werd in het vooruitzicht gesteld wanneer dan zou blijken dat de afspraak niet bevredigend had gewerkt.

In oktober stuurde minister Dijkstal de notitie 'Positie en subsidiëring politieke partijen' aan de voorzitters van de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen. Hierin reageerde hij uitgebreid op het in 1991 uitgebrachte rapport *Waarborg van kwaliteit* van de Commissie subsidiëring politieke partijen (zie *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 18). Dijkstal kondigde een wettelijke regeling aan voor het stelsel van partijsubsidiering. Daarbij zou de huidige wijze van indirecte subsidiëring aan de met partijen gelieerde scholings- en vormingsorganisaties en wetenschappelijke bureaus vervangen worden door directe subsidieverlening aan de partijen zelf. Deze konden dit geld dan naar eigen inzicht besteden aan een aantal in de wet omschreven activiteiten als scholing en vorming, politiek-wetenschappelijk onderzoek en het onderhouden van internationale contacten. Nieuw was dat de partijen deze inkomsten ook zouden kunnen aanwenden voor hun verkiezingscampagnes. Op verhoging van de overheidssubsidies hoefden de partijen overigens niet te rekenen. Aan de hand van de reacties van de partijbesturen zou minister Dijkstal in 1996 aan de Tweede Kamer definitieve voorstellen doen.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Op 29 november vonden gemeenteraadsverkiezingen plaats in de door herindeling uitgebreide gemeenten Den Bosch, Boxtel, Sint-Michiëlsgestel en Wijk bij Duurstede. In de raad van Den Bosch kon de lokale partij Rosmalens Belang de grootste fractie vormen - de gemeente Rosmalen had zich fel verzet tegen samenvoeging met de grotere buurgemeente. Opvallend was voorts dat de Centrumdemocraten hun drie zetels verloren, terwijl de PvdA er één won, waarschijnlijk door een meer wijkgerichte politiek. In Boxtel verloor de SP vier van de vijf zetels. In Sint-Michiëlsgestel bleef het CDA de grootste partij en kwam de Ouderen Unie 55+ met één zetel de raad binnen. In Wijk bij Duurstede waren VVD en GroenLinks de grote winnaars, terwijl CDA, D66 en PvdA verlies leden. Al met al leken bij deze verkiezingen lokale omstandigheden van groter gewicht dan de landelijke politiek.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1

januari 1995 en op of omstreeks 1 januari 1996 (zie tabel 3).

Tabel 3. Ledental per 1 januari 1995 en 1 januari 1996

	1 januari 1995	1 januari 1996
AOV	1.900	1.589
CD	> 4.000	*)
CDA	100.442	95.000
D66	15.000 **)	15.000 **)
GPV	14.269	14.650
GroenLinks	12.500 **)	12.000
Ouderen Unie 55+	2.633	3.316
PvdA	69.000 **)	65.000 **)
RPF	11.035	11.466
SGP	23.728	23.600
SP	16.609	17.056
VVD	55.000 **)	53.465

*) geen opgave

**) afgeronde aantallen

Algemeen Ouderenverbond (AOV)

Na de stormachtige doorbraak in 1994 wachtte het AOV in 1995 een zware terugslag. Interne spanningen leidden tot een scheuring in de partij, waarbij ook de fracties in de Tweede en Eerste Kamer uiteen vielen. Als gevolg hiervan liep de beoogde samenwerking met de Ouderen Unie 55+ spaak.

Provinciale Statenverkiezingen

Interne spanningen waren er al in 1994. Het Tweede-Kamerlid Th.J.M. Hendriks was in oktober van dat jaar geroyeerd en trad sindsdien op als onafhankelijk kamerlid. Hij nam zijn zoon, O. Hendriks, als medewerker aan en handhaafde hem in 1995 ondanks geruchten - onder meer een publikatie in het blad *Nieuwe*

Revu van 3 mei - dat deze contacten met conservatieve katholieke en met rechts-extreme organisaties als het Nederlands Blok zou onderhouden. Ook Hendriks Sr. werd van extreem-rechtse, nationaal-socialistische sympathieën beschuldigd. Het kamerlid wees alle aantijgingen verontwaardigd van de hand.

In februari brak een conflict uit in de provinciale afdeling Brabant - de bakermat van het AOV. De afdelingsvoorzitter L. van Son legde zijn functie neer en verliet de partij. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 8 maart 1995 speelde de interne verdeeldheid het AOV electoraal nog geen parten; de partij haalde nog meer stemmen dan bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 en won 25 zetels (zie tabel 1). In zes provincies - Drenthe, Flevoland, Gelderland, Noord-Brabant, Noord- en Zuid-Holland - had het AOV zijn lijst gecombineerd met die van de Ouderen Unie 55+, in vier provincies - Friesland, Groningen, Utrecht en Zeeland - had slechts het AOV een lijst ingediend en alleen in Limburg kwamen beide ouderenpartijen met een lijst uit. In Gelderland werd de lijst aangevoerd door het voormalige Statenlid voor het CDA F.C. Geenen.

samenwerking met de Ouderen Unie 55+

De provinciale samenwerking met de Ouderen Unie 55+ ging gepaard met toenadering op landelijk niveau. Reeds in 1994 waren gesprekken gevoerd over een eventuele fusie. Op 13 februari 1995 ondertekenden bestuursleden van beide partijen een convenant voor samenwerking, die te zijner tijd in fusie zou kunnen uitmonden. Programmatische verschillen zag men nauwelijks, cultuurverschillen wel: de Ouderen Unie 55+ zou volgens haar secretaris vooral ouderen trekken die uitsluitend van hun AOW leefden, terwijl het AOV ook veel ouderen met een eigen pensioen onder zijn aanhang zou tellen.

Eerste-Kamerverkiezingen

De samenwerking met de Ouderen Unie 55+ werd echter geremd door de conflicten binnen het AOV, die in april 1995 oplaaide. Partijvoorzitter M.C. Batenburg wilde graag lid van de Eerste Kamer worden, maar bleek door een selectiecommissie op een onverkiesbare achtste plaats gezet. De commissie was hierover overigens verdeeld; haar voorzitter, B. Maris, had Batenburg wel een verkiesbare plaats gegund. De andere twee leden van de commissie achtten Batenburg echter fysiek niet in staat om het lidmaatschap van de Eerste Kamer te combineren met het partijvoorzitterschap en het lidmaatschap van de Provinciale Staten van Noord-Brabant. Het hoofdbestuur van de partij nam - in meerderheid - de aanbevelingen van de commissie over. De partijvoorzitter raakte hierover zeer ontstemd en beschuldigde de commissie en het hoofdbestuur van 'leeftijdsdiscriminatie'. Zijn aanhangers binnen de partij organiseerden daarop een lobby onder de Statenleden om Batenburg via voorkeurstemmen alsnog in de Eerste Kamer te

krijgen. Het Tweede-Kamerlid C.S. van Wingerden schreef in april een brief met deze strekking aan alle Statenleden. Hij verweet fractievoorzitter mevr. H.M. Nijpels-Hezemans dat zij 'onze voorzitter, aan wie we veel te danken hebben, de grond in wil trappen' en liever eigen vriendjes kandidaat wilde stellen voor de Eerste Kamer (*NRC-Handelsblad*, 20 april 1995).

Daarmee vergrootte Van Wingerden de toch al bestaande spanning in zijn fractie, waarvan de meerderheid onder leiding van Nijpels-Hezemans de kant van het hoofdbestuur koos. Het hoofdbestuur besloot op 12 mei Van Wingerden te schorsen, naar aanleiding van zijn campagne voor Batenburg en de kritiek die hij geleverd had op de fractievoorzitter. Het kamerlid W.J. Verkerk, dat zich tot dan toe verre van de conflicten had gehouden, nam het op voor Van Wingerden en noemde de groep rond Nijpels-Hezemans 'carrièrejagers'. Op 30 mei werd hem de toegang tot het secretariaat van de fractie ontzegd door Nijpels-Hezemans.

Bij de verkiezing van de Eerste Kamer won Batenburg dank zij voorkeurstemmen toch een zetel (zie tabel 2), naast de lijsttrekker, kolonel b.d. J. Hendriks. De Eerste-Kamerfractie van het AOV raakte evenals de Tweede-Kamerfractie hierop in twee kampen verdeeld: 'Batenburgers' tegenover 'Nijpelianen'. Beide groepen beschuldigden elkaar van sektarisme, politiek extremisme en paranoïde gedrag. Nijpels-Hezemans werd onder meer verweten dat zij een medewerker had aangesteld met een links-extreme achtergrond; deze E. van den Berg was in de jaren zeventig in Eindhoven leider van de - van terrorisme verdachte - Rode Jeugd en in de jaren tachtig raadslid voor de PSP geweest.

scheuring

Op 2 juni royeerde het hoofdbestuur - dat wil zeggen: een meerderheid van zeven leden - partijvoorzitter Batenburg. Hem werd ook de financiële chaos verweten die na de verkiezingscampagnes zou zijn ontstaan. Het hoofdbestuur, tijdelijk geleid door A. Turkenburg, vroeg surséance van betaling en op 8 juni faillissement van de partij aan. Het hoofdbestuur wees mede om financiële redenen het voorstel van Batenburg om op 10 juni een algemene ledenvergadering te houden af; men achtte bovendien deze korte termijn in strijd met de statuten.

Batenburg zette echter door en organiseerde met zijn medestanders op 10 juni een algemene ledenvergadering in Utrecht. De rechter verleende uitstel van faillissement. Een zakenman en onafhankelijk raadslid in Bergen op Zoom, T. Linssen, zou de bijeenkomst financieren. De driehonderd aanwezige leden handhaafden Batenburg als partijvoorzitter, royeerden de meerderheid van het hoofdbestuur evenals de Tweede-Kamerleden Nijpels-Hezemans, L.E.C. Boogaard en mevr. E.G. Aiking-van Wageningen en het Eerste-Kamerlid Hendriks. Waarnemend voorzitter Turkenburg tekende bezwaar aan tegen de gang van zaken maar werd vrij snel afgehamerd. Batenburg zou leiding geven aan een 'opbouw management team', dat als voorlopig bestuur op zou treden. C. van der

Kolk werd plaatsvervangend voorzitter, F. Willemse de nieuwe penningmeester - de vijfde in successie sinds de oprichting van de partij in 1993.

Senioren 2000

De geroyeerde AOV-leden stichtten op 23 augustus een nieuwe partij, Senioren 2000. A. Turkenburg werd voorzitter, senator J. Hendriks vice-voorzitter. De uitgangspunten van de nieuwe partij verschilden weinig van die van het AOV. De partijorganisatie werd langzaam opgebouwd. In november werd de eerste provinciale afdeling gevormd in Groningen. In dezelfde maand besloot de AOV-afdeling van Overijssel zich in meerderheid aan te sluiten bij Senioren 2000; ook het Statenlid in Overijssel, G. Bos, ging hierin mee. De nieuwe partij richtte voorts een Stichting Scholing en Vorming van Senioren 2000 op en een Wetenschappelijk Instituut van Senioren 2000, dat onderzoek zou gaan doen naar de financiering van de AOW in de toekomst. Bovendien stelde men een ombudsman aan, J. Heijnen, die ouderen advies zou geven over problemen met AOW, huursubsidie en dergelijke.

In de Tweede Kamer moesten de leden van Senioren 2000 zich 'Groep Nijpels' noemen, terwijl Van Wingerden en Verkerk nu weer de officiële fractie van het AOV vormden. Het dienstencentrum voor de fractie werd door Van Wingerden overgenomen op een manier die Nijpels-Hezemans in een interview 'een onge-looflijk smerige streek' noemde (*NRC-Handelsblad*, 29 december 1995). Th. Hendriks bleef onafhankelijk lid van de Tweede Kamer, maar werkte wel samen met de AOV-fractie.

wederopbouw van het AOV

Op 20 september wees de rechter het verzoek om het AOV failliet te verklaren af. Voor de schulden - volgens het 'opbouw management team' lang niet zo hoog als beweerd door het vorige bestuur - werd een regeling getroffen.

Op 21 november vond in Driebergen opnieuw een algemene ledenvergadering plaats, waarop Batenburg herkozen werd als partijvoorzitter tot april 1996. In de opiniepeilingen was het AOV zo gedaald dat het nog slechts met de Ouderen Unie 55+ samen een zetel zou kunnen halen. Vanwege de problemen binnen het AOV zag de Ouderen Unie echter weinig heil meer in een fusie.

Centrumdemocraten (CD)

Na de verkiezingssuccessen van 1994 viel het jaar 1995 voor de CD tegen. Naast electorale concurrentie kreeg de partij van J.G.H. Janmaat bovendien te kampen met juridische tegenslagen.

Provinciale Statenverkiezingen

Bij de Provinciale Statenverkiezingen verloren de Centrumdemocraten een zetel in Utrecht, maar wonnen - op het nippertje - een restzetel in Noord-Brabant, terwijl de zetels in Noord- en Zuid-Holland gehandhaafd bleven. Het totaal aantal zetels bedroeg drie, evenals in 1991 (zie tabel 1). Concurrentie met de van de CD afgesplitste Burgerpartij Nederland en Nederlands Blok alsmede met de soortgelijke partij Patriottisch Democratisch Appèl en de radicalere Centruumpartij '86 (CP'86) verklaren waarschijnlijk deze stagnatie van de partij; ten opzichte van de Tweede-Kamerverkiezingen 1994 leed de partij van Janmaat zelfs duidelijk verlies: van 2,5% naar 1% van de uitgebrachte stemmen (evenveel als in 1991 bij de Statenverkiezingen). Overigens behaalde geen van de concurrenten een zetel. De CD weet haar geringe succes vooral aan het optreden van VVD-leider Bolkestein tegen het vreemdelingenbeleid. Een fusie met de afgesplitste groeperingen leek de Centrumdemocraten weinig aantrekkelijk. Ook afzonderlijk waren lang niet alle dissidenten die terug wilden keren tot de moederpartij, daar welkom. De fusiecommissie van de CD - al lange tijd in functie - achtte samenwerking met CP'86 wel een serieuze optie, maar tegelijkertijd niet verstandig vanwege de juridische problemen waarmee beide partijen in 1995 te kampen hadden. Vanwege het geringe aantal Statenzetels zag de CD haar hoop op een senaatszetel in rook opgaan. Het bestuur raadde de drie Statenleden aan, in mei op de lijst van de VVD te stemmen vanwege het - in zijn ogen - verwante standpunt over immigratie van Bolkestein.

rechterlijke uitspraken

Op 28 maart 1995 veroordeelde het gerechtshof van Den Haag in hoger beroep Janmaat, mevr. W.B. Schuurman en de CD zelf tot boetes van respectievelijk 2000, 1000 en 5000 gulden (waarvan de helft voorwaardelijk, met een proeftijd van twee jaar) wegens aanzetten tot haat, rassendiscriminatie en opzettelijke belediging (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 30-31). Janmaat en Schuurman hadden zich hieraan schuldig gemaakt in radio- en televisie-uitzendingen van de CD in de periode 1989-1993. Het Hof bevestigde hiermee de uitspraken van de rechtbank in 1994, maar verminderde de straffen.

Op 31 juni 1995 veroordeelde het gerechtshof van Arnhem het raadslid H. Selhorst tot zes maanden gevangenisstraf wegens handel in hard drugs. Hiermee werd het oordeel van de rechtbank bevestigd. Selhorst werd daarop door de CD geroyeerd, maar behield vooralsnog zijn zetel in de Arnhemse gemeenteraad.

Het in 1994 wegens fraude en wapenbezit veroordeelde en daarop geroyeerde Purmerendse raadslid R. van der Plas werd in november vrijgesproken van de aanklacht wegens mishandeling van de schrijver A. Venema.

afsplitsing?

In juni 1995 trachtten voormalige leden van CD en CP'86 een nieuwe extreem-rechtse partij op te richten, de Fundamentalistische Arbeiderspartij (FAP). Eén van hen was J. Janszen, in 1994 voor de CD in de gemeenteraad van Heerlen gekozen. Ook de leider van het Actiefront Nationaal-Socialisten, E. Homan, zou bij de FAP betrokken zijn. De oprichters vonden de CD te gematigd en vreesden dat ook de CP'86 zich onder druk van een dreigend verbod zou gaan matigen dan wel opheffen. Het woord 'fundamentalistisch' in de naam wekte echter misverstanden, deelden oprichters C. Kusters en Homan later mee, zodat de naam veranderd werd in 'FAP Arbeiderspartij'. Als voorbeeld diende de in Duitsland verboden *Freiheitliche Arbeiterpartei*, eveneens afgekort als 'FAP'. Onduidelijk bleef of de nieuwe partij meer zou worden dan een papieren constructie.

optreden in gemeenteraden

In de maand november veroorzaakten raadsleden van de CD commotie bij de begrotingsbehandelingen in de raden van Den Haag, Hoorn, 's Hertogenbosch, Rotterdam en Utrecht met racistische opmerkingen en beledigingen aan het adres van de raad en het college van Burgemeester en Wethouders. In 's Hertogenbosch kwam partijleider Janmaat zijn raadslid daarbij ondersteunen met een spandoek waarop de tekst 'CD vindt ook dit college zakkenvullers' te lezen was. In Rotterdam en Hoorn leidden racistisch getinte uitslatingen van de CD-leden tot schermutselingen met verontwaardigde raadsleden van andere partijen. Raadsleden van de CD deden overigens ook op andere wijze van zich spreken. In oktober werd een - intussen al uit de partij getreden - raadslid in Leiden voor de zesde maal aangehouden wegens exhibitionistisch gedrag. In Heerlen werd het voormalig raadslid Janszen - inmiddels uit de CD getreden en mede-oprichter van de FAP - vervolgd wegens valsheid in geschrifte: hij zou bij zijn verkiezing in 1994 een onjuist adres hebben opgegeven. In Eindhoven verlieten raadsleden de CD en sloten zich bij een lokale partij aan, omdat ze deelname van Centrumdemocraten aan de IJzerbedevaart in België - een internationaal treffen van rechts-extremisten en nationalisten - afkeurden.

reactie tegen CD

Op 29 november presenteerde de Leidse sociale wetenschapper J. van Donselaar zijn studie *De staat paraat*, geschreven in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Van Donselaar was na een vergelijkend onderzoek tot de conclusie gekomen dat Nederland minder blokkades opwierp voor nieuwe rechts-extreme partijen dan Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië. Hij pleitte voor een hogere drempel, bijvoorbeeld meer handtekeningen bij de inschrijving van

een nieuwe partij door de Kiesraad. Minister van Binnenlandse Zaken H.F. Dijkstal stelde in zijn toespraak bij de presentatie voor dat partijen als de CD na een veroordeling voor racistische uitlatingen geen recht meer zouden hebben op overheidssubsidie voor aan hen gelieerde stichtingen en evenmin recht op zendtijd voor radio en televisie. De subsidies van de overheid aan de neveninstellingen van de CD bleven ook in 1995 overigens omstreden; bij de Raad van State liepen vijf zaken waarbij de partij beroep had aangetekend tegen de weigering van het ministerie om subsidie uit te keren.

Al eerder had het Tweede-Kamerlid Th.C. de Graaf namens D66 voorgesteld (in een vraaggesprek met *De Volkskrant* van 1 juni) dat volksvertegenwoordigers ook vervolgd zouden moeten worden voor racistische uitlatingen in Tweede Kamer of gemeenteraad; nu zijn zij parlementair nog onschendbaar. Het Landelijk Bureau voor Racismebestrijding (LBR) ondersteunde dit voorstel, dat na de hiervoor genoemde incidenten in diverse gemeenteraden opnieuw actueel leek.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Bij raadsverkiezingen in Noord-Brabant, vereist door herindeling van een aantal gemeenten, verloor de CD haar drie zetels in de raad van Den Bosch. Een lage opkomst en een geslaagde campagne van de PvdA in de buurten waar de CD sterk stond, zouden dit verlies kunnen verklaren.

partijcongres

Eind december had de CD het jaarlijkse congres willen houden. Onder andere vanwege de moeilijkheid om een ruimte te vinden - veel verhuurders weigerden aan de CD zaalruimte te verhuren - werd besloten het congres uit te stellen tot begin 1996.

verwante organisaties

De Thomas Hobbes Stichting, het wetenschappelijk bureau van de CD, vertoonde in 1995 weinig activiteit. Men zocht een nieuwe directeur voor het bureau. Daarnaast besloot de Stichting de subsidie van het ministerie van Binnenlandse Zaken die volgens de minister in 1992 ten onrechte was uitgekeerd terug te storten, maar tegelijk in beroep te gaan tegen de beslissing van de minister.

De Stichting Politieke Kadervorming (Stipolka) bood kaderleden een cursus aan waarin aandacht besteed werd aan politieke filosofie, economie en recht.

In juni besprak het hoofdbestuur de oprichting van een nieuwe jongerenorganisatie. In dezelfde maand richtte een raadslid in 's Hertogenbosch, J. van der Steen, een motorclub voor CD-leden op.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

Het CDA ondervond in 1995 nog steeds de gevolgen van de zware electorale nederlagen van het vorige jaar. Na het vertrek van oud-premier R.F.M. Lubbers en oud-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie L.C. Brinkman beschikte de partij niet over een duidelijke politiek leider. E. Heerma, Brinkmans opvolger, had moeite met zijn rol als oppositieleider en kon op weinig vertrouwen rekenen bij zijn achterban. Volgens opiniepeilingen in december zou het CDA op zes kamerzetels verlies staan. In financieel opzicht kreeg de partij eveneens de rekening gepresenteerd: de dure verkiezingscampagnes, de verminderde overheidssubsidies als gevolg van het geslonken aantal kamerzetels en het teruglopend ledental leidden tot een financieel tekort over 1994 van een kwart miljoen gulden.

partijcongres

Op 4 februari kwam het partijcongres van het CDA bijeen. Het programma was aangepast vanwege enkele evacuatieën die het gevolg waren van de hoge waterstand in de rivieren. Het congres koos de voormalige gevangenisdirecteur J.J.M. Helgers tot nieuwe partijvoorzitter. Hij loste mevr. P.C. Lodders-Elfferich af, die na het vertrek van W. van Velzen in maart 1994 het partijvoorzitterschap had waargenomen (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 36). In zijn toespraak keerde Helgers zich tegen de '24-uurs-economie' en de schaalvergroting. 'We moeten weer zoeken naar de menselijke maat' (*Trouw*, 6 februari 1995). In zijn *maiden-speech* trok hij een vergelijking tussen zwartkijkers en illegalen, die niet bij iedereen in goede aarde viel. Het lid van de CDA-initiatiegroep Vluchtelingenwerk A. Ruitenbeek zei 'met kromme tenen' naar Helgers te hebben geluisterd (*CDActueel*, 11 februari 1995).

Ook fractievoorzitter Heerma nam de doorgesloten schaalvergroting op de korrel. Hij erkende daarbij dat het CDA ten tijde van de kabinetten-Lubbers zelf het nodige aan de schaalvergroting in het onderwijs en openbaar bestuur had bijgedragen.

Katholieke Politieke Partij (KPP)

Op 14 februari werd de Katholieke Politieke Partij (KPP) opgericht. Het initiatief hiertoe werd genomen door het gewezen CDA-lid G.L.O. baron van Boetzelaer, die ook partijvoorzitter werd. Van Boetzelaer, zelf van protestantse huize, was binnen het CDA actief geweest in de Beweging Christelijke Koers CDA (die overigens de oprichting van de KPP betreurde). Bij de Europese verkiezingen van juni 1994 had hij op een onverkiesbare plaats van de kandidatenlijst gestaan.

De KPP bepleitte het herstel van authentiek-christelijke waarden en verzette zich tegen de liberale regelgeving ten aanzien van abortus, euthanasie en drugs. De in 1992 opgerichte Partij voor Christelijk Reveil, die zei 1400 leden en sympathisanten te tellen, besloot zich bij de KPP aan te sluiten. Op 8 april hield de KPP haar eerste landelijke bijeenkomst, waarop onder anderen de bisschop van Haarlem, H. Bomers, sprak.

Provinciale Statenverkiezingen

Op 20 februari startte het CDA in Limburg de campagne voor de Provinciale Statenverkiezingen. Aanvankelijk zou op het partijcongres van 4 februari het startschot worden gegeven, maar vanwege de watersnood was dit uitgesteld. In de campagne, die in het teken stond van 'de menselijke maat', was ook een rol weggelegd voor oud-minister van Landbouw G. Braks. Hij werd in Noord-Brabant ingezet met de bedoeling om weggelopen agrarische kiezers weer terug te winnen.

Op 23 februari belegde het partijbestuur in Rosmalen een conferentie over 'integraal ouderenbeleid' en de rol van de provincie daarbij. Thema's waren onder andere zorg, wonen en veiligheid. Aan de conferentie werd meegewerkt door de voorzitters van de ouderenbonden ANBO, PCOB en Unie KBO. Van CDA-zijde leverde onder meer oud-CHU-leider R.J.H. Kruisinga, vice-voorzitter van de partijcommissie Ouderenbeleid, een bijdrage.

Bij de Statenverkiezingen zakte het CDA van 257 zetels in 1991 naar 186 in 1995, een zware teruggang (zie tabel 1). Vergeleken bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 gingen de christen-democraten licht vooruit, van 22,2% naar 22,9%. Heerma reageerde dan ook enigszins opgelucht. De geringe winst was echter geflatteerd, gezien de lage opkomst waarvan het CDA traditioneel sterk profiteert. In een verkiezingsanalyse in de *CDA-krant* (8 april 1995) werd dan ook erkend dat een hogere opkomst met verlies gepaard zou zijn gegaan.

Ondanks de grote teruggang in het aantal Statenzetels bleef het CDA in alle colleges van Gedeputeerde Staten vertegenwoordigd. De vorming van het provinciale bestuurscollege in Limburg leidde begin april tot grote tweespalt in de CDA-fractie in de Provinciale Staten. Zes fractieleden afkomstig uit Noord-Limburg schortten hun werkzaamheden op, omdat in plaats van hun kandidaat mevr. M. Greweldinger-Beudeker de fractie de Zuidlimburgse M. Eurlings nomineerde als gedeputeerde voor Welzijn en Cultuur. Hierdoor zou Noord-Limburg voor het eerst sinds lange tijd geen Gedeputeerde leveren. Op een bijeenkomst van Noordlimburgse bestuurders werd met instemming van het bestuur van het CDA-Limburg een dringend beroep gedaan op de CDA-Statenfractie om mevr. Greweldinger-Beudeker alsnog te kandideren. De fractie hield echter voet bij stuk en stemde op 18 april bij de verkiezing van het college van Gedeputeerde Staten voor Eurlings.

Europarlementariër Maij-Weggen

Tijdens de campagne voor de Provinciale Statenverkiezingen kwam CDA-europarlementariër mevr. J.R.H. Maij-Weggen in botsing met VVD-leider Bolkestein. Naar aanleiding van zijn uitspraken over het asielbeleid (zie in deze Kroniek onder VVD) had zij hem op 27 februari vergeleken met F. Dewinter, de leider van het extreem-rechtse Vlaams Blok in België. Maij-Weggen werd gesteund door haar collega A.M. Oostlander. De oud-directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA verweet in het *Centraal Weekblad* (3 maart 1995) Bolkestein vreemdelingenhaat in de hand te werken en associeerde hem met CD-leider Janmaat. Bolkestein eiste daarop tijdens een VVD-verkiezingsbijeenkomst excuses van de CDA-leiding. Alhoewel Heerma en Helgers wel pogingen ondernamen om Maij-Weggen te laten inbinden, liet de CDA-top haar en Oostlander niet vallen. In overleg met Heerma en Helgers stelden Maij-Weggen en Oostlander een verklaring op, waarin zij lieten weten hun vergelijkingen 'politiek passend' te blijven vinden.

Tijdens het televisiedebat tussen de fractievoorzitters van CDA, VVD, D66 en PvdA op 5 maart stelde Bolkestein de kwestie weer aan de orde. Heerma wenste echter opnieuw niet publiekelijk afstand te nemen van de twee CDA-europarlementariërs. Dit kwam hem op kritiek te staan van enkele fractieleden, die meenden dat Heerma zich had moeten distantiëren van de aanval op Bolkestein. Daarbij speelde ook een rol dat de hele affaire het CDA electoraal nadeel zou hebben bezorgd. Op de avond van de Statenverkiezingen bood Maij-Weggen haar partij excuses aan voor de gemaakte 'strategiefout'. Verontschuldiging aan Bolkestein bleven evenwel uit.

politiek leiderschap

Maij-Weggens optreden bleef niet zonder gevolgen voor het 'collectief leiderschap' van het CDA. Nadat Heerma Brinkman op 18 maart 1994 als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie was opgevolgd, was besloten om een meerhoofdig leiderschap in te stellen waarvan ook de partijvoorzitter, de voorzitter van de Eerste-Kamerfractie en de leider van de CDA-delegatie in het Europees Parlement deel uitmaakten (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 41). Deze constructie werd op 9 maart, een dag na de Statenverkiezingen, door de Tweede-Kamerfractie op de helling gezet. Na aanleiding van het optreden van Heerma in de affaire-Maij-Weggen meende de fractie dat hij zich meer als de politiek leider van het CDA diende op te werpen. Heerma zei toe de teugels in handen te zullen nemen, waarna hij zich na afloop van het fractieberaad met de aanduiding 'politiek leider' tooide. Na de Statenverkiezingen trok Maij-Weggen zich terug uit het collectief leiderschap.

Partijvoorzitter Helgers, die ook bij het fractie-overleg aanwezig was geweest, plaatste een dag later enkele kanttekeningen bij de proclamatie van Heerma tot politiek leider. 'De partijleiding berust bij de partijvoorzitter, inclusief een politieke dimensie, al richt die zich meer op de middellange termijn. Het politieke primaat ligt bij de fractie', zo meende hij (*NRC-Handelsblad*, 10 maart 1995). Ook leden van het partijbestuur spraken hun verwondering uit over het naar voren treden van Heerma.

Op 13 maart leek het partijbestuur na lang beraad te kiezen voor een tweehoofdige leiding. Het primaat voor de actuele politiek lag bij Heerma, de verantwoordelijkheid voor de partijorganisatie (inclusief de regie bij de kandidaatstelling en het opstellen van verkiezingsprogramma's) bij Helgers, aldus de verklaring van het partijbestuur. Van afschaffing van het collectief leiderschap werd niet gesproken, maar Helgers zou later meedelen dat er geen collectief leiderschap was (*CDActueel*, 25 maart 1995).

partijvoorzitter Helgers

Naar aanleiding van een interview met *de Volkskrant* van 13 mei werd partijvoorzitter Helgers mikpunt van kritiek in het CDA. In dit vraaggesprek had hij zich uitgelaten over de samenstelling van de nieuwe Tweede-Kamerfractie. 'Als we veertig zetels halen, moeten er 13, 14 nieuwe kamerleden in. Daarbij moeten we nadrukkelijk investeren in de jonge generatie onder de veertig jaar, katholieken en vrouwen. Ze moeten hoog genoeg op de lijst staan om bij een tegenvallende uitslag in de fractie te komen,' aldus Helgers. Verder meende hij dat na drie zittingstermijnen kamerleden in principe niet voor een nieuwe kandidatuur in aanmerking kwamen.

Een voorpublicatie van dit vraaggesprek verscheen op 12 mei. Helgers' uitlatingen overschaduwden zodoende het internationale symposium over de toekomst van het CDA, dat op deze dag begon. Vanuit de Tweede-Kamerfractie werd verontwaardigd gereageerd. Vooral het aanzwengelen van de bloed-groependiscussie werd de partijvoorzitter kwalijk genomen. Na een gesprek met Heerma zwakte Helgers zijn woorden af. Hij noemde de weergave van zijn uitlatingen een 'karikatuur'. Op 16 mei vergaderde de Tweede-Kamerfractie over zijn uitspraken. Op deze bijeenkomst kreeg de partijvoorzitter veel kritiek te verduren. Afgesproken werd dat Helgers politiek gevoelige teksten van interviews en speeches voortaan aan Heerma zou voorleggen. Daarbij maakte Heerma duidelijk dat hij de politiek leider was: 'Er is maar één kapitein op het schip en dat ben ik' (*de Volkskrant*, 17 mei 1995).

Tweede-Kamerlid Van der Linden

In dezelfde dagen dat Helgers in opspraak raakte, kwam ook het Tweede-

Kamerlid P.R.H.M. van der Linden in botsing met zijn partij. De Limburgse volksvertegenwoordiger had in een interview met een aantal regionale bladen gezegd een afsplitsing van het CDA niet uit te sluiten, wanneer zijn partij niet een meer 'conservatief-sociale' koers zou inslaan. Van der Linden signaleerde in zijn partij een 'vervreemdingsproces' tussen Den Haag en de rest van het land. Als er voor de volgende kamerverkiezingen geen verbetering zou komen, behoorde een Limburgse (en wellicht Brabantse) afsplitsing van het CDA tot de mogelijkheden. 'In de politiek moet je nooit "nooit" zeggen', aldus Van der Linden, die verder meende dat de regio's binnen het CDA meer invloed zouden moeten hebben om de Haagse politieke cultuur terug te dringen (*Nieuwsblad van het Noorden*, 12 mei 1995). In de fractievergadering van 16 mei werd ook Van der Linden tot de orde geroepen. Heerma zei dat voor Van der Linden hetzelfde gold als voor Helgers, dat wil zeggen dat zij geen aanleiding moesten geven tot het ontstaan van verkeerde beeldvorming over het CDA.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 21 januari stelde het partijbestuur de advieslijst voor de Eerste Kamer vast. De kandidatenlijst was voorbereid door de Selectiecommissie die onder voorzitterschap stond van mevr. V. Korte-van Hemel, oud-staatssecretaris van Justitie. Op 13 februari overlegde het partijbestuur met vertegenwoordigers van Statenfracties en provinciale afdelingen, die de mogelijkheid hadden wijzigingen aan te brengen. Daarna werd de kandidatenlijst definitief vastgesteld. Lijsttrekker werd de erevoorzitter van het CDA, P.A.J.M. Steenkamp. Hij maakte in 1965 zijn opwachting in de senaat. Fractievoorzitter L.M. van Leeuwen stond nummer twee. Op de tiende plaats prijkte oud-minister van Justitie E.M.H. Hirsch Ballin, die hiermee van de Tweede naar de Eerste Kamer zou overstappen. Op de kandidatenlijst kwam de partijvoorzitter van het CDA niet langer voor. Helgers had vóór zijn verkiezing tot partijvoorzitter te kennen gegeven geen zetel te ambiëren, mede om onafhankelijk te kunnen staan tegenover de kamerfracties. Bij de Eerste-Kamerverkiezingen verloor het CDA acht zetels en kwam uit op negentien (zie tabel 2).

Strategisch Beraad

Op 21 januari maakte waarnemend partijvoorzitter Lodders-Elfferich de instelling bekend van de Centrale Werkgroep Strategisch Beraad. Het initiatief was genomen door het partijbestuur en het Wetenschappelijk Instituut. De werkgroep moest vanuit christen-democratisch perspectief lange termijnvisies ontwikkelen op brede maatschappelijke problemen. Het was niet de bedoeling dat men een nieuw beginselprogramma ging voorbereiden; het Program van Uitgangspunten was immers nog in 1993 geheel gewijzigd.

Voorzitter van het Strategisch Beraad werd de gewezen KVP-leider en oud-Europees Commissaris F.H.J.J. Andriessen; secretaris de hoogleraar J.P. Balkenende. Lid waren oud-minister Hirsch Ballin, de voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid J.P.H. Donner, RABO-bank-topman H.H.F. Wijffels, de Rotterdamse wethouder R.M. Smit, de hoogleraren mevr. M.L. Bemelmans-Videc en H. Franken, en ten slotte waarnemend partijvoorzitter Lodders-Elfferich. Tot de adviseurs van de werkgroep behoorden onder anderen Heerma en oud-premier Lubbers.

Naast de Centrale Werkgroep bestond het Strategisch Beraad uit zes 'kern-themagroepen', die zich bezig hielden met internationalisering en globalisering, politiek en bestuur, rechtsstaat en veiligheid, onderwijs en integratie, werk en participatie en ten slotte medisch-ethische zaken.

Op 8 november presenteerde Andriessen als voorzitter van de Centrale Werkgroep het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden* aan partijvoorzitter Helgers. Volgens de werkgroep was het rapport 'een principiële verkenning tot in de volgende eeuw'. Onder andere werd meer aandacht in het beleid gevraagd voor het gezin als 'de basis van het samenleven' (dit punt was door fractievoorzitter Heerma al eind september bij de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer naar voren gebracht). Ook zou de overheid daadkrachtiger de criminaliteit moeten bestrijden. In tegenstelling tot de Tweede-Kamerfractie, die eind september had voorgesteld de AOW te beknootten, wilde het Strategisch Beraad deze handhaven.

Binnen de partij werd in het algemeen positief gereageerd op het rapport. Het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA), de jongerenorganisatie van het CDA, plaatste echter onder de leus 'prima waarden, maar te weinig nieuwe wegen' enkele kanttekeningen, hetgeen tot boze reacties bij de opstellers van het rapport leidde. CDJA-voorzitter J. de Vries pleitte onder andere voor meer waardering voor het vrijwilligerswerk. Ook zag hij weinig heil in het terugdringen van softdrugs uit de gedooftsfeer in de illegaliteit.

Het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) was in het algemeen wel tevreden met de sociale lijn in het rapport. Het vakverbond vond de suggestie om het wettelijk minimumloon los te laten minder geslaagd, zo bleek uit het betoog van voorzitter A. Westerlaken op de partijraad van 18 november. Op deze bijeenkomst werd een eerste aanzet gegeven tot de discussie binnen de partij over het rapport. Tot 30 maart 1996 kregen alle geledingen binnen de partij de gelegenheid zich uit te spreken. Op de partijraad van 1 juni 1996 diende de definitieve besluitvorming over het rapport plaats te vinden.

Herkenbaar en slagvaardig

In oktober 1994 had de partijcommissie Appèl en Weerklank II haar rapport *Herkenbaar en slagvaardig* gepubliceerd (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 43).

Hierin werden voorstellen gedaan om de interne partijdemocratie te hervormen. Na het verschijnen van het rapport bogen de afdelingen en de aan het CDA gelieerde organisaties zich over de suggesties. Het CDJA tekende protest aan tegen het dreigende verlies van zijn onafhankelijke positie. Eind april vergaderde het partijbestuur over de reacties van de achterban. Op een aantal punten leidde dit tot wijziging van de voorstellen, bijvoorbeeld met betrekking tot de toekomstige status van het Vrouwenberaad en de Bestuurdersvereniging. In plaats van een vergaande integratie van deze organisaties in de partij bleef in de eindvoorstellen hun onafhankelijkheid gewaarborgd.

De partijraad van 10 juni behandelde vervolgens de voorstellen tot wijziging van de partijorganisatie. Over het plan om ledenraadplegingen in te voeren, waren de meningen verdeeld. Deze zouden beperkt moeten blijven tot gezichtsbepalende onderwerpen als lijsttrekkers of bepaalde politieke thema's.

De bedoeling van de discussie op de partijraad was om na te gaan in hoeverre bepaalde voorstellen konden rekenen op brede instemming. Voornemens waarbij dat het geval was, werden na de partijraad omgewerkt tot statuten- en reglementswijzigingen. Het was de bedoeling dat de partijraad van 18 november zich hierover zou uitspreken. Omdat velen binnen de partij deze periode te kort vonden, werd besloten de uiteindelijke besluitvorming op de partijraad van 1 juni 1996 te laten plaatsvinden.

Tweede-Kamerfractie

Eind januari waren de Tweede-Kamerfractie en het partijbestuur in Maarssen bijeen gekomen om de oppositie tegen het paarse kabinet te bespreken. Op deze bijeenkomst sprak oud-VVD-leider H. Wiegel over de kunst van het oppositie voeren, waarbij hij putte uit zijn ervaringen als oppositieleider ten tijde van het kabinet-Den Uyl in de jaren 1973-1977.

Op 16 en 17 september kwam de Tweede-Kamerfractie opnieuw bijeen, dit keer in Lage Vuursche. De fractie was niet tevreden over haar functioneren in de oppositie. Besloten werd om op onderwerpen als drugs, sociale zekerheid en inkomensbeleid een hardere oppositie te voeren om het CDA een duidelijker profiel te verschaffen. Verder werd een commissie ingesteld bestaande uit fractievoorzitter Heerma, Tweede-Kamervoorzitter W.J. Deetman en het fractielid J.G. de Hoop Scheffer, die het functioneren van de fractie moest doorlichten. Nadat deze commissie met alle fractieleden gesprekken had gevoerd, presenteerde zij op 13 december haar bevindingen. Voorgesteld werd om het fractiebestuur een zwaarder politiek aanzien te geven. Om die reden werd vice-fractievoorzitter F.L.A.J. Wolters vervangen door De Hoop Scheffer. Wolters bleef wel deel uitmaken van het fractiebestuur.

Enkele dagen eerder, op 7 december, had voorzitter Heerma zijn fractie met aftreden bedreigd wanneer de anonieme kritiek vanuit de fractie op zijn

functioneren niet zou verstommen. Heerma noemde zijn critici 'lafbekken'. Aanleiding vormden de negatieve uitspraken van enkele anonieme fractieleden over het optreden van Heerma als oppositieleider tijdens het debat over de onderwijsvrijheid. Heerma was toen gedwongen een motie van wantrouwen tegen minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken in te trekken, vanwege gebrek aan steun van de andere oppositiepartijen. Na afloop van de fractievergadering deelde Heerma mee dat hij een streep had getrokken. 'Mededelingen van fractieleden over het functioneren van de fractie en van mij in de pers zijn onacceptabel' (*NRC-Handelsblad*, 8 december 1995).

Brinkman

Op 15 februari kondigde oud-fractievoorzitter Brinkman aan dat hij op 1 april de Tweede Kamer zou verlaten om voorzitter te worden van het Algemeen Verbond Bouwbedrijf (AVBB), de federatie van bouwbedrijven. Zijn nieuwe functie achtte hij niet verenigbaar met het kamerlidmaatschap. Bovendien wenste hij de nieuwe leiding van de fractie niet voor de voeten te lopen. Brinkman hield de mogelijkheid van een terugkeer in de politiek open.

Brinkman was van 1982 tot 1989 minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur geweest. Na de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 werd hij tot voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van het CDA gekozen. In het algemeen werd hij beschouwd als de opvolger van Lubbers als politiek leider van het CDA. Op 16 augustus 1994, na de grote verkiezingsnederlaag en de kabinetsformatie die resulteerde in de paarse coalitie zonder het CDA, legde hij het fractievoorzitterschap neer (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 40-41).

Op 17 maart verscheen het boek *De branding*, waarin de journalist M. Metze de gebeurtenissen die aan de verkiezingsnederlaag en Brinkmans vertrek waren voorafgegaan, ontrafelde. De publikatie leidde tot de nodige commotie. Metze beschreef gedetailleerd de verschillende scenario's die oud-CDA-leider Lubbers in wanhoop zou hebben uitgedacht om kandidaat-premier Brinkman als CDA-lijsttrekker te vervangen. In deze door hemzelf aangewezen kroonprins had Lubbers toen alle vertrouwen verloren. Daarnaast werd bekend dat koningin Beatrix door Lubbers op de hoogte was gehouden van de interne ontwikkelingen binnen de CDA-top.

Lubbers

Op 27 januari besloot het kabinet-Kok oud-premier Lubbers te benoemen tot minister van Staat. Deze weinig toegekende titel wordt verleend aan politici die een lange staat van dienst hebben en die niet meer betrokken zijn bij de dagelijkse politieke praktijk. Op 10 juni benoemde de partijraad van het CDA Lubbers bij acclamatie tot voorzitter van het bestuur van het Wetenschappelijk Instituut voor

het CDA. Op 8 september aanvaardde Lubbers de leerstoel Globalisering van Economie en Samenleving aan de Katholieke Universiteit Brabant.

Eind oktober werd in de media de naam van Lubbers genoemd als kandidaat voor de post van secretaris-generaal van de NAVO. Met het terugtreden van de Belg W. Claes was deze functie vacant geraakt. Op 30 oktober spraken de Franse president J. Chirac en de Britse premier J. Major zich openlijk uit voor Lubbers' kandidatuur. Een dag later gaf de Duitse bondskanselier H. Kohl eveneens zijn steun. Vervolgens werd Lubbers ontboden naar Washington, waar hij op 2 november een gesprek had met W. Christopher, de minister van Buitenlandse Zaken van de Verenigde Staten. Een dag later stelde de Nederlandse regering hem officieel kandidaat. Toen na enkele dagen bleek dat de Amerikanen grote bezwaren tegen Lubbers hadden, besloot deze op 10 november om zijn kandidatuur in te trekken. Minister Van Mierlo van Buitenlandse Zaken noemde de Amerikaanse handelwijze 'geen manier van doen'. Enige tijd later werd de Spaanse minister van Buitenlandse Zaken J. Solana tot nieuwe secretaris-generaal van de NAVO benoemd.

De publikatie van de memoires van Lubbers, die waren voorzien voor november, werd met ten minste één jaar uitgesteld. Naar verluidde zou Lubbers beducht zijn geweest om het CDA met zijn openhartigheid schade te berokkenen, vooral wat betreft het voor de partij rampzalig verlopen verkiezingsjaar 1994. Het boek getiteld *Haagse jaren* was geschreven door de historicus Th. Brinkel - werkzaam bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA - op basis van vele gesprekken die hij met Lubbers had gevoerd.

Op 27 december doorbrak Lubbers echter zijn stilzwijgen, toen hij in een interview in *Trouw* wel inging op de laatste periode van zijn premierschap. Aanleiding was een vraaggesprek op 23 december in hetzelfde dagblad met H. van der Voet, de gepensioneerde directeur van de Rijksvoorlichtingsdienst (RVD), die als zodanig woordvoerder van Lubbers was geweest. Van der Voet meende dat Lubbers het laatste jaar van zijn premierschap 'de kluts kwijt was geweest'. In zijn reactie hierop meldde Lubbers dat hij pas in november 1993 aan de keuze van Brinkman als opvolger was gaan twijfelen. Vervolgens had hij 'een serieuze poging ondernomen het leiderschap van het CDA te verbreden'. In dit plan zou Lubbers zelf partijvoorzitter worden, terwijl Andriessen of oud-minister van Buitenlandse Zaken P.H. Kooijmans zich openlijk beschikbaar zouden moeten stellen voor het premierschap. Volgens Lubbers wees Brinkman echter het voorstel van de hand: 'het was voor hem alles of niets. En alles was voor hem vooral het Catshuis.' Het feit dat Brinkman premier wilde worden, zou mede tot het paarse kabinet hebben geleid, aldus Lubbers. Binnen het CDA werd afwijzend gereageerd op Lubbers' uitslatingen. Oud-partijvoorzitter Van Velzen noemde diens versie te beperkt.

symposium

Op 12 en 13 mei organiseerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA een internationaal symposium met als onderwerp 'De christen-democratie als eweging van de toekomst'. Tot de sprekers behoorden de Zwitserse theoloog H. Küng, de minister-president van Luxemburg J.C. Juncker en de voorzitter van de Europese Volkspartij, de Belg W. Martens. Oud-premier Lubbers sprak de slotrede uit. In zijn eerste politieke toespraak sinds zijn heengaan als premier stelde hij dat zijn sinds 1982 gevoerde beleid gericht op economisch herstel, door het paarse kabinet werd voortgezet. Hij erkende dat zijn 'no nonsense'-beleid mede had geleid tot verzakelijking en het op de achtergrond raken van fundamentele normen en waarden, en riep op om de bakens te verzetten.

verwante instellingen en publikaties

Op 4 maart werd een bijeenkomst belegd over het door het Wetenschappelijk Instituut opgestelde beleidsadvies *Schakels tussen landbouw, milieu en natuur*. Onder anderen sprak J.J.A.M. van Gennip, de directeur van het Wetenschappelijk Instituut, en mede-opsteller van het rapport. Aan deze bijeenkomst was een aantal regionale conferenties voorafgegaan. In augustus verscheen *Op weg naar de Intergouvernementele Conferentie 1996*. Dit beleidsadvies met betrekking tot de Europese Unie was opgesteld door het Wetenschappelijk Instituut en de werkgroep Europa van de partijcommissie Buitenland. Voor de conferentie 'Investeren in integreren', die op 14 oktober werd gehouden, tekenden het Intercultureel Beraad en het Wetenschappelijk Instituut.

In maart stelde het partijbestuur het rapport *Het democratisch avontuur. Politieke en economische betrekkingen met het nieuwe Zuid-Afrika* vast. Het rapport, dat was opgesteld door leden van de werkgroep Mensenrechten van het CDA, bepleitte onder meer verhoging van het bedrag aan ontwikkelingssamenwerking voor Zuid-Afrika. Op 23 september belegde de partijcommissie-Buitenland een conferentie met als titel 'Het buitenlands beleid beschouwd en beoordeeld: de CDA-prioriteiten'.

Op 13 mei hield het CDJA zijn algemene ledenvergadering, die in het teken stond van het jaarthema 'Schipperen met ruimte'. Tweede-Kamerlid De Hoop Scheffer sprak over het asielbeleid. Zijn pleidooi voor snellere en strengere procedures viel bij zijn gehoor niet in goede aarde.

De Eduardo Freistichting, een organisatie van het CDA die zich bezig houdt met internationale solidariteit, belegde op 24 juni samen met het CDA-Vrouwenberaad en de Nationale Commissie Ontwikkelingssamenwerking een conferentie over 'de organisatie van het dagelijks leven'. Centraal stond de vraag hoe maatschappelijke organisaties van de grond komen. Op 11 november organiseerden de Eduardo Freistichting en het CDA-Vrouwenberaad een bijeen-

komst met als thema 'Milieu: een grenzeloze aangelegenheid. Civil society en internationaal rentmeesterschap'.

Op 20 mei vond de ledendag van het CDA-Vrouwenberaad plaats. Ter gelegenheid daarvan verscheen de discussienota *Samenleving in balans*. Hierin werd een pleidooi gehouden om banen, vrijwilligerswerk en zorgtaken evenwichtiger te verdelen. Op 4 november hield het CDA-Vrouwenberaad een mini-symposium met als titel 'Wie zorgt er voor de kinderen'. De bijeenkomst was georganiseerd ter gelegenheid van het afscheid van mevr. T. Jongsmar-Roelants als voorzitter van het CDA-Vrouwenberaad. Zij had deze functie sinds 1991 vervuld. In 1996 zou een nieuwe voorzitter worden aangewezen; de vicevoorzitter mevr. A. Willemse-Van der Ploeg nam zolang deze functie waar.

Op 13 mei organiseerde de CDA-bestuurdersvereniging in samenwerking met het Instituut voor Publiek en Politiek een studiedag over het onderwerp duurzame ontwikkeling. De visie van het CDA hierop werd toegelicht door het Tweede-Kamerlid A.H. Esselink. De bestuurdersvereniging hield op 7 oktober haar jaarvergadering. Onder meer werd gesproken over de bestuurlijke reorganisatie.

Op 5 oktober werd aan Tweede-Kamerfractievoorzitter Heerma het eerste exemplaar overhandigd van het *CDA-Jaarboek 1995-1996*. De oppositierol van het CDA stond hierin centraal.

personalia

Op 11 januari overleed A.J. Kaland. Van 1962 tot 1979 was hij voor de CHU lid van het college van Gedeputeerde Staten van Zeeland. Aan deze functie hield hij de bijnaam 'onderkoning van Zeeland' over. Van 1977 tot 1993 maakte Kaland deel uit van de Eerste-Kamerfractie van het CDA. Van 1988 tot zijn vertrek in 1993 was hij fractievoorzitter. In deze hoedanigheid kwam hij regelmatig in botsing met de toenmalige premier en CDA-leider Lubbers.

Op 30 maart beëindigde oud-premier A.A.M. van Agt zijn termijn als ambassadeur namens de Europese Unie in de Verenigde Staten. Vóór zijn benoeming in 1990 was hij drie jaar ambassadeur van de Europese Gemeenschap in Japan geweest.

Op 31 maart zei een meerderheid van de gemeenteraad van Bergeyk het vertrouwen op in burgemeester A.A.J. van Poppel. Aanleiding hiertoe vormde het feit dat Van Poppel een stuk grond had aangenomen van een projectontwikkelaar die een opdracht voor de gemeente Bergeyk uitvoerde. In juli volgde het ontslag van Van Poppel door minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken, wegens verstrengeling van persoonlijke en gemeentelijke belangen.

Op 7 juni nam C. Bremmer zitting in de Tweede Kamer, als opvolger van de in de Eerste Kamer verkozen Hirsch Ballin. Bremmer was in 1986 partijsecretaris van het CDA geworden. In 1989 en 1994 was hij campagneleider bij de Tweede-Kamerverkiezingen.

Democraten '66 (D66)

Na het euforische jaar 1994, waarin D66 niet alleen grote verkiezingswinsten boekte maar ook haar ideaal van de 'paarse coalitie' - een kabinet zonder CDA - verwezenlijkt zag, bracht 1995 de Democraten enkele teleurstellingen. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten werd zwaar verlies geleden en over haar inbreng in het beleid van het kabinet-Kok was D66 niet erg tevreden. Mede als gevolg van de tegenslagen ging de partij zich bezinnen op haar imago.

partijcongres

Als gevolg van de watersnood en de evacuatie van enkele polders in Gelderland stelde D66 haar partijcongres dat op 4 en 5 februari in Arnhem zou worden gehouden, een maand uit. Het leek de partij niet gepast om onder dergelijke omstandigheden bijeen te komen. Op 4 en 5 maart werd het uitgestelde congres gehouden. Hoofdonderwerp was het basisinkomen, een binnen D66 omstreden thema. De Tweede-Kamerfractie wilde er niet echt aan. Partijvoorzitter W. Vrijhoef daarentegen was er een uitgesproken voorstander van. Hij zag in het basisinkomen een goed middel om de maatschappelijke participatie te vergroten. Hij werd daarin gesteund door minister G.J. Wijers van Economische Zaken, die de invoering ervan in de vorm van een fiscale tegemoetkoming wenste.

Ter voorbereiding van het congres had het hoofdbestuur de notitie *Een zorg minder of minder zorg* opgesteld (zie *Democraat*, 31 oktober 1994). Het congres boog zich over dit niet-amendeerbare 'achtergrondstuk'. In een aantal deelsessies werd vanuit verschillende invalshoeken het basisinkomen benaderd, onder meer vanuit het oogpunt van de betaalbaarheid. Uiteindelijk sprak het congres zich in principe uit ten gunste van het basisinkomen, omdat het beter zou aansluiten bij een geïndividualiseerde samenleving dan het huidige complexe stelsel van sociale zekerheid. Afgesproken werd dat het hoofdbestuur over dit onderwerp een notitie zou voorbereiden, waarna een volgend congres in 1996 zich definitief zou uitspreken.

Provinciale Statenverkiezingen

Bij de Provinciale Statenverkiezingen leed D66 zwaar verlies. De partij ging terug van 116 naar 67 zetels (zie tabel 1). Binnen D66 kwam de klap hard aan. Volgens partijvoorzitter Vrijhoef had niemand zo'n fors verlies verwacht. Tweede-Kamerfractievoorzitter G.J. Wolffensperger toonde zich 'teleurgesteld maar niet ontmoedigd' (*Democraat*, 8 april 1995). Bij de vorming van de colleges van Gedeputeerde Staten moest D66 een behoorlijke veer laten: de partij raakte vijf gedeputeerden kwijt en hield er slechts twee over. In drie provincies ver-

dween zij uit het dagelijks bestuur.

Naar aanleiding van de evaluatie van de Statenverkiezingen ging het hoofdbestuur begin september over tot de instelling van een 'stuurgroep communicatie'. Deze moest onder meer voor D66 de wenselijkheid van electoraal marktonderzoek nagaan en zich bezinnen op de vraag hoe de diverse communicatiemiddelen het best in een verkiezingscampagne konden worden ingezet. In dit orgaan hadden onder meer partijvoorzitter Vrijhoef en Wolffensperger zitting. Het was de bedoeling dat deze stuurgroep een permanent karakter zou krijgen en ook in de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen een belangrijke rol zou gaan vervullen.

milieu-imago van D66

In de media werd de verkiezingsnederlaag van D66 in verband gebracht met de vervaging van haar milieuvriendelijk imago. Als regeringspartij moest D66 zich uitspreken over een aantal infrastructurele projecten, waarbij de partij onder vuur kwam te liggen. Met betrekking tot de Betuwelijn - een goederenspoorlijn van de Rotterdamse haven naar Duitsland - was D66 vóór aanleg, althans wanneer voor milieu-knelpunten ecologisch verantwoorde oplossingen werden gevonden. Eind 1993 had de Tweede-Kamerfractie nog om vier miljard gulden extra gevraagd. De door de regering ingestelde commissie-Hermans adviseerde 1,2 miljard gulden uit te trekken om een vijftal knelpunten op te lossen. Minister-president Kok liet weten hooguit een half miljard te willen fourneren. Nadat op 18 februari de Adviesraad van D66 zich al met deze kwestie had beziggehouden, volgde begin maart het partijcongres. Een motie werd aangenomen waarin van de Tweede-Kamerfractie werd gevraagd om 'alles in het werk te stellen' dat er voor het milieu voldoende geld zou worden uitgetrokken. Wanneer dat niet zou gebeuren, diende D66 niet in te stemmen met de aanleg. Een motie van de afdelingen Elst/Lent en Bommel/Gendts, waarin met betrekking tot de Betuwelijn werd geconstateerd dat de milieuprincipes van D66 in toenemende mate werden aange-tast, haalde het niet. In april stemde de Tweede-Kamerfractie uiteindelijk in met het kabinetsvoorstel, waarin voor extra aanpassingen 820 miljoen gulden was uitgetrokken. 'Ik darf er mijn partijgenoten mee onder ogen te komen', zo luidde het oordeel van fractievoorzitter Wolffensperger (*de Volkskrant*, 22 april 1995). Op 2 mei legde hij in Arnhem verantwoording af aan D66-bestuurders in Gelderland. Op deze besloten bijeenkomst kreeg Wolffensperger enige kritiek te verdu-ren: zo wilde de Statenfractie meer geld zien.

Ook de uitbreiding van Schiphol leidde tot verdeeldheid in de partij. Met betrekking tot de lokatie van de vijfde baan bleken hoofdbestuur en Tweede-Kamerfractie het in juni oneens met elkaar. Nadat de fractie voor de zogenaamde 'parallelle' baan had gekozen, kreeg zij een brief van het hoofdbestuur waarin deze de uitspraken van het partijcongres van maart in herinnering bracht. Het

congres had toen zijn voorkeur uitgesproken voor de 'gedraaide' baan, die minder belastend voor het milieu zou zijn omdat de groei van Schiphol daarmee binnen de perken zou blijven. Binnen de partij leidde de stellingname van de fractie tot onrust. In *de Volkskrant* (22 mei 1995) schreven twee leden van de kerngroep 'duurzame ontwikkeling' van de Stichting Wetenschappelijk Bureau van D66 (SWB), dat wanneer de D66-fractie zo maar zou instemmen met de parallelle baan, dit zou getuigen 'van weinig respect voor de democratische besluitvorming binnen de partij'. De fractie meende echter een eigen verantwoordelijkheid te hebben en stemde in de zomer met de parallelle baan in. Mede door haar toedoen werden tevens beperkingen gesteld aan de groei van Schiphol.

Eerste-Kamerverkiezingen

Met ingang van 1 maart werd de fractievoorzitter van D66 in de Eerste Kamer, de Groninger hoogleraar staatsrecht J.J. Vis, benoemd tot lid van de Raad van State. Vis was in 1980 senator geworden. In 1986 werd hij fractievoorzitter. Als zijn opvolger wees de senaatsfractie E.H. Schuyer aan. Hij was van 1970 tot 1978 lid van de gemeenteraad van Wassenaar en van 1978 tot 1991 lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland. In 1991 werd hij tot Eerste-Kamerlid gekozen.

Bij de Eerste-Kamerverkiezingen moest D66 vijf van haar twaalf zetels inleveren (zie tabel 2). Vóór de verkiezingen hadden Noordhollandse Statenleden overwogen om een voorkeursactie te houden voor de zittende senator E. Spier, die op een onverkiesbare plaats was beland. De partijtop liet weten een dergelijke actie zeer onwenselijk te vinden. Toen Spier verklaarde een met voorkeurstemmen verkregen zetel niet te zullen aanvaarden, werd de actie afgeblazen.

opvolging Van Mierlo

In 1995 dook zo nu en dan de kwestie van de opvolging van partijleider H.A.F.M.O. van Mierlo op. In een interview met *Elsevier* van 4 maart zei Van Mierlo dat hij bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 hoogstwaarschijnlijk geen lijsttrekker meer zou zijn: 'Het ligt niet voor de hand dat ik over drie jaar opnieuw de lijst trek.' Van Mierlo deelde verder mee dat minister Wijers hem vervangt als hij in het buitenland is. 'Tussen Hans en mij is het absoluut koek en ei, al heel lang. Als ik weg ben, is hij er.' In de pers werd vervolgens gesuggereerd dat Van Mierlo hiermee de voorkeur gaf aan Wijers boven Wolffensperger als zijn opvolger, wat door hemzelf overigens werd ontkend. Wijers maakte bekend niet beschikbaar te zijn voor het partijleiderschap.

Op 27 juli zei H. van der Werf, voorzitter van een werkgroep van de adviesraad die aanbevelingen moest doen met betrekking tot het imago van D66 (zie hier verder onder 'partij-imago'), voor de EO-radio dat zijn partij snel een begin diende te maken met de aanwijzing van de opvolger van Van Mierlo. Volgens

Van der Werf was de combinatie van partijleider en minister door Van Mierlo niet goed mogelijk. Onmiddellijk na deze uitspraken liet partijvoorzitter Vrijhoef weten dat de discussie over het partijleiderschap niet aan de orde was. Senaatsfractievoorzitter Schuyer sprak als zijn voorkeur uit dat Van Mierlo bij de verkiezingen in 1998 weer lijsttrekker zou worden en daarna als fractievoorzitter zitting zou nemen in de Tweede Kamer. 'Zo is zijn positie als partijleider het duidelijkst en kan hij bovendien rustig uitkijken naar een opvolger' (*NRC-Handelsblad*, 29 juli 1995).

Op het partijcongres in november stelde Van Mierlo dat zijn opvolging niet aan de orde was, zolang dat niet door Wolffensperger of hemzelf gebeurde. Anderen raadde hij af het onderwerp op de agenda te zetten. Europarlementariër L.J. Brinkhorst sloeg dit advies in de wind. Hij drong er in een interview met *de Volkskrant* (25 november 1995) op aan dat er in de kwestie van het toekomstige lijsttrekkerschap binnen een jaar duidelijkheid zou komen.

D66: Ruimte voor politiek

Al enige jaren bezon D66 zich op een reorganisatie van de partijstructuur. In 1993 verscheen het rapport *Nieuwe lijnen* (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 37). De uitkomsten van de discussie over deze nota waren voor een deel verwerkt in het rapport *D66: Ruimte voor politiek*, dat het hoofdbestuur op 19 februari 1995 vaststelde. Hierin werd een stroomlijning van de partijorganisatie bepleit om het 'politieke debat' - dat als één van de belangrijkste partijtaken werd gezien - binnen D66 beter uit de verf te laten komen. Om de interne communicatie te verbeteren moesten de verschillende gremia binnen de partij en de nevenorganisaties (zoals SWB, Bestuurdersvereniging en Opleidingscentrum) beter op elkaar worden afgestemd. In het rapport werd onder meer de introductie van een meerjarig werkplan voorgesteld, waarin de politieke en organisatorische hoofdlijnen waren vervat. Dit plan zou richtlijn moeten worden voor allerlei partijactiviteiten, zoals congressen, wetenschappelijk onderzoek en opleidingsactiviteiten. Onderdeel van het werkplan was het opzetten van een 'kennis-en-kunde-bank' van deskundigen op bepaalde terreinen. Verder werd voorgesteld om het dagelijks bestuur te verkleinen en om van het partijvoorzitterschap een betaalde part-time functie te maken.

Op het najaarscongres in november kreeg het rapport de instemming van de meerderheid van de aanwezige leden. Besloten werd een werkgroep in te stellen die moest nagaan hoe de regionale bestuursstructuur van D66 kon worden ingevuld. De meeste van de door het hoofdbestuur ingediende wijzigingsvoorstellen met betrekking tot het huishoudelijk reglement werden aangenomen. Zo werd het aantal onverenigbaarheden van functies gereduceerd, waardoor bijvoorbeeld een D66-burgemeester voortaan lid kan worden van de Eerste Kamer. Het beleidsprogramma, dat naast het verkiezingsprogramma een systematische

weergave van de partijstandpunten bevat, werd door het congres afgeschaft. Omdat het statutair vereiste quorum tijdens het congres niet werd gehaald, hadden de stemmingen over de statutenwijzigingen en de daaraan gerelateerde artikelen van het huishoudelijk reglement geen formele status. Voor het grootste deel zouden deze op het congres van maart 1996 opnieuw aan de leden worden voorgelegd.

Politieke Podia

In het rapport *Ruimte voor politiek* stelde het hoofdbestuur voor om het politieke debat in de partijafdelingen te stimuleren door de introductie van 'Politieke Podia'. Deze bijeenkomsten zouden tevens de discussies tussen D66 en maatschappelijke instellingen moeten bevorderen. Partijafdelingen konden onderwerpen aandragen en het landelijk secretariaat stelde voor deze discussiebijeenkomsten financiële middelen beschikbaar. In de zomer werd hiermee een begin gemaakt: zo werden op 11 en 17 juni Politieke Podia georganiseerd over het welzijn van dieren en over de toekomst van Europa. Op 20 juni gingen de (adjunct-)directeuren van de wetenschappelijke bureaus van PvdA, VVD, D66 en CDA met elkaar in debat over 'macht en gezag'.

najaarscongres

Het najaarscongres van D66 werd gehouden op 24 en 25 november. Naast de herziening van de statuten en het huishoudelijk reglement stond het hoger onderwijs op het programma. De door het hoofdbestuur opgestelde resolutie over dit onderwerp werd nogal vaag gevonden, waarna het bestuur toezei tijdens een nog te organiseren discussiebijeenkomst op het hoger onderwijs te zullen terugkomen. Op de bijeenkomst hielden verder onder meer Van Mierlo en Wolfensperger een toespraak. De laatste riep de coalitiepartners PvdA en VVD op om zich loyaler op te stellen ten aanzien van D66.

partij-imago

Mede door de tegenvallende Statenverkiezingen en de niet duidelijk genoeg geachte inbreng van D66 in de paarse coalitie nam de onvrede in de partij toe. Chr. de Vries, directeur van het wetenschappelijk bureau, sprak van een onrust 'die allerwegen voelbaar wordt' (*Idee*, mei 1995). Voorzitter Schuyer van de senaatsfractie meende dat D66 een nieuw profiel nodig had. Op 10 juni werd in de Adviesraad dit onderwerp besproken aan de hand van een korte notitie van de werkgroep 'imago'.

In november toonde oud-partijleider J. Terlouw zich in het orgaan van de afdeling Amsterdam eveneens ongerust over D66. Hij meende dat zijn partij de

laatste jaren inhoudelijk te zwak over kwam en hij bespeurde 'te weinig vernieuwende ideeën'. Op het najaarscongres hield partijleider Van Mierlo D66 voor om zich bij politieke tegenwind niet zo snel in de verdediging te laten duwen. 'Als we in het kritische licht van de publiciteit komen te staan, stuwt de paniek omhoog en rijzen de *Existenzfragen*' (*NRC-Handelsblad*, 25 november 1995).

minister Sorgdrager

Op 31 oktober kwam minister W. Sorgdrager van Justitie in botsing met de Tweede Kamer als gevolg van de afvloeiingsregeling die zij had getroffen met de scheidende procureur-generaal van Amsterdam, R. van Randwijck. Mede naar aanleiding van de feiten die de parlementaire enquête naar de georganiseerde misdaad aan het licht bracht (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'), had deze besloten om ontslag te nemen. Met het ministerie kwam Van Randwijck overeen dat hem niet alleen zijn salaris tot zijn 65ste jaar, maar ook een half miljoen gulden extra zou worden uitgekeerd. Deze 'gouden handdruk' leidde tot protesten. De Tweede Kamer nam een kritische motie van de regeringspartijen aan, waarin deze hun afkeuring uitspraken over de door minister Sorgdrager gesanctioneerde regeling. Onder de indruk van deze motie overwoog zij daarop af te treden, maar zag daarvan af toen de fractievoorzitters van de drie regeringspartijen (D66, PvdA en VVD) op haar verzoek hun vertrouwen in haar uitspraken.

Fractievoorzitter Wolffensperger kwam na afloop van het kamerdebat onder vuur te liggen vanwege het feit dat hij de afkeurende motie mede had ondertekend. Zijn collega in de Eerste Kamer, Schuyer, meende dat Wolffensperger hiermee onjuist had gehandeld. Wolffenspergers passieve houding tijdens het debat werd eveneens bekritiseerd, ook door fractieleden. Op 1 november vergaderde de fractie over deze aangelegenheid. Wolffensperger erkende taxatiefouten te hebben gemaakt. Als hij had geweten dat Sorgdrager de motie zo zwaar zou oppvatten, zou hij deze niet hebben ondertekend.

partijdeelafdeling Amsterdam-Zuidoost

Eind december besloot het hoofdbestuur om het bestuur van de afdeling Amsterdam te vragen om aan haar ledenvergadering de opheffing voor te leggen van de D66-deelafdeling in het Amsterdamse stadsdeel Zuidoost, vanwege de grote verdeeldheid waarmee deze te kampen had. Bij de laatste stadsdeelraadverkiezingen had D66 hier zes zetels behaald. Vervolgens trad de partij met één wethouder, E. Esajas, toe tot het stadsdeelbestuur. Kort daarop werd Esajas door zijn eigen fractie tot aftreden gedwongen, waarna hij een eenmansfractie ging vormen. In oktober stapten nog eens drie leden uit de D66-fractie, die verder gingen als de 'groep-Sebek', zo genoemd naar het fractielid P. Sebek. De twee overgebleven leden van de oorspronkelijke fractie bleven aanspraak maken op de

naam D66, wat hun nu door het hoofdbestuur werd verboden. Fractievoorzitter R. Groenhart beschuldigde het hoofdbestuur van racisme (de 'Surinaams-Nederlandse' Esajas en de beide overgebleven leden van de D66-fractie versus de 'Nederlandse' leden van de groep-Sebek). Landelijk woordvoerder J. Nugteren, tevens voorzitter van de afdeling-Amsterdam, noemde deze beschuldiging 'absurd'. Op 18 januari 1996 zou de zaak ter sprake komen in de Amsterdamse afdelingsvergadering.

verwante organisaties en publikaties

In het begin van het jaar gaf de SWB haar visie op de gewenste ontwikkelingen in de gezondheidszorg in het rapport *Denkend over een nieuw stelsel van gezondheidszorg*. Op 20 mei volgde een conferentie van de SWB en de werkgroep Volksgezondheid over het beginsel van het 'cliëntgebonden budget', waarbij de bestedingsverantwoordelijkheid bij de zorgvrager komt te liggen. Op 25 maart hield de SWB een conferentie onder de naam 'politieke denkers en denkers in de politiek'. Gesproken werd over de status van het politiek-wetenschappelijke tijdschrift in de verhouding tussen intellectualiteit en politiek. In juni publiceerde de SWB het rapport *Nieuwe prioriteiten in het buitenlands beleid*, dat was geschreven door de projectgroep Herijking Buitenlands Beleid. Hierin werd gesteld dat nationaal belang en machtspolitiek in het Nederlandse buitenlands beleid een grotere plaats moesten innemen. De invloed van ethische en morele overwegingen diende te verminderen. De Tweede-Kamerfractie van D66 was weinig gelukkig met deze aanbevelingen. Zij meende dat deze teveel in de buurt van de opvattingen van VVD-leider Bolkestein zouden komen. Minister van Buitenlandse Zaken Van Mierlo was evenmin ingenomen met de adviezen. Verder publiceerde de SWB onder meer nog de nota *De PBO: bestuurlijke vernieuwing in de agrarische sector*.

Begin januari publiceerden de SWB en de Bestuurdersvereniging de brochure *Bestuurlijke dilemma's*. Hierin werd een aantal problematische keuzen behandeld waarvoor lokale bestuurders zich geplaatst kunnen zien. Naar aanleiding hiervan werd op 21 januari een studiemiddag over dit thema belegd.

Op 17 juni hield de Bestuurdersvereniging haar algemene ledenvergadering. Centraal thema van de bijeenkomst was het onderwijsbeleid. Tot de sprekers behoorden de Commissaris van de Koningin in Gelderland, J. Terlouw, en staatssecretaris A. Nuis van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. Op 30 september werd het Bestuurderscongres gehouden. Samen met het Opleidingscentrum van D66 organiseerde de Bestuurdersvereniging op 17 februari de jaarlijkse wethoudersdag. Op 17 november tekenden beide organisaties voor een bijeenkomst van wethouders en burgemeesters over het thema 'Het primaat terug in de politiek, wat betekent dit voor de D66-wethouder?'

Het Opleidingscentrum belegde op 25 maart een bijeenkomst over ruimtelijke

ordering. In samenwerking met de fractie van D66 in het Europees Parlement organiseerde het op 21 oktober een themadag over D66 en Europa.

Het Instituut Vorming en Samenwerking Oost- en Midden-Europa (IVSOM) organiseerde in november 1994 en februari 1995 twee seminars in de Bulgaarse hoofdstad Sofia. Het eerste ging over coalitievorming, het tweede over het oppositie voeren. In 1995 vonden voor het eerst seminars plaats in Servië en Rusland. Deze bijeenkomsten gingen over partijorganisatie en democratisering, en waren georganiseerd in samenwerking met CDA, GroenLinks en PvdA. Op 6-8 oktober belegde het IVSOM samen met de Hongaarse partij SzDSz (Alliantie van Vrije Democraten) in Pécs een seminar over 'democratie en onderwijs'. Met de Poolse Vrijheidsunie werd op 8 en 9 december in Amsterdam een werkconferentie gehouden over het onderwerp criminaliteit en drugs.

personalia

Op 11 juni overleed M. Veltman. Als mede-oprichter van het Initiatiefcomité D'66 was hij betrokken bij de oprichting van de partij. Als directeur van het reclamebureau FHV had Veltman grote invloed op de televisie-uitzendingen van D66.

Op 1 september verliet mevr. L.S. Groenman de Tweede Kamer. Zij was in 1981 lid geworden van de D66-fractie. Sinds augustus 1994 was zij vice-fractievoorzitter.

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

Voor het GPV verliep 1995 betrekkelijk rustig. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Eerste Kamer deden zich geen verrassingen voor. Wel werd het Verbond in toenemende mate geconfronteerd met de vraag hoe ver de samenwerking met de RPF zich zou moeten gaan uitstrekken.

Provinciale Statenverkiezingen

De uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen werd door het GPV als zeer bevredigend ervaren. Na de grote winst in 1991 werd het aantal zetels van dat jaar - zestien - nu geëvenaard (zie tabel 1). De veranderingen in het aantal GPV-zetels per provincie waren weinig spectaculair en hadden voornamelijk met veranderingen in volgorde op ineengeschoven lijsten te maken.

Ten opzichte van 1991 was de samenwerking tussen de drie protestants-christelijke partijen afgenomen. Het aantal ineengeschoven lijsten van SGP, GPV en RPF daalde van twee naar één en die van SGP en RPF van vier naar twee. Het aantal ineengeschoven lijsten van GPV en RPF steeg van vier in 1991 naar vijf. Het aantal horizontale lijstverbindingen nam wat af.

Eerste-Kamerverkiezingen

De kandidatenlijst voor het GPV bij de Eerste-Kamerverkiezingen werd aangevoerd door de zittende senator K. Veling. Hij werd gevolgd door respectievelijk L. Hordijk, tweede voorzitter van het GPV en L.C. Groen, burgemeester van Bunschoten. Voor de verkiezing van de Eerste Kamer was door GPV, RPF en SGP gezocht naar een optimale samenwerking, die vooral gericht was op het verwerven van een tweede RPF-zetel. Daarbij moesten de Statenleden van de drie protestants-christelijke partijen ook lobbyen onder bepaalde Statenleden van provinciale partijen. Bij de senaatsverkiezingen behield het GPV zijn zetel (zie tabel 2).

interview Schutte in Opzij

In het kader van de serie 'Langs de feministische meetlat' werd in maart in *Opzij* een groot interview gepubliceerd met G.J. Schutte, de fractieleider van het GPV in de Tweede Kamer. Schutte zei onder meer dat vrouwen dezelfde kansen moesten krijgen als mannen en dat het zeer terecht was dat er voor de positie van vrouwen in de samenleving aandacht gevraagd werd. Maar als hoofdbezwaar tegen het feminisme gold voor hem dat het een ideologie was die niet uitging van de bijbel. Daarbij kwam dan nog, aldus Schutte, dat men het te veel zocht in overdrijving en verbaal geweld.

Het *Opzij*-interview van Schutte bleef in eigen kring niet onweersproken. In *Jeugd en Politiek* (mei), het orgaan van de GPV-jongeren, maakten M. Flipse en M. Jonker een aantal kritische kanttekeningen. Zo meenden zij onder meer dat Schutte met betrekking tot de positie van de vrouw kerk en staat te scherp van elkaar scheidde. Schutte erkende later dat hij in het interview wat te kort door de bocht was gegaan, maar vond ook dat Flipse en Jonker met hun standpunt over de verhouding van kerk en staat (niet scheiden, maar wel onderscheiden) te dicht in de buurt van de visie van de SGP op dit punt kwamen.

samenwerking GPV, RPF en SGP

In het interview in *Opzij* en in een vraaggesprek met *Koers* (30 maart 1995) liet Schutte zich ook uit over de SGP en de RPF. In *Opzij* zei hij dat het SGP-standpunt over de vrouw de grootste blokkade vormde voor een eventuele samenwerking tussen GPV en SGP. In *Koers* sprak hij over een radicalisering van het SGP-denken op dit punt. Met betrekking tot de RPF zei Schutte dat een fusie tussen GPV en RPF 'op dit moment' niet in het verschiet lag en dat hij de voorkeur gaf aan een hechte samenwerking tussen beide partijen. Hoewel volgens Schutte de centrale plaats van de belijdenis in de grondslag van het GPV een fusie met de

huidige RPF niet mogelijk zou maken, zei hij ook dat die confessionele basis voor hem niet een 'soort norm voor alle tijden en plaatsen is'.

SGP-fractievoorzitter in de Tweede Kamer B.J. van der Vlies reageerde kritisch op de uitspraken van Schutte (*De Banier*, 20 april 1995). Over de plaats van de vrouw stelde hij dat het niet zo was dat de SGP 'radicaliseert', maar dat juist het GPV was veranderd wat betreft de verdeling van taken en verantwoordelijkheden tussen mannen en vrouwen. Verder had Van der Vlies de 'wenkbrauwen gefronst' bij de uitspraken van Schutte over de rol van de belijdenis in de politiek (zie verder onder 'algemene vergadering').

Anders dan bij Van der Vlies, wist Schutte aan zijn RPF-collega L.C. van Dijke enthousiaste geluiden te ontlokken. Deze zag ook dat de veranderde houding van het GPV ten aanzien van de RPF in de Tweede Kamer door daden werd gevolgd.

In een interview naar aanleiding van zijn vertrek als medewerker van de Tweede-Kamerfractie van het GPV stelde M.P.H. van Haeften dat het bestuur van zijn partij onvoldoende leiding gaf en meedacht over het vraagstuk van samenwerking met de RPF. Van Haeften zelf wilde geen fusie maar 'een permanent samenwerkingsverband' met een RPF/GPV-Kamerfractie (*Nederlands Dagblad*, 8 juli 1995). Dat idee werd ook als wenselijk beschouwd door de RPF-Tweede-Kamerleden D.J. Stellingwerf en Van Dijke (zie ook *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 54-55). GPV-voorzitter S.J.C. Cnossen wees in zijn antwoord aan Van Haeften op het besluit van het GPV-bestuur in 1994 om de samenwerkingsvragen ondergeschikt te maken aan andere prioriteiten, zoals de kwantitatieve en kwalitatieve versterking van het Verbond. Dit moest echter niet als een alibi worden gezien om de vraag naar samenwerking te ontlopen (*Nederlands Dagblad*, 13 juli 1995). De GPV-jongeren Flipse en Jonker gaven - evenals in 1994 - blijk van hun bezwaar tegen een structurele samenwerking van hun partij met de RPF.

Het opinieblad *Amendement* (nr. 3) hield een telefonische enquête onder de raads- en Statenleden van het GPV over samenwerking met de RPF. Van de 163 benaderden deden er 134 mee. Van hen was 13% voor een lijstineenschuiving bij de Tweede-Kamerverkiezingen, 20% voor een confederatie en 11% voor een fusie. Een zeer grote minderheid (44%) steunde dus een vergaande vorm van samenwerking met de RPF. (Zie voor de samenwerking tussen GPV, RPF en SGP in deze Kroniek tevens bij het GPV onder 'verwante instellingen en publicaties' en verder bij RPF en SGP.)

algemene vergadering

De algemene vergadering van het GPV werd op 22 april gehouden. Na een huishoudelijk deel was er een politieke manifestatie onder de titel '50 jaar vrijheid'.

In zijn openingswoord reageerde voorzitter Cnossen op de kritische opmerkingen van SGP-fractieleider Van der Vlies met betrekking tot de uitspraken van Schutte

over de vrouw en de belijdenis. Ook Schutte zelf richtte zich tot zijn SGP-collega. Daarbij kwam hij ook tot het advies aan de SGP, evenals het GPV te gaan discussiëren over de rol van de belijdenis. De belijdenis heeft meer politieke betekenis dan alleen het onverkorte artikel 36, aldus Schutte.

belijdenis en politiek

De in 1994 ingestelde commissie 'Belijdenis en politiek', die een notitie moest opstellen over de vraag hoe (en niet òf) de belijdenis relevant was voor het politiek handelen (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 56), stuurde een enquête over dit onderwerp naar alle GPV-vertegenwoordigers in gemeenteraden, Provinciale Staten en Eerste en Tweede Kamer. In juni werden drie bijeenkomsten belegd, waar de besturen van de Provinciale Contactraden spraken met leden van de commissie. Verder verschenen in *Ons Burgerschap* een drietal ronde-tafel-gesprekken met drie politici (mei), drie oud-politici (juni), en ten slotte met drie politieke outsiders die het GPV een warm hart toedroegen (september).

Op basis van het door haar verzamelde materiaal stelde de commissie een handleiding op voor de discussie in de plaatselijke kiesverenigingen. Deze discussie vond plaats in de periode eind augustus tot 1 november. Na ontvangst van de verslagen uit de kiesverenigingen stelde de commissie haar eindrapport op. Op 9 december werd *Krachtige belijning. Over de betekenis van de belijdenis in de politieke praktijk* aan de Generale Verbondsraad overhandigd.

Volgens het rapport bestaat binnen het GPV de gemeenschappelijke overtuiging dat de belijdenis in de politieke praktijk functioneert, waarbij er ook een 'partijbrede consensus' is over de wijze waarop de belijdenis gehanteerd wordt. De belijdenis mag niet overvraagd worden, aldus het rapport; het is geen politiek handboek. En de vraag of de hele belijdenis politiek relevant is, leidt tot vruchteloze discussies. 'Het gaat erom het geheel van de bijbel en de belijdenis te overwegen en te raadplegen om te komen tot een evenwichtige standpuntbepaling, waarbij bijbel en belijdenis niet selectief worden gehanteerd.'

Uit de hiervoor vermelde enquête van *Amendement* bleek overigens dat 40% van de raads- en Statenleden van het GPV die aan dit onderzoek deelnamen, de visie van de RPF - dat de belijdenis alleen geldt voor zover deze politiek relevant is - een voldoende uitgangspunt voor een politieke partij vinden. Volgens GPV-voorzitter Cnossen tastte het onderzoek van *Amendement* de waarde van het onderzoek van de GPV-commissie niet aan.

program van richtlijnen

In september kwam het nieuwe GPV-richtlijnenprogramma in concept gereed. Voor de actualisering was in 1992 opdracht gegeven aan de Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van het GPV. De definitieve vaststelling

van de tekst zal op de Algemene Vergadering in april 1996 plaatsvinden. De behandeling in de partij werd voorbereid door een bespreking van de hoofdlijnen van de concept-richtlijnen op een bijeenkomst van de Verbondsadviesraad (VAR) op 16 december.

internationale contacten

Op 19 en 20 mei had in het Hongaarse Debrecen de slotbijeenkomst plaats van een lezingencyclus over christelijke politiek, georganiseerd door de plaatselijke afdeling van de christen-democratische partij en Mandaat, het scholings- en vormingsinstituut van het GPV. Tot de sprekers behoorde Schutte, die sprak over 'kansen voor christelijke politiek onder een "paars" kabinet'.

verwante instellingen en publikaties

De fractie van SGP, GPV en RPF in het Europees Parlement publiceerde een nota van de voormalige GPV-fractieleader in de Tweede Kamer A.J. Verbrugh met als titel *Overwegingen bij de Europese verdragsconferentie (IGC '96) en bij hierop gerichte Nederlandse beleidsvoorstellen*. De auteur gaf in deze nota zijn persoonlijke visie op de toekomstige structuren van Europa.

De Groen van Prinster Stichting gaf de brochure *Samenwonen verplicht* uit. Het is een vervolg op de in 1992 verschenen publikatie *Zo zijn wij niet getrouwd*. In dit laatste geschrift werd gepleit voor de mogelijkheid van een vrijwillige registratie van niet-huwelijkse samenlevingsvormen. Daar werd in de nieuwe brochure aan toegevoegd dat - naast de mogelijkheid van vrijwillige registratie - de overheid regelend moest optreden omdat samenwonen in een niet-huwelijkse relatie verplichtingen schept voor de partners tegenover elkaar en tegenover de samenleving. Dit alles zou echter niet mogen leiden tot een volledige gelijkstelling met het huwelijk. De brochure riep bij RPF en SGP duidelijk afwijzende reacties op en bracht ook GPV-jongerenvoorzitter Flipse tot een aantal kritische vragen.

In 1995 vierde de Groen van Prinsterer Stichting ook haar vijftienvijftigjarig bestaan. Op 7 oktober was er een jubileumconferentie over het onderwerp 'Gezin: hoeksteen of sluitpost?'.

Het scholings- en vormingsinstituut Mandaat hield onder meer op 23 september een 'aktiedag' over de relatie tussen GPV-besturen en fracties van de partij. Opmerkelijk was dat niet alleen het Tweede-Kamerlid van de RPF Stellingwerf, maar ook PvdA-voorzitter F. Rottenberg aan deze bijeenkomst meewerkte. Mandaat-medewerker B. Nitrauw schreef *Een fractie beter. GPV-politici van samen werken naar samenwerken*, gericht op (de verbetering van) de relationele aspecten van het werken in een GPV-fractie. Nitrauw deed hiervoor ook onderzoek onder GPV-raads- en Statenleden in samenwerkingsfracties met RPF

en/of SGP, wat bovendien leidde tot de publikatie *Tot elkaar veroordeeld? Onderzoek naar de samenwerking in gecombineerde raads- en statenfracties waarin GPV'ers participeren*. Uit het onderzoek kwam onder meer naar voren dat in de beleving van GPV-ers het samenwerkingsproces met de SGP zijn eindpunt ongeveer heeft bereikt, terwijl ten opzichte van de RPF bij velen een soort 'samen op weg' gevoel aanwezig is. Zo zou meer dan 40% van die raads- en Statenleden van het GPV graag een landelijk GPV-beleid zien dat uiteindelijk in ten minste een federatie met de RPF resulteert.

De Vereniging van GPV-bestuurders in provincie en gemeente hield een ledenvergadering op 25 maart. Er werd onder anderen door Schutte over het drugsbeleid gesproken.

Het voorjaarscongres van het Landelijk Verband van Gereformeerde Politieke JeugdstudieClubs (GPJC) vond plaats op 24 en 25 februari. Het thema was 'Provinciepolitiek, ver van je bed?' Op 6 mei hield het GPJC zijn jaarvergadering. Het najaarscongres werd gehouden van 20 tot en met 22 oktober. Aan de orde was het onderwerp 'Jouw goed recht: over grondrechten in Nederland'. Er werd onder anderen medewerking verleend door Van Middelkoop en J.P. de Vries, voorzitter van het curatorium van de Groen van Prinsterer Stichting en hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad*. Het GPJC gaf verder het tweede GPJC-katern uit: *Het Nederlandse kansspelbeleid: een foute gok*, dat was samengesteld door de GPJC-medewerker R. Griffioen.

Door de drie jongerenorganisaties van GPV, RPF en SGP en de 'Schuilplaatsjongeren' gezamenlijk werd op 30 september een bijeenkomst belegd rond het thema 'Aids, 't zal me een zorg zijn'.

De Groenen

Sinds juni 1995 is de politieke partij De Groenen vertegenwoordigd in de Eerste Kamer, in een samenwerkingsverband met provinciale partijen.

Provinciale Statenverkiezingen

De Groenen namen in zeven provincies deel aan de Statenverkiezingen. In Zuid-Holland vormden ze één lijst samen met GroenLinks, en in Noord-Brabant met de Natuurwetpartij. In Gelderland, Groningen, Noord-Holland, Overijssel en Utrecht namen zij geheel op eigen titel deel. Een aantal bekende personen uit de wereld van kunst en media bleek bereid als 'lijstduwer' op een onverkiesbare plaats van de kandidatenlijst te staan: de acteur J. Brink in Noord-Holland, de dichter H. Dorrestijn in Gelderland, de journalist I. Cornelissen in Overijssel. In Groningen werd de lijst aangevoerd door H. Verbeek, die in de periode 1989-1994 lid van het Europees Parlement was geweest en in 1994 de kandidatenlijst van De Groenen voor het Europees Parlement had getrokken.

In Noord-Holland wisten De Groenen op eigen kracht hun zetel te behouden. In Zuid-Holland kwam H. Ramaer via de vierde plaats op de lijst met GroenLinks in de Staten. Elders werden geen zetels gewonnen.

Eerste-Kamerverkiezingen: POG/De Groenen

Een gesprek met het bestuur van GroenLinks gaf het bestuur van De Groenen weinig vertrouwen in samenwerking voor de Eerste-Kamerverkiezingen. Toenadering tot het Platform Onafhankelijke Groeperingen (POG) bleek meer op te leveren. De Groene Raad - de partijraad van De Groenen - stemde op 8 april in met het voorstel van het bestuur om met het POG in zee te gaan.

Het POG was een samenwerkingsverband van provinciale partijen, die op hun beurt veelal bundelingen van lokale partijen waren. Bij de Statenverkiezingen boekten de meeste provinciale partijen winst. De Federatie Gemeentebelangen Friesland (FGF), de Partij Nieuw Gelderland (PNG) en de Zeeuwsch-Vlaamse Volkspartij (ZVV) drongen voor het eerst in de Staten door. De Onafhankelijke Partijen Drenthe (OPD) wonnen er een zetel bij, de Partij Nieuw Limburg (PNL) handhaafde haar zeteltal en alleen de Brabantse Onafhankelijke Fracties (BOF) en de door oud-PPR-leden in Zeeland opgerichte partij Delta Anders moesten een zetel inleveren. In Overijssel en Noord-Holland slaagden regionale partijen er niet in een zetel te behalen. Niet bij het POG aangesloten was de Fryske Nasjonale Partij (FNP).

De gecombineerde lijst POG/De Groenen werd aangevoerd door F. Kuperus, de voorzitter van de FGF. De kandidaat van De Groenen, de planoloog M. Bierman, stond op de tweede plaats. Op de derde plaats stond R. Hummel, voormalig Tweede-Kamerlid voor de PvdA maar nu lid van de PNL. Aanvankelijk zou het Amsterdamse gemeenteraadslid R. van Duijn de lijst duwen, maar hij zag daar van af omdat hij Kuperus niet 'groen' genoeg vond. Ten gevolge van de verdeeldheid tussen de provinciale partijen en de voorkeursstemmen voor Bierman werd de kandidaat van De Groenen in de Eerste Kamer gekozen en niet Kuperus. De provinciale groeperingen zouden echter in een steunfractie met De Groenen blijven samenwerken.

partijcongressen

Het congres van De Groenen op 17 juni in Amsterdam keurde de samenwerking met de provinciale groeperingen goed. De Strategiecommissie van de partij pleitte in haar advies aan het partijbestuur voor intensivering van deze samenwerking. De provinciale groeperingen deelden met De Groenen immers het streven naar 'politiek van onderop'. De stroming binnen De Groenen die de voorkeur gaf aan samenwerking met GroenLinks, leek nu weinig invloed meer te hebben.

Het congres sprak voorts over wijzigingen van de statuten en voerde discussie over 'streekeigen cultuur' en regionalisme. K. Kuipers trad af als partijvoorzitter om zich weer aan haar studie te kunnen wijden. Penningmeester M. van Harten werd tot voorzitter ad interim gekozen. Daarnaast koos het congres zes nieuwe bestuursleden. Op het congres werden de acht werkgroepen gepresenteerd die samen in de Inhoudelijke Raad het gedachtengoed van De Groenen verder uit zouden werken.

Ten slotte wees het congres een nieuwe hoofdredacteur aan voor het partijblad *GRAS*. R. Visser volgde D. van Niekerk op, die begin 1995 was afgetreden naar aanleiding van kritiek op zijn beleid. Het plan van Van Niekerk om het blad met een subsidie van het Fonds Ondersteuning Groene Initiatieven te verbreden en los te koppelen van de partij, had weerstand ontmoet. Visser zou het plan echter verder onderzoeken.

Op 14 oktober kwam het congres opnieuw bijeen, nu in Utrecht, na afloop van het symposium over 'De weg naar het basisinkomen'. De in juni in het bestuur gekozen P. Fetter werd nu partijvoorzitter. Tijdens het congres werd kritiek geuit op de Groene Raad, de partijraad van De Groenen, die nogal slecht bezocht zou worden.

GroenLinks

Voor GroenLinks was 1995 een jaar van interne vernieuwing en electorale consolidatie. Naast het weifelmoedige optreden van het CDA kwam de rol van GroenLinks in de oppositie tegen het paarse kabinet goed uit de verf. Dit kwam mede tot uitdrukking in de verkiezing, in december, van haar politiek leider P. Rosenmöller tot beste politicus van het jaar door parlementaire journalisten.

partijvernieuwing

Op 21 januari kwam het congres bijeen in Amersfoort met als voornaamste doel de partijorganisatie te vernieuwen. Het partijbestuur had onder meer voorgesteld om het afgevaardigden-congres te vervangen door een ledencongres en om in plaats van de GroenLinkse Raad een besluitvormende partijraad en een 'meningsvormend' GroenLinks Forum in te stellen. De voorstellen stuitten op kritiek van verscheidene afdelingen. Een meerderheid (182 tegen 172) wees het voorstel voor een ledencongres af. Wel bleek men bereid een tussenvoorstel van de afdeling Enschede te steunen, dat de afdelingen toestond een onbeperkt aantal leden naar een congres af te vaardigen. Het partijbestuur zag zijn invloed door het congres enigszins beperkt. Zo mocht het amendementen op congresvoorstellen voortaan niet meer van positieve of negatieve pre-adviezen voorzien. Over de in te voeren partijraad ontstond aan het eind van het congres zoveel verwarring, dat het noodzakelijk werd geacht op een volgend congres in november de besluitvor-

ming hierover af te ronden. Ook de andere, reeds aangenomen voorstellen zouden dan nog eens formeel in de statuten en reglementen vastgelegd worden.

Na het congres stelde het partijbestuur een Commissie van Goede Diensten in om na te gaan waarom het congres zo wanordelijk was afgesloten. De commissie kwam tot de conclusie dat het partijbestuur het congres onvoldoende had voorbereid.

partijvoorzitter

Tussen de bedrijven door koos het congres een nieuw bestuur. Met een ruime meerderheid won A. Harrewijn de verkiezing voor het voorzitterschap. Harrewijn was werkzaam als bedrijfspastor bij de Dienst Industriële Samenleving van de Kerken (DISK) in Amsterdam; hij was oud-lid van de CPN en actief in 'de Linker Wang', het Platform voor Evangelie en Politiek verbonden met GroenLinks. Zijn voorganger, mevr. M. Lucas, werd nu vice-voorzitter. Vrouwen vormden met negen van de vijftien leden een ruime meerderheid in het nieuwe bestuur.

Provinciale Statenverkiezingen

Alhoewel het zeteltal gelijk bleef, vielen de verkiezingen van de Provinciale Staten GroenLinks mee: de neergaande lijn van 1994 leek nu omgebogen in een licht stijgende lijn (zie tabel 1). Alleen in het Noorden en Oosten van het land leed de partij verlies ten opzichte van de vorige Statenverkiezingen, het meest opvallend in Groningen. In deze provincie trokken waarschijnlijk De Groenen met lijsttrekker H. Verbeek - voormalig lid van het Europees Parlement voor GroenLinks - kiezers die eerder GroenLinks hadden gestemd. In de drie zuidelijke provincies en in Gelderland en Utrecht boekte GroenLinks echter lichte winst.

In Zuid-Holland behaalde een gecombineerde lijst van GroenLinks en De Groenen evenveel stemmen als GroenLinks alleen in 1991. De nieuwe fractie bestond uit drie leden van GroenLinks en één lid van De Groenen. Een dergelijke samenwerking kwam niet van de grond bij de Eerste-Kamerverkiezingen.

Eerste-Kamerverkiezingen

Het congres had in januari de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer vastgesteld. Over het algemeen volgde men daarbij de adviezen van de onafhankelijke kandidatencommissie, al werd wel kritiek geleverd op het halfslachtige voorkeursbeleid van de commissie. Deze had aan vrouwelijke kandidaten weliswaar voorrang verleend, maar tegelijkertijd een aantal negatieve kwalificaties gegeven. Twee - mannelijke - zittende senatoren, W.T. de Boer en T. Pitstra, werden op verkiesbare plaatsen gekozen; van de twee vrouwelijke

senatoren had mevr. F. Bolding zich niet herkiesbaar gesteld en kreeg mevr. J.C. van Wijngaarden een onverkiesbare achtste plaats toegewezen. De nog verkiesbaar geachte derde en vierde plaats vielen echter ook aan twee vrouwen toe: mevr. A. Zwerver en mevr. C. Schoondergang.

Door een lijstverbinding met de SP wist GroenLinks haar vier zetels in de Eerste Kamer te behouden (zie tabel 2). Bij de stemming werd Zwerver als gevolg van voorkeurstemmen van Noordhollandse Statenleden door de - eveneens uit Noord-Holland afkomstige - lager geplaatste Schoondergang gepasseerd.

financiële perikelen

De partijkas vertoonde aan het begin van het jaar een tekort van 350.000 gulden, wat voor een groot deel te wijten was aan de dure campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994. Het nieuwe bestuur besloot structureel te bezuinigen, vooral op personeel. Onder meer zou het Vrouwenbureau opgeheven worden. De GroenLinkse Raad ging op 13 mei akkoord met de bezuinigingsplannen.

partijcongres en GroenLinks Forum

Op 25 november kwam het congres bijeen in Zutphen - daarmee gevolg gevend aan een congresbesluit van januari, dat congressen over het hele land dienden te worden gespreid. In korte tijd werden de in januari genomen besluiten formeel in statuten en huishoudelijk reglement vastgelegd. Een meerderheid koos voor een partijraad bestaande uit tachtig afgevaardigden van afdelingen, naar evenredigheid met de provinciale ledentallen; restzetels zouden per provincie verdeeld worden. Voorts werd een GroenLinks Forum ingesteld dat vooral 'meningsvormend' zou zijn; 'richtinggevende uitspraken' van het forum zouden door de partijraad goedgekeurd moeten worden.

In aansluiting op het congres vond het eerste GroenLinks Forum plaats, met als thema sociale politiek. Inleidingen werden gehouden door mevr. I. Bakker, secretaris van de Raad van Kerken, partijvoorzitter Harrewijn en de voorzitter van de FNV, J. Stekelenburg. De bijeenkomst werd opgeluisterd met muziek en cabaret, om te vieren dat GroenLinks als partij precies vijf jaar bestond. Rechtse extremisten, verenigd in een 'Comité voor Nationale Revolutionaire Actie', trachtten onder leiding van J. Glimmerveen - in de jaren zeventig en tachtig lijsttrekker van de Nederlandse Volksunie - de bijeenkomst te verstoren, maar werden door de Mobiele Eenheid tegengehouden en opgepakt. Eerder op de dag hadden zij het huis van Rosenmöller beschadigd.

GroenLinkse Raad

De GroenLinkse Raad besprak op 18 maart de invoering van een basisinkomen. Voorstander P. de Beer ging in debat met tegenstander F. Köhler. De meerderheid van de Raad leek zich in de discussie aan de kant van Köhler te scharen.

Op 13 mei keurde de Raad de bezuinigingsplannen van het partijbestuur goed. Ook aan de orde kwam het rapport van de Commissie van Goede Diensten, voorgezeten door G. Ketelaar, dat veel kritiek op de voorbereiding van het partijcongres in januari bevatte.

Op 18 november kwam de GroenLinkse Raad voor de laatste maal bijeen, opnieuw in Utrecht.

partijbijeenkomsten

Op 8 mei hield GroenLinks in Amsterdam een debat over 'Mucho's of Macha's: power-feminisme versus slachtoffer-denken'. M. van Hintum, schrijfster van *Macha Macha*, verdedigde het 'power-feminisme' als alternatief voor het 'klaag-feminisme' van een vorige generatie. Het Tweede-Kamerlid mevr. M.B. Vos ging met haar sekse-genote in discussie. In de zaal vond Van Hintum weinig medestand(st)ers.

buitenlands beleid

De herijking van het buitenlands beleid kreeg in 1995 veel aandacht van GroenLinks. De Noord-Zuid-werkgroep vervaardigde het rapport *Geeft ontwikkelingshulp bestaanszekerheid? Twee visies op toekomstig beleid*. Hierin pleitten L. Keune en J. van Rixtel voor een radicaal ander beleid, onder andere gericht op sociale en ecologisch 'schone' invoer van produkten uit het Zuiden. De huidige hulp diende volgens hen voornamelijk het eigenbelang van de donorlanden in het rijke Noorden. Een minder kritische visie op het beleid van minister Pronk van Ontwikkelingssamenwerking werd verdedigd door C. van Dulleman en B. Ensing; wel meenden zij dat vaker een beroep op lokale expertise in het Zuiden gedaan zou moeten worden.

Het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks publiceerde in samenwerking met de Tweede-Kamerfractie *De cijfers voorbij. Discussiebijdrage over de herijking van het buitenlands beleid*. De auteurs G. Pas, R. Pinto Scholtbach en T. Verhoef kozen 'idealisme als leidraad' en weigerden nationale belangen scherp te onderscheiden van internationale belangen, zoals andere partijen vaak deden. Aan het eind van het jaar verscheen bij het Wetenschappelijk Bureau *In de voetsporen van de toekomst. Naar een integraal buitenlands beleid*, onder redactie van Pas en Pinto Scholtbach. De auteurs - naast de redacteurs waren dat Verhoef en H.

Schoen - stelden als doeleinden voor buitenlands beleid: rechtvaardige verdeling van bestaanszekerheid en welvaart, bevordering van duurzame ontwikkeling, handhaving van mensenrechten en voorkoming van militair geweld.

De Midden-Oosten Werkgroep van GroenLinks schreef een nota met als titel *De veiligheidssituatie in de Perzische Golf/Arabische Golf. Analyse en beleidsvisie*. Hierin adviseerde de werkgroep onder andere om meer steun te verlenen aan democratische bewegingen uit dit gebied - met name de Iraakse oppositie - en minder eenzijdig 'bondgenoten van het Westen' te steunen.

verwante instellingen en publikaties

Naast de notities over het buitenlands beleid publiceerde het Wetenschappelijk Bureau onder redactie van H. Krijnen *Het zekere voor het onzekere. De noodzaak van een collectief stelsel van bovenminimale uitkeringen*. De studie keerde zich tegen de 'collectieve sociale-zekerheids depressie' en de toenemende tendensen tot privatisering van de sociale zekerheid boven een bepaald minimum. Bij de presentatie ervan op 13 oktober voerden onder meer de hoogleraar sociologie K. Schuyt en een vertegenwoordiger van het Verbond van Verzekeraars, E. Fischer, het woord.

Het Vrouwenbureau van GroenLinks bracht voor zijn opheffing nog een rapport uit onder de titel *Denk pluriform, handel conform! Vier jaar positieve actiebeleid in GroenLinks*. De auteur, mevr. A. van der Kooij, kwam tot de conclusie dat het voorkeursbeleid voor vrouwen en allochtonen bij de kandidaatstelling voor gemeenteraden redelijk geslaagd was. GroenLinks zou dit beleid volgens haar dienen voort te zetten, maar daarnaast meer aandacht moeten schenken aan de opvallend grote 'uitstroom' van vrouwelijke en allochtone raadsleden.

Het Vrouwenoverleg van GroenLinks hield op 7 oktober in Utrecht een bijeenkomst over sociale zekerheid voor vrouwen en de feminisering van de armoede. Sprekers waren onder meer partijvoorzitter Harrewijn, H. ter Doest (Vrouwenbond FNV) en J. van den Heuvel (Arme Kant van Nederland).

Op 10 juni organiseerde GroenLinks in de Europese Unie in Utrecht een studiedag ter voorbereiding op de wereldvrouwenconferentie in Beijing.

Op 21 oktober hield het Scholings- en Vormingsinstituut een studiedag in Utrecht over onderwijs na de basisvorming, onder de titel 'Vak of vaardigheid'. Inleidingen werden verzorgd door het Tweede-Kamerlid M. Rabbah, FNV-bestuurder mevr. E. Vogelaar en de directeur van het Nederlands Centrum voor Buitenlanders, Z. Arslan.

Roze Links - 'mensen in en rond GroenLinks die actief zijn in de homo-lesbische beweging' - hield een studiedag in Groningen op 22 april over afschaffing van de seksregistratie. Op 16 juni organiseerde Roze Links in samenwerking met het Scholings- en Vormingsinstituut van de partij een studiebijeenkomst over lokaal lesbisch en homo-beleid. Tenslotte kwam Roze Links op 6-8 oktober bijeen om te

praten over de eigen toekomst.

Op 13 januari vond een gesprek plaats tussen de Raad van Kerken en het partijbestuur van GroenLinks, op initiatief van 'De Linker Wang', het Platform voor Evangelie en Politiek verbonden met GroenLinks.

Ouderen Unie 55+

Vergeleken met het AOV kende de Ouderen Unie 55+ (in 1994 nog: Politieke Unie 55+ geheten) een rustig jaar. De crisis in de grotere ouderenpartij liet de Unie echter niet onberoerd.

Provinciale Statenverkiezingen en samenwerking met het AOV

In november 1994 hadden de besturen van AOV en Ouderen Unie 55+ een akkoord (convenant) gesloten, dat op 13 februari 1995 door AOV-voorzitter Batenburg en de secretaris van de Unie D.J. Schakelaar plechtig ondertekend werd. De samenwerking, die bij de Provinciale Statenverkiezingen al in zes provincies tot gemeenschappelijke lijsten had geleid (zie in deze Kroniek onder AOV), zou voor de volgende Tweede-Kamerverkiezingen in een fusie moeten uitmonden. Bij de Statenverkiezingen behaalde de partij overigens acht zetels (zie tabel 1).

Binnen de Ouderen Unie kwam naast enthousiasme ook weerstand tegen nauwere banden met het AOV voor. Met name de redactie van het partij-orgaan *Unie-Opinie* vond dat de Unie een eigen koers diende te varen. Toen zij haar mening via een spotprent in het blad uitdrukking gaf, greep het hoofdbestuur in. De redactie trad af; *Unie-Opinie* hield op te verschijnen. Eindredacteur E. Noordman werd geroyeerd - na gehoord te zijn op de algemene ledenvergadering van 19 mei 1995. Onder verantwoordelijkheid van het hoofdbestuur verscheen vanaf mei 1995 een nieuw blad, *Unie Vizier*. Noordman verweet overigens ook het hoofdbestuur onrechtmatig aan te blijven in plaats van af te treden zoals in 1994 zou zijn afgesproken. In oktober dreigde hij het hoofdbestuur met een kort geding.

Eerste-Kamerverkiezingen

De interne strubbelingen van het AOV remden de samenwerking met de Ouderen Unie. De Unie zag daardoor bij de Eerste-Kamerverkiezingen in mei 1995 een zetel aan haar voorbij gaan. De acht Statenleden van de partij hadden niet voldoende stemmen voor een eigen senaatszetel. Een aantal AOV-leden stapte vanwege de interne problemen over naar de Ouderen Unie, waaronder de Statenleden in Flevoland.

partijorganisatie en bijeenkomsten

Op 11 februari werd in Nijkerk een algemene ledenvergadering gehouden van huishoudelijke aard. Statuten en huishoudelijk reglement werden gewijzigd. Voortaan zouden alle kringen per 25 leden een afgevaardigde naar de algemene ledenvergadering kunnen sturen. Op 19 mei vond weer in Nijkerk een algemene ledenvergadering plaats, waarbij het jaarverslag besproken werd.

Al in 1994 waren een Stichting Politiek Wetenschappelijk Instituut Unie 55+ en een Stichting Politieke Vorming en Scholingsactiviteiten Unie 55+ opgericht; laatstgenoemde organiseerde cursussen voor raads- en Statenleden. In 1995 werd voorts de oprichting van een Vrouwenberaad overwogen.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

De Ouderen Unie 55+ nam deel aan de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Sint-Michielsgestel (vereist vanwege gemeentelijke herindeling) op 29 november. Met 4,8% van de stemmen deed de partij het beter dan de twee ouderenpartijen samen bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994.

Partij van de Arbeid (PvdA)

De PvdA zette in 1995 de vernieuwing van de partij voort, waarbij spanningen niet uitbleven. De verkiezingen voor Provinciale Staten en Eerste Kamer brachten de sociaal-democraten opnieuw enig verlies. De politiek leider van de PvdA, minister-president W. Kok, mocht zich volgens de opiniepeilingen echter in een groeiende populariteit verheugen.

partijcongres

Op 4 maart kwam het congres van de PvdA bijeen in Maastricht. De belangrijkste onderwerpen waren de wijziging van het huishoudelijk reglement en de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer. De voormalige voorzitter van de Europese Commissie, de Franse sociaal-democraat J. Delors, sprak het congres toe. Minister-president Kok verdedigde in zijn rede het internationalisme en het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid. Voorts uitte hij kritiek op de 'bijna oppositionele toon' van VVD-fractievoorzitter Bolkestein in de Tweede Kamer. Kritiek op de VVD-leider leverde ook de voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, J. Wallage. Deze pleitte daarnaast voor verhoging van de uitkeringen voor sociale minima en nam daarbij afstand van minister Wijers van Economische Zaken (D66).

F. Rottenberg en R. Vreeman werden herkozen als voorzitter respectievelijk vice-voorzitter van de partij; er waren geen tegenkandidaten. Het partijbestuur bestond

nu uit tien vrouwen en vier mannen.

Provinciale Statenverkiezingen

Bij de Provinciale Statenverkiezingen ging de PvdA van 166 naar 142 zetels (zie tabel 1). De PvdA bleef slechts in Groningen en Drenthe de grootste partij. In Groningen droeg wellicht de persoonlijke campagne van lijsttrekker G. Beukema, die grotendeels te voet de provincie door trok, bij tot beperking van het verlies tot één zetel.

Premier Kok weet het resultaat aan de lage opkomst en aan onpopulaire maatregelen van het kabinet. De toekomst zag hij echter optimistisch tegemoet: 'Kom over drie jaar maar eens terug' raadde hij journalisten aan (*NRC-Handelsblad*, 13 maart 1995). Fractievoorzitter Wallage pleitte voor behoud van de eigen stijl, maar ook voor loyaliteit aan het kabinet. Minister Pronk verwoordde waarschijnlijk de mening van de linkervleugel van de partij met zijn reactie: 'We zullen een eigen socialistisch gezicht moeten plaatsen tegenover het dualistisch populisme van Bolkestein' (*NRC-Handelsblad*, 9 maart). Ook de vice-voorzitter van de partij, Vreeman, pleitte voor een scherpere sociale koers.

deining in Drenthe

Op 9 januari werd oud-minister van Defensie A.L. ter Beek geïnstalleerd als Commissaris van de Koningin in Drenthe. Hij volgde mevr. M. de Boer op, die minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer was geworden. Hoewel Ter Beek een geboren Drent is, stuitte zijn benoeming in december op grote weerstand bij de Provinciale Staten. Een vertrouwenscommissie van de Staten had unaniem een andere kandidaat voorgedragen. De fractievoorzitter van de PvdA in de Staten, mevr. A. Edelenbosch-van Houten, liet haar ongenoegen over de Haagse inmenging openlijk merken.

De onvrede binnen de Drentse PvdA uitte zich vervolgens na de Statenverkiezingen, die zij in was gegaan onder leiding van het in Havelte woonachtige Tweede-Kamerlid L.P. Middel. Tegen de gewekte verwachtingen in werd Middel na de verkiezingen niet gekozen in de Gedeputeerde Staten; de helft van de fractie gaf de voorkeur aan zijn voorganger, mevr. Edelenbosch-van Houten, en aan de vroegere gedeputeerde H. Weggemans. Middel liet het niet op een stemming aankomen maar trok zich terug. Inspanningen van het gewestelijk bestuur en van de als bemiddelaar aangestelde Groningse burgemeester H. Ouwerkerk konden de fractie niet van standpunt doen veranderen. In november nam Middel afscheid van de Statenfractie.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 10 december 1994 presenteerde partijvoorzitter Rottenberg de ontwerp-kandidatenlijst voor de Eerste Kamer. De lijst was voor het eerst niet door de gewesten opgesteld maar door een landelijke kandidaten-commissie onder leiding van S. Patijn, burgemeester van Amsterdam (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 66). Van de zestien zittende senatoren kregen er slechts vier een verkiesbare plaats op de lijst. Sommige waren hierover zeer verbolgen. Voor twee onverkiesbaar gestelde kamerleden, W. van de Zandschulp en M. Pit, werden voorkeursacties gevoerd.

Het partijcongres stelde op 4 maart de lijst vast. Van de Zandschulp steeg naar een verkiesbare zevende plaats, zijn collega Pit bleef op een onverkiesbare 29e plaats staan. De rest van de lijst werd zonder belangrijke wijzigingen goedgekeurd.

De aanhangers van Pit legden zich echter niet bij het congresbesluit neer. Zij zagen in hem een noodzakelijk tegenwicht tegen de liberale stroming in de PvdA en een vertegenwoordiger van het onderbedeelde Gelderland. Dank zij voorkeurstemmen van Gelderse Statenleden kwam hij op 29 mei alsnog in de Eerste Kamer, tot grote verontwaardiging van de partijtop en de door hem gepasseerde kandidaat P.R. Stoffelen, een voormalig Tweede-Kamerlid. Pit weerstond echter de druk die op hem werd uitgeoefend om zijn zetel alsnog ter beschikking te stellen.

De PvdA verloor twee van haar zestien zetels in de senaat (zie tabel 2). H.D. Tjeenk Willink, de voorzitter van de Eerste Kamer die de lijst van de PvdA aangevoerd had, werd opnieuw tot voorzitter gekozen dank zij de steun van de VVD, die als grootste fractie gewoontegetrouw het recht had een voorzitter te leveren maar daarvan afstand deed. De Leidse hoogleraar J.Th.J. van den Berg werd voorzitter van de fractie. G.J.J. Schinck, zijn voorganger, behoorde tot de zittende leden die niet herkiesbaar gesteld waren.

partijtop en partijvernieuwing

De partijtop van de PvdA maakte in 1995 soms een verdeelde indruk. De partijvernieuwing, ook in 1995 doorgezet door voorzitter Rottenberg, wekte weerstand binnen de partij.

Oud-partijbestuurder en socioloog B. Tromp verweet Rottenberg als een Romeinse dictator de partijdemocratie uit te hollen en teveel aandacht te schenken aan meningsvorming en discussie. Hij uitte zijn kritiek eerst in het wetenschappelijk partijblad *Socialisme en Democratie* (februari 1995) en vervolgens in een debat dat op 25 februari in Amsterdam gehouden werd. Rottenberg meende dat Tromp te veel vasthield aan een verouderd partijmodel.

In april vertrok de hoofdredacteur van het ledenblad *Pro*, E. Bosman, ook uit

onvrede met het beleid van Rottenberg. Deze verweet Bosman een gebrek aan 'commitment' en aan belangstelling voor de partijorganisatie in al haar vertakkingen. Naast het officiële ledenblad startte Rottenberg in februari het *PvdA-Vlugschrift*, 'een fax voor sympathisanten en criticasters van de Partij van de Arbeid', dat in een oplage van vierduizend exemplaren via fax, post en Internet verspreid werd. Het bevatte korte bijdragen van vooraanstaande leden over uiteenlopende actuele onderwerpen.

Na de Statenverkiezingen in maart leverde Rottenberg kritiek op de manier waarop Wallage de Tweede-Kamerfractie leidde en debatten in de kamer voerde. In augustus hekelde Wallage voor Radio West de vernieuwingsdrift van Rottenberg en raadde hem aan om gewone leden meer bij de partij te betrekken. In november erkende Wallage dat er spanningen bestonden tussen hem en Rottenberg; hij vond de partijvoorzitter 'springerig' en soms 'knap lastig' in een interview met *Vrij Nederland* (18 november 1995). Wallage beschouwde politiek als een ambacht, Rottenberg als een experiment. De fractievoorzitter deed de spanningen tussen hen echter af als 'klein bier'. Rottenberg noemde op zijn beurt Wallage een goede fractieleider maar ook een 'schoolmeester' die een 'parafencultuur' in stand zou houden (*Vrij Nederland*, 25 november 1995). Kok nam Wallage in bescherming en organiseerde een gesprek met de twee tegenspelers, waarin zij uiteindelijk afspraken verder samen te blijven werken.

Vreeman, de vice-voorzitter van de partij, steunde in het algemeen het vernieuwingsstreven van Rottenberg maar nam soms afstand van hem. Zo deelde hij niet de kritiek op Wallage en toonde hij minder waardering voor het CDA dan de partijvoorzitter. Vreeman nam echter wel deel aan gesprekken met vooraanstaande leden van het CDA die onder auspiciën van het Trefpunt voor politiek en levensbeschouwing in de PvdA in 1995 plaats vonden.

Progressieve Volkspartij

Oriënteerden Rottenberg en Vreeman zich op het CDA, P. Kalma, de directeur van de Wiardi Beckman Stichting (WBS) - het wetenschappelijk bureau van de PvdA - pleitte samen met de publicist P. Scheffer en de Groningse hoogleraar sociale filosofie J. de Beus - schrijver van het verkiezingsprogramma van de PvdA in 1994 - in *NRC-Handelsblad* op 30 september voor een fusie van PvdA, D66 en GroenLinks, mede om tegenwicht te bieden aan de groeiende VVD. De partijtop van de PvdA reageerde koel op dit betoog, evenals trouwens die van D66 en GroenLinks. In een debat in Amsterdam op 1 oktober toonde alleen VVD-leider Bolkestein enig enthousiasme voor het fusieplan. Rottenberg wilde niet alleen met D66 en GroenLinks maar ook met progressieve delen van CDA en VVD samenwerken. Wallage was eveneens bereid tot samenwerken maar niet tot fuseren: 'Ik ben niet op mijn achttiende lid geworden van een club om die op te heffen... Bovendien: er zit nog genoeg leven in de oude kat' (*de Volkskrant*, 30

september 1995). D66-voorzitter Vrijhoef vond het 'zonde om alle energie te gaan steken in de vorm' en ook senator J. Glastra van Loon, D66-er van het eerste uur, meende dat progressieve samenwerking beter buiten de partijorganisaties om kon geschieden. A. Harrewijn, de voorzitter van GroenLinks, en het Tweede-Kamerlid voor GroenLinks mevr. M.B. Vos deelden wel de mening van Kalma c.s. dat progressieve samenwerking nodig was om het 'conservatieve materialisme' van de VVD te bestrijden, maar vreesden dat een gezamenlijk minimumprogram 'voor GroenLinks wel erg minimaal zou worden' (*NRC-Handelsblad*, 14 oktober). Zij wezen fusie dan ook af.

sociaal-democratie en liberalisme

Premier Kok stemde ook in met Kalma, De Beus en Scheffer dat een tegenbeweging vereist was tegen het opkomend liberalisme, vooral voor het behoud van een sterke publieke sector. In zijn Den Uyl-lezing op 11 december in Amsterdam sprak hij de verwachting uit dat de toekomst bepaald zou worden door de strijd tussen twee visies, liberalisme en sociaal-democratie. Die sociaal-democratie zou echter vooral steun moeten zoeken in het politieke midden. Anders dan minister Pronk verwierp Kok het socialisme als ideologie; de premier noemde het 'afschudden van ideologische veren... een bevrijdende ervaring' voor zijn partij (*NRC-Handelsblad*, 12 december 1995). Zijn toekomstbeeld van twee strijdende visies ontmoette terstond kritiek vanuit CDA en D66, die zich beide genegeerd voelden.

voorbereiding congres februari 1996

In september 1995 verschenen drie discussienota's als voorbereiding op het congres in februari 1996. De eerste, getiteld *De PvdA en de stad*, was geschreven door een commissie onder leiding van R. Welschen (burgemeester van Eindhoven); de conclusie luidde dat stedelijke problemen met betrekking tot werkgelegenheid, onderwijs, volkshuisvesting en veiligheid integraal aangepakt dienen te worden. De tweede nota, *De sociale staat van Nederland*, was opgesteld door een commissie onder leiding van partijvoorzitter Rottenberg; zij pleitte voor verbreding van het begrip 'arbeid' en activering van burgers rond sociale zekerheid en zorg. De derde nota, *De wonderbaarlijke terugkeer van de solidariteit* was van de hand van Kalma, de directeur van de WBS. De laatstgenoemde nota bevatte duidelijke kritiek op het kabinet-Kok, dat teveel nadruk zou leggen op financieel beleid en in het bijzonder op bezuinigingen en lastenverlichting. Kalma vroeg meer aandacht voor milieubehoud, collectieve voorzieningen, een ontspannen arbeidsbestel en actief burgerschap in de vorm van nieuwe rechten voor werknemers en consumenten.

De partijtop distantieerde zich terstond van de nota van Kalma. Wallage noemde

het rapport 'de sociaal-democratie onwaardig' (*Vrij Nederland*, 18 november 1995). Rottenberg kon de mening van Kalma evenmin onderschrijven, maar verdedigde de nota wel als bijdrage aan de discussie. Kok leek aanvankelijk nogal ontstemd over de publikatie, maar prees haar later ook als 'aanzet tot discussie'.

Kok sprak deze woorden op een 'congresconferentie' van de partij in Amsterdam op 4 november, waar de drie nota's besproken werden als aanloop naar het partijcongres in februari 1996. Rottenberg legde in zijn toespraak op de conferentie nadruk op vier thema's voor de toekomst: versterking van de democratie, bestrijding van armoede, financiering van het onderwijs en volkshuisvesting. Hij besprak voorts de uitkomsten van een enquête onder partijleden, waaruit bleek dat een meerderheid het kabinet-Kok positief waardeerde, ondanks twijfels over bezuinigingen en privatisering. Een meerderheid van de leden zou een harder beleid voorstaan ten opzichte van werklozen die banen weigeren en gebruikers van hard drugs, al wilde men soft drugs legaliseren.

In de herfst vormden de drie nota's ook op lokaal niveau onderwerp van discussie, in afdelingsvergaderingen of in de vorm van een 'open huis'. Het partijbestuur verwerkte de uitkomsten ervan in een ontwerpresolutie voor het komende congres, die verspreid werd onder de titel *Ideeën voor de toekomst*. Voorgesteld werd onder meer te streven naar een 'basisbaan' voor alle arbeidsgeschikte burgers, waarbij ook vrijwilligerswerk en zorg voor familieleden of vrienden gehonoreerd zou moeten worden - in de vorm van een uitkering. Wie elke 'basisbaan' zou weigeren, zou geen volledige uitkering meer verdienen. Naast herverdeling van arbeid werd ook herverdeling van ruimte voorgesteld; in buurten zouden verschillende functies en woningtypen meer gemengd dienen te worden. Het partijcongres van februari 1996 diende zich over de ontwerpresolutie uit te spreken.

partijbijeenkomsten

Op 16 september vond in Amsterdam een discussie plaats over het thema 'seksuele integriteit en rechtsbescherming', naar aanleiding van de gelijknamige studie van de commissie Overheid en seksuele integriteit. Deze commissie was door het partijbestuur al in 1989 ingesteld. In deze uitvoerige studie kwamen verschillende aspecten van wetgeving op zedelijk en seksueel gebied aan de orde. De voorzitter van de commissie, de juriste mevr. W.J.C. Swildens-Rozendaal, lichtte het rapport toe, waarna verschillende deskundigen commentaar gaven.

Op 24 september ging minister J.M.M. Ritzen van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen in Utrecht in debat met studenten over het hoger onderwijs. Aan bod kwamen vooral de uitbreiding van het hoger onderwijs en de vervanging van universiteits- en hogeschoolraden door een medezeggenschapsraad met

beperkte bevoegdheden. Laatstgenoemde maatregel ontmoette veel kritiek van studenten. Ook het Tweede-Kamerlid J.P. Rehwinkel bleek weinig te voelen voor dit plan van zijn partijgenoot.

Op 18 november hield de PvdA een conferentie in Utrecht over vrouwen en sociale uitsluiting, onder de titel 'Van participatie verzekerd'. Minister A. Melkert van Sociale Zaken, K. Adelmund en R. Vreeman spraken de conferentie toe.

Op 25 november had de PvdA in Amsterdam een debat georganiseerd over 'Het veilig stellen van de AOW: een zaak van jong en oud'. Premier Kok nam een rapport in ontvangst, getiteld *De AOW van overmorgen*. De auteur, het Tweede-Kamerlid J.P.C.M. van Zijl, stelde hierin voor om vanaf 1998 extra premie te heffen voor een speciaal fonds om de AOW welvaartsvast te houden; AOW-ers met pensioen zouden daaraan mee moeten betalen. De Algemene Nederlandse Ouderenbond (ANBO) en de Protestants-Christelijke Ouderenbond (PCOB) reageerden positief op het plan, evenals coalitiegenoot D66.

Rooie Vrouwen verdwijnen

De vrouwenorganisatie van de PvdA hield op 11 februari in Utrecht haar laatste congres, dat was voorbereid op een discussiebijeenkomst op 14 januari. De Rooie Vrouwen stemden in met een voorstel van het Landelijk Bestuur om niet meer als vrouwenorganisatie op te treden, maar zich in de partij te integreren. Het bestuur zou aftreden, zonder echter de organisatie formeel op te heffen. Het *Rooie Vrouwen Magazine* zou in september voor het laatst verschijnen. De partij had toegezegd door middel van het project ROSA bijzondere aandacht te blijven besteden aan werving en begeleiding van vrouwen in de partij - evenals overigens van allochtonen en jongeren. Een aantal oudere Rooie Vrouwen had aanvankelijk bezwaar tegen het voorstel, maar ging akkoord nadat een amendement van C. van den Heuvel (oud-voorzitter van de vrouwenorganisatie en van de PvdA) was aangenomen dat een 'vrouwenkenniscentrum' opgericht zou moeten worden binnen de partij.

Aan het eind van 1995 verscheen *Twintig jaar Rooie Vrouwen. Een beweging in beeld*, van de hand van I. van Dijk en Th. van der Linden. Hierin werd de geschiedenis van de vrouwenorganisatie en haar voorgangsters, de Vrouwenbond en het Vrouwencontact, in vogelvlucht beschreven.

verwante instellingen en publikaties

R. Vreeman publiceerde in 1995 over zijn politieke ervaringen als vice-voorzitter van de partij het boek *Zonder rood geen paars. Kanttekeningen van een sociaal-democraat*.

De WBS organiseerde op 3 april een bijeenkomst in Den Haag over de verzorgingsstaat. De vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie mevr. K.Y.I.J.

Adelmund stelde in haar toespraak voor dat werklozen langer een WW-uitkering zouden ontvangen, desnoods op een lager niveau, om te voorkomen dat ze een beroep moeten doen op de algemene bijstand.

Op 1 juni presenteerde de WBS de studie *De verplaatsing van de politiek*, waarin drie wetenschappers - M. Bovens, W. Derksen en W. Witteveen - samen met Kalma en zijn collega F. Becker betoogden dat de politiek het primaat in de samenleving verloren had; de macht lag niet zozeer in Den Haag maar was verspreid over een groot aantal instanties: ambtenaren, regionale besturen, de Europese Unie, de rechterlijke macht, maatschappelijke organisaties en ten slotte de privé-sfeer van de individuele burger. Volgens de auteurs was het onmogelijk deze verschuiving van macht ongedaan te maken, maar kon wel de verantwoording van machthebbers beter geregeld worden, door middel van speciale enquêtes, hoorzittingen voor ambtenaren, referenda en vrijheidsrechten voor werknemers.

De jongerenorganisatie van de PvdA, Jonge Socialisten (JS) hield op 25 juni een congres in Nijmegen rond het thema 'verrechtsing van jongeren'. Als gastsprekers traden onder meer de schrijver G. Boomsma en het Tweede-Kamerlid van de SP, R.J.L. Poppe, op.

Op 16 september nam de JS deel aan een jongerenconferentie van de PvdA in Tilburg onder de titel 'Op weg naar de 21ste eeuw'.

Mede uit onvrede over verhoging van collegegelden en bezuinigingen op onderwijs en studiefinanciering richtte de JS begin 1995 samen met de Jonge Democraten (de jongerenorganisatie van D66), de FNV-jongeren en organisaties van studenten en scholieren een Algemeen Jongerenverbond op. JS-voorzitter T. van Dekken ontkende overigens dat dit verbond zich tot een politieke partij voor jongeren zou willen ontwikkelen.

Op 26 november vond een congres van de JS plaats in Leiden. De jongeren behandelden hier de drie rapporten die de grondslag vormden voor het komend partijcongres.

Het Centrum voor Lokaal Bestuur (CLB) organiseerde op 11 februari een festival Binnenlands Bestuur in Utrecht, waarbij tevens het startsein werd gegeven voor de verkiezingscampagne voor de Provinciale Staten. Staatssecretaris mevr. A.G.M. van de Vondervoort van Binnenlandse Zaken hield een rede, evenals Wallage en Rottenberg. Op 23 september organiseerde het CLB een studiedag in Amsterdam waar burgemeester S. Patijn de Wibaut-lezing hield. Patijn pleitte voor een 'experimenteer-artikel' in de grondwet om meer flexibiliteit bij bestuurlijke vernieuwing mogelijk te maken.

Het CLB publiceerde in 1995 in samenwerking met de WBS drie studies. In *Gemeentefinanciën* stelde oud-wethouder P. Bordewijk onder meer voor, meer lokale belastingen te heffen en bij het Gemeentefonds meer rekening te houden met verschillen tussen arme en rijke gemeentes. De brochure *Plannen en bouwen* van de hand van R. van Hoeve en H. Tijl vroeg meer aandacht voor

volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en grondpolitiek. In *Bestuur en bijstand* beschreef A. Schuurman, medewerker van het CLB, de veranderingen in de Algemene Bijstandswet en met name het 'activerend beleid' dat gemeenten zouden moeten gaan voeren ten aanzien van bijstandsgerechtigden.

De Evert Vermeer Stichting (EVS) houdt zich binnen de PvdA bezig met ontwikkelingssamenwerking. Op haar congres in Amersfoort op 25 februari besloot zij zich meer te richten op internationaal milieubeleid. Voorzitter P. van Dijk werd opgevolgd door H. van de Vlist, lid van Gedeputeerde Staten in Zuid-Holland. Op 13 mei hield de EVS een conferentie 'Hulp in beeld', waarbij minister Van Mierlo van Buitenlandse Zaken (D66) en minister Pronk van Ontwikkelingssamenwerking het woord voerden.

Op 28 oktober vond in Amsterdam een debat plaats over de herijking van het buitenlands beleid onder de titel 'Paars en de grenzen van de internationale solidariteit', georganiseerd door de EVS samen met de Alfred Mozer Stichting - die zich binnen de PvdA bezig houdt met Midden- en Oost-Europa -, de sociaal-democratische fractie in het Europees Parlement en het internationaal secretariaat van de PvdA. Naast Rottenberg en Scheffer leverde ook het Tweede-Kamerlid voor de VVD F.W. Weisglas een bijdrage aan de discussie.

Het Opleidingsinstituut van de PvdA hield op 8 april in Rotterdam een studiedag over de binding tussen partij en jongeren. Als gastspreker verscheen W. de Knijff, hoofd van de EO-jongerenorganisatie Ronduit. M. Damen, die de JS vertegenwoordigde, zag echter weinig heil in een EO-benadering en meende dat de PvdA jongeren beter meer invloed in de partij kon geven.

De delegatie van de PvdA in het Europees Parlement organiseerde op 8 juli in Amsterdam een discussie over de toekomst van Europa, waarbij onder meer partijvoorzitter Rottenberg het woord voerde.

personalia

In april werd oud-burgemeester H.W. Riem van Brunssum vrijgesproken van de aanklacht van corruptie. De gemeentesecretaris en wethouders van Brunssum werden in november eveneens vrijgesproken van medeplichtigheid in deze zaak.

Op 11 mei overleed I. Samkalden. Hij was van 1967 tot 1977 burgemeester van Amsterdam. Daarvoor was Samkalden onder meer minister van Justitie in het derde kabinet-Drees (1956-1958) en het kabinet-Cals (1965-1966).

Op 29 juni overleed S.L. Mansholt, minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening van 1945 tot 1957 en lid van de Europese Commissie van 1958 tot 1973 - de laatste vijf maanden als voorzitter. Ook na zijn vertrek naar Brussel bleef Mansholt een belangrijke rol in de PvdA spelen, zij het vaak op de achtergrond. Na zijn pensionering hield hij zich vooral met de milieu-problematiek bezig.

Op 31 oktober overleed J. Kassies, lid van de Eerste Kamer van 1987 tot 1995 en

daarvoor onder meer secretaris van de Raad van de Kunst van 1958 tot 1966). Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij actief in het kunstenaarsverzet tegen de Duitse bezetting.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Voor de RPF verliep 1995 tamelijk voorspoedig. Bij de Provinciale Statenverkiezingen behaalde de partij het hoogste aantal zetels in haar bestaan. Een ledenwerfactie met hoog gespannen verwachtingen bracht echter niet het gewenste resultaat.

evaluatie Tweede-Kamerverkiezingen 1994

In het begin van het jaar besprak het Federatiebestuur van de RPF het rapport *Ervaring rijker - van goed naar beter* - het door de voormalige fractieleider M. Leerling vervaardigde evaluatierapport over de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 72). De algemene conclusie was dat de RPF een goede campagne voerde, maar dat organisatie en coördinatie nog voor verbetering vatbaar waren.

Provinciale Statenverkiezingen

De Provinciale Statenverkiezingen op 8 maart hadden voor de RPF een gunstig verloop. Het aantal Statenleden steeg van tien naar zeventien, een aantal dat nog niet eerder werd gehaald (zie tabel 1). In zeven provincies werd een zetel winst geboekt: in Drenthe, Overijssel en Flevoland via een zelfstandige lijst, in Gelderland, Utrecht, Noord- en Zuid-Holland via een combinatie met het GPV. In de laatstgenoemde provincie boekte de combinatie geen zetelwinst, maar had nu de RPF het voordeel dat bij de eerste drie plaatsen twee van haar kandidaten stonden. In Noord-Holland profiteerde de RPF van het feit dat de SGP - die aan de beurt was de lijstaanvoerder te leveren - uit de ineengeschoven lijst was weggevallen (zie *Jaarboek 1944 DNPP*, blz. 81). Waar de RPF in combinatie met de SGP uitkwam, werd geen zetelwinst behaald, zij het dat het in Groningen niet veel scheelde. Het is waarschijnlijk dat een aantal kiezers wel RPF wil stemmen, maar niet als deze partij zich met de SGP verbindt - aldus het hoofd van het RPF-partijbureau, G.B. Ekelmans (*Reformatorisch Dagblad*, 11 maart).

Eerste-Kamerverkiezingen

De lijst voor de Eerste-Kamerverkiezingen - op 28 januari door het Federatiebestuur vastgesteld - werd weer aangevoerd door de zittende senator E. Schuurman, bijzonder hoogleraar reformatorische wijsbegeerte aan onder meer

de Landbouwwuniversiteit te Wageningen. Op de tweede plaats stond J.P.M. Rietkerk, burgemeester van Genemuiden en lijsttrekker voor de RPF toen de partij in 1977 voor het eerst aan de Tweede-Kamerverkiezingen deelnam. De vijfde positie werd bezet door de hoogleraar W.J. Ouweneel, lid van de evangelische groepering 'Vergadering van Gelovigen'. Ouweneel had in 1994 afstand genomen van de principiële afkeer van de politiek die in zijn kring opgeld deed (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 70-71).

Bij de senaatsverkiezingen behield de RPF haar ene zetel (zie tabel 2). De samenwerking met GPV en SGP (zie in deze Kroniek onder GPV) was gericht op het binnenhalen van een tweede RPF-zetel, hetgeen net niet lukte omdat de Statenleden van provinciale partijen uiteindelijk toch met De Groenen een eigen lijst indienden.

Federatieraden

Op 13 mei kwam de Federatieraad van de RPF bijeen. In zijn toespraak zei de RPF-fractievoorzitter in de Tweede Kamer, L.C. van Dijke, onder meer dat de Nederlandse samenleving vijftig jaar na de bevrijding in een sociale, culturele en ecologische crisis verkeerde. Het liberalisme, dat ook buiten VVD en D66 populariteit geniet, had op deze crises geen antwoord, aldus Van Dijke.

Tijdens de Federatieraad van 11 november stelde Van Dijke voor om de uitgaven van de overheid aan kinderopvang en kinderbijslag samen te voegen en aan ouders uit te keren in de vorm van een kindgebonden budget, waarvan de ouders dan zelf konden bepalen hoe het te besteden. De Federatieraad stemde met ruime meerderheid in met een beleidsnotitie van het Federatiebestuur over het financiële beleid voor de middellange termijn. Hierin werd een geleidelijke contributieverhoging voorgesteld, met dien verstande dat elk jaar opnieuw de noodzaak van zo'n verhoging zou moeten worden vastgesteld. De contributieaanpassing was volgens het Federatiebestuur onvermijdelijk.

groeimogelijkheden van de RPF

Op 15 september startte de RPF een ledenwerfactie met een ambitieuze doelstelling. Voor het eind van het jaar moest het ledental met een derde toenemen tot 15.000. Dat het streefgetal zo hoog was, werd mede bepaald door de overweging dat er een 'markt' was van anderhalf miljoen bijbelgetrouwe Nederlanders. Er werd gewerkt met een speciaal 'propaganda magazine' waarin onder andere een artikel over Van Dijke en de mening van het RPF-lid Klazien uit Zalk. Dat het doel wat te hoog gesteld was, bleek aan het eind van het jaar. De RPF telde toen bijna 11.500 leden; een winst van enkele honderden.

Op 25 oktober zei Van Dijke het niet onmogelijk te achten dat zijn partij in de Tweede Kamer naar zo'n vijftien zetels zou groeien. Hierbij verwees hij naar de -

reeds genoemde - anderhalf miljoen bijbelgetrouwe christenen en de spectaculaire groei van de Evangelische Omroep. Met name in het CDA-electoraat zag Van Dijke potentiele RPF-kiezers. Het zou dan gaan om teleurgestelde protestants-christelijke CDA-kiezers die in de huidige RPF de christelijk-sociale traditie herkenden.

relatie met de SGP

In de eerste helft van oktober vond er enige verwijdering tussen SGP en RPF plaats. Op een congres van de SGP op 25 september over 'samenwerking' (zie in deze Kroniek onder SGP) had de algemeen-secretaris van de SGP D. Nieuwenhuis het partijstandpunt over de vraag van de vrouw op een gemeenschappelijke lijst nog eens uiteengezet: vrouwen zouden in bepaalde omstandigheden een onverkiesbare plaats kunnen innemen. Daarbij had Nieuwenhuis GPV en RPF opgeroepen niet van SGP-kiezers te verlangen dat zij zouden zondigen. Van Dijke reageerde hier onder meer op met de constatering dat de SGP zo de deur met een smak in het slot had gegooid en dat de hoop vervlogen was dat met deze partij meer samenwerking mogelijk is. Er zal, aldus Van Dijke, zonder de SGP verder moeten worden gegaan. Bovendien was de RPF-leider onaangenaam geraakt door het feit dat Nieuwenhuis het kandideren van vrouwen op verkiesbare plaatsen zondig had genoemd.

Het interview met Van Dijke was voor de SGP weer teleurstellend. Nieuwenhuis wees erop dat hij helemaal geen nieuw beleid had gepresenteerd en fractievoorzitter M. de Bruyne vond dat het interview van Van Dijke 'de sfeer verziekte'. Hij voegde hieraan toe: 'De grote staatsman uit Middelburg vist blijkbaar graag in troebel water' (*Reformatorisch Dagblad*, 10 oktober).

In de tweede helft van de maand oktober pleitte de voormalige redacteur van het orgaan van de RPF-jongeren - P. Plas - ervoor niet meer tot lijstineenschuiving met de SGP over te gaan. Hij voerde hiervoor electorale overwegingen aan. (Zie voor de samenwerking tussen GPV en RPF in deze Kroniek bij de eerstgenoemde partij.)

Reformatorische partijvisie

Op 25 oktober werd de discussienota *Reformatorische partijvisie* gepresenteerd. De nota was geschreven door R. Kuiper, directeur van de Marnix van St. Aldegondse Stichting, het wetenschappelijk bureau van de RPF. De presentatie vormde het begin van een discussieproject binnen de partij. Het geschrift kan als een vervolg worden gezien op de publikaties *Reformatorische staatsvisie* en *Reformatorische cultuurvisie*. In de nota werden onder meer een drietal pijlers van een reformatorische en bijbelgetrouwe politieke partij behandeld: de staatsrechtelijke, de bijbels-theologische en de politiek-filosofische fundering.

Met betrekking tot samenwerking met GPV en SGP werd gesteld dat de RPF zich in het verleden door de hoop op een nieuwe partijformatie dikwijls had aangepast aan de wensen en voorwaarden van de zusterpartijen. Dat kon niet meer, aldus de nota, nu de RPF zich een eigen plaats heeft verworven in het spectrum van politieke partijen met een duidelijk electoraat. Een zo hecht mogelijke samenwerking bleef de intentie, maar in het zoeken van bondgenoten moest de politieke overtuiging van de RPF zelf uitgangspunt zijn. Hierbij doelde de nota met name op de SGP, waarvan werd opgemerkt dat de politieke overtuiging van deze partij steeds duidelijker 'significante verschillen' ging vertonen met die van de RPF.

In de nota werd ook geconstateerd dat de RPF er nog niet in was geslaagd een rol te spelen op 'het maatschappelijk midden-niveau'. De partij diende daarom tevens als beweging op te gaan treden om burgers te bereiken die de politiek de rug hadden toegekeerd.

Op 25 november organiseerde de Marnix van St. Aldegonde Stichting een congres over de discussienota. Tot de sprekers behoorde Kuiper. De discussie in de partij zou op de Federatieraadsvergadering in mei 1996 moeten worden afgesloten.

internationale contacten

Op 3 en 4 november nam een delegatie van de RPF deel aan een congres in Hongarije met als thema: 'Lagere overheden onder druk'. Van RPF-zijde werden inleidingen verzorgd door het Tweede-Kamerlid D.J. Stellingwerf en Rietkerk. De RPF werkte hier samen met het Hongaars Democratisch Forum (MDF). Op uitnodiging van de Hongaarse Christelijk Democratische Volkspartij (KDNP) bezochten vijf landelijke bestuursleden van de RPF-jongeren van 22 tot 30 november Hongarije en Roemenië.

verwante instellingen en publikaties

Gekoppeld aan het twintigjarig bestaan van de RPF werd op 10 en 11 maart een congres gehouden, georganiseerd door de RPF-Bestuursvereniging, de Stichting Kader en Vorming, de werkgroep Vrouwenparticipatie, het Federatiebestuur en de Tweede-Kamerfractie. Op de eerste dag hield de RPF-Bestuursvereniging haar voorjaarsvergadering, met een parallelvergadering over het thema: 'Drugverslaving een gevaar?'. De tweede dag was er een congres van de Stichting Kader en Vorming en de Bestuursvereniging over het onderwerp 'Bestuurlijke vernieuwing'. Ook hier was een parallelbijeenkomst, waar Leerling het programma '3000 jaar Jeruzalem' dat vanaf september georganiseerd zou worden, presenteerde. Het congres werd afgesloten met een bijeenkomst ter herdenking van het twintigjarig bestaan van de RPF. Er werd gesproken door P. Langelier, de eerste voorzitter van de RPF en de predikant G.

Broere, oud-bestuurslid van de RPF.

Tijdens het congres presenteerde de Marnix van St. Aldegonde Stichting de studie *Het koninkrijk Gods en de staat van de hand van Ouweneel*. In het begin van de herfst verscheen *Verantwoordelijk bestuur - De (re)organisatie van het binnenlands bestuur in reformatorisch - politiek perspectief*, geschreven door R.M. Maris en J.W. Dollekamp (wetenschappelijk medewerker van de Stichting). Zij meenden onder meer dat de positie van de gemeente als 'lokaal bestuur' versterkt moest worden. Verder stelde de Aldegonde Stichting een vierjaren-studieplan op voor de periode 1995-1998, onder de titel 'Verantwoordelijkheid en samenlevingsinrichting'. Het plan was gericht op de politieke en maatschappelijke problematiek van de toenemende desintegratie van de samenleving. Naast de serie 'gewone' Marnix-publicaties begon de Stichting in 1995 met een serie 'Commentaren'. Het eerste handelde over het vreemdelingen- en minderhedenbeleid en werd geschreven door Kuiper. Op 19 december werd de nota *Hoger onderwijs op orde* van de Stichting aan staatssecretaris Nuis aangeboden. Hierin werd onder meer gepleit voor meer aandacht in het hoger onderwijs voor normen en waarden.

De Stichting Kader en Vorming bezon zich in 1995 op een reorganisatie van haar werkzaamheden. Dit leidde uiteindelijk tot het rapport *Een school voor de RPF* van de projectgroep 'Leerplanontwikkeling Kader en Vorming', dat door het Federatiebestuur van de RPF met instemming werd ontvangen. Voorgesteld werd een nieuw programma met een duidelijk scholingskarakter op te zetten. De herstructurering hield ook in dat het vormingsinstituut voortaan van uit het partijbureau in Nunspeet zou opereren.

De RPF-jongeren hadden als jaarthema 'Jongeren en criminaliteit'. De algemene ledenvergadering van 25 maart was deels gewijd aan het thema 'Legalisering van drugs'. Hierover werd gediscussieerd door ds. H. Visser van de Pauluskerk in Rotterdam en Sj. Monster van De Hoop, een evangelisch Centrum voor Verslaafden in Dordrecht. Ook de tweede ledenvergadering op 9 september ging voor een deel over de drugsproblematiek. Op 10 en 11 november organiseerden de RPF-jongeren een 'Crimi-weekend', waaraan onder anderen werd meegewerkt door het Tweede-Kamerlid H.G. Fermina (D66). De RPF-jongeren begonnen verder in 1995 met de organisatie van regionale themadagen. Ook startten zij een serie uitgaven over de politieke partijen in de Tweede Kamer. Het eerste deel ging over de Centrumdemocraten en was geschreven door Dollekamp.

Socialistische Partij (SP)

Na de electorale doorbraak van 1994, toen de SP voor het eerst in haar geschiedenis doordrong tot de Tweede Kamer, nam de belangstelling van de media voor deze nieuwkomer beduidend toe. 'Kranten, radio en televisie besteedden in het eerste jaar na de verkiezingen meer aandacht aan de partij dan in

de 22 jaar daarvoor', zo constateerde partijsecretaris T. Kox in *de Tribune* (20 oktober 1995).

acties

De SP wist door middel van vele acties vaak de aandacht van de media op zich te vestigen. Zo bezetten op 29 mei SP-leden samen met WAO-ers dertien GAK-kantoren in het land. Hiermee wilden zij de herkeuringen van WAO-ers aan de kaak stellen, die noodzakelijk waren door de herziening van de Wet Arbeidsongeschiktheid (WAO). Tegen de aangekondigde huurverhoging van 1 juli voerden veel partijafdelingen actie. Op de dag dat de huurverhoging inging, bouwde een aantal SP-leden een 'Grote Huur-is-te-duur-Muur' voor de huisdeur van staatssecretaris D.J.K. Tommel van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Ook tegen de Franse kernproeven op Mururoa kwam de SP in het geweer. Onder de leus 'wrak voor Chirac' werden op 14 september enkele autowrakken met daarop vele handtekeningen tegen de kernproeven afgeleverd bij de Franse ambassade. Ook riep de partij op om geen Beaujolais Primeur te kopen.

Provinciale Statenverkiezingen

De verkiezingen voor de Provinciale Staten verliepen voor de SP erg gunstig: de partij ging van één zetel in Noord-Brabant in 1991 naar twaalf in zeven provincies in 1995 (zie tabel 1). Vergeleken bij de kamerverkiezingen van 1994 steeg het stemmenpercentage van 1,3% naar 2,1%. Partijvoorzitter en Tweede-Kamerlid J.G.C.A. Marijnissen concludeerde naar aanleiding van de uitslag: 'Ons bestaansrecht wordt nu door niemand meer in twijfel getrokken en al helemaal niet door de mensen, de kiezers. Drie grote verkiezingsoverwinningen op rij maken duidelijk dat we op de goede weg zijn' (*de Tribune*, 24 maart 1995).

Evenals bij de raads- en kamerverkiezingen van 1994 werd de verkiezingscampagne gevoerd onder de leus: 'Stem tegen. Stem SP'. Het startschot werd op 26 februari gegeven door Marijnissen in de Rotterdamse Delftshaven. In de provincies Zeeland en Flevoland deed de partij niet mee.

Eerste-Kamerverkiezingen

Dank zij de goede uitslag bij de Statenverkiezingen debuteerde de SP in de Eerste Kamer (zie tabel 2). J. de Wit werd de eerste senator. De Wit was vanaf de oprichting lid van de SP. Vanaf 1982 had hij voor de SP zitting in de gemeenteraad van Heerlen; vanaf 1990 als fractievoorzitter. Hij maakte eveneens deel uit van het 'P-team', dat de Tweede-Kamerfractie van de SP bijstond. Bij de Statenverkiezingen was de SP een lijstverbinding met GroenLinks aangegaan,

waardoor deze laatste haar vier zetels in de senaat kon behouden.

tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen

Op 29 november werden in Noord-Brabant in verband met gemeentelijke herindelingen tussentijdse raadsverkiezingen gehouden. In de raad van de met Rosmalen uitgebreide gemeente Den Bosch behield de SP haar twee zetels. Dit werd echter als een verlies beschouwd, gezien het feit dat de partij in de gemeenteraad van Rosmalen vijf zetels had gehad. In Boxtel, waaraan Liempde was toegevoegd, verloor de SP zwaar: de partij kwam maar met één zetel in de nieuwe gemeenteraad. In de oude raad van Boxtel had zij nog vijf zetels gehad. *De Tribune* (15 december 1995) schreef het verlies mede toe aan de 'wethouderskwestie'. Veel SP-kiezers zouden zijn thuisgebleven omdat hun partij na de winst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 er vervolgens niet in was geslaagd om door te dringen tot het college van Burgemeester en Wethouders. Hierdoor was de indruk ontstaan 'dat de SP de spelbreker was. Daar betalen we nu de rekening voor', aldus het Socialistische raadslid W. van Meurs.

partijcongres

In 1995 zette de SP de voorbereidingen voor het partijcongres voort. Dit partijorgaan was voor het laatst in oktober 1991 bijeen gekomen. Het congres - dat statutair minimaal één maal in de vijf jaar dient te worden gehouden - zou op 8 juni 1996 worden gehouden.

asbestfonds

In januari verscheen *Asbest: de dubbele lijdensweg. Of waarom er een asbestfonds moet komen*, uitgegeven door het Wetenschappelijk Bureau van de SP. Duizenden mensen (zullen) lijden aan de gevolgen van de blootstelling aan asbest, aldus de opstellers van het rapport, B. Ruers en A. de Bres. Naast deze tragiek was er nog een juridische lijdensweg, wanneer deze personen verhaal poogden te halen. De beide auteurs vroegen zich af 'of het treffen van een collectieve regeling voor asbestslachtoffers niet de voorkeur verdient boven het individueel aanspannen van wellicht duizenden procedures'. De SP zelf beantwoordde deze vraag bevestigend. Zij nam het initiatief tot de oprichting van het Comité Asbestslachtoffers. Doel ervan was om tot een betere regeling van de schadeloosstelling van de asbestslachtoffers en hun nabestaanden te komen. Bedrijven die met asbest-claims te maken kregen, zouden samen met hun verzekeraars en de overheid een fonds moeten vormen dat uitkeringen verstrekke aan de slachtoffers. In een reactie zei staatssecretaris Linschoten hier geen taak voor de overheid te zien. Op 27 oktober wijdde de SP aan het asbestfonds een symposium.

publicaties

In augustus publiceerde het Wetenschappelijk Bureau van de SP het rapport *Te veel en te weinig*. Hierin maakten R. Peters en P. Verschuren de resultaten bekend van een door de SP verricht onderzoek naar de gevolgen van de Wet Voorzieningen Gehandicapten (WVG). Volgens de onderzoekers was gebleken dat nogal wat gemeenten veel geld van hun WVG-budgetten overhielden.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Evenals de afgelopen jaren hield in 1995 de positie van de vrouw binnen de SGP de gemoederen in de partij bezig. Over dit onderwerp presenteerde het hoofdbestuur een voorstel. In tegen de SGP aangespannen processen over deze problematiek kwam het tot een drietal rechterlijke uitspraken. Ten opzichte van GPV en RPF kwam de SGP in 1995 wat meer geïsoleerd te staan (zie in deze Kroniek ook onder GPV en RPF).

algemene vergadering

De algemene vergadering werd op 25 februari gehouden. De fractievoorzitter van de SGP in de Tweede Kamer, B.J. van der Vlies, hield weer de partijrede met deze keer als titel '...veel sterker dan 't geweld der waatren...'. Hij zei onder meer dat binnen de SGP de leden elkaar gevangen leken te houden in interne discussies met een soms uitzichtloos karakter, waardoor de buitenwereld van de partij een beeld van verdeeldheid en besluiteloosheid kreeg. Bovendien stelde Van der Vlies dat GPV en RPF in hun partijbladen de SGP 'steeds openlijker buiten haakjes plaatsen'. Dat vond hij onbegrijpelijk gelet op de door allen ervaren noodzaak tot samenwerking. Ook J.P. Tanis, voorzitter van de LVSGS/SGP-jongeren sprak de vergadering toe. Hij wees evenals Van der Vlies had gedaan, op het belang van verjonging van de SGP.

De vergadering ging akkoord met een vrij forse verhoging van de afdracht van de plaatselijke kiesvereniging aan de landelijke partij. Deze verhoging was mede noodzakelijk omdat voor het eerst in de begroting een post was opgenomen voor de Stichting Fractiebijstand. Hiermee moest voorkomen worden dat als gevolg van de verminderde overheidssubsidie door het verlies van een zetel b_ de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994, er ook fractiemedewerkers zouden moeten verdwijnen. Voorts werd nog een voorstel van het hoofdbestuur aangenomen dat inhield dat personen op kandidatenlijsten van de SGP 'als regel' minstens twee jaar lid van de partij moesten zijn.

Provinciale Statenverkiezingen

De uitslag van de Provinciale Statenverkiezingen werd door de SGP-leiding positief beoordeeld, gelet op het teleurstellende resultaat bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1994. Vergeleken met de Provinciale Statenverkiezingen in 1991 kreeg de SGP één zetel minder - van 21 naar twintig (zie tabel 2). In Gelderland was er een zetel winst, terwijl in Flevoland en Noord-Brabant een zetel verlies geleden werd. Daarbij was het verlies in Noord-Brabant niet reëel, omdat nu het GPV aan de beurt was de gezamenlijke lijst van GPV, RPF en SGP aan te voeren. Bovendien had de SGP ook in Noord-Holland nog een zetel kunnen veroveren als daar de samenwerking met GPV en RPF niet mislukt was (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz 81). Van de Statenleden van de SGP werden er negentien via een zelfstandige SGP-lijst gekozen. Friesland was de uitzondering.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op 25 maart stelde het hoofdbestuur de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer vast. Omdat fractievoorzitter H.G. Barendregt (christelijk-gereformeerd) de senaat wilde verlaten, werd nu de zittende senator G. Holdijk (hervormd - Gereformeerde Bond) de nieuwe lijstaanvoerder. Op de tweede plaats kwam G. van den Berg (Gereformeerde Gemeenten), voormalig burgemeester van achter-eenvolgens St.-Philipsland en Genemuiden. De derde plaats was voor A. Noordergraaf (christelijk gereformeerd).

Bij de op 29 mei gehouden verkiezingen behield de SGP haar twee zetels in de Eerste Kamer (zie tabel 2). Dit betekende dat er na het vertrek van Barendregt (en het overlijden in 1994 van het Tweede-Kamerlid C.N. van Dis jr.) geen enkele SGP-parlementariër nog tot de Christelijk Gereformeerde Kerken behoorde.

betrokkenheid van de vrouw

In maart besloot het hoofdbestuur om de behandeling door de partij van een voorstel over de betrokkenheid van vrouwen bij de SGP (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 60-61 en *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 80) tot na de zomer uit te stellen. Hierbij speelden de ervaringen van 1993 een rol, toen het hoofdbestuur in de zomer voorstelde dat vrouwen geen lid konden worden van de SGP en dit vervolgens niet alleen binnen maar ook buiten de partij - het was 'komkommertijd' - grote beroering verwekte. Het voorstel werd nu op Prinsjesdag naar buiten gebracht. Het hield in dat in de statuten naast het (gewone) lidmaatschap - dat alleen open zou staan voor mannen - ook de mogelijkheid van het buitengewone lidmaatschap opgenomen zou worden. Dit buitengewone lidmaatschap zou zowel door vrouwen als mannen bekleed kunnen worden. Buitengewone leden mochten geen bestuursfuncties in de partij vervullen, niet deelnemen aan stemmingen in de partij, niet worden afgevaardigd naar hogere partijvergaderingen en niet

kandidaat worden gesteld voor vertegenwoordigende lichamen (bijvoorbeeld de Tweede Kamer).

Het voorstel gaf aan kiesverenigingen waarvan de bestuursleden in gewetensnood zouden komen bij de instelling van het buitengewoon lidmaatschap voor vrouwen, de ruimte om dit lidmaatschap niet in te voeren. Gegadigden konden zich dan bij een andere kiesvereniging aansluiten. Het hoofdbestuur wees er nadrukkelijk op dat het buitengewoon lidmaatschap - anders dan een 'beperkt lidmaatschap' - geen lidmaatschap was als bedoeld in het Burgerlijk Wetboek. Er was geen mogelijkheid om naar een gewoon lidmaatschap over te stappen (zie *De Banier*, 21 september 1995).

Naar aanleiding van vragen op de regio-avonden die de SGP over dit onderwerp in oktober hield, gaf algemeen secretaris D. Nieuwenhuis als zijn persoonlijke opvatting, dat kiesverenigingen in hun huishoudelijk reglement nog zouden kunnen bepalen dat buitengewone leden gerechtigd zijn tot het bijwonen van vergaderingen en het deelnemen aan beraadslagingen, voorzover deze geen betrekking hebben op agendapunten met betrekking tot 'regeertaken' van de leden (zie *De Banier*, 2 november 1995).

Binnen de SGP was niet iedereen ingenomen met de voorstellen van het hoofdbestuur. Zo zond een groep van verontrusten een brief aan de partijleden met het verzoek om het hoofdbestursvoorstel af te wijzen, omdat het in strijd zou zijn met het besluit van de huishoudelijke ledenvergadering van 25 september 1993 ('Putten II'; zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 60). De verontruste SGP-ers vonden dat het hoofdbestuur een 'gekunsteld' onderscheid maakte tussen 'regeertaken' en 'beziinningstaken'. Bovendien achtten zij het zeer waarschijnlijk dat aanvaarding van het buitengewoon lidmaatschap een opstap zou worden naar een gewoon lidmaatschap.

Aan het einde van het jaar schreven de SGP-leden van de Eerste en Tweede Kamer en het Europees Parlement een brief aan het hoofdbestuur, waarin zij hun zorg uitspraken over de situatie waarin de partij verkeerde. De discussie over de positie van de vrouw, die naar de mening van de briefschrijvers veel te lang doorsleepte, werkte naar binnen toe verlamdend en polariserend en deed naar buiten toe afbreuk aan de mogelijkheden tot doorwerking van de staatkundig-gereformeerde beginselen. De parlementariërs deden een 'klemmend beroep' op het hoofdbestuur al het mogelijke te doen zijn voorstel in de huishoudelijke vergadering van januari 1996 te effectueren. Na overleg met de parlementariërs onderschreef het hoofdbestuur de strekking van hun schrijven en kwam er een gezamenlijke 'dringende oproep' aan de leden zich achter het voorstel van het hoofdbestuur te scharen (*De Banier*, 28 december 1995).

juridische procedures inzake de vrouw

In 1995 waren er een drietal uitspraken inzake juridische processen die tegen de

SGP in verband met haar besluit over het lidmaatschap van de vrouw waren aangespannen (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 81). Op 14 februari liet de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) weten dat zij in deze zaak niet bevoegd was. Ten tijde van het SGP-besluit gold nog de Wet Gelijke Behandeling m/v (WGB m/v) en niet de op 1 september 1994 in werking getreden Algemene Wet Gelijke Behandeling. De WGB m/v had betrekking op arbeidsverhoudingen waarbij werkzaamheden plaatsvinden onder een gezagsverhouding of bij het uitoefenen van een vrij beroep. Nu had de indienster van de klacht, mevr. Y. Franssen uit Roermond, aangevoerd dat zij vanwege het feit dat zij geen lid mocht worden ook niet namens de SGP het beroep van volksvertegenwoordiger kon uitoefenen. Volgens de CGB had het beroep van volksvertegenwoordiger echter zo'n eigen karakter dat het niet onder de bovengenoemde werkingssfeer van de WGB m/v viel.

Op 1 november gaf de rechtbank in Den Haag een voor mevr. Franssen ongunstig vonnis in de civiele bodemprocedure die zij tegen de SGP had aangespannen. Opmerkelijk was dat de rechtbank haar eis om lid van de SGP te kunnen worden in de eerste plaats afwees omdat de procedure de rechtbank tot de conclusie had gebracht dat zij de grondslag van de SGP niet kon onderschrijven, wat een religieuze partij als de SGP wel van haar leden mocht verlangen. Daarnaast ging de rechter ook niet mee met de stelling van Franssen dat het recht om niet gediscrimineerd te worden zou prevaleren boven de vrijheid van godsdienst en die van vereniging. Er moest hier steeds 'een concrete belangenafweging' plaatsvinden. Mevr. Franssen besloot in hoger beroep te gaan, waarbij het Clara Wichmann Instituut financiële ondersteuning toezegde.

Op 13 december deed het gerechtshof in Den Haag uitspraak in het kader van de strafklacht die mevr. Franssen in 1993 tegen de SGP had ingediend. Zij had het gerechtshof om herziening gevraagd van het besluit van het openbaar ministerie om de SGP niet te vervolgen. Het gerechtshof honoreerde het verzoek niet. Het Hof meende dat de SGP weliswaar discrimineerde, maar niet op een strafbare wijze.

rapport Commissie Onderzoek Stemmenverlies

Ook het rapport van de Commissie Onderzoek Stemmenverlies (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 79) werd op Prinsjesdag naar buiten gebracht. Omdat de commissie en het hoofdbestuur geen overeenstemming konden bereiken over de eindtekst, werd besloten in *De Banier* (21 september 1995) alleen de aanbevelingen van de commissie te publiceren, alsmede de reactie van het hoofdbestuur.

In het rapport stelde de commissie onder andere dat het in de discussie over de vrouw '...denkbaar (was) geweest dat de lijsttrekker van de partij op consensus gerichte actie had ondernomen, teneinde de gemoederen in de partij tot rust te

brengen'. De commissie adviseerde dan ook dat de fractievoorzitter in de Tweede Kamer (dat wil zeggen de politiek leider van de SGP) over een ruim mandaat beschikt om zich in interne discussies te mengen. Ook vond de commissie dat de SGP zich duidelijker moest profileren als een interkerkelijke partij en dat het hoofdbestuur diende te bevorderen dat er in de partij binnen de door het beginselprogramma bepaalde grenzen ruimte zou zijn voor verschillen van inzicht. Verder moest ook in de bezetting van 'kanshebbende' plaatsen op de kandidatenlijst meer tot uitdrukking komen dat ook kiezers uit hervormd-gereformeerde en christelijk-gereformeerde kringen zich met de SGP konden identificeren. Ten aanzien van het gebruik van radio en televisie zei de commissie dat het tot de eigen verantwoordelijkheid van SGP-vertegenwoordigers diende te behoren om 'serieus rekening houdend' met de in de partij levende bezwaren, al dan niet in radio- en televisieuitzendingen te participeren.

Het hoofdbestuur steunde de commissie in haar visie op de verhouding tussen de verschillende 'flanken' in de SGP, maar vond haar opvattingen over de samenstelling van de top van de kandidatenlijst niet acceptabel. Ook het pleidooi van de commissie voor (enige) versoepeling ten aanzien van het gebruik van radio en televisie vond geen genade.

samenwerking met GPV en RPF

In mei zorgde R. Pasterkamp, hoofdredacteur van het SGP-jongerenblad *Ons Contact* voor enige opschudding. Hij schreef in dit blad dat Europarlementariër L. van der Waal (SGP) naar verwachting in het midden van 1996 opgevolgd zou worden door de RPF-er R. van Dam. Deze afspraak zou een onderdeel zijn van een geheim gehouden compromis, waarvan de terugtrekking van mevr. G. Visser-van Lente (RPF) van de gemeenschappelijke lijst van SGP, GPV en RPF bij de Europese verkiezingen van 1994 (zie *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 72-74) de andere kant vormde. In *De Banier* van 18 mei kwam het hoofdbestuur van de SGP, mede namens de besturen van GPV en RPF, met een verklaring waarin gezegd werd dat er nooit sprake was geweest van geheim overleg en een compromis. Van der Waal had alleen vanwege zijn leeftijd een voorbehoud gemaakt voor het uitdienen van de gehele zittingsperiode. In het juli-nummer van *Ons Contact* verklaarde ook het bestuur van de LVSGS/SGP-jongeren de uitlatingen van Pasterkamp zeer te betreuren. Daarop legde Pasterkamp teleurgesteld zijn functie als hoofdredacteur neer.

Op 29 september organiseerde de SGP een congres over samenwerking. Uitgenodigd waren onder meer de leden van het hoofdbestuur, SGP-vertegenwoordigers in de Eerste en Tweede Kamer en het Europese Parlement, SGP-burgemeesters, raads- en Statenleden, gemeentesecretarissen en de fractiemedewerkers. Wethouder L.M. Verhoeks uit Barneveld zei in zijn inleiding dat lijstineenschuiving van SGP, GPV en RPF voor hem 'in geweten' niet aan-

vaardbaar was. Noordergraaf - die in het najaar burgemeester van Hardinxveld-Giessendam zou worden - verdedigde het standpunt dat lijstineenschuiving geoorloofd was wanneer de SGP daarbij herkenbaar bleef. De algemeen secretaris van de SGP, Nieuwenhuis, gaf een toelichting van het standpunt van het hoofdbestuur (zie ook *Jaarboek 1994 DNPP*, blz. 80). Hij zei onder meer dat wil een kiesvereniging van het hoofdbestuur toestemming krijgen om de naam SGP te voeren, er in ieder geval geen vrouwen op een verkiesbare plaats van de gemeenschappelijke lijst mogen staan.

internationale contacten

Van 23 tot 25 maart nam een SGP-delegatie in Cluj in Roemenië deel aan een conferentie over de minderhedenproblematiek. De conferentie was door de SGP belegd in samenwerking met de Hongaarse bevolkingsgroep in Roemenië. Op 29 en 30 september waren vijf SGP-ers aanwezig op een conferentie in Boedapest over het thema 'Democratie en rechtsstaat'.

verwante instellingen en publikaties

Eind 1994 verscheen een nieuwe, meer uitgebreide *Toelichting op het gemeenteprogram*. In 1990 had het hoofdbestuur een commissie ingesteld met als taak om de uit 1982 daterende toelichting te herzien.

Op 12 januari werd aan M. Dankers ter gelegenheid van zijn afscheid als voorlichtingssecretaris van de SGP een opstellenbundel aangeboden met als titel *Sterkte bij alles*. De redactie was in handen van J. Kol, medewerker van het partijbureau van de SGP en H.F. Massink, beleidsmedewerker van de Guido de Brësstichting, het studiecentrum van de SGP.

Tijdens de algemene vergadering in februari werd de nota van de Guido de Brësstichting '*Kan een SGP'er nog raadslid zijn? Over het dragen van bestuurlijke verantwoordelijkheid*' gepresenteerd. De nota was samengesteld door een werkgroep, waarvan C.S.L. Janse, voorzitter van het curatorium van de Guido de Brësstichting, voorzitter was en J. Mulder, directeur van dit studiecentrum, secretaris. De in de titel gestelde vraag wordt in de studie bevestigend beantwoord, onder meer via een behandeling van de problematiek van de ambtseed.

In mei gaf de Guido de Brësstichting het commentaar *Agrificatie (historische, politieke, technische en ethische aspecten)* uit. De auteurs waren J.H.W. van der Schild en D. de Wit, met medewerking van Massink. Twee maanden later stond de agrarische sector opnieuw centraal toen op 6 juli aan minister J.J. van Aartsen van Landbouw de nota *Met zorg boeren: SGP visie op de landbouw* werd overhandigd. Van de werkgroep die de nota samenstelde, was R.F. Maurits voorzitter en Massink secretaris/schrijver.

Op 20 mei organiseerde de Guido de Brèsstichting in samenwerking met de Stichting Voorlichtings- en Vormingscentrum van de SGP een congres over het thema 'Waar blijven de gemeenten?'.

In samenwerking met de Tweede-Kamerfractie van de SGP belegde de Guido de Brèsstichting op 20 november een bezinningsbijeenkomst over het onderwerp 'De SGP en het veranderende politieke spectrum'. Tot de sprekers behoorde Van der Vlies, die over de toekomst van de SGP sprak.

De SGP-jongeren organiseerden in 1995 een vijftal bijeenkomsten. Op 15 februari stond de verhouding tussen D66 en SGP centraal met een debat tussen het Tweede-Kamerlid Th.C. de Graaf (D66) en M. Houtman, lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland voor de SGP. Op 1 april spraken Van der Vlies en het PvdA-Tweede-Kamerlid A. Apostolou over het vreemdelingen-vraagstuk. Op 15 juni was er een studieconferentie over het thema 'Theocratie en democratie'. Het onderwerp werd behandeld door de Leidse hoogleraar theologie G.G. de Kruijf en J.A. Schippers, medewerker van de gezamenlijke fractie van SGP, GPV en RPF in het Europees Parlement. Op 24 november discussieerden drie Tweede-Kamerleden over het vraagstuk van de samenwerking tussen GPV, RPF en SGP: E. van Middelkoop (GPV), A. Rouvoet (RPF) en Van der Vlies. Op 30 november ten slotte was er een bijeenkomst over onderwijs.

Door de LVSGS/SGP-jongeren werden in 1995 vier 'Info-schetsen' uitgegeven. De eerste had werkloosheid als onderwerp en was geschreven door J.J. Grandia, tot mei bestuurslid van de SGP-jongerenorganisatie. W.A. Zondag, lid van de sectie Info-zaken van de LVSGS-SGP-jongeren tekende voor het thema 'extreem rechts en de SGP'. Dit geschrift wekte in eigen kring enige beroering omdat de auteur in zijn slothoofdstuk het standpunt van de SGP niet zuiver genoeg van dat van de CD zou hebben onderscheiden. De laatste twee schetsen behandelden het paarse kabinet (door W. Fieret en anderen) en de samenwerking tussen SGP, GPV en RPF (van de hand van Tanis).

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Het jaar 1995 verliep voor de VVD zeer voorspoedig. Bij de Statenverkiezingen behaalden de liberalen de meeste zetels. Op een verkiezingsbijeenkomst van de Vlaamse liberalen in Gent zei partijleider F. Bolkestein dat de VVD tot de 'belangrijkste en grootste partij' van Nederland kon uitgroeien. PvdA en CDA zouden volgens hem in grote ideologische verwarring verkeren. Met deze en andere uitspraken wist Bolkestein regelmatig de schijnwerpers van de publiciteit op zich te vestigen.

Provinciale Statenverkiezingen

Op 18 februari startte de VVD haar campagne voor de Provinciale Statenver-

kiezingen. De verkiezingsuitslag op 8 maart overtrof alle verwachtingen: met 207 Statenzetels (een winst van 91) werd de VVD bij deze verkiezingen de grootste partij van het land (zie tabel 1). 'Een dergelijke voltreffer had niemand van ons durven dromen', aldus Bolkestein (*Vrijheid en Democratie*, maart 1995).

Bij de onderhandelingen over de samenstelling van de colleges van Gedeputeerde Staten nam de VVD in alle provinciebesturen zitting. Het aantal gedeputeerden steeg van tien naar 25. In Gelderland was de VVD aanvankelijk door CDA, D66 en PvdA buitenspel gezet, ondanks de sprong van elf naar twintig Statenzetels. Als grootste partij eiste de VVD echter het recht op om bij de collegeonderhandelingen als voorzitter te fungeren. Mede onder druk van de publieke opinie kwam er uiteindelijk toch een college tot stand waarin de liberalen zitting hadden.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op de buitengewone algemene vergadering van 25 maart werd de kandidatenlijst voor de Eerste Kamer vastgesteld. Lijsttrekker werd F. Korthals Altes, oud-minister van Justitie in de eerste twee kabinetten-Lubbers (1982-1989). Hij zou de terugtrekkende D. Luteijn opvolgen als voorzitter van de senaatsfractie. Voormalig partijleider H. Wiegel bezette de derde positie. Verder stonden de oud-bewindslieden L. Ginjaar, G.M.V. van Aardenne, W.F. van Eekelen en D.J.D. Dees op verkiesbare plaatsen.

In maart adviseerde het bestuur van de CD aan zijn drie Statenleden om bij de verkiezingen voor de Eerste Kamer hun stem op de VVD uit te brengen. Volgens een verklaring vormde de reden hiervoor dat 'Bolkestein de problematiek rond de asielzoekers en het vreemdelingenbeleid, zoals die door de CD wordt voorgestaan, publiekelijk heeft onderschreven' (*de Volkskrant*, 16 maart 1995). De VVD distantieerde zich van deze 'steun' en wees op het feit dat zij op eigen kracht de grootste partij in de senaat zou worden.

Bij de Eerste-Kamerverkiezingen kreeg de VVD 23 zetels (zie tabel 2).

Op de partijbijeenkomst van maart had Korthals Altes toegezegd dat de liberale senaatsfractie het paarse kabinet voluit zou steunen. Niettemin stelde hij zich bij de algemene beschouwingen in de Eerste Kamer die midden november werden gehouden, opvallend onafhankelijk op. Het correctief referendum zou pas de steun van zijn fractie verwerven, wanneer het kabinet op andere punten de VVD tegemoet zou komen. Korthals Altes noemde in dit verband onder meer een versnelde vermindering van de staatsschuld en versoepeling van het ontslagrecht.

buitenlands beleid

In februari 1995 mengde Bolkestein zich in de discussie over de herijking van het buitenlands beleid. Een nota hierover werd voorbereid door minister Van Mierlo van Buitenlandse Zaken. Met betrekking tot ontwikkelingssamenwerking stelde

de VVD-leider voor om het gevoerde beleid eerst te evalueren en de uitgaven tot het jaar 2000 te bevroren. Volgens Bolkestein zou ontwikkelingshulp soms contraproductief werken, zoals in Tanzania. Verder meende hij dat met de norm van 0,7% van het BNP aan hulp kon worden volstaan (in plaats van de huidige 0,8%). Eerder al had de Tweede-Kamerfractie van de VVD erop aangedrongen om te bezuinigen op de begroting van PvdA-minister Pronk van Ontwikkelingssamenwerking, ten gunste van het defensiebudget. VVD-minister J.J.C. Voorhoeve van Defensie wees deze suggestie echter af. Later sprak hij zich ook uit tegen het door Bolkestein voorgestelde moratorium met betrekking tot de besteding van 'nieuw' geld voor ontwikkelingssamenwerking.

Op 25 februari pleitte Bolkestein op een onder auspiciën van de Europese Liberale en Democratische Fractie belegde bijeenkomst in Noordwijk ervoor dat het nationale belang een grotere rol in de Nederlandse buitenlandse politiek zou spelen. Niet alleen de ontwikkelingshulp, maar ook de Nederlandse bijdrage aan de Europese Unie moest worden verminderd. Daarnaast meende Bolkestein dat Nederland zich niet te veel moest oriënteren op de as Duitsland-Frankrijk. Binnen de VVD was niet iedereen het met de partijleider eens. Zo plaatsten de beide liberale Europarlementariërs G. de Vries en F. Wijsenbeek enkele kritische kanttekeningen.

Voortbouwend op de uitkomsten van deze discussiedag presenteerde in september de werkgroep 'Herijking', waarin een aantal partijcommissies vertegenwoordigd was, het VVD-advies *Herijking van het buitenlands beleid*.

asiel- en migrantenbeleid

In zijn rede in Noordwijk stelde Bolkestein ook dat Nederland te ruimhartig zou zijn wat betreft de opvang van asielzoekers. Volgens de VVD-leider zou Nederland in 1994 drie tot tien keer zoveel asielzoekers hebben opgenomen als andere landen van de Europese Unie.

Minister Pronk reageerde woedend en betichtte Bolkestein van stemmingmakerij. De leider van de CDA-delegatie in het Europees Parlement, oud-minister Maij-Weggen, vergeleek Bolkestein met F. Dewinter, de leider van het extreem-rechtse Vlaams Blok in België. De uitspraken van Maij-Weggen, die werd gesteund door haar collega A.M. Oostlander, speelden een belangrijke rol in de campagne voor de Provinciale Statenverkiezingen en vertroebelden de relatie tussen het CDA en de VVD (zie in deze Kroniek onder CDA). Ondanks deze kritiek hield Bolkestein voet bij stuk. In het televisiedebat tussen de fractievoorzitters van CDA, PvdA, D66 en VVD aan de vooravond van de Statenverkiezingen zei hij hardere maatregelen te wensen wanneer het aantal asielzoekers door de recentelijk aangescherpte wetgeving niet zou afnemen.

Op 16 maart kwam J. Rijpstra, de minderhedenspecialist van de Tweede-Kamerfractie van de VVD, met een plan om migranten over het land te spreiden om zo

getto-vorming in de grote steden te voorkomen. Volgens hem moest de woonplaats van migranten daartoe worden opgenomen in de zogenaamde inburgeringscontracten. Volgens Rijpstra zou er sprake zijn van 'gedwongen vrijwilligheid'. De voorstellen riepen veel kritiek op, ook binnen de VVD. Voorzitter A. Toor van de aan de VVD gelieerde Jongeren Organisatie Vrijheid en Democratie (JOVD) vond het plan 'volstrekt belachelijk' (*NRC-Handelsblad*, 17 maart 1995). VVD-minister Dijkstal van Binnenlandse Zaken toonde zich verwonderd over de suggestie en merkte op dat het spreidingsbeleid al lang praktijk was.

Op 22 maart hield de Tweede Kamer een door de PvdA en D66 aangevraagd spoeddebat over het immigratie- en minderhedenbeleid naar aanleiding van de uitlatingen van Bolkestein. De beide fracties stonden zeer kritisch ten aanzien van de opmerkingen van de VVD-leider. De VVD-fractie zei toe voortaan eerst met de coalitiepartners te zullen overleggen voordat zij met nieuwe voorstellen op dit terrein de openbaarheid zou zoeken. Tijdens het debat zei Bolkestein aan een aanscherping van het beleid geen behoefte te hebben.

Op 21 maart, een dag voor het spoeddebat, publiceerde het partijorgaan *Vrijheid en Democratie* een interview met Rijpstra, waarin werd gesteld dat het beleid van de VVD-fractie gericht moest zijn op beperking van de immigratie. 'Door de immigratie te beperken kan de integratie worden bevorderd en de criminaliteit krachtig worden bestreden', aldus het artikel. Een dag later verscheen een persbericht van hoofdredacteur R. Dijkman (eveneens afgedrukt in het aprilnummer van *Vrijheid en Democratie*), waarin zij meedeelde dat als gevolg van een redactionele vergissing ten onrechte een verband was gelegd tussen de beperking van de immigratie en de vermindering van de criminaliteit. Na lezing van de drukproef had Rijpstra het woord 'criminaliteit' vervangen door 'discriminatie', maar deze wijziging was in de uiteindelijke tekst niet doorgevoerd.

algemene ledenvergadering

Op 19 en 20 mei hield de VVD haar jaarlijkse algemene ledenvergadering. Op de agenda stonden onder meer het afscheid van Luteijn als voorzitter van de Eerste-Kamerfractie, de nota Bestuurlijke Organisatie en het door het hoofdbestuur opgestelde meerjaren-beleidsplan. De algemene vergadering besloot dit plan over te nemen. Ook stemde de vergadering in met een voorstel van de kamercentrale Leiden om de functies van algemeen secretaris en directeur van het partijbureau organisatorisch te scheiden. Op de algemene vergadering van 1996 zou een nieuwe onbezoldigd algemeen secretaris moeten worden gekozen. Na overleg met de kamercentralevoorzitters besloot het hoofdbestuur op 9 oktober tot die tijd VVD-penningmeester A.J. Korff tot waarnemend algemeen secretaris te benoemen. In zijn plaats werd R.G.P. Sandberg tot waarnemend penningmeester benoemd.

partijraden

Op de partijraad van 17 juni stonden de uitkomsten van de themadagen 'liberaal ouderenbeleid' en 'defensiebeleid' op de agenda. Op deze bijeenkomst kwam Bolkestein in aanvaring met minister Voorhoeve. De VVD-leider vond dat de Nederlandse VN-troepen in Bosnië zo spoedig mogelijk moesten worden teruggetrokken. Voorhoeve was het daar niet mee eens en liet weten de toestand in Bosnië niet hopeloos te vinden. Op 30 september had de traditionele 'Prinsjesdag'-partijraad plaats, over de kabinetsplannen voor het parlementaire jaar 1995-1996. Op de partijraad van 9 december werd gesproken over het beleidsplan van het hoofdbestuur voor 1996.

Bolkestein over de CPN

Op 26 juni verscheen in *Nieuwe Revu* een vraaggesprek met Bolkestein, waarin hij zei dat ex-communisten in vergelijking met oud-NSB-ers onvoldoende rekenschap over hun verleden zouden hebben afgelegd. In dit verband noemde de VVD-leider de namen van de gewezen communistische Tweede-Kamerleden mevr. I. Brouwer (werkzaam op het ministerie van Sociale Zaken als directeur emancipatiebeleid) en G. Schreuders (columnist bij *de Volkskrant*). Bolkestein vond het 'moeilijk verteerbaar dat die mensen er verdomd makkelijk - tè makkelijk - vantussen zijn gekomen'. Bolkesteins uitlatingen kwamen hem op veel kritiek te staan. Minister en partijgenoot Dijkstal noemde de vergelijking tussen CPN en NSB er één 'die ik niet een-twee-drie zou maken' (*de Volkskrant*, 27 juni 1995). P. Rosenmöller, de fractievoorzitter van GroenLinks (waarin de CPN in 1991 was opgegaan), schreef een open brief aan de VVD-fractie waarin hij deze vroeg om te erkennen dat deze uitspraken niet door de beugel konden. Bolkestein gaf daarop te kennen dat hij zijn uitspraken op persoonlijke titel had gedaan en dat hij niet de bedoeling had gehad om oud-CPN-leden te kwetsen door hen met NSB-ers te vergelijken. Toen hij vernam dat Schreuders enkele jaren geleden in zijn autobiografie *De man die faalde* uitgebreid afstand had genomen van zijn communistische verleden, trok hij zijn beschuldigingen aan Schreuders' adres in.

partijlidmaatschap en ledenwerving

Op de algemene ledenvergadering in mei werd veel aandacht besteed aan ledenparticipatie en -werving, aan de hand van het door het hoofdbestuur opgestelde meerjaren-beleidsplan en de nota Bestuurlijke Organisatie van de gelijknamige commissie. Deze commissie was in september 1993 ingesteld en stond onder het voorzitterschap van de politicoloog U. Rosenthal. Haar taak was

na te gaan hoe de partijorganisatie kon worden aangepast 'in termen van effectiviteit en efficiënte communicatie'. Vlak voor de algemene vergadering van mei 1994 presenteerde de commissie haar rapport *In alle duidelijkheid* aan het hoofdbestuur. Hierin werden aanbevelingen gedaan hoe de VVD een 'kwaliteitspartij' kon worden, waarin met minder leden meer werd gedaan. De reacties die de bespreking van het rapport binnen de partij opleverde, werden door de commissie in een advies aan het hoofdbestuur verwerkt. In aansluiting hierop stelde het hoofdbestuur onder meer voor om nieuwe varianten op het partijlidmaatschap te onderzoeken (bijvoorbeeld donateurs of jeugdleden).

partijbijeenkomsten

Op 22 april hield het hoofdbestuur een themadag over het defensiebeleid. Centraal stond de vraag welke rol internationale organisaties als de NAVO konden vervullen in het tijdperk na de Koude Oorlog.

De partijcommissie Volksgezondheid organiseerde op 11 mei een zogenaamd 'flitscongres' met als onderwerp de 'kwaliteit van zorg en autonomie van de patiënt'.

Op 25 november belegde het hoofdbestuur een themadag over energiebeleid en milieu. Aan de orde kwam onder meer de vraag hoe economische ontwikkeling kon samengaan met een leefbaar milieu.

verwante instellingen en publikaties

Op 1 maart verscheen *Het heft in handen*, een bundel beschouwingen van VVD-leider Bolkestein. Aan het einde van het jaar publiceerde G.A. van der List, medewerker van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting - het wetenschappelijk bureau van de VVD - het boek *Ach Jezus, een intellectueel*. Hierin was een aantal columns uit voornamelijk *de Volkskrant* gebundeld.

Op 17 en 18 maart hield de Organisatie Vrouwen in de VVD haar congres. Gespreksonderwerp was de toekomst van de gezondheidszorg.

De JOVD hield in 1995 een aantal bijeenkomsten. Zo werd op 22 en 23 april een landelijk themacongres gehouden over de legalisering van drugs. Op de jaarlijkse algemene vergadering van 27 en 28 mei werd gesproken over het onderwijs. Op 18 en 19 november kwam op de najaarsvergadering onder meer de criminaliteit aan de orde.

In Stockholm had op 5-7 juli het congres van de Europese Liberaal-Democraten (ELD) plaats. Thema was de Intergouvernementele Conferentie die in 1996 zou worden gehouden.

De partijcommissie Belastingen stelde in het najaar een notitie op over de invoering 'van een faciliteit tot fiscaal geruisloze terugkeer uit de besloten vennootschap'. De partijcommissie Financieel-Economische Zaken/Midden- en

Kleinbedrijf publiceerde een rapport over de privatisering van overheidstaken. Op 3 en 4 november hield de VVD-Bestuurdersvereniging haar jaarlijkse congres. Op deze bijeenkomst werd de balans opgemaakt van veertien maanden 'paars'. Tot de sprekers behoorde minister van Binnenlandse Zaken Dijkstal. In het kader van de 'Leergang Gemeenteraad' (een samenwerkingsproject van de Haya van Somerenstichting, de VVD-Bestuurdersvereniging en de Organisatie Vrouwen in de VVD) werd op 25 november een seminar over het lokale onderwijsbeleid gehouden. De partijcommissie Onderwijs leverde eveneens een bijdrage. De Teldersstichting publiceerde in 1995 een tweetal geschriften. Een werkgroep bestaande uit P.B. Cliteur, R. Hansma, A.A.M. Kinneging en Van der List, die werd geleid door Teldersstichting-directeur K. Groenveld, tekende voor het rapport *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme. Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering*. Hierin wilden de auteurs afrekenen met de gedachte dat liberaal beleid maatschappelijke desintegratie in de hand zou werken. Onder redactie van P.G.C. van Schie verscheen *Tussen polarisatie en paars*. In deze bundel werd ingegaan op de verhouding tussen sociaal-democraten en liberalen in de periode 1894 (toen de SDAP werd opgericht) - 1994 (toen de paarse coalitie tot stand kwam). Op 21 december belegde de Teldersstichting een bijeenkomst over dit onderwerp.

personalia

Op 11 januari overleed K. van Dijk, lid van de Tweede-Kamerfractie van de VVD van 1963 tot 1976.

Op 24 januari overleed K. van der Pols, partijvoorzitter van de VVD in de jaren 1963-1969. Bij zijn vertrek als voorzitter was hij tot erelid van de VVD benoemd. Op 4 mei overleed G.W. Keja. Hij was van 1971 tot 1989 lid van de Tweede Kamer.

Met ingang van 1 juli legde burgemeester E.H.T.M. Nijpels, partijleider van de VVD in 1982-1986 en minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer in het tweede kabinet-Lubbers (1986-1989) zijn functie als burgemeester van Breda neer. Hij werd president-directeur van de Twaalf Provinciën Landelijke Arbodienst in Den Haag.

R.W. de Korte beëindigde op 25 augustus zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer. Hij werd vice-voorzitter van de Europese Investeringsbank. De Korte was lid van de Tweede Kamer in de jaren 1977-1986 en 1989-1995. Van 1986 tot 1989 was hij vice-premier en minister van Economische Zaken in het tweede kabinet-Lubbers.

Op 10 augustus overleed oud-minister G.M.V. van Aardenne. Van Aardenne was minister van Economische Zaken in het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981) en het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986). Van dat laatste kabinet was hij tevens

vice-premier. Van 1971 tot 1977 en van 1981 tot 1982 was hij Tweede-Kamerlid. In 1994 baande hij als informateur mede de weg voor het kabinet-Kok. Op 13 juni 1995 was Van Aardenne geïnstalleerd als lid van de Eerste Kamer. Op 24 december overleed mevr. J.F. Schouwenaar-Franssen. Zij was van 1963 tot 1965 minister van Maatschappelijk Werk in het kabinet-Marijnen. Van 1956-1963 en 1966-1971 maakte zij deel uit van de Eerste-Kamerfractie van de VVD.

HOPEN OP MACHT

De neergang van de Nederlandse christen-democratie in vergelijkend perspectief

K. van Kersbergen

1. Inleiding

De centrale vraag van deze bijdrage luidt: in hoeverre is het recente machtsverval van de Nederlandse christen-democratie structureel dan wel conjunctureel? Een eenvoudig te stellen vraag, waarop het antwoord echter heel wat minder makkelijk te geven is. De relevantie van de vraag is natuurlijk dat het eens zo machtige, ja zelfs dominante Christen-Democratisch Appèl (CDA) zich in een ernstige crisis bevindt en dat mede hierdoor het politieke landschap in Nederland drastisch veranderd is of lijkt te zijn. Laat ik beginnen met een min of meer impressionistische schets van de kritieke toestand van het CDA.¹

Het CDA leed bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in mei 1994, mede als gevolg van een desastreus verlopen verkiezingscampagne en een vrijwel constante 'slechte pers'², een zeer gevoelige nederlaag. Vergeleken met de verkiezingen van 1989 ging 13,1% van de stemmen verloren. De partij moest twintig kamerzetels inleveren en kwam uit op een historisch dieptepunt van 34. Bij de formatie van het nieuwe kabinet kwam het CDA vervolgens buiten spel te staan, waardoor Nederland voor het eerst sinds 1918 geregeerd wordt door een kabinet zonder confessionelen.

Als oppositiepartij functioneert het CDA, van nature een regeringspartij, ronduit slecht. Tekenend is dat de fractieleider van het CDA in de Tweede Kamer, E. Heerma, de stijl van oppositie in eerste instantie definieerde als gouvernementele oppositie. Een jaar heeft de partij erover gedaan om van het gouvernementalisme enigszins afstand te nemen. Het resultaat is echter niet onverdeeld gunstig. In de vorm van de gezinspolitiek (het pleidooi voor een minister voor familie zaken) en de kritiek op de doorgeschoten schaalvergroting (de 'politiek van de menselijke maat') zijn thema's aangeboord die misschien perspectieven bieden. Bij de belangrijkste momenten waarop oppositie gevoerd moest en kon worden, begingen de parlementariërs echter - wellicht door gebrek aan ervaring - tactische blunders en had de voorzichtige poging tot verscherpte oppositie voornamelijk een boemerangeffect.³

Het bestaan van het paarse kabinet betekent niet alleen dat het CDA gedwongen is zich te schikken in de oppositierol, maar ook dat de partij niet meer kan rekenen op wat men de 'vanzelfsprekendheid van de politieke erkenning' zou kunnen noemen. De profilering kan simpelweg niet meer via het beleid verlopen en men mist de permanente aandacht als regeringspartij. De politieke concurrenten die wel in de regering zitten, kunnen het CDA in de politieke praktijk proberen te marginaliseren. Het voor het beleid meest relevante parlementair-politieke debat vindt plaats tussen de coalitiepartners en hierover rapporteren ook de media volop. Kan het bovendien toeval zijn, dat PvdA-leider W. Kok in zijn Den Uyl-lezing in december 1995 slechts twee visies ontwaarde waartussen de politieke strijd zich in de komende tien jaar zal afspelen, namelijk de liberale (doelstelling: de minimale staat) en de sociaal-democratische (doelstelling: een actieve publieke sector), en dus met geen woord repte over de christen-democratie?⁴

Andere tekenen van de diepgaande crisis betreffen de beschadiging van het imago van de partij, de al lang slepende problemen met het leiderschap,⁵ de interne verdeeldheid en de hiermee samenhangende machtsstrijd binnen de partij, zowel als het gaat om de politiek-ideologische koers (kort samengevat: breed conservatief versus beginsel-georiënteerd⁶) als om de leidende posities. De problemen reiken echter nog verder. Juist omdat de partij niet meer regeert, dreigt ze haar traditionele invloed op de verdeling van publieke en ambtelijke functies te verliezen en verwateren de eens zo innige betrekkingen met de belangenorganisaties in het maatschappelijk middenveld verder. Het verlies van zetels en van macht, ook op lokaal en provinciaal niveau⁷, is evident en rampzalig voor een gouvernementele partij. Het verlies van ambtelijke en maatschappelijke macht is meer verholen, maar zeker niet minder dramatisch en op termijn waarschijnlijk zelfs van groter gewicht. De paniecreactie van het CDA rondom de kwestie van de godsdienstvrijheid en de financiering van het bijzonder onderwijs spreekt in dit verband boekdelen.

Terugkijkend moet men concluderen dat de electorale aantrekkingskracht van het CDA toch onverwacht snel gekelderd is. Begin 1991 voorspelden de opiniepeilingen nog dat rond de 35% van de kiezers op het CDA zou stemmen. Dat percentage daalde daarna snel tot beneden de 30% en tussen 1992 en 1994 tot rond de 25%. In begin 1994 scoorde het CDA zelfs beneden de 20%. Er was vlak voor de verkiezingen echter weer een lichte opleving, zodat uiteindelijk 22,2% van de stemmen gehaald werd.⁸

Velen hebben zich na de verkiezingen gebogen over de vraag hoe dit toch mogelijk was. De meeste commentaren wezen op de een of andere manier de ontzuiling en de secularisatie (ontkerkelijking) aan als verklaring voor de historische verkiezingsuitslag van 1994. In een glashelder betoog heeft de Leidse politicoloog Andeweg op basis van de gegevens van het Nederlands kiezersonderzoek de vloer aangeveegd met deze verklaringen. Zijn opmerkelijke conclusie is dat 'juist voor het CDA, waarvan het verlies door zoveel commentatoren aan ontkerkelijking en/of ontzuiling is toegeschreven, de ontkerkelijking

van gering en ontzuiling van bescheiden belang (blijkt), terwijl de verminderde werfkracht onder niet-kerkse kiezers de belangrijkste factor blijkt. De "omgekeerde" doorbraak waarvan het CDA in 1986 en 1989 profiteerde maakt de partij tegelijk kwetsbaar, omdat niet-kerkse CDA-kiezers per definitie geen verzuilde loyaliteit jegens de partij koesteren'.⁹

2. De politiek-sociologische visie: het raadsel van de secularisatie en het belang van een vergelijkend perspectief

Secularisatie als verklaring voor de neergang van christen-democratische partijen is ook in meer algemene zin onbevredigend. Een vergelijkend perspectief kan dit verhelderen. Gemeten naar afname van het kerkbezoek is secularisatie een opmerkelijke trend sinds de jaren zestig, vooral in landen waar rooms-katholieken ten minste een aanzienlijke minderheid van de bevolking vormen. Het was ook in deze (gedeeltelijk) rooms-katholieke landen, dat christen-democratische partijen traditioneel een solide electorale basis onder godsdienstige kiezers hadden. Men zou dus verwachten dat hier het verlies van christen-democratische partijen keurig het patroon van de secularisatie zou volgen. Dat was echter niet het geval.

Het aantal mensen dat ten minste eenmaal per week naar de kerk ging, nam tussen 1960 en 1980 in snel tempo af, met 25% in Nederland, 23% in Italië, 20% in België, 15% in Frankrijk en 11% in Duitsland. Tussen 1980 en 1990 zette deze trend zich gedeeltelijk door. Het aantal mensen dat regelmatig naar de kerk ging en/of anderszins actief was binnen kerkelijke verbanden, nam af van 40% naar 29% in Nederland, van 42% naar 30% in België, van 37% naar 34% in Duitsland en bleef stabiel rond de 50% in Italië.¹⁰

De verkiezingsuitslagen van christen-democratische partijen in West-Europa zijn geen weerspiegeling van deze trends, ook al neemt de electorale aantrekkingskracht van deze partijen wel af - namelijk van een Europees gemiddelde van 36% in 1970, via 35% in 1980 naar 34% in 1985.¹¹ Kijkt men naar de naoorlogse verkiezingsuitslagen in Nederland, Duitsland en Italië, dan zijn er tot 1990 feitelijk drie patronen te onderscheiden. De Duitse christen-democratie won bij voortduring meer dan 42% van de stemmen, terwijl de electorale volatilitéit¹² afnam. Tussen 1976 en 1990 sprak de *Christlich-Demokratische Union/Christlich-Soziale Union* (CDU/CSU) zelfs gemiddeld ongeveer 46% van het totaal aantal kiezers aan. Het na-oorlogse patroon in Italië is er één van langzame maar gestage daling. De *Democrazia Cristiana* (DC) kreeg niettemin gemiddeld 36% van de stemmen tussen 1976 en 1990. Het Nederlandse patroon heeft de vorm van een U. Immers, na een periode van electorale afkalving in de late jaren zestig en de jaren zeventig, won het CDA tussen 1977 en 1989 gemiddeld 32,4% van de stemmen.¹³

In Nederland en Italië verandert het beeld dramatisch in de jaren negentig. Het CDA verloor 13,1% van zijn aanhang bij de verkiezingen van 1994 en behaalde toen slechts 22,2% van het totaal aantal stemmen. De Italiaanse christen-

democratie lijkt helemaal te zijn weggevaagd. Betekenden de verkiezingen van 1992 al een historisch dieptepunt voor de DC (29,7%), de echte klappen kwamen met de lokale verkiezingen van 1993 en de nationale verkiezingen van 1994 toen de opvolger van de DC, de *Partito Popolare Italiano* (PPI), werd gedecimeerd en slechts 11,1% wist te halen.¹⁴

Ook in andere landen op het Europese vasteland is de aantrekkingskracht van christen-democratische partijen aan erosie onderhevig.¹⁵ De enige christen-democratische partij die het verrassend goed doet, is de Duitse. De 43,8% die de CDU/CSU wist te winnen bij de verkiezingen voor de Bondsdag in 1990 lag zo'n 6% tot 10% boven de uitslag die de opiniepeilingen van vóór de val van de Berlijnse muur voorspelden. Algemeen werd aangenomen dat het 'herenigingseffect' tijdelijk zou zijn en dat de CDU/CSU electoraal gestraft zou worden voor de extra belastingmaatregelen die nodig waren om de Duitse hereniging te bekostigen. Bij de verkiezingen van 1994 bleek hier echter weinig van. De CDU/CSU verloor slechts 2,3% en kwam op 41,5%, waardoor deze partij de sterkste christen-democratische partij op het Europese vasteland werd.

Secularisatie is politiek niet irrelevant en vanuit een politiek-sociologisch gezichtspunt kan men redelijkerwijs aannemen dat het afnemende politieke gewicht van religie een potentieel negatief effect heeft op de electorale positie van christen-democratische partijen. Secularisatie is echter een breed en diffuus maatschappelijk proces. Ontkerkelijking heeft betrekking op de afname van kerklidmaatschap en kerkbezoek, terwijl het politieke gewicht van godsdienst ook kan afnemen onder trouwe kerkgangers. De 'natuurlijke' achterban van christen-democratische partijen kan hierdoor kleiner zijn dan die lijkt. Tegelijkertijd verwijst secularisatie echter ook naar de omzetting van in oorsprong religieuze oriëntaties in een seculiere ethiek die veel breder gedragen wordt, waardoor de potentiële achterban nu juist weer groter zou kunnen zijn dan men denkt.¹⁶ De onzekerheid hierover ligt ten grondslag aan één van de centrale dilemma's van de christen-democratie: wel of niet appelleren aan de christelijke inspiratie van politiek handelen.

In tegenstelling tot wat velen hadden verwacht, bleek de secularisatie van de Westeuropese samenlevingen dus geen onmiddellijk, rechtstreeks en eenvormig effect te hebben op de aantrekkingskracht van christen-democratische partijen. Deze partijen bleven immers voortbestaan in de roerige jaren zestig en zeventig, zij het minder krachtig dan voorheen. Ze bleken te beschikken over een verrassend vermogen om zich aan te passen aan de veranderende omstandigheden van de jaren tachtig en wisten zich toen bovendien te stabiliseren of soms zelfs te versterken. Pas in de jaren negentig is er in sommige landen, waaronder Nederland, sprake van een fors verlies aan maatschappelijke en politieke macht. Het doorgaans vanuit politiek-sociologisch perspectief veronderstelde verband tussen secularisatie en de teloorgang van religieus geïnspireerde politieke bewegingen is kennelijk variabel, wellicht tegenstrijdig en in ieder geval enigszins raadselachtig.

Zoals gezegd luidt de centrale vraag van deze bijdrage: in hoeverre is de recente neergang van het CDA structureel dan wel conjunctureel? Het antwoord op deze vraag is zo ingewikkeld, omdat eerst een hele reeks andere vragen aan de orde moet komen voordat men feitelijk toe is aan een antwoord, dat niet bij de volgende verkiezingen al weer volledig fout blijkt te zijn.¹⁷ Ik noem er enkele. Hoe wisten christen-democratische partijen zich te handhaven in een maatschappelijke context waarin de politieke betekenis van godsdienst in rap tempo afnam? Op basis van welk type maatschappelijke coalities wisten deze partijen zich in de jaren tachtig opnieuw een aanzienlijke machtsbasis te verschaffen? Wat voor soort politieke economie streefden de partijen na en in hoeverre heeft het (sociaal-economisch) overheidsbeleid waarvoor ze verantwoordelijk waren, bijgedragen (of juist niet) tot de versterking van hun electorale positie? Hoe kunnen de uiteenlopende lotgevallen van christen-democratische partijen in Europa, in termen van zowel aanhang als overheidsmacht, verklaard worden? Waarom is de Italiaanse DC nagenoeg weggevaagd, doet de Duitse CDU/CSU het (onverwacht?) goed en heeft het Nederlandse CDA weliswaar veel macht en aanhang verloren, maar is de partij - ondanks alle problemen - nog steeds in leven?

Nogmaals: was het zo eenvoudig dat secularisatie, ontzuiling en deconfessionalisering het verval van christen-democratische partijen konden verklaren, dan zouden we een eenduidige neergang van deze bewegingen in de Europese politieke stelsels waarnemen.¹⁸ Dat is echter niet het geval. En al zou dit wel het geval zijn, dan zou men zich moeten afvragen: waarom opeens nu en niet vijf tot tien jaar geleden? Het blijft vooralsnog ondoorgrondelijk waarom het lot van deze partijen in West-Europa zo uiteen loopt in de jaren negentig. Ik denk dat een meer politiek-economische in plaats van politiek-sociologische invalshoek hier uitkomst kan bieden.

3. Het politiek-economische perspectief: maatschappelijke coalities en sociaal-economisch beleid

Christen-democratische bewegingen hebben traditioneel geprofiteerd van de religieuze scheidslijnenstructuur in de samenleving. De aanwezigheid van een godsdienstige scheidslijn wijzigde niet alleen in algemene zin de logica van politieke conflicten door de politieke betekenis van de klassenscheidslijn te transformeren en in te nemen, maar vormde ook de basis voor de bijzondere manier waarop landen met een dominante christen-democratie hun politiek bestel en sociaal-economisch beleid vormgaven.

De christen-democratie is een bijzondere politieke beweging en heeft een grote, karakteristieke invloed uitgeoefend op de vormgeving en kwaliteit van de politieke economie in de landen waarin ze een sterke, zo niet dominante positie innam.¹⁹ Ik gebruik de term 'sociaal kapitalisme' als verzamelbegrip voor de sociaal-economische instituties en het beleid waarvoor de christen-democratie staat.²⁰ Dit maakt het mogelijk de volgende stelling te poneren: ongeveer tot

aan het midden van de jaren tachtig kan het 'sociale kapitalisme' begrepen worden als een methode voor én als een resultaat van christen-democratische machtsmobilisatie.

Eén van de unieke kenmerken van de christen-democratie als politieke beweging is haar niet aflatende poging om via beleid diverse maatschappelijke groepen met mogelijkwerwijs uiteenlopende belangen met elkaar te verzoenen en te integreren. Typisch voor deze bewegingen is dan ook de vertegenwoordiging van zulke diverse belangen(groeperingen) binnen de eigen gelederen. De beweging heeft zich mede daarom altijd flexibel en - ondanks (of wellicht dankzij) de religieus geïnspireerde politieke beginselen - zelfs pragmatisch moeten opstellen om een dergelijke integratie van belangen vloeiend en succesvol te laten verlopen. Dit vergrootte nog eens de noodzaak om het aanpassingsvermogen continu te bewaken en waar mogelijk te vergroten, opdat de integratie van belangen blijvend kon plaatsvinden. De christen-democratie was in die zin de belichaming van de maatschappelijke harmonie (of wilde dat tenminste zijn). Een opmerkelijk organisatorisch en ideologisch aspect van deze partijfamilie is dat de beweging altijd intern verdeeld was in facties of vleugels.²¹

Coalities tussen sociale klassen en belangengroepen, zowel onder de kiezers als binnen de partijen, waren een belangrijk kenmerk van christen-democratische partijen. De aantrekkelijkheid van de partijen voor meerdere groepen kiezers en het samenbrengen van meerdere belangen is vanzelfsprekend geen garantie voor een succesvolle en doeltreffende oplossing van tegenstellingen. De integratie van maatschappelijke belangen kan echter wel beschouwd worden als een belangrijke procedure voor de constructie van politieke bondgenootschappen op basis van ruil, voor sociale compensatie en voor het onderhouden van innige betrekkingen met aan de partijen gelieerde maatschappelijke organisaties.

Christen-democratische partijen zagen zich genooddaakt steeds te zoeken naar middelen om belangenconflicten te verzoenen. Hieruit ontstond wat ik noem de 'politiek der bemiddeling', dat wil zeggen de religieus geïnspireerde, ideologisch vertaalde, institutioneel gewortelde en politiek in de praktijk gebrachte overtuiging dat maatschappelijke belangentegenstellingen via politieke middelen moeten worden opgelost om de natuurlijke en organische harmonie van de samenleving te behouden of te herstellen. En het was deze 'politiek der bemiddeling' die de sociaal-economische politiek van christen-democratische partijen in de na-oorlogse periode beheerste.

Gunstige economische omstandigheden boden in eerste instantie de mogelijkheid om sociaal en economisch beleid te voeren dat de 'politiek der bemiddeling' vergemakkelijkte. Christen-democratische partijen aan de macht hebben altijd de voorkeur gegeven aan een passief en reactief type sociaal-economisch beleid. Dit beleid werd gekenmerkt door de bereidheid de schadelijke, sociale gevolgen van het imperfecte marktmechanisme te verzachten via aanzienlijke overdrachtsuitgaven naar gezinnen in nood, zonder daarbij overigens de logica van de markt zelf buiten werking te stellen. In deze zin heeft de christen-democratie

altijd gezocht naar een middenweg tussen het socialistische of sociaal-democratische collectivisme en het liberale individualisme.

De sociale hervormingspolitiek richtte zich door middel van de sociale uitgaven gewoonlijk op het herstel van de eigen verantwoordelijkheid en de zelfredzaamheid van maatschappelijke instituties zoals het gezin. Sociaal-kapitalistische verzorgingsstaten leggen een sterke nadruk op overdrachten, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit de ontwikkeling van de sociale uitgaven tussen 1960 en 1990. Oostenrijk, België, Duitsland en Nederland hebben over de gehele periode een bovengemiddeld niveau van sociale uitgaven.²²

Natuurlijk spenderen andere verzorgingsstaten, zoals de Zweedse, evenzeer grote sommen gelds ten behoeve van sociale doeleinden. Het grote verschil zit hem echter in hoe en waaraan het geld wordt uitgegeven. Zo heeft het streven naar volledige werkgelegenheid in de sociaal-kapitalistische landen zich nooit tot de centrale doelstelling van de sociale politiek ontwikkeld. Het actieve arbeidsmarktbeleid (bijvoorbeeld scholing, training, etc.) is in deze landen dan ook onderontwikkeld, terwijl het passieve beleid (compensatie voor verlies van inkomen) juist sterk ontwikkeld is.²³

Het bekende idee van subsidiariteit heeft een belangrijk effect gehad op de manier waarop christen-democratische partijen het gezag en de controle over de uitvoering van sociaal beleid hebben geprobeerd te 'depolitiseren'. Het ideaal is altijd geweest de organisaties van het maatschappelijk middenveld uit de openbare middelen te subsidiëren en te belasten met de uitvoering van het sociaal beleid. Dit hing weliswaar samen met de politiek-ideologische overtuiging dat intermediaire organisaties een onmisbare schakel tussen staat en individuele burger vormen, maar had natuurlijk ook een gunstig effect op de maatschappelijke machtspositie van de partijen. Het spiegelbeeld van zelfbeschikking is eigen verantwoordelijkheid. Zo strookte financiering van verzorgingsarrangementen via belastingen niet met de christen-democratische filosofie. Onder meer als gevolg van succesvol beleid op deze punten verschenen het verzekeringsprincipe, de status reproductie, het particularisme en de redelijk tot zeer genereuze uitkeringen als centrale kenmerken van de continentale verzorgingsstaten. Ook met betrekking tot de maatschappelijke gelijkheid, de arbeidsmarkt, de gezinspolitiek en sociaal-culturele en morele kwesties hebben christen-democratische partijen aan het bewind een eigen beleid met specifieke gevolgen gevoerd.²⁴

4. De huidige sociaal-economische problemen in christen-democratische landen

De hoogontwikkelde kapitalistische democratieën werden in de na-oorlogse periode in algemene zin gekenmerkt door economische voorspoed, een stabiel politiek bestel, politiek erkende stelsels van belangenvertegenwoordiging, de institutionalisering van de verzorgingsstaat en internationale economische integratie. Wat dat betreft vormen de christen-democratische landen geen

uitzondering. Niettemin hebben deze landen specifiek-historische economische en politiek-institutionele kwaliteiten aan de dag gelegd. Deze verleenden een eigen gezicht aan de na-oorlogse economische groei en modernisering, waren medebepalend voor de manier waarop de aanpassing aan de economische stagnatie en de crises van de jaren zeventig en tachtig verliep en structureren op dit moment een karakteristiek antwoord op de uitdagingen van economische globalisering en de transformatie van het kapitalisme in wat we vooralsnog aanduiden met het begrip 'post-industriële samenleving'.

De christen-democratische partijen die in de jaren tachtig aan het bewind waren, hebben niet gekozen voor een aanpassingsbeleid gebaseerd op de neoliberale vrije marktideologie en ook niet voor een meer sociaal-democratisch getint beleid gericht op het behoud van volledige werkgelegenheid. In plaats daarvan hebben deze partijen geprobeerd een in hun ogen sociaal aanvaardbaar kapitalisme te handhaven tot aan het moment dat de grenzen van dit beleid in zicht kwamen in het begin van de jaren negentig.

In de tweede helft van de jaren tachtig waren regeringen onder leiding van christen-democratische partijen weliswaar gedwongen een streng bezuinigingsbeleid te voeren, maar probeerden ze toch de pijn van de bezuinigingen via een zekere mate van sociale compensatie te verzachten. Als men naar de trends in de sociale uitgaven kijkt, dan blijkt dat er sprake is van afnemende groei (bijvoorbeeld in Italië), stabilisatie (Nederland) of een bescheiden daling (Duitsland). Christen-democratische regeringen kampten aan het eind van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig met afnemende economische groei, hoge (vooral langdurige) werkloosheid, moeilijk beheersbare financieringstekorten, een groeiende staatsschuld en specifieke problemen met het stelsel van sociale zekerheid, vooral waar het ging om werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en de pensioenen.²⁵

Werkloosheid was natuurlijk voor alle politieke economieën een groot probleem. Wat echter opvalt, is de langdurige werkloosheid. Deze bedroeg - als percentage van de totale werkloosheid in 1990 - 46,3% in Duitsland, 71,1% in Italië en 48,4% in Nederland. Deze gegevens contrasteren onmiskenbaar met die van landen als Finland (6,9%), Canada (5,7%) en de Verenigde Staten (5,6%).²⁶ Het is dan ook niet verwonderlijk dat het probleem van de (langdurige) werkloosheid vrijwel onafgebroken de publieke en politieke agenda's beheerste en de electorale problemen van christen-democratische partijen vergrootte.

Ondanks de gemeenschappelijke politieke retoriek van regeringscoalities - waaraan christen-democratische partijen deelnamen - om het uitdijen van de publieke sector een halt toe te roepen en de staatsschuld te verminderen, blijken financieringstekort en staatsschuld op korte termijn toch moeilijk te beheersen. In de periode van 1987 tot 1993 bedroegen het financieringstekort en de staatsschuld als percentage van het bruto nationaal produkt gemiddeld 2,2% en 44,5% in Duitsland, 4,1% en 76,5% in Nederland en 10,3% en 102,9% in Italië.²⁷ De sociaal-economische context waarin de aanpassingspolitiek in deze landen vorm kreeg, verschilde overigens enorm.

De Duitse hereniging in 1990 had een groot effect op het financieringstekort en de staatsschuld. De overdrachtsuitgaven en de investeringen van de overheid werden verhoogd om de sociale, economische en politieke integratie van de nieuwe *Länder* te vergemakkelijken. In 1989 had Duitsland nog een financieringsoverschot van 0,1% en in 1993 was het financieringstekort al opgelopen tot 3,3%. De regering-Kohl introduceerde verschillende maatregelen (bijvoorbeeld een belastingverhoging van 7,5%) om de integratie te financieren. De omvangrijke overdrachten naar het voormalige Oost-Duitsland onderbraken abrupt het proces van sanering van de staatsschuld waar de Duitse christen-democraten zich - in samenwerking met de liberalen - op lieten voorstaan.²⁸

In Italië werden de mogelijkheden voor de gebruikelijke politiek van sociale compensatie scherp ingeperkt door het versnelde proces van Europese integratie. Om te voldoen aan de eisen van het Europees Monetair Systeem (EMS) hebben opeenvolgende regeringen onder leiding van de DC in de jaren tachtig tevergeefs geprobeerd, de uit de hand lopende tekorten van rond de 11% te verminderen en de staatsschuld - die sinds 1990 zelfs groter is dan het nationaal inkomen - te verkleinen. Het verdrag van Maastricht en de Europese Monetaire Unie (EMU) verhoogden in niet geringe mate de druk op de Italiaanse regeringen om zich aan de gestelde eisen te houden.²⁹

Als gevolg van deze druk was het in toenemende mate onmogelijk de politiek van sociale compensatie vol te houden. Men zocht dan ook naar nieuwe wegen om de financiële crisis van de Italiaanse staat het hoofd te bieden. Een voor de hand liggende, maar politiek riskante optie, was het bestrijden van de bovenmatige belastingontduiking, waarvan vooral de Italiaanse *petite bourgeoisie* - een electorale groep die voor de DC van levensbelang is - profiteert. De belastingen en premies werden verhoogd en de toelatingseisen van de sociale zekerheid, vooral van de pensioenen, werden aangescherpt. Bovendien heeft men geprobeerd de zeer starre arbeidsmarkt te flexibiliseren door bijvoorbeeld het systeem van centrale loonindexering af te schaffen. Recente regeringsprogramma's staan alle in het teken van de sanering van de overheidsuitgaven, bezuinigingen op de sociale zekerheid en privatisering of aanpassing van de geldverslindende staatsbedrijven.

In Nederland hebben de christen-democratisch-liberale regeringen van de jaren tachtig eveneens getracht de staatsfinanciën te saneren. Succesvol was dit beleid echter pas in het begin van de jaren negentig, toen de christen-democraten een coalitie vormden met de sociaal-democraten. Tot voor kort lag de prioriteit van het beleid echter bij de verlaging van de loonkosten. Met het oog hierop werden steeds omvangrijkere bezuinigingen afgesproken en werd de aanpassing van het stelsel van sociale zekerheid, in het bijzonder de arbeidsongeschiktheidsregeling, voortgezet. Uitkeringen werden 'bevroren' en op afstand gekoppeld. Ondanks een reeks van maatregelen bleven de sociale uitgaven in de jaren tachtig stijgen, van 51,6% van het nationaal inkomen in 1982 (bij het aantreden van het eerste kabinet-Lubbers) tot 58,4% in 1994 (de start van de paarse coalitie), vooral als

gevolg van de toenemende uitgaven voor werkloosheid en arbeidsongeschiktheid.

In algemene zin domineerde de visie dat de starre arbeidsmarkt en de blijvend hoge werkloosheid het gevolg waren van hoge arbeidskosten, institutionele belemmeringen en een te genereus sociaal stelsel. Achtereenvolgende regeringen waarin het CDA participeerde, hebben geprobeerd het beleid aan de nieuwe economische eisen aan te passen en de arbeidsmarkt te flexibiliseren. Dit gebeurde overigens zonder volledig een neoliberaal beleid te omhelzen, zoals blijkt uit de extra maatregelen (bijvoorbeeld 'eenmalige uitkeringen') die werden genomen om bepaalde groepen (ouderen, 'bestaande gevallen') te ontzien.

Het grootste probleem in Nederland was zonder twijfel de enorme vlucht die het beroep op de verzorgingsstaat had genomen en de hiermee samenhangende (financiële) onbeheersbaarheid van de sociale zekerheid. Een groeiend aantal mensen is afhankelijk van de verzorgingsstaat, terwijl een steeds kleiner aantal mensen bijdraagt in de kosten. Dit heeft in Nederland tot een ernstige 'inactiviteitscrisis' geleid, die geïllustreerd wordt door de verslechterde verhouding tussen het aantal inactieven en actieven, van ongeveer 45% in 1970 naar rond de 86% in 1990.

5. De crisis van de christen-democratie in West-Europa: enkele algemene overwegingen

De mate waarin christen-democratische partijen in staat waren hun eigen beleid op sociaal-economisch terrein in stand te houden, zelfs onder verslechterende economische voorwaarden, hing voor een groot deel af van hun vermogen maatschappelijke en politieke coalities voor dit doel te mobiliseren. Het is onder de huidige omstandigheden echter steeds moeilijker de eigen sociaal-politieke erfenis overeind te houden, met als gevolg een mogelijk structurele aantasting van de eigen machtspositie.

Nu de christen-democratische beleidsvoorkeuren steeds meer onder druk komen te staan en botsen op de sociaal-economische realiteit, wordt de positie van de partijen steeds hachelijker. De afnemende politieke betekenis van de godsdienst ondermijnt niet alleen het potentiële electoraat, maar veroorzaakt bovenal het verval van de 'politiek der bemiddeling', waarmee ook de niet-religieuze aanhang gepaaid kon worden. Het permanente streven naar een vergelijk tussen maatschappelijke en politieke tegenstellingen fungeerde lange tijd als een belangrijk electoraal goed, bepaalde de 'natuurlijke' christen-democratische positie in het midden van het politieke spectrum, maar lijkt nu zijn uitgesproken ideologische betekenis te hebben verloren. Aan het gouden tijdperk van de 'politiek der bemiddeling' lijkt een einde te zijn gekomen. De geldelijke en institutionele middelen waarmee de politiek van uitruil en coalitievorming 'bekostigd' werd, zijn als gevolg van de toenemende transnationale economische (globalisering) en politieke (Europese integratie) dwang en binnenlandse sociale (bijvoorbeeld vergrijzing/ontgroening en individualisering) en politieke

(verzachting van traditionele tegenstellingen) ontwikkelingen, niet meer voorhanden. De passieve, corporatistische, sterk op overdrachtsuitgaven georiënteerde sociaal-economische stelsels zijn in steeds mindere mate in staat de publieke goederen voort te brengen die ingezet konden worden ten behoeve van de electoraal zegenrijke vormen van politieke uitruil, die de christen-democratische partijen nastreefden in hun pogingen tegengestelde belangen met elkaar te verzoenen.

De algemene stelling is dan ook dat het niet zozeer - of althans niet alleen - de verandering van de religieuze scheidslijnenstructuur van de Westerse samenleving is die op dit moment het vermogen tot christen-democratische machtsvorming aantast, maar veeleer - of vooral - de uitholling van het na-oorlogse christen-democratische model van het sociale kapitalisme. De maatschappelijke coalities die de christen-democratie met behulp van haar godsdienstige aantrekkingskracht wist te sluiten, zijn steeds moeilijker in stand te houden. De controversen over de stijgende kosten van de verzorgingsstaat nemen in snel tempo toe en maken politiek voordelige vormen van uitruil tussen verschillende belangen steeds lastiger. De sociale en economische politiek bleef lange tijd institutioneel ingebed in het na-oorlogse paradigma van een stabiele, sterk gereguleerde arbeidsmarkt voor mannelijke kostwinners, het traditionele gezin en een relatief evenwichtige demografische structuur. De nieuwe eisen van een flexibele arbeidsmarkt, de verandering in de samenstelling van de huishoudens en de demografische veranderingen vragen echter om tamelijk drastische beleidswijzigingen. De bestaande instituties waarbinnen het beleid geformuleerd en uitgevoerd wordt, kunnen echter niet meer steunen op het type arrangementen dat de christen-democratie traditioneel voor ogen heeft.

De crisis van de christen-democratie is daarom gedeeltelijk ook een gevolg van het feit dat de sociale en economische werkelijkheid van de jaren negentig onverenigbaar is met de slecht aangepaste instituties van de verzorgingsstaat, waarmee de beweging politiek verbonden is. Secularisatie verergert deze kritieke toestand, door de rol van de godsdienst als electoraal goed te frustreren en het religieus geïnspireerde streven naar maatschappelijke harmonie als het ware te verwereldlijken. Kortom, de christen-democratie heeft een dubbel probleem: aan de ene kant verkleint de secularisatie de ideologische basis van de electorale betekenis van de 'politiek der bemiddeling'; aan de andere kant verliest de 'politiek der bemiddeling' zelf toch al steeds meer haar politiek potentieel naarmate de middelen waarmee een succesvolle oplossing voor belangentegenstellingen kon worden gegarandeerd, steeds schaarser worden. De voorwaarden waaronder de christen-democratie lange tijd macht kon aanwenden om een type (sociaal) beleid te voeren dat op zijn beurt weer een gunstig effect had op de eigen machtspositie, zijn niet meer aanwezig.

De belangrijkste reden waarom de secularisatie in eerste instantie geen eenduidig negatief effect had op de machtspositie van christen-democratische partijen in West-Europa, is dat tussen de transformatie van de maatschappelijke structuur en de politieke (electorale) macht in feite een stevig bouwwerk van

geïstitutionaliseerde coalities stond. Op basis van dergelijke coalitiepatronen en door op het beleid gericht politiek handelen probeerden christen-democratische partijen de institutionele infrastructuur zo vorm te geven, dat deze bevorderlijk zou zijn voor de eigen maatschappelijke machtsbasis - ondanks de afnemende sociale en politieke betekenis van de religieuze scheidslijn.

In de jaren negentig waren de bronnen voor een succesvolle 'politiek der bemiddeling' via de verzorgingsstaat echter opgedroogd, zij het niet gelijkelijk in alle landen. De uiteenlopende lotgevallen van de christen-democratische bewegingen hielden gedeeltelijk verband met de verschillen in het karakter van de bondgenootschappen en de sociaal-kapitalistische arrangementen. Tot zover reikt mijns inziens een structurele verklaring. Daarnaast speelden historisch specifieke en per land verschillende factoren een rol, waarover in algemene zin weinig valt te zeggen. Men denke aan de hereniging van Duitsland of aan de specifiek-Italiaanse problemen bij de aanpassing aan de eisen van Europese monetaire integratie. Wel zou men kunnen stellen dat in landen waar christen-democratische partijen maatschappelijke coalities aangingen op basis van een strak georganiseerde en gereguleerde politieke protectie en vrij zichtbare vormen van politieke ruil - zoals verzuiling en corporatisme in Nederland en cliëntelisme, patronage en geïstitutionaliseerde corruptie in Italië - het electorale lot van de partijen nauwer kwam samen te hangen met de stand van de nationale politieke economie.³⁰

Eenvoudig gezegd: hoe slechter de politieke economie eraan toe was, hoe penibeler de positie van de christen-democratie. In deze situatie hield het electoraat de christen-democratische partij onmiddellijk verantwoordelijk voor het falen van het regeringsbeleid, dat niet meer in staat was de sociale compensatie te bieden waaraan men gewend was. In landen als Duitsland, waar de maatschappelijke coalities en de sociaal-kapitalistische arrangementen veel minder steunden op een zichtbare en tastbare sociale compensatie, was de politieke reactie minder sterk en waren de electorale perspectieven navenant rooskleuriger.

6. De crisis van de christen-democratie in Nederland: enkele specifieke overwegingen

Uit het voorafgaande kan men de conclusie distilleren dat de christen-democratische partijen in West-Europa zich al enige tijd gesteld zien voor een aantal strategische, ideologische, organisatorische en aan het beleid gerelateerde dilemma's. In algemene zin lijken deze dilemma's steeds moeilijker op te lossen onder de veranderende sociale, culturele en economische voorwaarden van de late jaren tachtig en de jaren negentig. Bovendien versterkten de beleidsdilemma's - in het bijzonder die op het terrein van de verzorgingsstaat - de strategische, organisatorische en ideologische dilemma's. Deze dilemma's zijn als zodanig niet uniek voor de christen-democratie, maar teisteren evenzeer

sociaal-democratische partijen. Daartegenover staat echter wel dat - juist vanwege het bijzondere karakter van de 'politiek der bemiddeling' en van het sociale kapitalisme - de intensiteit van de moeilijkheden de politieke macht van de christen-democratie sterk raakte.

De *strategische vragen* betroffen voornamelijk de noodzaak nieuwe maatschappelijke en politieke coalities - zowel op nationaal als op transnationaal niveau (de Europese Unie) - te construeren zonder volledig oude bondgenootschappen om zeep te helpen. Deze kwestie is door de vorming van het paarse kabinet in politieke zin inmiddels voor een ieder duidelijk aan de oppervlakte gekomen en daarmee des te acuter geworden. De electorale verhoudingen en de sterke positie van het liberalisme dwongen het CDA reeds de concurrentiestrijd met de VVD scherper aan te gaan, in het bijzonder om de niet-kerkse kiezers en de middengroepen. De sociale politiek dolf in die concurrentiestrijd bijna onontkoombaar het onderspit, waardoor ter linkerzijde weer het gevaar van stemmenverlies dreigde. Ook waar het gaat om de bescherming van de rechten van bepaalde maatschappelijke groepen (bijvoorbeeld boeren en ouderen) doemde een vergelijkbaar dilemma op. Dit is de structurele achtergrond van een reeks van voor het CDA nadelige incidenten tijdens de vorige kabinetsperiode en de verkiezingscampagne van 1994.³¹

In feite stond de campagne van het CDA in 1994 voor een groot deel in het teken van de toegenomen rivaliteit met het conservatief-liberalisme. Opvallende kenmerken van het verkiezingsprogramma ('Wat echt telt. Werk, veiligheid, milieu') waren de onderbelichting van het 'sociale gezicht' van de partij en de sterker op het economisch neoliberalisme geënte beleidsvoorstellen. De sociale zekerheid als positief verkiezingsitem heeft sinds het begin van de jaren tachtig steeds meer aan gewicht verloren.³² Ten tijde van het derde kabinet-Lubbers (1989-1994) was er al sprake van een zekere radicalisering van het bezuinigingsdenken, waarvan L.C. Brinkman - eerst als fractie-voorzitter en later als lijsttrekker - de personificatie werd.

Precies op het terrein van de sociale zekerheid, zo'n essentieel onderdeel voor de 'politiek der bemiddeling', volgde het CDA een wankelmoedige strategie. Begin 1993 ondernam de partij een poging om - buiten de coalitie met de PvdA om - een akkoord met de VVD over de WAO te sluiten (het beruchte 'bami-akkoord'). De strategische inzet was een kabinetscrisis te veroorzaken die in de schoenen van de sociaal-democraten kon worden geschoven en de weg vrij te maken voor nieuwe verkiezingen en voor een coalitie tussen CDA en VVD.³³ Een belangrijke strategische keuze met betrekking tot de inhoud van het verkiezingsprogramma kwam voort uit de strijd tussen de meer behoudende en sociale vleugel (aangevoerd door minister van Sociale Zaken B. de Vries) en de radicale bezuinigingsfractie onder leiding van Brinkman, die door de laatste gewonnen werd. De tactische opstelling en de presentatie van de gekozen richting waren binnen dit strategische kader - voorzichtig uitgedrukt - ongelukkig. De stelling dat alle uitkeringen - inclusief die op grond van de AOW - niet aan de bezuinigingen zouden ontkomen, deed het restant van het 'sociale

gezicht' vrijwel teniet, bracht het CDA in conflict met de ouderenbonden en heeft zodoende bijgedragen tot de oprichting en het succes van ouderenpartijen. De *ideologische kwestie* is veelvoudig. Er bestaat reeds geruime tijd de noodzaak om het oude, religieus geïnspireerde gedachtengoed te moderniseren en geschikt te maken voor het bedrijven van politiek in een geseculariseerde samenleving. Voorts stond men voor de bijkans onmogelijke opgave een al dan niet religieus gewortelde ideologie te vinden en te presenteren, die het op de integratie van verschillende belangen gerichte beleid opnieuw zou kunnen schragen. Ten slotte was en is er de optie de christelijke inspiratie (verder) te laten varen en een conservatief-democratisch in plaats van christen-democratisch gedachtengoed te ontwikkelen, met het risico de 'natuurlijke achterban' van zich te vervreemden.³⁴

De periode voorafgaande aan de verkiezingen van 1994 lieten het beeld zien van een partij die zich trachtte te profileren via haar nieuwe leider en via sterk economisch gekleurde beleidskwesties. De kwestie van de ethische grondslagen voor politiek en maatschappelijk handelen is meerdere malen ingebracht in de campagne, maar uiteindelijk toch ten onder gegaan in het geweld van de sociaal-economische issues en de incidenten. Uit de zelfanalyse van de verkiezingsnederlaag en de mislukte campagne, en uit het rapport van het Strategisch Beraad van het CDA blijkt een zeker inzicht in deze ideologische dilemma's.³⁵

Het *organisatorische probleem* is in eerste instantie het gevolg van de teloorgang van de traditionele partijorganisatie, bijvoorbeeld tot uitdrukking komend in het verlies van leden en de verslechterde financiële positie van partijen, en van het functieverlies van politieke partijen.³⁶ Het CDA is wat dat betreft niet de enige partij die met problemen worstelt. Voor het CDA specifieke organisatorische problemen betreffen echter wel de desintegratie van het infrastructurele netwerk van aan de partij verbonden maatschappelijke organisaties - die recentelijk in een stroomversnelling is geraakt - en de verwording van het ooit hierop stoelende institutionele raamwerk van consensusvorming.³⁷ Dit soort organisatorische moeilijkheden is des te acuter naarmate het CDA langer in de oppositiebanken verkeert, juist ook omdat de partij vanuit ideologisch en machtspolitiek oogpunt groot belang hecht aan het maatschappelijk middenveld.³⁸ Ten slotte kampt het CDA nog steeds met de beruchte bloedgroepen-problematiek. Deze speelt af en toe op als het gaat om de verdeling van politieke en bestuurlijke functies naar religieuze afkomst. Zij geeft tot interne crises aanleiding, als de verdeeldheid in de partij hierover in de openbaarheid komt.

Beleidsdilemma's waren en zijn er vele. Uiterst ingewikkeld bleek het in ieder geval een politiek levensvatbaar en uitvoerbaar evenwicht te vinden tussen het behoud en de noodzakelijke verandering van de verzorgingsstaat, zonder dat dit een onmiddellijke, funeste reactie zou uitlokken bij de kiezers. De kwestie van de aangekondigde 'bevriezing' van de AOW, die samenviel met plannen te bezuinigen op bejaardenoordelen, illustreert de problematiek en is een

voorbeeld van wat ik hierboven heb getracht te analyseren in termen van het opdrogen van de bronnen voor de 'politiek der bemiddeling'.

Ook op dit punt lijkt het inzicht in het dilemma binnen het CDA inmiddels gerijpt te zijn, getuige de vele verhandelingen die pleiten voor een herstel van de beleidsprofilering op het terrein van de sociale politiek. Opvallend daarbij is dat er op het niveau van de ideeën afscheid genomen wordt van de traditionele 'politiek der bemiddeling' in de vorm van inkomensvervanging en passief sociaal beleid.³⁹ De drie strategische doelstellingen die door het Strategisch Beraad geformuleerd worden (het verminderen van de lasten op arbeid; een minder rigide regeling en indeling van de verschillende vormen van arbeid; een stelsel van sociale zekerheid dat activerend is in plaats van uitsluitend) verraden een tamelijk radicaal afscheid van de na-oorlogse traditie van sociale politiek en duiden bovendien op een veranderde coalitiestrategie die zich eerder op de PvdA dan op de VVD richt. Dit geldt evenzeer voor een andere, wellicht niet minder radicale innovatie, namelijk de koppeling van sociale politiek en gezinspolitiek. Hierbij wordt ook de zorg voor eigen kinderen en eventueel voor hulpbehoevende ouders niet meer als (uitsluitend) een kerntaak voor het gezin begrepen, maar als werk (of in ieder geval als maatschappelijke participatie), waaraan ook sociale rechten ontleend kunnen worden.

Een ander beleidsdilemma vindt zijn oorsprong in het nog steeds aanwezige streven naar een publieke regulering en beheersing van de particuliere zedelijkheid op basis van christelijke normen en waarden in een context van de individualisering van de moraal en de globalisering van de cultuur. Het probleem hier was en is de discrepantie die er kan ontstaan tussen de vrome beginselen en de profane politieke praktijk. Mocht de relatie tussen geloof en politiek duidelijk gelegd kunnen worden, dan volgt steevast de moeizame verdediging van de beleidsvoorstellen op basis van een moraal die niet algemeen gedeeld wordt en dreigt het gevaar van een nieuwe antithese.⁴⁰ Tijdens het vorige kabinet en de verkiezingscampagne verschenen deze kwesties vele malen aan de oppervlakte, in het bijzonder rondom de morele aansporingen van CDA-topman E.M.H. Hirsch Ballin.⁴¹

7. Conclusie

Mijn algemene conclusie luidt dat het machtsverval van de Nederlandse christen-democratie in hoge mate structureel is, hoewel de precieze omvang ervan een belangrijke conjuncturele component heeft. Anders dan men - oppervlakkig beschouwd - wellicht zou denken, is de oorzaak van deze structurele teloorgang niet zo maar te vinden in secularisatie of ontzuiling. Analyses van de verkiezingsuitslag van 1994 en de internationale vergelijking maken dat duidelijk. Vanuit een politiek-sociologisch perspectief en een politiek-economische invalshoek is de algemene stelling verdedigd dat de structurele oorzaak van de crisis van christen-democratische partijen in Europa samenhangt met het verval van de 'politiek der bemiddeling'. In de na-oorlogse periode konden deze par-

tijen zich op sociaal-politiek terrein sterk profileren door met gebruikmaking van (economische) bronnen een gunstige uitruil te bewerkstelligen tussen verschillende belangen. Daarmee kon de eigen machtspositie, zowel electoraal als maatschappelijk, verstevigd worden.

De gunstige voorwaarden voor een dergelijke politiek zijn echter goeddeels verdwenen, omdat de bronnen waarop deze gebaseerd was inmiddels opgedroogd zijn. Deze ontwikkeling is al geruime tijd gaande. Het effect ervan werd echter pas voelbaar in het begin van de jaren negentig. Toen erodeerden namelijk ook de politiek-institutionele verankering en de politiek-maatschappelijke coalities waarop deze machtspolitiek stoelde. Het is in deze context dat christen-democratische partijen de slag om de niet-kerkse kiezer verloren of dreigden te verliezen. Dit is de structurele achtergrond van het machtsverval van het CDA. De vraag waarom het CDA op zo'n onthutsende wijze de laatste verkiezingen verloor, is hiermee natuurlijk geenszins beantwoord. Wel kan men op basis van de meer structurele analyse en het vergelijkende perspectief verhelderen met welke strategische, ideologische en organisatorische dilemma's het CDA worstelde en hoe de netelige beleidsvraagstukken in de periode voorafgaande aan de historische nederlaag van 1994 de andere problemen vergrootten. De logica van de hier gepresenteerde analyse leidt tot de conclusie dat onder andere (gunstiger) conjuncturele condities het machtsverlies beperkter had kunnen zijn, maar zeker niet volledig voorkomen had kunnen worden. Dat is inherent aan dilemma's waarbij de keuze voor de ene uitweg evenzeer nadelige consequenties heeft als de keuze voor een andere uitweg.

Zowel de zelfanalyse van het CDA als het rapport van het Strategisch Beraad geeft blijk van een zeker (maar nog onvolledig) inzicht in de politieke dilemma's. Met het oog op het belang van de 'politiek der bemiddeling' is de keuze voor de versterking van de sociaal-politieke profilering weliswaar volstrekt begrijpelijk, maar onvoldoende om de machtspositie van het CDA in het Nederlandse bestel structureel op het oude niveau terug te brengen. De sociaal-economische voorwaarden voor een herwaardering van de 'politiek der bemiddeling' zijn daarvoor te ongunstig. Het zich aandienende radicale afscheid van de na-oorlogse christen-democratische traditie op dit terrein creëert overigens een nieuwe politieke scheidslijn tussen politieke krachten die zich richten op een activerend publiek sociaal beleid en die welke zich richten op de minimalisering en privatisering van de verzorgingsstaat. Dit biedt nieuwe kansen voor het CDA om weer terug te keren in de regering. Men moet daarbij echter niet vergeten dat deze nieuwe scheidslijn zich dwars door de traditionele politieke partijen begint af te tekenen, met aan de ene kant de aanhangers van de vrije markt, de minimale staat en het individualisme (de VVD, maar ook de neoliberalen binnen de PvdA) en aan de andere kant de protagonisten van de publieke sector, de actieve staat en het collectivisme (de traditionele sociaal-democratische factie van de PvdA en de linkervleugel van het CDA). Over de vraag in hoeverre het CDA, bijvoorbeeld op het terrein van het gemeenschaps-

denken, in deze strijd nog een eigen identiteit kan bewaren, durf ik - mede in het licht van eerdere mislukte voorspellingen - geen uitspraak te doen.

noten

1. Met veel dank aan Jaap Woldendorp voor de vele kranteknipsels over het CDA die hij me in de afgelopen jaren heeft toegestuurd.
2. Zie M. Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe*, Nijmegen, 1995; J. Kleinnijenhuis en P. Pennings, 'Campagnes en berichtgeving', in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller, *De Nederlandse kiezer 1994*, Leiden, 1995; K. Brants en Ph. van Praag jr., red., *Verkoop van de politiek: een evaluatie van de verkiezingscampagne van 1994*, Amsterdam, 1995; G.-J. van Dijk, *Het CDA in de media. Een onderzoek naar de invloed van de media-berichtgeving ten aanzien van het CDA op de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 voor het CDA*, doctoraalscriptie Vrije Universiteit Amsterdam, 1995; J. Kleinnijenhuis e.a., *Democratie op drift*, Amsterdam 1995.
3. Bijvoorbeeld in het debat met minister H.F. Dijkstal van Binnenlandse Zaken naar aanleiding van diens negatieve opmerkingen over de verankering van de godsdienstvrijheid in artikel 23 van de Grondwet; bij het debat met minister W. Sorgdrager van Justitie over de kwestie-Van Randwijck; rondom de 'geheime' brieven betreffende het ontslag van Van Randwijck, waaruit het Tweede-Kamerlid F.J. van der Heijden in een vervolg-debat citeerde; en toen zijn fractiegenoot W.A. Mateman minister G.J. Wijers van Economische Zaken met een beroep op de nationale trots dacht klem te zetten in een debat over de kwestie-Fokker.
4. Zie voor een reactie J.P. Balkenende, 'De "ideologische samenhang" voorbij?', *Christen democratische verkenningen*, 2, 1996.
5. Zie in dit Jaarboek in de 'Kroniek' onder CDA.
6. Zie M. Fogarty, 'How Dutch christian democracy made a new start', in: *The Political Quarterly*, 3, 1995.
7. P. Depla, 'Progressief in alle Saten?', in: *Lokaal bestuur*, 19 (1995), 4 (apr.), 6-10. Zie echter ook 'Analyse: ondanks groot verlies bij Statenverkiezingen komt CDA goed uit college-onderhandelingen', in: *CDA-actueel*, 15 (1995), 7 (15 apr.), 8-9.
8. G. Irwin, 'Tussen de verkiezingen', in: Van Holsteyn en Niemöller, *op.cit.*, 9-26.
9. R. Andeweg, 'Afscheid van de verzuiling?', in: Van Holsteyn en Niemöller, *op.cit.*, 123. Zie ook D.P. Noordhoek, 'De niet-gelovige in het CDA', in: *Christen democratische verkenningen*, 1994, 2, 56-60. Een nog steeds actuele beschouwing is van B. Pijnenburg, 'De "C" van CDA. Een analyse van het christen-democratisch electoraat', in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel, red., *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*, Amsterdam, 1993, 117-139.

10. Deze cijfers zijn ontleend aan: T.T. Mackie and M.N. Franklin, 'Electoral change and social change', in: M.N. Franklin, T.T. Mackie and H. Valen, eds., *Electoral Change. Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*, Cambridge, 1992, 39 (tabel 2.1); L. Halman and R. de Moor, 'Comparative Research on Values', in: P. Ester, L. Halman and R. de Moor, *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, Tilburg, 1993, 44 (tabel 3.1).
11. Zie T.T. Mackie en R. Rose, *The International Almanac of Electoral History*, Houndmills/London, 1991.
12. Electorale volatiliteit is gedefinieerd als de gemiddelde som van het totaal aantal bij een verkiezing gewonnen of verloren stemmen en is een maat voor de (in)stabiliteit van electorale aanhang.
13. Zie J. van Holsteyn, 'De Kamerverkiezingen van 3 mei 1994', in: Van Holsteyn en Niemöller, *op.cit.*, 72.
14. Een afsplitsing van de DC/PPI, het 'Christen-Democratisch Centrum', nam aan de verkiezingen van 1994 deel onder de vlag van Berlusconi's *Forza Italia* en won 32 zetels (5,1%) in de *Camera dei Deputati*, maar alleen via de 75% van de zetels die verdeeld werden op basis van de relatieve meerderheidsregel. Zie M. Donovan, 'Democrazia cristiana: party of government', in: D. Hanley, ed., *Christian Democracy in Europe. A Comparative Perspective*, London/New York, 1994; M. Donovan, 'The 1994 election in Italy: Normalisation or continuing exceptionalism?', in: *West European Politics*, 17 (1994), no. 4; M.J. Bull and J.L. Newell, 'Italy changes course? The 1994 elections and the victory of the right', in: *Parliamentary Affairs*, 48 (1995), nr. 1; S. Parker, 'Electoral reform and political change in Italy, 1991–1994' en P. Furlong, 'Political Catholicism and the strange death of the Christian Democrats', beide in: S. Gundle and S. Parker, eds., *The New Italian Republic. From the Fall of the Berlin Wall to Berlusconi*, London, 1996.
15. De twee Belgische partijen zijn sinds 1978 meer dan 12% van hun aanhang kwijtgeraakt en behaalden bij de verkiezingen van 1995 bijna 25%. Ook de Oostenrijkse partij heeft sinds de jaren zeventig meer dan 10% verloren.
16. P.L. Berger, *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York, 1990; O. Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*, Cambridge, 1975; F.-X. Kaufmann, *Religion und Modernität. Sozialwissenschaftliche Perspektiven*, Tübingen, 1989; D. Martin, *A General Theory of Secularization*, Oxford, 1978.
17. Om de hand in eigen boezem te steken, zie K. van Kersbergen, 'CDA zal groot blijven dankzij christenen zonder god', in: *de Volkskrant*, 26 januari 1994. Hierin stelde ik dat de christen-democratie kwetsbaarder werd voorgesteld dan ze in werkelijkheid was en dat de opiniepeilingen er wel vaker naast hadden gezeten. In een reactie op mijn stuk voorspelde Dick Verkuil ('Ook Lubbers kan het CDA niet voor een nederlaag behoeden', in: *de Volkskrant*, 28 januari 1994) dat het CDA de veertig zetels niet zou halen. Hij had gelijk. Zie voor een

- interessante beschouwing hierover R. Went, 'Lubbers bedankt', in: W. Bot e.a., *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse*, Utrecht, 1995.
18. Zie voor Nederland: Andeweg, *op.cit.*; J. van Deth, 'De stabiliteit van oude en nieuwe politieke oriëntaties', in: Van Holsteyn en Niemöller, *op.cit.*, 126-141.
19. Zie voor Nederland bijvoorbeeld J. Roebroek, 'De confessionele verzorgingsstaat', in: Van Kersbergen, Lucardie en Ten Napel, *op.cit.*, 165-185.
20. Zie K. van Kersbergen, 'Het centrum van de macht en de macht van het centrum: een vergelijkende analyse van de bijzonderheid van Nederland en de Nederlandse christen-democratie', in: U. Becker, red., *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*, Amsterdam, 1993; uitgebreider: K. van Kersbergen, *Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Welfare State*, London/New York, 1995. Ik beseft dat in de context van de Nederlandse sociale wetenschap het woord 'kapitalisme' vaak beschouwd wordt als een overblijfsel van het neomarxisme van de jaren zeventig. Dit zegt overigens meer over de Nederlandse sociale wetenschap dan over het bruikbaarheid van het begrip, temeer daar men in de internationaal-vergelijkende literatuur hiermee geen enkele moeite heeft. Men raadplege bijvoorbeeld alle bijdragen aan het standaardwerk van N.J. Smelser and R. Swedberg, eds., *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton, 1994.
21. Recente studies hebben de institutionalisering van facties en vleugels uitgebreid gedocumenteerd en bovendien empirisch laten zien dat ook het electoraat van christen-democratische partijen de demografische en sociale structuur van het electoraat als geheel in hoge mate weerspiegelden. Zie de verschillende landenstudies in Hanley, *op.cit.*
22. OESO, *New Orientations for Social Policy*, Parijs, 1994, 57-61 (tabellen 1a t/m 1c).
23. Zo was de verhouding tussen uitgaven voor passief en actief arbeidsmarkt-beleid in 1990 3,2 in Oostenrijk, 2,5 in België en 2,2 in Nederland (ter vergelijking Zweden: 0,4). Zie G. Esping-Andersen, 'The continental European welfare states: The strategy of labor reduction and the impending overload of social insurance', MS University of Trento and Istituto Juan March, 1995.
24. Zie G. Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge 1990; Van Kersbergen, *Social Capitalism*.
25. De macro-economische situatie verschilde echter nogal per land. Gemeten naar de economische groei, de werkloosheid, het financieringstekort en de staatsschuld was de situatie in Duitsland redelijk, in Italië slecht en in Nederland gemiddeld. In Duitsland groeide de economie tussen 1987 en 1993 gemiddeld 3%, in Italië 2% en in Nederland 2,4%. De groei van de werkgelegenheid in deze periode was in Duitsland en Italië beneden en in Nederland boven het OESO-gemiddelde. De werkloosheid was vooral hoog in Italië (10,5%) en bleef beperkt in Duitsland (5,4%). De banengroei in Nederland was onvoldoende om de werkloosheid laag te houden (8,1%), terwijl de verborgen werkloosheid in de WAO de werkloosheidscijfers flatteerde.

26. OESO, *Employment Outlook*, Parijs, Juli 1993, 196.
27. OESO, *Economic Outlook*, Parijs, 1994, A32 en A36.
28. De netto-overdrachten van 'West' naar 'Oost' bedroegen 4,4% van het nationaal inkomen van Duitsland als geheel en maar liefst 50% van het nationaal inkomen van de voormalige DDR. Deze overdrachten functioneerden voornamelijk als een soort tegemoetkoming in de sociale kosten die de schok van de integratie met zich meebracht, vooral in de vorm van werkloosheidsuitkeringen en pensioenen. Zie OESO, *Economic Surveys 1992-1993 Germany*, Parijs, 1993.
29. Zie F. Padoa and S. Kistoris, 'Excesses and limits of the public sector in the Italian economy', in: Gundle and Parker, *op.cit.*
30. Aan de crisis van het Italiaanse systeem van corrupte uitruil, als het ware een geperverteerde vorm van de 'politiek der bemiddeling', lagen natuurlijk meerdere factoren ten grondslag. Eén van de experts op dit terrein, D. della Porta, concludeert echter niettemin onder meer het volgende over de plotselinge ineenstorting van dit systeem: 'The difficult international economic conjuncture reduced the available resources for ambiguous earnings at the very moment when the Maastricht agreements were increasing expectations for efficiency.' Zie D. della Porta, 'The system of corrupt exchange in local government', in: Gundle and Parker, *op.cit.*
31. Over de rol van incidenten en van de media tijdens de verkiezingscampagne valt veel meer te zeggen dan in het kader van dit stuk mogelijk is. Zie noot 2. Zie over de relatie tussen de ouderen en het CDA onder andere: 'Ouderen en CDA samen verder, maar hoe?', in: *CDA-actueel* 18, 1994; 'CDA en de ouderen', in: *CDA-actueel* 15 (1995), 12 (8 juli), 12-13.
32. 'In 1981 bestond ca. 10% van het CDA-programma nog uit positieve uitslatingen over sociale zekerheid, in 1989 was dit verminderd tot circa 5%. In 1994 bestaat slechts 0,2% van het CDA-programma uit positieve opmerkingen over sociale zekerheid.' Zie P. Pennings, 'De boodschap van de partijen', in: J. Kleinnijenhuis e.a., 1995, *op.cit.*, 32.
33. Boeiende lectuur in dit verband is Metze, *op.cit.*, 11-28.
34. Het grote voorbeeld zou de Duitse CDU zijn: 'De partij zou daarmee enige macht verliezen..., maar misschien haar ideologische consistentie vergroten en dus ook ideologische macht winnen'. Zie P. Lucardie, 'De ideologie van het CDA: een conservatief democratische appèl?', in: Van Kersbergen, Lucardie en Ten Napel, *op.cit.*, 53.
35. CDA, *Rapport Evaluatiecommissie*, Den Haag, 1994; Centrale Werkgroep Strategisch Beraad, *Nieuwe wegen, vaste waarden*, Den Haag, 1995. Zo zei één van de opstellers van het rapport *Nieuwe wegen, vaste waarden*, J.P. Balkenende: 'Je ziet aan de ene kant een proces van ontkerkelijking en het zich minder institutioneel bekennen tot een bepaalde groep. Als die lijn wordt doorgetrokken, zou je zeggen dat het CDA het op lange termijn moeilijk krijgt. Maar tegelijkertijd merk je de crisis van de secularisatie. Er is duidelijk weer behoefte aan debatten over waarden en normen, over zingeving. Vijftien jaar geleden proefde ik een anti-houding als het ging om zaken over het geloof. Nu

merk ik dat hierover op een heel andere manier wordt gedacht en dat er meer sprake is van een soort culturele dialoog. Als dat de toekomst is, zie ik ook wel degelijk perspectieven voor een christen-democratische partij. Alleen dan zal je dan je normen en waarden zichtbaar moeten maken' (*NRC Handelsblad*, 24 mei 1995). Zie voorts het thema-nummer van *Christen democratische verkenningen* (1, 1994) over normen en waarden in de moderne cultuur.

36. Zie bijvoorbeeld G. Voerman, red., *Politiek zonder partijen? Over de horizon van de partijpolitiek*, Amsterdam, 1994. Zie ook de bijdrage van A. Krouwel elders in dit Jaarboek.

37. Beeldend schrijft Metze hierover: 'De partij... verspeelde op bijna alle fronten waarop ze sterk had gestaan het vertrouwen. Dat was geen toevallige samenloop van omstandigheden. De situatie was als die van een vulkaan, waarin het gloeiend gesteente jarenlang druk opbouwt, om zich vervolgens met één klap te ontladen. Het CDA was daar zelf mede debet aan. Zijn gesprekspartners waren de koepelorganisaties, maar die raakten juist zelf van hun achterban vervreemd. Het CDA vertrouwde op het overlegmodel, terwijl dat model intussen afbrokkelde'. Zie Metze, *op.cit.*, 172.

38. Voor het CDA de verkiezingen verloor, was er natuurlijk al sprake van een zekere teloorgang van de machtsbasis in het maatschappelijk middenveld. Zie J. Woldendorp, 'Christen-democratie en neo-corporatisme in Nederland. Het CDA en het maatschappelijk middenveld', in: Van Kersbergen, Lucardie en Ten Napel, *op.cit.*, 141-161; F. Vermeulen, 'Het paarse patronaat', in: *NRC-Handelsblad*, 2 september 1995; H. Wansink, 'Leve het middenveld', in: *Intermediair*, 16 september 1995. Interessant is een interview met de toenmalige partijsecretaris en onderzoeker van de relaties tussen het CDA en het middenveld C. Bremmer in: *NRC-Handelsblad*, 26 mei 1995. Zie ook C. Bremmer, 'Het CDA als natuurlijke bondgenoot', in: *Christen democratische verkenningen*, 1994, 12, 516-526.

39. Het Strategisch Beraad schrijft in haar rapport het volgende: 'Nodig is niet minder dan een wending in het sociaal-economisch bestel... Het vliegwiel van het arbeidsbestel moet weer uitdraaien op inschakeling van mensen in plaats van uitsluiting. Het doorbreken van de huidige gang steunt op twee elementen: meer banen en een activerende sociale zekerheid'. Zie *Nieuwe wegen, vaste waarden*, 9.

40. A.M. Oostlander, 'De functie van de CDA-partij: een zaak van principes', in: *Christen democratische verkenningen*, 1994, 7/8, 319-328; J.D. Dengerink, 'De antithese als realiteit. Maar welke?', in: *Christen democratische verkenningen*, 1995, 1, 29-36.

41. Zie bijvoorbeeld E.M.H. Hirsch Ballin, 'De moraal van het politiek gesprek over moraal', in: *Christen democratische verkenningen*, 7/8, 1994.

INTERNAL POLITICS AND RATES OF CHANGE IN THE *PARTIJ VAN DE ARBEID*, 1957-1994

S.B. Wolinetz

1. Introduction

The literature on political parties is full of paradoxes. Although preoccupied with questions of when and how much party systems may have changed, we have little sense of how much, under what circumstances, or how fast political parties change. There are a number of reasons for this. One is that despite awareness that party positions and sometime ideologies change, we tend to think parties do not change very much. A second is that until recently, there has been scant emphasis on parties as organization.

This article examines rates and processes of change in the Dutch Labour Party (PvdA).¹ The PvdA's ideological moderation in the 1950s, its mutations in the late 1960s and early 1970s, and attempts to redefine itself in the 1980s and 1990s, provide an opportunity to examine the impact of party structure and leadership control on rates and types of changes. Following Panebianco, we will argue that the presence of a strong dominant coalition inhibits far-reaching or rapid changes unless mandated by leaders themselves.² In contrast, more open situations lend themselves to less predictable forms of change.

2. The late 1950s: the PvdA's *Bad Godesberg*

Three periods of change can be identified in the PvdA's fifty year history. The first is in the late 1950s, when the PvdA revised its statement of principles and removed those few references to class struggle or class conflict which had been included in its 1947 programme. The second began in 1966-67 and took place against a backdrop of change and dissidence in the Dutch party system. In the first, the principal initiators were the party leadership; in the second, changes resulted from the interplay of a dissident faction, the ways in which leaders responded to it, and changes in party rules and practices which ensued. The third period, from 1986 to 1994, is best understood as an attempt to restore structures and postures similar to those which had been modified in the second period.

The first period is easiest to characterise. Changes - redrafting the PvdA's statement of principles - were internally generated and leadership-sponsored and,

reflecting the distance already travelled in the 1930s and 1940s, relatively modest in scope. The few references to class struggle and conflict which had remained in the PvdA's 1947 statement of principles were deleted from the 1959 version. Had Dutch Social Democrats not already undergone considerable change in the 1930s, when SDAP and NVV leaders began searching for practical solutions for the problems of the depression and found them in their own variant of Belgian plan socialism, changes in the 1950s might have been more monumental. Similarly, any broadening from a class-based party of mass integration to a *volkspartij* or people's party is muted by the fact that neither the PvdA nor the SDAP had been exclusively working class parties and by the explicit attempts to attract Catholics and Protestants and achieve a 'break through' when the PvdA was founded in 1946.

Revisions to the PvdA statement of principles completed earlier changes. Although there was broad support for the merger in 1946 of the Social Democratic Workers Party (SDAP) in the Labour Party (together with a small left-liberal and progressive christian party), there had not been total agreement. Some, on the left of the party were opposed, and even Willem Drees was sceptical about the reorganisation.³ Nor were the political or ideological direction of the PvdA entirely certain. Proponents of plan socialism hoped that the dirigiste and corporatist designs from *The Plan of Labour* (Plan van de Arbeid) could be implemented. In the early 1950s, both the PvdA and the Netherlands Federation of Trade Unions (NVV) issued reports reiterating older demands for the planning and changes in the ownership of the means of production.⁴ However, such documents had little connection with either government industrial policies or the stringent incomes policies which emerged from the Foundation of Labour and the Social and Economic Council (SER). Although small groups, such as the left-wing Social Democratic Centre (SDC), opposed the PvdA's ideological direction, dissent was minimal. Revisions to the PvdA statement of principles and the short statement explaining them were drafted by a programme commission appointed by the 1957 party congress. These were then discussed in local sections, regional gatherings and socialist media, revised, and adopted by the 1959 party congress. The programme commission was made up of leading PvdA figures, including Willem Banning and many individuals with ties to the Socialist pillar.⁵ Banning had not only been associated with SDAP and PvdA leadership since the 1930s, but had assumed a major role in drafting the 1947 programme.

How should we view the 1959 revision of the PvdA's statement of principles? Although I have used the *Bad Godesberg* metaphor, this is a better description of the endpoint than the extent of change. The 1959 revision was an elaboration of the PvdA's 1947 statement of principles, which in turn drew on the SDAP's 1937 declaration. Confirming existing practice, the SDAP had backed off from orthodox Marxism. As table 1 indicates, changes in 1959 concerned ideology and programme and entailed minimal changes in leadership or internal party life.⁶ The rate of change was gradual, the degree of change, minimal. The

Table 1. Rates and types of change in the PvdA, 1946-1994

	Period 1 1957-1959	Period 2 1967-1972	Period 3 1986-1994
Character	'Bad Godesberg'	New Left penetration	Reconstruction
Dimensions	Ideology	Strategy and posture; programme; style; internal politics; rules; personnel	Strategy and posture; programme; style; internal politics; rules; personnel
Rate of change	gradual	rapid	halting; mixed
Degree of change	modest	extensive	modest: less than proposed or advanced
Temporal dimension:			
periods	short	short	medium to long
sequence	simple	complex	complex
Source/cause	culmination of earlier ideological development	pressures of dissident faction	discontent and frustration with outcomes of previous strategies
Mode	leadership-guided	faction-driven	reactive
Outcome:			
effect on party	de-radicalisation	more radical style and posture	moderating; restorative
impact on party system	none	polarisation	de-polarising
Type of change	Adaptation	Transformation	Restoration

temporal unit was compressed, but changes in 1957-59 were the culmination of processes which began twenty-five years earlier. The temporal sequence was a simple, uni-dimensional process far less complex than those which would follow in later periods. Changes flowed from the leadership and took place in an era of unprecedented economic growth. Processes of change were leadership-directed and leadership-controlled. The principal consequence for the party was the completion of a de-radicalisation process which was well underway. Finally, the impact on the broader political environment was minimal: Changes reinforced the position of party leaders and the politics of accommodation.

3. New Left and the transformation of the PvdA

Processes of change in the second period, 1967-72, contrast sharply with change in the first. Changes in the first period took place in a stable external environment and were leadership-directed and leadership-controlled, modest in scope, and confined to a single dimension, ideology. Changes after 1967 took place when far more extensive changes were underway in the Dutch party system. Changes in the PvdA were faction-initiated and faction-driven. Short and medium term outcomes reflected the pressures of New Left, the uncertain environment in which actors found themselves, and the ways in which party leaders responded. This facilitated rapid changes in personnel, party rules and practices, internal ethos, external posture, and more ambiguously, programmes and doctrines. These changes opened the way for further turnover of personnel. New Left was a loosely organised grouping whose ambitions and objections to prevailing political styles were more apparent than its programmatic or ideological goals.⁷ Galvanised by the fall of the Cals cabinet, New Left launched a public attack on the PvdA leadership. New Left argued that the PvdA was losing support because party leaders had been too willing to compromise and join cabinets with the confessional parties. Needed were a return to and renewal of socialist ideology, more emphasis on cultural policy, and a more critical posture *vis à vis* NATO and east-west relationships. Needed as well were the 'democratisation' of the PvdA (seen as elite-dominated by New Left) and a changing of the guard which would bring younger people (New Left supporters) to the fore.⁸

Imbued with a sense of elan and mission, New Left took advantage of adherents' skills - many were involved in public relations, the media or 'socio-cultural' professional occupations - to attack party leaders and gain power within the PvdA organisation. 'Circuses' or events were organised across the Netherlands. New Left adherents gained power at the local level by attending meetings and being more active and available than other party members. Influence in sections translated into votes at congresses which could be used to win places on the executive. At the 1967 congress, New Left elected seven of twenty-one members. In 1969, nine of twenty-four members elected to the party executive - including the vice-president - had New Left connections.⁹

PvdA leaders were angered by New Left's public attacks, which violated party rules of solidarity. However, the PvdA was losing votes and members - PvdA support had declined to 23.7% of the vote - and New Left represented younger elements who might exit and join other parties. Rather than chance their departure, PvdA leaders accepted the fiction that New Left was not an organised group, confined their complaints to admonishments, and allowed New Left to operate within the party. Facilitated both by the conciliatory posture of the party leadership and by the 1970 exit of some right-wing opponents, New Left penetration continued.

The 37 member parliamentary caucus, elected in 1967, had only one New Left adherent. The 39 member caucus elected in 1971 contained five, the 43 member caucus elected in 1972, ten. In 1971, a deal was struck: New Left disbanded and PvdA vice-chairman and New Left adherent, André van der Louw, became chairman.¹⁰

Power and presence in the party organisation enabled New Left to push for changes in party rules, practices, and external posture. By 1969, New Left had secured changes in nominating procedures for parliamentary elections. Previously, regionally devised lists had been combined by party leaders into a single national list. After 1969, regional organisations had the final say on how the national list would be ordered.¹¹

At the same time, internal procedures were 'democratised.' The party council, previously a housekeeping organ, emerged as an interim congress in which leaders were expected to render account for their actions. Speaking time at party gatherings was shortened to allow increased participation. Finally, 'organised mistrust' of party leaders became a durable feature of the PvdA's internal culture. This was reflected not only in demands that leaders explain their actions but also separation of the extra-parliamentary organisation and the parliamentary caucus. Overlapping memberships were eliminated, leaving the parliamentary leader (an *ex officio* member of the executive) as the only link.¹²

Changes also occurred in PvdA style and posture. At New Left's insistence, the PvdA adopted the polarisation strategy as a device to force confessional voters to support the PvdA, divide the confessional parties, and increase leverage in cabinet formations. This had several manifestations, including the 1969 anti-KVP resolution (effectively excluding the PvdA from the cabinet); insistence in 1971 and 1972 that parties indicate with whom and on what basis they intended to form coalitions; alliances with smaller parties; demands for disproportionate influence in cabinet formations, insistence on priority for PvdA or joint programmes such as *Turning Point* (Keerpunt) and numerous strategies designed to ensure that the Den Uyl cabinet adhered to its commitments.¹³

Fewer changes occurred in programme or principle than in the ways in which they were expressed and packaged. New Left placed relatively little emphasis

Table 2. Dimensions of change in the PvdA, 1946-1994

	Period 1 1957-1959	Period 2 1967-1972	Period 3 1986-1994
Dimensions:			
Ideology	moderation	shifts in emphasis	incomplete
Programme	minimal	reiteration of earlier positions; more detailed	in process: reduced emphasis on programme
Organisation	no change	changes in rules	changes in rules and organisation
Internal life:			
relation between leaders and followers	no change	drastically changed	changing
bases of participation	no change	open to new groups (socio-cultural professional)	attempted: minimal change thus far
Strategy	no change	polarisation	accommodative
Personnel:			
leaders	no change	high turnover	some turnover
followers	no change	high turnover	moderate to high: loss of members

on redistributive issues. The positions taken in *Turning Point* and the policies implemented by the Den Uyl cabinet reflected not the demands of the New Left, but rather the programmes advanced in the 1963 series of reports, *On the quality of existence* (Om de kwaliteit van het bestaan), issued by Wiardi Beckman Foundation (WBS) under the directorship of Joop den Uyl. Paralleling John Kenneth Galbraith, Den Uyl had argued that the state should ensure that all citizens could share the benefits of affluence.¹⁴ Although the PvdA did assume a somewhat more reserved posture vis-a-vis NATO, domestic policies reiterated earlier positions. What changed was the way in which these were put forward: Election programmes became much more detailed - even to the point of fetish - and the PvdA assumed a more aggressive and stylistically radical posture, emphasising rather than de-emphasising socialist symbols.¹⁵ Reflecting the ethos of organised mistrust, internal governance changed. Before 1967 dissent was contained within established party structures. After 1967, open dissent was more common and the party executive, parliamentary caucus and

(in the event that the party was in government) PvdA ministers were frequently at odds. Moreover, instead of settling differences *in camera*, the PvdA argued with itself in public, communicating through the media.

As table 2 shows, change in the 1967-72 period (and beyond) was much more extensive than in the late 1950s. Changes occurred not so much in ideology and programme, but rather in the ways in which these were expressed and used. Internal practices changed and the PvdA assumed a more aggressive posture. Rather than campaigning on the basis of its programmes and entering into compromises to implement them, the PvdA insisted on priority for its programmes and policies in subsequent negotiations.

One of New Left's demands had been to open the party to new groups and influences. New Left pressures resulted in considerable turnover. An older generation, unwilling or unable to adapt, stepped aside. Whether this made the PvdA a more open party is questionable. In party sections, New Left activists and others who joined in their wake replaced trade unionists and others with roots in the organised working class. Although this did not necessarily change the middle-class character of the PvdA leadership, workers and trade unionists became less prominent, and younger socio-cultural professionals, more dominant.¹⁶ However, successful penetration did not ensure New Left dominance. Others joined the more open party which they had created. In 1978, Max van den Berg, who had been an adherent of New Left since 1966, captured the PvdA chairmanship from Wim Meijer. The latter was also an original New Left adherent but, Van den Berg charged, Meijer was now the exponent of The Hague establishment. Van den Berg's victory intensified the divisions between the party headquarters in Amsterdam, and the parliamentary caucus in The Hague.

The PvdA's strategy and tactics had considerable impact on the party system. Both because of the PvdA's efforts to emphasise differences and divide the confessional bloc, and those of the Liberals, the party system became more openly divided than it had been in the earlier postwar period. Although differences on issues were not necessarily greater than before, willingness to compromise was less evident. The 1972-73 and 1977 cabinet formations lasted 163 and 208 days. In the former, the PvdA and its allies managed to divide the confessionals and secure the formation of the Den Uyl cabinet. However, these tactics encouraged the formation of the Christian Democratic Appeal (CDA). Moreover, the 1977 cabinet formation ended not with the formation of a second Den Uyl cabinet, but rather a centre-right cabinet under Andries van Agt. The PvdA remained in opposition for all but nine months from 1977 through 1989. Relatively far-reaching changes took place in a short period. Rapid transformation made the PvdA a different party - not a catch-all party in the sense that Kirchheimer implied - but one in which middle class activists skilled in a participatory rhetoric manipulated symbols and used detailed election programmes to control leaders and make demands on prospective coalition

partners. The transformed PvdA became an object of change in the 1980s when it became apparent that successive variants of the polarisation strategy confined the PvdA to the opposition. Frustration forced re-evaluation. However, the democratised structures of the PvdA proved to be an obstacle to further change.

4. Limited renewal and organisational reform: 1986-1994

The third period of change began in 1986 and was still underway in 1994. Here, the PvdA was forced to come to terms with a) the consequences of the changes which we have just described, b) broader questions about the place and direction of Social Democracy in a changing society, and c) by the early 1990s, the limited success of revised strategies and efforts to bring about programmatic and organisational renewal. In contrast to both the first and second periods, change in this period was neither leadership-directed nor faction-driven. Impetus for change came from elements dismayed at the political direction of the PvdA and its persistent exclusion from power. Critics were well located - among other places in the Wiardi Beckman Foundation (WBS) - but before 1986 not able to do more than frame questions and try to influence future agendas.

Official attempts to reorient the party began after the 1986 elections. Centre-right cabinets had been in power since 1982. The PvdA had been bitterly opposed to their austerity measures and the 1985 decision to deploy the cruise missile. Campaigning on its continued opposition to deployment, the PvdA won 33.3% of the vote and an additional five seats but was unable to dislodge the CDA-VVD coalition. 'Defeat in victory' prompted the retirement of Joop den Uyl, the resignation of party chairman, Max van den Berg, and the appointment of special commissions to examine programmes, strategy, and organisation. However, these had not had much impact when a break in the CDA-VVD government forced early elections in 1989. In the ensuing campaign, the PvdA emphasised moderation and fiscal responsibility. Although it slipped to 31.9%, the PvdA entered a centre-left coalition under Ruud Lubbers. Governing, it was hoped, would reverse party fortunes.

Return to government did not produce the desired results. The PvdA lost support in the 1990 municipal and 1991 provincial elections and divided in 1991 over proposed cutbacks to long-term disability programmes. A sense of alarm spurred the appointment of a new commission on party organisation prior to the 1990 municipal elections. Its recommendations were adopted in 1992, but the PvdA continued to lose members and support.

This protracted and uncertain period of change reflects multiple causes. Like its counterparts elsewhere, the PvdA discovered that earlier programmes and policies were less and less applicable to a changing society and economy. Deficits and the costs of the welfare state made the PvdA uncomfortably aware of limits to government expenditure. Growing individualisation called into question policies designed for collectivities, and internationalisation made planning or management of the economy problematic. However, the PvdA's

efforts to grapple with these problems were complicated by earlier changes and the character of leadership before and after 1986. According to its own diagnoses, the 'democratised' PvdA had become closed and cut off from Dutch society. In the absence of firm leadership, it was difficult to change direction: doing so required not only decisions at the top, but also support down below. Leadership was problematic both before and after 1986. Joop den Uyl became parliamentary leader in 1967. Rapid turnover left Den Uyl the principal survivor of his generation. Den Uyl led not by relying on colleagues who were his peers and confidants but by using his personal authority to resolve conflicts, sway followers, or persuade party organs to reverse positions which he deemed unwise. This became more pronounced when Max van den Berg assumed the party chairmanship. Den Uyl relied on a 'one-on-one' style to maintain a *modus vivendi* with Van den Berg but had little direct control over recruitment or the extra-parliamentary organisation. One consequence was that changes which Den Uyl might have endorsed were all but impossible. Another was that the PvdA continued the polarisation strategy - now organised around opposition to the cruise missile - after it had been officially abandoned in 1982.¹⁷

Den Uyl's retirement provided an opportunity for change. However, the PvdA had no formal method for selecting its leader. Earlier, Den Uyl had gone through a series of 'crown princes' who either peaked too soon or otherwise fell out of favour. In 1986, the choice fell upon Wim Kok, chairman of the Federation of Dutch Trade Unions (FNV) from 1972 to 1985. Kok campaigned alongside Den Uyl and assumed the leadership when Den Uyl stepped down. Kok brought to the PvdA the same leadership style that he had used to steer the FNV. There, Kok's conciliatory style - allowing divergent views to be expressed and waiting for consensus to emerge - held a divided federation together. Transferred to the PvdA this produced a vacuum: colleagues waited for signals which never came.

Hesitant leadership affected the rate and extent of change in both the 1986-89 and 1989-94 periods. Following 'defeat in victory' in the 1986 elections, the PvdA established commissions on party programmes, organisation, and strategy. The first, under the chairmanship of former Minister of Development Aid, Jan Pronk, investigated the programmatic dilemmas facing the PvdA and, with the assistance of the WBS, produced a book *Sliding panels* (*Schuivende panelen*), focusing choices and alternatives.¹⁸ These were discussed in party sections in 1987-88, but a report from the party executive summarising the conclusions was delayed. Although the PvdA planned to generate a less detailed election programme for the next parliamentary election, few changes in the content of PvdA programmes had been made when early elections were called in 1989. The second commission dealt with party organisation. Its report argued that the PvdA had become closed and isolated and that changes in organisation and 'culture' were needed, but few changes flowed from this.¹⁹ The third commission, chaired by Kok himself, reviewed PvdA strategies and heralded the abandonment of the polarisation strategy.²⁰ The PvdA went into the 1989

elections as a more moderate and conciliatory party, prepared to make compromises in order to govern, but without the benefits of programmatic or organisational renewal.

4.1 Re-organisation and free fall: 1989-1994

Critics of the polarisation strategy had argued that opposition was damaging the party. The PvdA, it was argued, did better electorally when it was in government. Prolonged periods in opposition not only deprived the PvdA of influence, but also hindered the recruitment and retention of capable representatives. Governing was not seen as a panacea for all problems, but it was expected that doing so would help to alleviate them. However, the PvdA returned to government at a time in which there were extremely narrow margins for new programmes and a growing consensus that further cutbacks were needed. Joining the Lubbers-Kok cabinet did not prove to be as beneficial as many had hoped.

The first tests were the 1990 municipal and 1991 provincial elections: the PvdA did badly in both. However, the party's Achilles' heel proved to be the long-term disability programme (WAO) put in place in the 1970s. By the 1980s, costs for WAO and other entitlements were mounting. In July, 1991 the Lubbers-Kok cabinet announced a decision to reduce sickness benefits and long-term disability payments for recipients under fifty. Both the decision and the ensuing controversy proved to be disastrous. Some PvdA members supported it while others felt that the PvdA had betrayed followers and abandoned its defense of the welfare state. Although the cabinet position was endorsed by a party congress, the dispute triggered resignations from the party, not only from opponents of the decision but also others who no longer found themselves at home. PvdA support in opinion polls declined precipitously: For a time, the PvdA was fourth, trailing the Liberals and Democrats '66 (D66).

The prospect of decline provided further impetus for change. Even before the 1990 municipal elections another commission on party organisation, under former minister of education, Jos van Kemenade, had been appointed. In July, 1991, the Van Kemenade Commission recommended sweeping changes in PvdA organisation, rules, and practices, including the ways in which nominations for party lists were decided. Its report was particularly critical of the introverted 'party culture' characteristic of the PvdA since the 1970s and the ways in which detailed programmes had been used to exercise control over leaders. Changes in the mode of operation and the ethos or culture of the PvdA were needed. Van Kemenade recommended reorganising municipal and regional structures; reducing the power of regional party officials; abolition of the party council; less frequent party congresses; more open forms of party membership and participation; central rather than regional control over the composition of the list of candidates for parliament; and ongoing thematic and programmatic

discussion.²¹ Sagging support, membership decline, and general tiredness ensured acceptance at the March, 1992 congress.

Adoption of the Van Kemenade report has produced changes, though not all those demanded or anticipated. The conflict over sickness and WAO benefits resulted in the resignation of party chairman, Marian Sint. In 1992, a new chair and vice-chair, Felix Rottenberg and Ruud Vreeman were elected with a mandate to implement sweeping changes. Since then, Rottenberg and Vreeman have assumed control of the party organisation, supplanting the executive. Initially neither this, nor Wim Kok's aloof style - Kok paid more attention to his roles as minister of Finance and vice-premier than party leader - were sufficient to reverse the PvdA's decline. Cadres characterized the PvdA as a party in 'free fall'. Only in 1994 did the PvdA recover. Ironically, the 24.0% which it won in the 1994 elections - its second lowest postwar result - made it the largest party. However, this had more to do with CDA losses than PvdA successes.

4.2 Facets of change: 1986-1994

However hesitantly, PvdA ideology and programme, organisation, internal life, strategy, and personnel changed after 1986 (tables 1 and 2). Ideological changes concerned not so much the content of party ideology but rather the way in which it was expressed. However, the party's statement of principles - reworked and radicalised in 1977 but largely ignored since then - was not revised. Doing so was a distant goal, intended to be the culmination of processes of programmatic renewal still underway.

Programmatic changes were similarly muted. By the late 1980s, the PvdA had reined in more radical impulses and acknowledged the need for budgetary restraint, and on many issues was veering toward the right. Nevertheless, many of the dilemmas focused in the 1987 report, *Sliding panels*, remained unresolved, as the 1991 conflict over cutbacks in long-term disability and sickness benefits demonstrated. Whether the processes of ongoing thematic discussion and programmatic renewal recommended by the Van Kemenade report will become regular practice remains to be seen.

The adoption of the Van Kemenade report did result in organisational changes. Municipal and regional structures were reorganised, the party council was abolished, and the size of the party congress and the frequency of its meetings were reduced. The party secretariat has also been overhauled, and changes have been made in nomination and recruitment processes.

The internal life of the PvdA also changed. By 1986, the power of radical factions had dissipated, permitting changes to be approved without substantial opposition. Moreover, participatory impulses had waned, giving leaders greater control. At the same time, a different type of leader emerged. Socio-cultural professionals remain dominant, but those with greater managerial skills have advanced.

The polarisation strategy has been abandoned, and the PvdA has assumed a more conciliatory posture, stressing its readiness to compromise. Emphasising moderation and its ability to govern, the PvdA of the early 1990s bore a closer resemblance to the PvdA of the 1950s and 1960s than the PvdA of the 1970s or early 1980s.

Although the degree of change is in some respects extensive, rates of change in this third period have been relatively slow. Processes of change were drawn out over seven years and remain incomplete. This reflects the magnitude of the task and the absence of either a firm leader insisting on change, or a well-organised faction demanding it. The process has had a passive or non-directive character. Change has occurred, but in slow degrees, brought about both by circumstances and uncertain leadership.

5. Conclusion

The Dutch Labour Party has displayed distinct patterns of change in the three periods which we have considered. The first, in the late 1950s, was leadership-directed, relatively short, and contained within a short period (although in some ways it was the culmination of a much longer process). The second, from 1967-72, was faction-driven (but accommodated by the leadership) and resulted in more extensive changes over several dimensions. The third was more hesitant, reflecting the absence of firm leadership or a well-organised faction directing the process. Changes occurred because party members became aware that they were needed, but proceeded slowly because of the leader's posture and because the PvdA organisation was not easy to change. Though still incomplete, changes have been far-reaching.

Differences both in rates and extent of change in each period reflect the degree to which a dominant coalition was in control and anxious either to promote or obstruct change. In the first period, the PvdA's *Bad Godesberg*, a dominant coalition was clearly in control. The changes made - really the culmination of earlier developments - reflect its wishes. In the second period, 1967-72, a previously dominant coalition yielded control to conflicting forces. Outcomes and rates of change reflected not only New Left pressures and designs, but also the conciliatory strategy which the previous leadership settled upon. Rapid changes reflected the predilections of the incoming - but never fully dominant - faction. More significant was the opening of the party structure to disparate forces, such as new social movements. Although turnover later ceased, the PvdA became an arena in which disparate forces - feminists, the peace movement, etc. - could find a hearing.

The third period, 1986 to 1994, has been characterised by the absence of either a well-organised faction urging or opposing changes or a determined dominant coalition willing to call the shots. Only after the appointment of the Rottenberg-Vreeman duo was control asserted. Even so, their ability to redirect the party was hampered by the aloof posture of party leader, Wim Kok. Through 1994,

the most extensive changes had been the purging of the party's list of candidates to make room for new candidates, a move backed by Kok.

The 1994 elections did not end programmatic change in the PvdA, but rather steered processes in a different direction. By early 1994, the PvdA had emerged from the 'free fall' and begun to recover somewhat in the polls. In the May, 1994 elections, the PvdA polled only 24% and lost 12 seats but were able to declare victory because the rival CDA had plummeted from 35.3% to 22.2%, losing 20 of their 54 seats in the process. Within four months, a secular cabinet, of PvdA, D66, and the VVD was formed, with Wim Kok as premier. This effectively consolidated the changes which had been underway. Solidly committed to sound fiscal management, the PvdA had returned from the adventures on which it had embarked in the late 1960s and 1970s. Changes were not as deep-rooted as some had desired, but in other respects (the powers assumed by the party chairman, Felix Rottenberg) were different than had originally been envisaged. Nevertheless, the PvdA had replanted itself solidly in the centre of the political spectrum.

The experience of the PvdA in these three periods suggests that rates and degrees of change were clearly related to a) the presence or absence of a dominant coalition, firmly in control of the party and b) the attitudes of the dominant coalition toward change. Whether the same is true of other political parties remains to be seen.

notes

1. This article was originally prepared for the ECPR Workshop on Different Rates and Types of Change in Political Parties, Madrid, April, 1994. The research is based both on published sources and interviews conducted with PvdA officials and informed observers at different intervals from 1968 through the present.
2. See A. Panebianco, *Political Parties. Organisation and power*, Cambridge, 1988 (Italian edition published in 1982), 33-45.
3. J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*, Deventer, 1978, 110-113.
4. Th.J.A.M. van Lier, 'De weg naar vrijheid', in: A. Peper, *et al.*, *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen van SDAP en PvdA*, Amsterdam, 48-56. See also Th.J.A.M. van Lier, 'Op weg naar de verzorgingsstaat', in: J. Bank and S. Temming, eds., *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en PvdA*, Alphen aan den Rijn, 1981.
5. W. Banning, *Kompas. Een toelichting op het Beginselprogramma van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam, 1959, 4.
6. The categories used derive from Martin J. Bull, 'Different Rates and Types of Change in Political Parties: A Theoretical Introduction'. Paper presented at the ECPR Joint Sessions, Madrid, April 1994.

7. See J.Th.J. van den Berg and H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, Alphen aan den Rijn, 1974, 110-115; Steven B. Wolinetz, 'New Left and the Transformation of the Dutch Socialist Party'. Paper prepared for delivery at the 1975 Annual Meeting of the American Political Science Association, San Francisco, 1975, 24-27; and Steven B. Wolinetz, 'The Dutch Labour Party: A Social Democratic Party in Transition', in: W. Paterson and A. Thomas, eds., *Social Democratic Parties in Western Europe*, London, 1977.
8. See Wolinetz, 'New Left and the Transformation of the Dutch Socialist Party', 12-14; see also Hans van den Doel, *et al.*, *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA*, Amsterdam, 1966.
9. Van den Berg and Molleman, *op.cit.*; B. Middel, *De nieuwe elite van de PvdA*, Groningen, 1976; B. Boivin, *et al.*, *Een verjongingskuur voor de Partij van de Arbeid*, Deventer, 1978, 70-72, 76-83.
10. Van den Berg and Molleman, *op.cit.*, 120-122; Boivin, *op.cit.*, 71-76.
11. A. Peper, 'De verbeelding aan de macht', in: Bank and Temming, *op.cit.*
12. Van den Berg and Molleman, *op.cit.*, 120-122; see also Peper, 'Verbeelding', 219-222.
13. Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)*, Amsterdam, 1991, 347-368.
14. *Om de kwaliteit van het bestaan*, Amsterdam, 1963; C. de Galan, 'Om de kwaliteit van het bestaan', in: Peper, *Wetenschappelijke socialisme*, 61-68.
15. P. Kalma and M. Krop, 'Het program als fetisj. Twintig jaar oppositie-cultuur in de Partij van de Arbeid', in: *Socialisme en Democratie*, 43 (1986), 9 (Sept.), 271-273.
16. Boivin, *op.cit.*; I. Lipschits, L.P.M. Middel and W.H. van Schuur, 'Het middenkader van de PvdA', in: *Socialisme en Democratie*, 26 (1979), 2 (Feb.), 51-67; B. Middel and W.H. van Schuur, 'Dutch Party Delegates', in: *Acta Politica*, 16 (1981), 241-263.
17. B. Tromp, 'Party Strategies and System Change in the Netherlands', in: *West European Politics*, 12 (1989), no. 4, 93-95.
18. *Schuivende panelen. Continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie*, Amsterdam, 1987.
19. *Politiek à la carte in plaats van politiek als dagschotel*, Amsterdam, 1987, 4-17.
20. *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode*, Amsterdam, 1988.
21. *Een partij om te kiezen*, Amsterdam, 1991; Steven B. Wolinetz, 'Reconstructing Dutch Social Democracy', in: *West European Politics*, 16 (1993), no. 1, 106-108.

WAT OUDEREN VERBOND

Verklaringen van het ontstaan en succes van een nieuwe partij

V.P. van Stipdonk en J.J.M. van Holsteyn¹

1. Inleiding

Het Algemeen Ouderen Verbond (AOV) heeft niet te klagen gehad over gebrek aan belangstelling. Na de uiterst succesvol verlopen Tweede-Kamer-verkiezingen van 3 mei 1994 (3,6% van de stemmen, zes zetels) was er volop aandacht. Maar het ging al snel, in het najaar van 1994 en rondom de Statenverkiezingen van maart 1995, om slecht nieuws. Nog geen jaar na de intrede in de Kamer 'spatte de fractie uiteen door onderlinge verdachtmakingen, ruzies, royementen en intriges'.²

Het moge zo zijn dat het AOV geruime tijd van probleem naar probleem struikelde, maar dit kan niet verhullen dat de partij bij de Tweede-Kamer- en bij de Statenverkiezingen een spectaculair resultaat had behaald.³ Bij deze historische Kamerverkiezingen - dieptepunt opkomst, ongekend verlies CDA, groot verlies PvdA, forse winst D66, intrede in de Kamer van drie nieuwe partijen - was toch het resultaat van de beide ouderenpartijen volgens sommigen de grootste verrassing.⁴ Journalisten haastten zich met verhalen over het succes. Tot diepgravende analyses kwam het daarbij niet. Een vanuit wetenschappelijk perspectief belangrijke vraag bleef dan ook onbeantwoord: hoe kan het dat een partij die ten tijde van de verkiezingen krap een half jaar oud is en in feite nog in de steigers staat, de stemmen krijgt van ruim driehonderdduizend kiezers? Kortom: waardoor was het AOV zo succesvol? In deze bijdrage staat deze vraag centraal. Bij de beantwoording ervan zal eerst worden nagegaan welke factoren in zijn algemeenheid van belang (lijken te) zijn voor de opkomst van nieuwe partijen. Vervolgens wordt bekeken of en in welke mate deze factoren relevant zijn voor de oprichting en het succes van het AOV, en welke overige factoren mogelijk een rol hebben gespeeld. De belangrijkste bevindingen zullen worden vermeld in de conclusie. Daarbij wordt dan tevens aandacht besteed aan het belang van een factor die zich theoretisch lastig laat 'vangen': het toeval, de incidentele gebeurtenis.

2. Over het ontstaan en succes van nieuwe partijen

Alvorens in te gaan op factoren die voor de oprichting en het succes van een partij van belang geacht worden, dienen enkele begrippen te worden omschreven. Allereerst het begrip politieke partij; hieronder verstaan wij 'een georganiseerde groep, voorzien van een officiële benaming, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezingen voor openbare functies'.⁵ Wat is dan een *nieuwe* politieke partij? Voor de invulling van dit begrip is gesuggereerd dat gelet kan worden op nieuwe politieke strijdpunten (issues) of een nieuwe politieke dimensie; dat de scheidslijn tussen 'oud' en 'nieuw' getrokken wordt door een belangrijke historische gebeurtenis als de Tweede Wereldoorlog; of dat het gaat om partijen die aan het oorspronkelijke partijstelsel zijn toegevoegd.⁶ Toekenning van het predikaat nieuw op basis van een van deze drie criteria is problematisch, want bij uitstek willekeurig en in hoge mate afhankelijk van subjectieve elementen: wanneer is een issue een issue en nog nieuw ook, wanneer is een historische gebeurtenis belangrijk genoeg, wie bepaalt wat het oorspronkelijke partijstelsel is? Wij stellen voor een partij nieuw te noemen als de partij voor de eerste keer aan bepaalde verkiezingen meedoet, aldus voor het eerst haar kerntaak - het stellen van kandidaten voor openbare functies - vervullend.⁷

In de Engelstalige literatuur wordt veelal gesproken over de ontwikkeling (*development*) van nieuwe partijen, oprichting en succes onder één noemer brengend. Er zijn redenen om deze twee zaken te (onder)scheiden: er ontstaan geregeld nieuwe partijen, maar slechts weinige zien hun inspanningen beloond met succes.⁸ Als het onderscheidende element van een politieke partij het als zodanig stellen van kandidaten voor vertegenwoordigende functies is, dan kan succes worden opgevat als het verkozen raken van (zo veel mogelijk van die) kandidaten. De relevantie van het onderscheid tussen oprichting en succes kan worden geïllustreerd met de Kamerverkiezingen van 1994, waaraan dertien nieuwe partijen deelnamen; slechts twee partijen waren succesvol, dat wil zeggen slaagden erin Kamerzetels te bemachtigen.

2.1 De oprichting van een politieke partij

Bij het oprichten van een partij hoeft in Nederland slechts aan bescheiden formele eisen te worden voldaan. Aangezien de politieke partij als vereniging wordt gezien, dient deze bij de notaris te worden opgericht. Als dit op correcte wijze is geschied, kunnen door de nieuwe partij zonder veel moeite kandidaten worden gesteld: de partijnaam moet worden geregistreerd, een borgsom moet worden betaald, en elke ingediende lijst moet worden ondersteund door (op het gemeentehuis te zetten) handtekeningen van tien inwoners van de betreffende kieskring. Heeft men deze drempels overschreden, dan staat geen enkele formele belemmering deelname aan verkiezingen meer in de weg.

Als het gaat om de inhoudelijke kant van de zaak, zijn de meeste onderzoekers het er over eens dat partijen worden opgericht als er 'iets mis' is. Hierbij kan het gaan om een wezenlijke, nieuwe scheidslijn die zich vertoont binnen de samenleving of om een minder vergaande ontwikkeling als het ontstaan of bestaan van een groot maatschappelijk probleem. De kans op het ontstaan van nieuwe partijen zou dan het grootst zijn in grote landen die wat betreft taal, religie, ras of anderszins heterogeen zijn, omdat de kans op problemen daar groter zou zijn dan in kleine, homogene landen.⁹ De aanwezigheid van een misstand is overigens mogelijk een noodzakelijke, maar zeker geen voldoende voorwaarde voor het ontstaan van nieuwe partijen. Het betreffende probleem dient te worden gepolitiseerd, dat wil zeggen: moet worden gedefinieerd als probleem waarop de overheid beleidsmatig dient te reageren.¹⁰ Ook moet er een groep mensen zijn die van mening is dat een nieuwe partij een middel is om een oplossing te bereiken of dichterbij te brengen; deze mensen moeten bereid zijn tijd, energie en wellicht geld te steken in de oprichting van een partij.

2.2 Het succes van een nieuwe politieke partij

Bij de verklaring van het succes van een nieuwe politieke partij kan geen beroep worden gedaan op een alomvattende theorie, aangezien deze niet bestaat. Wel is er een 'shopping list of explanatory factors'.¹¹ De zaken die op dit lijstje staan, laten zich ordenen in drie groepen: institutionele, extern-politieke en intern-politieke factoren.

institutionele factoren

De institutionele factoren ter verklaring van het succes van nieuwe partijen hebben betrekking op bepaalde aspecten van het politieke bestel, zoals het kiesstelsel, de aard van het bestel en het belang der verkiezingen.

In de eerste plaats is gewezen op het belang van het kiesstelsel: in een stelsel met evenredige vertegenwoordiging hebben nieuwe partijen een grotere kans op succes dan in een meerderheidsstelsel. Bij evenredige vertegenwoordiging is het objectief gezien makkelijker om een kandidaat verkozen te krijgen, terwijl voor kiezers de psychologische horde - gooi ik mijn stem weg als ik deze nieuwe partij steun? - eenvoudiger te nemen zal zijn. In de praktijk blijkt er inderdaad sprake van een grotere kans op succes voor nieuwe partijen bij evenredige vertegenwoordiging.¹² Onder de noemer kiesstelsel kan ook gekeken worden naar een eventuele opkomst- of stemplicht. Bij aanwezigheid van zo'n plicht is het eenvoudiger voor nieuwe partijen om kandidaten verkozen te krijgen. Zo zou een nieuwe partij als ROSSEM het bij de Belgische verkiezingen van november 1991 minder goed hebben gedaan bij afwezigheid van de stemplicht.¹³

In de tweede plaats wordt verwacht dat een nieuwe partij een relatief grote

kans op succes heeft in een gedecentraliseerd federaal stelsel. Zeker als er sprake is van regionale concentratie van de aanhang, zou succes op subnationaal niveau de stoot kunnen geven tot de uitbouw van en publiciteit voor de partij. Deze niet onlogische verwachting vindt echter weinig steun in empirisch onderzoek.¹⁴

Tot slot is gewezen op het soort en daarmee samenhangende belang van de verkiezingen. Hier is het onderscheid tussen eersterangs- en tweederangsverkiezingen relevant.¹⁵ Als verkiezingen (volgens de kiezers) betrekking hebben op de 'echte' machtsvraag - die in de regel alleen op nationaal niveau wordt gesteld - wordt gesproken van eersterangs verkiezingen, en in die gevallen waarin deze vraag niet primair aan de orde is van tweederangs verkiezingen. Omdat kiezers 'bij verkiezingen van de tweede orde meer met hun hart stemmen, terwijl zij dat bij verkiezingen van eerste orde meer met hun hoofd doen', kunnen nieuwe partijen bij tweederangs verkiezingen eerder op enig succes rekenen.¹⁶

extern-politieke factoren

Extern-politieke factoren hebben betrekking op de gevestigde politieke partijen en het electoraat.

Nieuwe politieke partijen zijn in belangrijke mate afhankelijk van de ruimte die gevestigde partijen bieden. De oprichting van een partij is veelal het gevolg van de definiëring van een maatschappelijke misstand als politiek probleem (in enge zin opgevat als issue, in brede zin als dimensie). De kans op succes zal dan ook mede afhangen van de reactie van bestaande partijen op het gepolitiseerde probleem. Als deze partijen hier snel en effectief op inspelen, wordt nieuwe partijen de kans op succes min of meer ontnomen.¹⁷ Hier wordt tegenin gebracht, met name in extreem-rechtse kringen, dat nieuwe partijen zelfs dan kans op succes hebben, omdat kiezers de voorkeur zouden geven aan het origineel boven de kopie.¹⁸

Het ligt voor de hand dat diverse kenmerken van het electoraat van belang zijn voor de succeschansen van nieuwe partijen. Zo vormen sterke banden tussen kiezers en bestaande partijen een aanzienlijke hindernis voor een nieuwe partij. In de Verenigde Staten vormt partij-identificatie nog altijd een van de belangrijkste factoren in de verklaring van stemgedrag; een eenmaal ontwikkelde identificatie is in hoge mate bestendig.¹⁹ Ook is geopperd dat een toename in de omvang van het electoraat kan bijdragen aan het succes van een nieuwe partij. Zeker als de nieuwe kiezers geen band ontwikkeld hebben met bestaande partijen, liggen er voor nieuwe partijen kansen bij de instroom in het electoraat van voorheen niet-kiesgerechtigden. Een variant hierop is dat een inactieve groep politiek wordt geactiveerd. Voor Nederland kan gedacht worden aan het succes van de Boerenpartij, dat deels kan worden toegeschreven aan de politieke 'bewustwording' en mobilisatie van althans een deel der boeren.²⁰

Van nieuwe partijen is beweerd dat 'to a great extent they are not masters of their own destiny', afhankelijk als zij zouden zijn van externe factoren.²¹ Volgens deze redenering moet het succes van nieuwe partijen niet worden gezien als het slagen van die partijen, maar primair als het falen van de gevestigde partijen.²² Relativering van het vermogen van nieuwe partijen om op eigen kracht succes te behalen mag er echter niet toe leiden dat intern-politieke factoren, zaken die binnen de nieuwe partij aan- of afwezig zijn, buiten beschouwing blijven. Externe factoren bieden wellicht kansen, maar het benutten ervan lijkt mede afhankelijk van interne omstandigheden. Ook een perfecte voorzet moet nog worden ingekopt.

Een eerste interne factor is het leiderschap. Heeft de nieuwe partij de beschikking over een inspirerende, charismatische en bekende leider, dan volgt aandacht van de media. Kiezers raken op de hoogte van de partij en kunnen zo sympathie voor die partij ontwikkelen.²³ Bij goed leiderschap dient niet uitsluitend aan een individu - bijvoorbeeld de lijsttrekker - te worden gedacht, maar gaat het tevens om het vereiste van een eensgezinde, coherente partijleiding.²⁴

Een tweede mogelijk relevante interne factor heeft te maken met de organisatie van de nieuwe partij, of van aan die partij verwante groepen. Is er organisatorische ondersteuning van een eigen, nieuw of reeds bestaand netwerk? Zo is ten aanzien van een eventuele vrouwenpartij de verwachting uitgesproken dat succes alleen dan mogelijk is als de bestaande vrouwenorganisaties het initiatief steunen, al is het maar om de reeds georganiseerde vrouwen op te laten roepen de vrouwenpartij te steunen.²⁵ Onderzoek relativeert overigens het belang van deze factor. Veel nieuwe partijen boeken (initieel) succes zonder noemenswaardige organisatie of organisatorische ondersteuning - zaken die meer van belang lijken voor de voortzetting of consolidatie van succes.²⁶

Sommige auteurs wijzen op het belang van de (electorale) doelgroep van een partij. Von Beyme heeft gesteld dat de doelgroep te groot noch te klein mag zijn; een te grote doelgroep doet de partij tussen de wal en het schip belanden, terwijl een te kleine het haast per definitie lastig maakt groot succes te behalen.²⁷ Voor Nederland is bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 enigszins tegen de verwachting in geconstateerd dat de electoraal meest succesvolle randpartijen (dat wil zeggen: partijen die aan verkiezingen meedoen maar geen zetel veroveren) geen duidelijke doelgroep hadden geformuleerd.²⁸ De relevantie van de doelgroep is voor het succes van nieuwe partijen dus vooralsnog niet evident.

De vierde en laatste interne factor die kan bijdragen aan het succes van nieuwe partijen zijn de hulpbronnen van de partij.²⁹ Hierbij gaat het bovenal om leden, geld en publiciteit. Het belang van deze hulpbronnen laat zich moeilijk nauwkeurig vaststellen, deels omdat de omvang ervan samenhangt

met enkele van de reeds genoemde factoren (leiderschap, organisatie).³⁰ Uit onderzoek is gebleken dat er een positief verband bestond tussen door partijen opgegeven ledentallen en aantallen behaalde stemmen; in 1989 was dit verband overigens sterker dan in 1994. Tussen de grootte van de campagnefondsen (zoals opgegeven door de betrokken partijen) en het stemmental bleek een zeer zwak positief verband te bestaan. Voorzover de gegevens een conclusie toelaten, gold dit ook voor de verkregen publiciteit en het aantal behaalde stemmen.³¹

3. Het AOV

Het AOV werd op 1 december 1993 officieel opgericht. Het Verbond behaalde bij de raadsverkiezingen van maart 1994 met 13,6% van de stemmen vijf zetels in de gemeenteraad van Eindhoven, en maakte in mei met zes vertegenwoordigers zijn intrede in de Tweede Kamer. De vraag is wat de genoemde factoren kunnen bijdragen aan de verklaring van de oprichting en het snelle succes van het AOV.

3.1 Het ontstaan van het AOV

De formele eisen die in Nederland aan de oprichting van een partij worden gesteld, zijn bescheiden genoemd. Toch had het AOV moeite om aan die eisen te voldoen: de financiering leverde problemen op. In feite werd de oprichting mogelijk gemaakt door F.J. Philips, voormalig eigenaar van het gelijknamige bedrijf. De oprichter van de partij M.C. Batenburg, die als personeelschef en trainingsmanager van een opleidingsinstituut werkzaam was geweest bij Philips, had diverse personen (onder anderen Heineken, Heijn, Brenninkmeijer) benaderd met het verzoek om steun voor de door hem op te richten partij.³² Philips was echter de eerste die bereid bleek hulp te verlenen. Hij deelde Batenburgs afkeer van de gevestigde politieke partijen en diens mening dat er behoefte bestond aan een ouderenpartij.³³ Hij schonk Batenburg en de zijnen duizend gulden om de eerste kosten te dekken. Met dit geld kon de partij officieel worden opgericht. Toen Philips er eenmaal van overtuigd was dat de plannen serieus waren, gaf hij de partij nog eens zo'n vijfduizend gulden als startkapitaal.

Aan de inhoudelijke voorwaarde voor de oprichting van een partij was meer dan voldaan. Er was duidelijk 'iets mis': er was sprake van een maatschappelijk probleem met betrekking tot ouderen en ouderenbeleid. De in 1992 geformuleerde voorspelling van de socioloog De Vries, dat ouderen en bejaarden inzet van politieke strijd zouden worden, werd bewaarheid.³⁴ Een schets van de ouderenproblematiek maakt aannemelijk waarom dit het geval was.

In de eerste plaats is er de vergrijzing van de Nederlandse bevolking. Het aantal ouderen neemt sinds het begin van de eeuw toe, maar het tempo van

die toename zal de komende decennia hoger liggen dan de afgelopen dertig jaar. Dit gaat samen met een proces van ontgroening, het afnemen van het aandeel van jongeren in de bevolking. De veroudering van de bevolking is aldus onafwendbaar. Volgens de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) heeft deze veroudering in het bijzonder effecten op drie terreinen: de vergrijzing van de beroepsbevolking, de financiële oudedagsvoorziening, en de zorgsector.³⁵

De afgelopen jaren is het aantal 55-plussers dat niet (meer) werkt, fors toegenomen. Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau daalde de arbeidsparticipatie van mannen van 55 tot 64 jaar van 81% naar 46%.³⁶ In de jaren zeventig en tachtig ontstond door de toetreding van grote groepen jongeren en vrouwen een aanbodoverschot op de arbeidsmarkt, terwijl tegelijkertijd van diverse regelingen gebruik gemaakt kon worden om oudere werknemers te laten afvloeien. De kosten van uitkeringen en pensioenen aan niet-werkenden van 50 tot 64 jaar waren in 1990 opgelopen tot 26 miljard gulden, omgerekend 7% van het netto nationaal inkomen.³⁷ Zorgen over deze kosten stimuleerden het denken over maatregelen die de deelname van ouderen aan het arbeidsproces bevorderen. De WRR merkte in 1992 in een advies aan de regering op dat ouderen in de toekomst langer moeten gaan werken; een advies waarop de regering instemmend reageerde.³⁸ Recentelijk zijn diverse plannen ontwikkeld om de participatie van ouderen in de beroepsbevolking te doen stijgen; het zal ouderen moeilijker worden gemaakt om 'voortijdig' te stoppen met werken en ouderen zullen waarschijnlijk langer moeten werken dan tegenwoordig om gelijke pensioenrechten op te bouwen.

De betaalbaarheid van oudedagsvoorzieningen is de laatste jaren nadrukkelijk onderwerp van discussie geworden. Los van dit voortdurende - en vanuit het perspectief van de ouderen niet altijd even geruststellende - debat valt moeilijk vol te houden dat de afgelopen periode de uitkeringen zoals de AOW zogenaamd welvaartsvast zijn geweest. De ontwikkeling van de uitkeringen is achtergebleven bij de lonen. De koopkracht van de AOW is volgens de Voorlopige Raad voor het Ouderenbeleid sinds 1980 met 12% gedaald.³⁹ Als gevolg van het niet volledig compenseren van prijsstijgingen is de AOW in de eerste helft van de jaren negentig substantieel achtergebleven bij de loonontwikkeling.⁴⁰ Hierin zal naar verwachting de komende jaren geen verandering komen. Een belangrijke groep ouderen - ongeveer een kwart miljoen mensen - heeft niet of nauwelijks aanvullend pensioen en niet of nauwelijks eigen vermogen, en is dus vrijwel uitsluitend op de AOW als inkomstenbron aangewezen.⁴¹

Hierdoor, en wellicht mede als gevolg van het feit dat 'de AOW' hecht geworteld is in de Nederlandse samenleving, ontstond grote beroering toen het CDA eind januari 1994 bekend maakte dat men alle uitkeringen - inclusief de AOW - de komende regeerperiode wilde bevriezen. 'Onder druk van de publiciteit en van de partijtop doet Elco Brinkman op nogal geëmotioneerde wijze de toezegging dat het CDA 450 miljoen gulden extra zal uittrekken

voor de koopkrachtbescherming van de bejaarden. Maar het onderwerp zal niet meer van de publieke agenda verdwijnen,' aldus de journalist Metze.⁴² Het CDA krijgt het zwaar te verduren: de achterban mort, en in de persoon van partijvoorzitter W. van Velzen moet Barbertje begin maart hangen. Het rumoer rondom de AOW domineerde de al geruime tijd eerder geplande actiedag tegen de bezuinigingen op het ouderenbeleid van 13 april 1994 in het PSV-stadion - de Tweede-Kamerverkiezingen staan dan voor de deur. Onder de slogan 'Handen af van de AOW' kwamen duizenden ouderen bijeen om hun onvrede en boosheid te tonen. Zo was in ruim een half jaar tijd voor de tweede maal sprake van een massaal protest van ouderen, nadat in september 1993 duizenden ouderen in Utrecht protesteerden tegen bezuinigingen op de verzorgingshuizen (zie hieronder).

De zorgsector is het derde terrein waar de gevolgen van de vergrijzing aanzienlijk zijn. Voor 1990 kon een kleine helft (45%) van alle zorguitgaven worden toegerekend aan 'gebruik' door 65-plussers.⁴³ Nederland heeft het hoogste percentage in bejaardenoord en verpleeghuizen opgenomen ouderen van West-Europa.⁴⁴ Dit kost de overheid veel geld, terwijl daarbij de opvatting veld wint dat opname ouderen isoleert, passief en minder gelukkig maakt. Ondanks het bestaande en in de toekomst nog ernstiger dreigende gebrek aan opnamecapaciteit en de kwetsbaarheid van de bewoners in de tehuizen - tehuusbewoners hebben vergeleken met leeftijdsgenoten die elders wonen een relatief laag inkomen⁴⁵ - is de zorgsector de laatste jaren getroffen door vele bezuinigingen. Een greep uit de (voorgestelde) maatregelen. Honderden organisaties op het gebied van welzijn en volksgezondheid ontvingen in juni 1991 een schrijven van minister H. d'Ancona van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC), waarin werd aangekondigd dat de subsidie met ingang van 1 januari 1992 drastisch zou worden beperkt of zelfs geheel ingetrokken. Tal van organisaties actief met ouderen en ouderenbeleid, zoals de Stichting Opleidingen Bejaardenwerk, de ouderenbonden ANBO, PCOB en UnieKBO plus het overkoepelend orgaan COSBO en de verzorgingstehuizen, werden getroffen. Na protest en onderhandeling werd hier en daar de pijn weliswaar verlicht, maar nergens helemaal weggenomen. Staatssecretaris E. Heerma van Volkshuisvesting kondigde in 1992 aan dat zelfstandig wonende 'ouderen-met-indicatie' geen huursubsidie meer zouden ontvangen. Ook werd het idee geopperd een vermogenstoets voor verpleegtehuusbewoners en mensen die langdurig afhankelijk zijn van zorg in te voeren, een idee dat de basis onder de AWBZ wezenlijk zou aantasten. In 1993 werden wederom bezuinigingen aangekondigd door WVC, onder meer voor de ouderenbonden en bejaardenoord. In september kondigde minister d'Ancona aan dat de bejaardenoord oude stijl binnen vijf tot tien jaar verdwenen zouden moeten zijn, hetgeen grote onrust bij ouderen wekte: velen vreesden uit hun vertrouwde huis gezet te worden. Bovendien zou in 1994 voor in totaal 127 miljoen gulden op de verzorgingstehuizen bezuinigd moeten worden - een bezuiniging die volgens waarnemers eigenlijk ruim het

dubbele zou gaan bedragen.⁴⁶ Eind september werd in reactie op de plannen een actieweek gehouden onder het motto 'Handen af van het verzorgingshuis'. In het hele land werden protestmanifestaties georganiseerd. Het was overigens tijdens één van deze manifestaties dat Batenburg voor het eerst publiekelijk de wens uitsprak een ouderenpartij op te willen richten.⁴⁷ De actieweek werd op 29 september afgesloten in de Utrechtse Jaarbeurs. Hierbij waren zeven- à achtduizend ouderen aanwezig en hiermee was het de grootste demonstratie van ouderen die ooit in Nederland plaatsvond.⁴⁸ Minister d'Ancona trok uiteindelijk mede op instigatie van PvdA-leider W. Kok haar plannen in,⁴⁹ waarop door het kabinet de adviescommissie Modernisering Ouderenzorg (commissie-Welschen) in het leven werd geroepen. Deze commissie zou constateren dat de voorgenomen bezuinigingen niet uitvoerbaar waren.

Op basis van deze (en andere, hier niet genoemde) ontwikkelingen en voorvallen moet geconcludeerd worden dat er heel wat mis was met betrekking tot ouderen en ouderenbeleid ten aanzien van wezenlijke zaken als arbeid, inkomen, huisvesting en zorg.

Niet alleen 'objectief' waren er problemen, maar dit werd ook zo gezien en beleefd. Zo werd in het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) van 1994 meer dan bij eerdere gelegenheden de ouderenproblematiek genoemd als een der belangrijkste nationale problemen; het noemen van dit probleem vertoonde een positief verband met leeftijd. Tegelijkertijd bestond scepsis met betrekking tot de voornemens van de gevestigde partijen ten aanzien van het voeren ouderenbeleid. In de woorden van een oudere die aanwezig was bij de manifestatie in het PSV-stadion: 'Brinkman heeft het stom gebracht, maar wat hij met de AOW wil wijkt niet zoveel af van de standpunten van een hoop andere politieke partijen. Wij ouderen hoeven niet alleen Brinkman te wantrouwen.'⁵⁰ Dat er, positiever geformuleerd, gezien de bestaande problematiek kansen lagen voor ouderenpartijen kan worden afgeleid uit het NKO. Voor een aantal problemen is gevraagd welke partij of partijen de beste ideeën hebben over de oplossing van het genoemde probleem. Een relatief grote groep (ruim 20%) verwijst waar het gaat om het waarborgen van een goede oudedagsvoorziening niet naar de gevestigde politieke partijen, maar naar (één der) ouderenpartijen.⁵¹ Kortom, het probleem was aanwezig, werd als probleem ervaren, werd door velen niet toevertrouwd aan de gevestigde partijen, en was door die partijen, het kabinetsbeleid en de acties van de ouderenbonden krachtig op de politieke agenda geplaatst - een bijzonder vruchtbare bodem voor het AOV.

3.2 Het succes van het AOV

Voor het inzicht in het succes van het AOV en voor de ordening van het be-
toog zal het geïntroduceerde onderscheid in institutionele, extern-politieke en
intern-politieke verklarende factoren worden gehanteerd.

institutionele factoren

Nederland heeft als kiesstelsel een stelsel van evenredige vertegenwoordiging
zonder drempel. Dat leidt tot een bijna zuivere vertegenwoordiging van kie-
zers in de Kamer en biedt dus kansen op succes voor nieuwe partijen. Neder-
land kent daarentegen geen opkomst- of stemplicht meer, die waarschijnlijk
eveneens in het voordeel van nieuwe partijen zou werken.⁵²

Nederland is een gedecentraliseerde eenheidsstaat en in een decentraal stelsel
zouden nieuwe partijen een relatief grote kans op succes hebben. Dit lijkt
voor het AOV van belang: het eerste succes werd geboekt bij raadsverkie-
zingen. Op diverse manieren droeg dit bij aan het landelijke succes. Aller-
eerst was het de kleinschaligheid van raadsverkiezingen die een 'experiment'
zonder al te veel mensen en middelen mogelijk maakte. Toen het positieve
resultaat geboekt was, kwam er steun en publiciteit, waardoor het makkelij-
ker werd de sprong naar het landelijke niveau te maken. Voor het AOV zijn
hier twee extra zaken van belang. Philips raakte door het succes in de
lichtstad overtuigd van de levensvatbaarheid van de partij en zette deze
overtuiging om in concrete steun: hij schoot de borgsom van 25.000 gulden,
vereist voor deelname aan de Tweede-Kamerverkiezingen, voor.⁵³ Binnen
het AOV zelf werden de raadsverkiezingen nadrukkelijk als proef gezien:
men had vooraf afgesproken dat men ten minste vijf zetels in Eindhoven zou
moeten behalen alvorens door te zetten naar het landelijke niveau.⁵⁴ De
verkiezingen leverden het AOV exact vijf zetels op.

Of het belang van de verkiezingen relevant is voor inzicht in het succes van
het AOV, is niet duidelijk. De opeenvolgende resultaten van het AOV zijn
niet in strijd met de verwachtingen die kunnen worden afgeleid uit het
onderscheid tussen eersterangs en tweederangs verkiezingen. Zo deed het
AOV het in Eindhoven iets beter bij de raadsverkiezingen dan bij de Kamer-
verkiezingen (13,6% respectievelijk 12,4%) en was de score over het hele
land bij de Statenverkiezingen een fractie hoger dan bij de Kamerverkiezin-
gen (5,2% respectievelijk 4,5%).⁵⁵ Tegelijkertijd zijn de verschillen in
resultaat zo gering, dat vergaande conclusies onverantwoord zijn.

extern-politieke factoren

Niet alleen bij het ontstaan maar ook bij het succes van een nieuwe politieke
partij is de ruimte die gevestigde partijen bieden potentieel van belang.
Pogen zij de politieke nieuwkomer de wind uit de zeilen te nemen of niet? In

het geval van het AOV is het om praktische en principiële redenen lastig om uit te maken wat de waarde is van deze verklarende factor. Zo werden enkele voorgestelde bezuinigingen - denk aan de interventie van Kok op het beleids-terrein van d'Ancona - weliswaar teruggedraaid, maar dit was veeleer een reactie op het protest van ouderen en ouderenbonden dan een poging het AOV dwars te zitten. In eerste instantie, na het geslaagde electorale optreden bij de raadsverkiezingen, namen de gevestigde partijen het AOV trouwens nauwelijks serieus.⁵⁶ Als de gevestigde partijen al van invloed zijn geweest op het succes van het AOV, dan hebben zij eerder de wind aangewakkerd dan uit de zeilen genomen. De hoogst ongelukkige presentatie van het CDA-programma en de door de enorme snelheid wellicht minder geloofwaardige manier waarop vervolgens gepoogd werd de 'schade' onder ouderen te herstellen, vormen slechts een enkel voorbeeld. Het CDA stond niet alleen: de VVD beloofde vlak na de aangekondigde bezuinigingen op de bejaardenornden 500 miljoen extra voor de ouderen. Zo probeerden de drie grote partijen voor de Kamerverkiezingen op de een of andere manier in te spelen op de op de agenda geplaatste ouderenproblematiek. Maar de vraag of en in welke mate het motief hiervoor het (gevreemde?) succes van het AOV was, is daarmee niet bevredigend beantwoord - partijen geven zelden openlijk aan dat deze of gene actie of standpuntbepaling tot doel heeft een andere partij dwars te zitten.⁵⁷ In ieder geval staat vast dat het AOV electoraal succes behaalde: als de gevestigde partijen van zins waren het AOV de wind uit de zeilen te nemen, zijn zij daar niet in geslaagd. Het valt niet uit te sluiten dat het AOV een beter resultaat zou hebben geboekt als de gevestigde partijen niets hadden gedaan, maar het empirische bewijs daarvoor valt (principeel) niet te leveren.

Wat de kenmerken van het electoraat betreft, dient eerst gekeken te worden naar de banden tussen kiezers en partijen. Er zijn inderdaad aanwijzingen dat die banden verzwakken, waarmee de kans op succes voor een nieuwe partij wordt vergroot. Zo bleek in 1994 een kwart der kiezers zich tot geen enkele partij aangetrokken te voelen; aangetrokken voelde zich 40%; 15% beschouwde zich aanhanger en bijna 20% zag zich als overtuigd aanhanger van een partij. Dit beeld is vergelijkbaar met dat voor eerdere jaren, maar het aantal overtuigde aanhangers lijkt af te nemen.⁵⁸ Tegen het gebruik van begrippen als 'aanhanger van een partij' wordt echter in Nederland wel bezwaar gemaakt. Het geïmporteerde concept van partij-identificatie zou hier niet werken, omdat kiezers zich niet zozeer met een partij maar met een sociale groep of 'zuil' identificeren - al bezit die zuil overigens wel een 'eigen' partij.⁵⁹ Het proces van ontzuiling dat zich langzaam maar zeker voortzet, zou deze band aantasten en dus de kans op succes voor een nieuwe partij als het AOV doen toenemen - zeker indien ontzuiling zich ook onder ouderen zou voordoen.⁶⁰ Hoewel ouderen meer dan jongeren verzuild stemmen, blijkt een deel der oudere kiezers zich inderdaad aan het verzuilde patroon te onttrekken. Juist onder seculiere arbeiders en katholieken was dit

het geval. En van de niet-verzuild stemmende katholieken zowel als van de niet-kerkse arbeidersklasse gaf ongeveer één op de drie kiezers de stem aan één der ouderenpartijen. De katholieken en de niet-kerkse arbeidersklasse behoorden traditioneel tot de natuurlijke achterban van CDA respectievelijk PvdA, partijen die het bij de Kamerverkiezingen van 1994 slecht deden. Deze gegevens maken het aannemelijk dat de ouderenpartijen geprofiteerd hebben van de ontzuiling van de (oudere) kiezers, die tot de traditionele achterban van het CDA en van de PvdA behoorden.⁶¹

Van een substantiële toename van de omvang van het electoraat was in 1994 geen sprake. De toename van het aandeel oudere kiezers binnen het electoraat kan het AOV wel in de kaart hebben gespeeld, juist nu die oudere kiezers hun partijtrouw lieten voor wat het was en zich ongekend heftig roerden. 'Het zijn de ouderen, gewoonlijk de meest trouwe categorie kiezers, die op drift zijn geraakt.'⁶² Als variant op deze factor is in het voorafgaande het (politieke) ontwaken van een sociale groep genoemd, waarbij voor het AOV vooral aan ouderen gedacht moet worden. Zo'n ontwaakte groep kan aan het succes van een nieuwe partij ten grondslag liggen. Hiervoor is weinig bewijs te vinden. Zo heeft onderzoek aangetoond dat er onder ouderen geen sprake is van een duidelijk groepsbewustzijn, wat met de heterogeniteit van de groep kan samenhangen.⁶³ De gedeelde hoge leeftijd alleen is onvoldoende basis voor het gevoel een groep te zijn. Bij de verklaring van het succes van het AOV kan dus geen beroep worden gedaan op de groei in omvang van het electoraat of de bewustwording van een deel van dit electoraat; wel is het oudere deel van het electoraat enigszins 'op drift' geraakt.

Bij de kenmerken van het electoraat maken we ten slotte nog melding van een verschijnsel verwant aan tactisch of strategisch stemgedrag. Los van de genoemde mogelijke overwegingen van kiezers - met het oog op het kiesstelsel: verspil ik mijn stem?; met het oog op het belang van de verkiezingen: gaat het hier om de macht of niet? - kan het oordeel dat men heeft over kleine versus grote partijen van belang zijn. Bijna elke nieuwe partij begint klein, en als onder de kiezers de mening leeft dat kleine partijen geen taak hebben, dan wordt het voor een nieuwe partij lastig om succes te behalen. Op basis van het NKO van 1994 kan worden geconstateerd dat een deel van het electoraat wel degelijk een politieke rol ziet weggelegd voor kleine partijen: ongeveer de helft der ondervraagden is het oneens met de stelling dat alleen grote partijen werkelijk iets kunnen betekenen in de politiek, en slechts één op de vijf kiezers betuigt instemming met de stelling dat mensen die op kleine partijen stemmen, hun stem verspillen.⁶⁴ De vrees dat een stem voor een kleine partij een verloren stem is, blijkt dus slechts bij een minderheid aanwezig en derhalve het succes van een nieuwe partij niet in de weg te staan. Zowel stemmen vanuit het hart als stemmen vanuit het hoofd kan zo een bijdrage leveren aan het succes van een nieuwe partij als het AOV.

Het is niet eenvoudig na te gaan of het leiderschap effect heeft gehad op het succes van het AOV, mede omdat het idee van dit 'leiderschap' op theoretisch niveau onvoldoende is gespecificeerd. Wanneer is een politiek leider charismatisch, inspirerend of bekend? Van de leiders van het AOV - in den beginne: Batenburg en mevr. H.M. Nijpels-Hezemans - kan in ieder geval moeilijk worden beweerd dat zij nationale bekendheden waren. Wel genoot Nijpels enige bekendheid in Eindhoven, waar zij raadslid voor de VVD was geweest voordat zij die partij verliet na een aantal conflicten. Na de oprichting van het AOV werden beiden meer bekender. Met name Nijpels kreeg als lijsttrekker aandacht, vanwege haar relatief jonge leeftijd en haar familieband met E.H.T.M. Nijpels, haar zwager, die in de jaren tachtig politiek leider van de VVD en minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu was geweest. Of de leiders van het AOV charismatisch en inspirerend waren, valt moeilijk na te gaan, alleen al vanwege de gecompliceerdheid van beide begrippen.⁶⁵ Zeker is dat zij, en dan met name Batenburg, in staat waren in zeer korte tijd mensen enthousiast te maken voor het AOV. Of dit aan charisma of aan andere kwaliteiten moet worden toegeschreven, is hierbij van ondergeschikt belang.⁶⁶ Derhalve kan met enig recht worden beweerd dat de combinatie Batenburg-Nijpels toch over enkele eigenschappen beschikte die het succes van het AOV in de hand hebben gewerkt.

Los van individuele personen gaat het bij het leiderschap om zaken als coherentie en eensgezindheid van de partijleiding als geheel. Laat de geschiedenis het beeld niet vertroebelen: in de beginperiode van het AOV bestond een dergelijke eensgezindheid. De direct betrokkenen van het eerste uur werkten eendrachtig samen om het AOV van de grond te krijgen en te laten slagen.⁶⁷

Wat is het belang geweest van de organisatie of organisatorische ondersteuning? Op basis van de literatuur kon worden vermoed, dat nieuwe partijen het goed zouden kunnen doen zonder noemenswaardige organisatie. Het AOV kan worden toegevoegd aan de lijst van partijen waarvoor dit vermoeden correct is. In feite kwam het AOV pas ná de Kamerverkiezingen toe aan het opzetten van een partijorganisatie. In het prille begin was er geen formele organisatie. Mensen werden op straat aangesproken om mee te doen en persoonlijke netwerken werden ingeschakeld om menskracht en andere middelen te verzamelen. Dat enkele betrokkenen van het eerste uur enige organisatorische ervaring hadden,⁶⁸ maakte het mogelijk dat deze werkwijze effectief was. De snelle opeenvolging van oprichting (december 1993), deelname aan raadsverkiezingen (maart 1994) en aan Kamerverkiezingen (mei 1994) en het onverwacht grote succes, stonden de opbouw van een partijorganisatie in de weg. Na de Kamerverkiezingen gaf het AOV hieraan prioriteit; men besloot om die reden niet aan de Europese verkiezingen van juni 1994 mee te doen. Het succes van het AOV kan al met al niet aan de (eigen) organisa-

tie worden toegeschreven.

Ook organisatorische ondersteuning van bijvoorbeeld de ouderenbonden, is onbruikbaar in de verklaring van het succes: die ondersteuning was er niet. De ouderenbonden bleken niet enthousiast over het initiatief, vanuit de opvatting dat politieke partijen niet moesten opkomen voor een deel- maar voor het algemeen belang. Het ontstaan en het succes van het AOV konden door de ouderenbonden ook worden opgevat als een soort motie van afkeuring aan hun adres, te meer daar zulks vanuit de partij werd gesuggereerd. Een derde reden waarom de organisatorische ondersteuning uitbleef heeft te maken met het idee dat belangengroepen hun tijd en energie liever aan grote gevestigde dan aan kleine nieuwe partijen besteden.⁶⁹ In de formulering van een woordvoerder van de Algemene Nederlandse Ouderenbond (ANBO): 'Wij willen integratie van ouderen in de samenleving en richten ons op grote partijen. Een splinterpartij in de Tweede Kamer leidt alleen maar tot versnippering.'⁷⁰

Hiervoor zijn al enkele kenmerken van het electoraat aan de orde geweest; bij de doelgroep van een partij gaat het om dat deel van het electoraat waar een partij zich op wenst te richten. Voor het AOV ligt de doelgroep voor de hand: de ouderen. De zaak zat echter iets ingewikkelder in elkaar. Batenburg wilde nadrukkelijk dat het AOV zich niet uitsluitend op ouderen zou richten - voor je het weet heb je dan te maken met een gewone politieke partij, en dat wilde hij voorkomen. Batenburg verafschuwde politiek en politieke partijen en had zijn geesteskind bewust geen 'partij' genoemd. Voor de oprichter was het woordje 'Algemeen' van belang, het ging om een 'partij' voor iedereen. Liever dan AOV zou hij zijn initiatief de naam AOJV hebben gegeven: Algemeen Ouderen en Jongeren Verbond, maar de naam AOV was toen al bekend geworden.⁷¹ Ondanks dit alles ligt het voor de hand dat de ouderen de doelgroep van het AOV vormden. In de concept-statuten was opgenomen dat de vereniging zich in het bijzonder ten doel stelde 'de behartiging van de belangen van ouderen in de leeftijd van vijftig jaar en ouder'; in de definitieve versie heet het dat het AOV zijn doel toespitst 'op het welzijn van alle mensen in de overtuiging dat daardoor aan de ouderen van nu en van de toekomst de beste bescherming op materieel en immaterieel gebied wordt geboden' - de gerichtheid op alle mensen terwille van de bescherming van de ouderen. In de verkiezingsprogramma's wordt relatief veel aandacht aan de ouderenproblematiek besteed, en volgens Nijpels richt het AOV zich op 'alles in betrekking met ouderen'.⁷² Volgens Batenburg mocht het dan niet zo zijn, maar het AOV had de ouderen duidelijk als doelgroep voor ogen. En deze gerichtheid heeft naar het schijnt vrucht gedragen: uit gegevens van het NKO en van het bureau Inter/View blijkt dat het bovenal ouderen zijn geweest die het AOV aan zijn succes hebben geholpen. 'Uiteraard hebben deze [ouderen]partijen het vooral goed gedaan onder oudere kiezers: ruim 80% van de AOV-kiezers is de vijftig gepasseerd... Het vermogen om kiezers uit alle windstreken aan te trekken en de

zeer eenzijdige leeftijdsopbouw maken AOV en Unie 55+ een soort D66 voor oudere kiezers.⁷³

Tot slot wordt met betrekking tot de interne factoren gekeken naar het belang van hulpbronnen als geld, leden en publiciteit. Wat het eerste betreft: het AOV zat permanent krap bij kas en heeft het succes zeker niet 'gekocht'. Het belang van het ledental kan moeilijk nauwkeurig worden aangegeven door het ontbreken van betrouwbare cijfers.⁷⁴ Volgens Nijpels had de partij vlak voor de Kamerverkiezingen meer dan vijfhonderd leden.⁷⁵ Hiermee lag het ledental onder dat van enkele andere nieuwe partijen die zonder succes een zetel trachten te bemachtigen.⁷⁶ Het succes van het AOV kan dus moeilijk verklaard worden met een verwijzing naar het ledental. En de publiciteit? Onderzoek naar de berichtgeving in drie landelijke dagbladen wijst uit, dat elf berichten over het AOV verschenen. Maar er verschenen 59 (merendeels negatieve) berichten over de CP'86, 23 over de SP, negen over de Groenen en twee over de Unie 55+.⁷⁷ De CP'86 behaalde net als De Groenen geen zetel, de Unie 55+ haalde één zetel, de SP twee en het AOV zes. Zo op het oog is er geen rechtlijnig positief verband tussen de hoeveelheid publiciteit voor en de mate van succes van een partij.⁷⁸ Een specifiek voor het AOV relevante hulpbron mag niet onvermeld blijven: Philips. Hij zorgde zoals gezegd voor de broodnodige financiën. Belangrijk is ook dat Frits Philips een begrip is in Eindhoven. Philips bezorgde het AOV een vliegende start door in te stemmen met de koppeling van zijn naam aan het AOV. Batenburg had zich dit terdege gerealiseerd en expliciet toestemming gevraagd de naam van Philips te mogen gebruiken: 'Daar heb ik een enorme opsteker mee gehad. Philips heeft in Eindhoven een geweldige naam, vooral bij de gewone mensen.'⁷⁹

Voor het begrip van het succes van het AOV moeten nog twee factoren genoemd worden, die niet direct voortvloeien uit of passen bij de suggesties die te vinden zijn in de literatuur. De eerste heeft te maken met de partijnaam. De naam Algemeen Ouderen Verbond lijkt op Algemene Ouderen Bond. Deze gelijkenis kon tot misverstanden en tot extra steun voor het AOV leiden. Dit was de partijtop bekend: Nijpels erkende dat het ledenbestand van het AOV in het begin voor een deel uit oude mensen bestond die soms dachten dat ze lid van een ouderenbond waren geworden.⁸⁰ De ouderenbonden zelf merkten na de Kamerverkiezingen dat sommige van hun leden op het AOV hadden gestemd in de veronderstelling een stem uit te brengen op de voorzitter van de eigen ouderenbond.⁸¹ De gelijkenis van de naam AOV met AOW is evident, maar of deze gelijkenis het AOV electoraal voordeel heeft gebracht is niet vast te stellen.⁸²

Ten tweede zijn er mogelijke opkomst-effecten. De hoogte van de opkomst kan, bijvoorbeeld door de uiteenlopende mate van partijtrouw bij onderscheiden partij-achterbannen, van invloed zijn op de door partijen behaalde resultaten. De Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1994 kenden met 78,3%

de laagste opkomst bij parlementsverkiezingen sinds de afschaffing van de opkomstplicht. En: 'De ouderenpartijen hebben geprofiteerd van het feit dat oudere kiezers trouwer naar de stembus gaan dan jongere kiezers.'⁸³ De hogere opkomst onder ouderen hangt enerzijds samen met het onder deze groep relatief sterk levende idee dat stemmen een (morele) plicht is en kan anderzijds mede het gevolg zijn van het simpele feit dat vrij veel stemlokalen in bejaardentehuizen gehuisvest zijn, wat het voor de aldaar wonende ouderen in elk geval wel heel eenvoudig maakt hun stem uit te brengen.⁸⁴

4. Slotopmerkingen

In de verklaring van de oprichting en het succes van het AOV zijn de extern-politieke factoren van het grootste belang. Hierbij gaat het in het bijzonder om het bestaan en de politisering van de ouderenproblematiek, gecombineerd met het minder handige optreden van de gevestigde politieke partijen in dezen. Het AOV werd opgericht als reactie op aangekondigde bezuinigingen van PvdA-minister d'Ancona van WVC: haar in de zomer van 1993 aangekondigde bezuinigingsplan riep verzet op. Het leidde tot onder meer een protestbijeenkomst op het provinciehuis in Den Bosch waar Batenburg in zijn hoedanigheid van actief lid van belangenorganisaties voor ouderen aanwezig was, en bracht hem op het idee een politieke partij voor ouderen op te richten. Een prima start bij de raadsverkiezingen en het wispelturige en weinig vertrouwen wekkende optreden van 'de' gevestigde politiek gaven Batenburg en de zijnen vervolgens vleugels.

De externe factoren zorgden voor een bijzonder gunstige uitgangspositie voor het AOV, maar voor het benutten van de geboden kansen moet toch ook gekeken worden naar intern-politieke factoren. Denk aan Philips, die niet alleen enkele financiële obstakels uit de weg ruimde, maar in het prille begin zijn goede naam leende aan het initiatief van Batenburg. Batenburg en enkele andere AOV-ers van het eerste uur slaagden er tevens in om hun persoonlijke netwerken (inclusief families) te activeren.

En toch laat het ontstaan en succes van het AOV zich niet goed beschrijven als men, naast de institutionele en in- en extern-politieke factoren, geen oog heeft voor een in de literatuur min of meer verwaarloosde factor: het toeval. Deze factor - het is al gezegd: de eenmalige gebeurtenis is per definitie uitermate lastig op te nemen in een coherente theorie over de ontwikkeling van nieuwe politieke partijen - speelde in het geval van het AOV een aanwijsbaar grote rol. Enkele voorbeelden:

- In september 1993 ontmoette J. van Gijzel, verslaggever voor het *Eindhovens Dagblad*, bij de protestbijeenkomst in Den Bosch Batenburg. Van Gijzel zette op 28 september 1993 met een klein bericht onder de kop 'Eindhovenenaar (74) wil bejaardenpartij oprichten' het spel op de wagon.
- Batenburg was overtuigd van het belang van een ouderenpartij, maar

was niet op de hoogte van het feit dat al in september 1992 de ouderenpartij Politieke Unie 55+ was opgericht en zijn initiatief dus in zekere zin 'overbodig' was.

- Eindhoven bleek een goede startplaats voor het AOV, vooral ook vanwege de medewerking aan het AOV van Philips - zou de plaatselijke pers net zo positief, de aandacht even groot, het lokale resultaat even opzienbarend zijn geweest als een van de andere (en eerder!) door Batenburg benaderde kopstukken zou hebben toegehaapt?
- Nijpels was na de nodige aanvaringen in december 1993 uit haar partij (VVD) gestapt, en was als min of meer ervaren en uiterst mondige politica net op tijd voor het AOV beschikbaar.
- Het AOV had zelf als voorwaarde voor deelname aan de Kamerverkiezingen het behalen van vijf raadszetels gesteld. Er werden precies vijf zetels gehaald.
- De aankondiging van de bevestiging van de uitkeringen door het CDA verliep op een hoogst ongelukkige manier: de econoom A. Kolnaar verzorgde mede de presentatie van het programma en gaf - meer als wetenschapper dan als politicus - op de vraag of het hier ook om de AOW ging, onverbloemd een bevestigend antwoord. De voorzitter van de verkiezingsprogrammacommissie, de politiek gepokt en gemazelde oud-minister G.J.M. Braks, was bij deze bijeenkomst afwezig.

Het toeval, de aaneenschakeling van eenmalige gebeurtenissen waarvan de gevolgen niet bekend en veelal ook niet als zodanig bedoeld en (te) voorzien zijn, speelde een belangrijke rol in het ontstaan en het succes van het AOV. Voor wie een alomvattende theorie over het ontstaan en succes van nieuwe politieke partijen wil ontwikkelen, is dat een welhaast onoverkomelijk probleem. Maar wie de werkelijkheid enigszins tracht te doorgronden, kan er niet omheen. En bovendien: in de eigenaardigheden van het specifieke geval tonen zich veelal ook de aardigheden.

noten

1. Dit hoofdstuk is een bewerking van V. van Stipdonk, *Het Algemeen Ouderen Verbond. Verklaringen van het ontstaan en succes van een nieuwe partij*, doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, 1995. Met dank aan C.E. Mudde voor commentaar op een eerdere versie van dit betoog.
2. *De Telegraaf*, 6 november 1995.
3. Bij de Statenverkiezingen behaalde de combinatie van Ouderen Unie 55+ en AOV 5,2%; het resultaat van de Tweede-Kamerverkiezingen (samen 4,5%) werd dus nog overtroffen.
4. Zie bijvoorbeeld R. Andeweg en G. Irwin, 'Verwarring houdt CDA-kiezers thuis', in: *de Volkskrant*, 4 mei 1994.

5. R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 18.
6. Zie R. Harmel, 'On the study of new parties', in: *International Political Science Review*, 6 (1985), no. 4, 405-406.
7. Dit criterium is geïnspireerd door Rochon, die een partij als nieuw beschouwt als deze voor de eerste maal in een vertegenwoordigend lichaam verkozen is; wij achten het *meedoen* van essentieel belang. Zie Th.R. Rochon, 'Mobilizers and challengers: Toward a theory of new party success', in: *International Political Science Review*, 6 (1985), no. 4, 419-440.
8. Zie bijvoorbeeld Harmel, *op.cit.*, 413.
9. Zie R. Harmel and J.D. Robertson, 'Formation and succes of new parties: A cross-national analysis', in: *International Political Science Review*, 6 (1985), no. 4, 514.
10. Zie A.P.M. Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders. Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken', in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 123-148.
11. C. Hauss and D. Rayside, 'The development of new parties in Western democracies since 1945', in: L. Maisel and J. Cooper, eds., *Political Parties: Development and Decay*, Beverly Hills, 1978, 39.
12. Hauss and Rayside, *op.cit.*, p.43; Harmel and Robertson, *op.cit.*, 516.
13. J. Ackaert en L. de Winter, 'De afwezigen hebben andermaal ongelijk. De stemverzaking in Vlaanderen op 24 november 1991', in: M. Swyngedouw e.a., red., *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*, Leuven, 1993, 67-82.
14. Hauss and Rayside, *op.cit.*, 45; Harmel and Robertson, *op.cit.*, 516; K. von Beyme, *Parteien in westlichen Demokratien*, München, 1984, 38-39.
15. Zie voor dit onderscheid K. Reif and H. Schmitt, 'Nine second order national elections: A conceptual framework for the analysis of European election results', in: *European Journal of Political Research*, 8 (1980), no. 1, 3-44; K. Reif, ed., *Ten European elections: campaigns and results of the 1979/1981 first direct elections to the European parliament*, Aldershot, 1985; C. van der Eijk, 'De noodzakelijke terugtred van de nationale partijen. De electorale uitdaging', in: G. Voerman, red., *Politiek zonder partijen? Over de horizon van de partijpolitiek*, Amsterdam, 1994, 33-53.
16. C. van der Eijk en G. Schild, 'Het landelijk kompas van de provinciale kiezer. Over opkomst en partijkeuze bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van 6 maart 1991', in: C. van der Eijk e.a., red., *Verkiezingen zonder mandaat. Politieke communicatie en provinciale verkiezingen*, Den Haag, 1992, 100.
17. Zie Hauss and Rayside, *op.cit.*, 47-48; Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders', 125, 139.
18. Aldus met name J.-M. Le Pen; zie F. Elbers en M. Fennema, *Racistische partijen in West-Europa. Tussen nationale traditie en Europese samen-*

- werking, Leiden, 1993, 49; R. van den Brink, *De internationale van de haat. Extreem-rechts in West-Europa*, Amsterdam, 1994, 55.
19. Zie onder meer M.P. Wattenberg, *The Rise of Candidate-Centered Politics. Presidential Elections of the 1980s*, Cambridge, 1991.
20. Zie bijvoorbeeld A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radicalisme onder de boeren*, Meppel, 1969.
21. Hauss and Rayside, *op.cit.*, 50.
22. Zo is ten aanzien van extreem-rechtse partijen opgemerkt dat zij hun toekomst niet in eigen hand hebben: 'Het zijn partijen die hun heil te verwachten hebben van het falen van de anderen.' Zie: P. Stouthuysen, *Extreem-rechts in na-oorlogs Europa*, Brussel, 1993, 176. Zie ook Berrington, *op.cit.*, 458; en A.P.M. Lucardie, 'Politici in de periferie. Een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politiek systeem', in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen, 1990, 126-143.
23. Hauss and Rayside, *op.cit.*, 51; Von Beyme, *op.cit.*, 39; zie ook Lucardie, 'Politici in de periferie', 136.
24. Hauss and Rayside, *op.cit.*, 52.
25. M.H. Leijenaar en H. van de Velde, 'Belangenbehartiging door vrouwen: vrouwenpartijen', in: *Acta Politica*, 24 (1989), no. 1, 26.
26. Hauss and Rayside, *op.cit.*, 52.
27. Von Beyme, *op.cit.*, 39.
28. Lucardie, 'Politici in de periferie', 136.
29. *Ibidem*, 132.
30. Een andere complicerende factor is dat men voor sommige gegevens (ledentallen, financiële middelen) van de partij zelf afhankelijk is en er redenen kunnen zijn voor die partij om gegevens te presenteren die op gespannen voet met de werkelijkheid en waarheid staan.
31. Zie Lucardie, 'Politici in de periferie', 136 voor 1989; en Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders', 137-138 voor 1994. De gevonden verbanden hebben betrekking op randpartijen, maar een meerderheid van die randpartijen is tevens nieuw, zodat met enige voorzichtigheid gezegd kan worden dat de bevindingen voor het succes van nieuwe politieke partijen evenzeer relevant zijn.
32. Interview van Van Stipdonk met M.C. Batenburg, 4 juli 1995.
33. *De Volkskrant*, 5 mei 1994; *Algemeen Dagblad*, 10 juni 1995.
34. G. de Vries, *Nederland verandert. Sociale problemen in de jaren tachtig en negentig*, Amsterdam, 1992, 39.
35. Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Ouderen voor ouderen. Demografische ontwikkelingen en beleid 1993*, Den Haag, 1992.
36. Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en cultureel rapport 1994*, Rijswijk, 1994, 173.
37. J.M. Timmermans, *Rapportage ouderen 1993*, Rijswijk, 1993, 11 en 98.
38. WRR, *op.cit.*; G. Tielen, 'Beleid van belang', in: *Senior*, 39 (1993), 7/8, 21.

39. G. Tielen, 'Beleid van belang', in: *Senior*, 40 (1994), no. 2, 25.
40. J.M. Timmermans, *op.cit.*, 16.
41. C. Petersen, 'Inkomen en vermogen van ouderen', in: *Liberaal Reveil*, 38 (1994), no. 5, 192.
42. M. Metze, *De stranding*, Nijmegen, 1995, 218.
43. Zie J.A. Weggemans, 'De overheid en ouderen', in: *Liberaal Reveil*, 38 (1994), no. 5, 181.
44. De Vries, *op.cit.*, 40.
45. Zie Timmermans, *op.cit.*
46. G. Tielen, 'Beleid van belang', in: *Senior*, 39 (1993), no. 9, 22.
47. In deze actieweek is dus de eigenlijke kiem van het AOV te vinden. Tijdens die week werd op het provinciehuis te Den Bosch op 27 september 1993 een bijeenkomst gehouden waarbij Batenburg, die een functie bekleedde in enkele belangenorganisaties voor ouderen, aanwezig was. Hier sprak hij de wens uit een politieke partij voor ouderen op te richten, de Algemene Bejaardenpartij. Dit idee werd opgepikt door het *Eindhovens Dagblad*.
48. Aldus het *NRC-Handelsblad*, 30 september 1993.
49. In de woorden van d'Ancona: 'Een week lang ben ik voor rotte vis uitgescholden. Aan het eind van die week was er een bijeenkomst van de PvdA in Eindhoven. Ik zat in de zaal en ter plekke trok Kok de bezuinigingsmaatregel in.' Zie: P. Rehwinkel en J. Nekkers, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet-Lubbers/Kok*, Amsterdam, 1994, 195.
50. Geciteerd in *de Volkskrant*, 14 april 1994.
51. Dit is geen keihard gegeven, maar is met de grootst mogelijke mate van waarschijnlijkheid het geval. In het codeboek van het NKO zijn de ouderenpartijen niet apart opgenomen als antwoord-alternatief; waar bij vijf andere voorgelegde problemen de verwijzingen naar de categorie 'andere partij' tot ongeveer 1% beperkt blijven, schiet dit percentage bij het probleem van het waarborgen van een goede oudedagsvoorziening omhoog naar 22%. Het is uitermate waarschijnlijk dat het bij de 'andere partij' gaat om een der ouderenpartijen. Zie H. Anker en E.V. Oppenhuis, *Dutch Parliamentary Election Study 1994*. Amsterdam, 1995, 140-148; en K. Aarts, 'Nationale politieke problemen, partijcompetentie en stemgedrag', in: Van Holsteyn en Niemöller, red., *op.cit.*, 183.
52. Dit laatste effect moet, althans met betrekking tot het AOV en bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1994, wellicht worden gerelativeerd. In het NKO behaalden de ouderenpartijen namelijk 4,1% onder de stemmers, en zei van de niet-stemmers 4,3% op deze partijen te hebben gestemd als men toch een stem had uitgebracht; zie Anker en Oppenhuis, *op.cit.*, 134, 140. Gezien de kleine aantallen respondenten die het betreft (en het feit dat in het NKO geen onderscheid is aangebracht tussen AOV en Unie 55+) moet de basis van deze conclusie echter enigszins wankel worden geacht.
53. Het AOV kreeg als gevolg van het behaalde resultaat deze borgsom terug, maar mocht van Philips 10.000 gulden houden.

54. Interview van Van Stipdonk met J. Leemans, vice-secretaris van het AOV, 19 januari 1995.
55. Bij deze resultaten gaat het in beide gevallen om de stemmen van AOV en Unie 55+ samen. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen was men een lijstverbinding aangegaan om een eventuele restzetel niet verloren te laten gaan. De ironie wilde dat deze ook inderdaad werd behaald en werd bezet door de zich als kamerlid eigennuttig opstellende en oktober 1994 als AOV-lid geroyeerde Th.J.M. Hendriks. Achteraf betreunde lijsttrekker Nijpels om deze reden de lijstverbinding dan ook. Interview van Van Stipdonk met J. Nijpels, 25 januari 1995.
56. Interview van Van Stipdonk met mevr. M. Lindhout, voorzitter van de PvdA-gemeenteraadsfractie in Eindhoven, 19 september 1994.
57. Er zijn overigens uitzonderingen op deze regel. Zo riep Kok in de aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen kiezers op om toch vooral niet op een ouderenpartij te stemmen: 'Want dan vervreemdt U van Uw kinderen en Uw kleinkinderen,' zie: *Eindhovens Dagblad*, 7 mei 1994.
58. Zie K. Niemöller, 'Binding met partijen', in: Van Holsteyn en Niemöller, *op.cit.*, 142-156.
59. Zie J.J.A. Thomassen, 'Party-identification as a cross-national concept: Its meaning in the Netherlands', in: I. Budge, I. Crewe and D. Farlie, eds., *Party Identification and Beyond. Representations of Voting and Party Competition*, Londen, 1976, 63-79. Zie ook C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral Change in the Netherlands. Empirical Results and Methods of Measurement*, Amsterdam, 1983, 307-347; en B. Niemöller en C. van der Eijk, 'Partij en kiezer. Herwaardering van een relatie', in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen, 1990, 144-162.
60. R. Andeweg, 'Afscheid van de verzuiling?', in: Van Holsteyn en Niemöller, *op.cit.*, 111-125.
61. Eigen onderzoek van Van Stipdonk maakt aannemelijk dat het AOV het bij de raadsverkiezingen in Eindhoven goed deed onder oudere, voormalige CDA- en PvdA-kiezers. De AOV-aanhang bij de Tweede-Kamerverkiezingen zou voor ruim een kwart bestaan uit voormalige CDA-kiezers en voor bijna een kwart uit voormalige PvdA-kiezers. Zie hiervoor ook Andeweg en Irwin, *op.cit.*
62. Andeweg en Irwin, *op.cit.*
63. Zie P. Dekker en P. Ester, *Social and Political Attitudes in Dutch Society*, Rijswijk, 1993, 87.
64. Anker en Oppenhuis, *op.cit.*, 64.
65. Zie voor een zinvolle beschouwing over het begrip charisma bijvoorbeeld R. van Dooren, *Messengers from the Promised Land. An Interactive Theory of Political Charisma*, Leiden, 1994.
66. Batenburg zelf meende overigens het eerste: 'Ik denk dat ik charisma heb'; geciteerd in *de Volkskrant*, 19 april 1995.

67. Aldus is de stellige indruk gebaseerd op de diverse interviews die Van Stipdonk met deze direct betrokkenen heeft gevoerd.
68. Batenburg was voorzitter van de Regionale Organisatie voor Bewonerscommissies Bejaardenoorden (ROBB) en zat hij in het provinciaal orgaan van de landelijke organisatie LOBB; J. van Leeuwen, die als eerste het initiatief van Batenburg steunde en partijsecretaris werd, was actief in een plaatselijke afdeling van de Katholieke Ouderenbond; H. Hendriks was secretaris van de Federatie van Philipsverenigingen voor gepensioneerden; Th. de Ouden zat lange tijd in het bestuur van een Kamer van Koophandel en was jarenlang raadslid; Nijpels had eveneens ervaring opgedaan als raadslid.
69. Zie S.L. Fischer, *The Minor Parties of the Federal Republic of Germany. Toward a comparative theory of minor parties*, Den Haag, 1974, 158.
70. *Trouw*, 19 april 1994.
71. Het AOV heeft overigens wel een jongerenafdeling gekregen, maar deze afdeling leidt een min of meer sluimerend bestaan.
72. Interview van Van Stipdonk met Nijpels, 25 januari 1995.
73. Andeweg en Irwin, *op.cit.*
74. Het AOV kon geen overzicht van de ontwikkeling in het ledenbestand verschaffen.
75. Zie *Trouw*, 5 mei 1994.
76. Zie hiervoor Lucardie, 'Binnenkomers en buitenstaanders', 138.
77. *Ibidem*.
78. Het gaat hier om het succes bij de kamerverkiezingen. Dat de (positief getoonzette) berichtgeving in het *Eindhovens Dagblad* in het bijzonder voor de oprichting van het AOV van belang is geweest, lijkt onomstreden.
79. Interview van Van Stipdonk met Batenburg, 4 juli 1995.
80. Ongepubliceerd interview van A.P.M. Lucardie met Nijpels, 1 november 1994; DNPP.
81. Zie *de Volkskrant*, 29 oktober 1994, en *NRC-Handelsblad*, 9 juli 1994.
82. En niet toevallig - aldus oprichter Batenburg in een interview met Van Stipdonk, 4 juli 1995.
83. I. Smeets, 'Opkomst bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer', in: Van Holsteyn en Niemöller, *op.cit.*, 66.
84. In dit kader is het van belang te weten, dat het AOV van deze gekende lokatie van de electorale doelgroep gebruik maakte. Gedurende de campagne werd menig bejaardentehuis bezocht.

HETZELFDE MAAR TOCH VERSCHILLEND

De verkiezingskaart van Nederland na de 'aardverschuiving'

V. Mamadouh, N.P. Passchier en H. van der Wusten

1. Inleiding

De drie verkiezingen van 1994 en het provinciale nakomertje van 1995 stelden de kiezers in Nederland in kort tijdsbestek in de gelegenheid om hun stem te laten horen voor alle politiek vertegenwoordigende lichamen. De stemgerechtigde bevolking is natuurlijk voor de lokale verkiezingen enigszins anders omschreven en ook treedt er van dag tot dag wat verandering op in de samenstelling van de bevolking, maar in grote trekken gaat het toch om vier in de tijd zeer aan elkaar gerelateerde gebeurtenissen. De wereld rond de verkiezingen bevindt zich ruwweg in dezelfde staat. De geringe veranderingen in het electoraat en in de zaken die het van mening kunnen doen veranderen, mogen een in hoofdzaak gelijke uitslag doen verwachten. Deze gelijk-vormigheid wordt door het nationale partijsysteem en door de evenredigheidsregels in het kiesrecht nog verder in de hand gewerkt.

Twee bronnen van verschil in de uitslagen tussen zo dicht bij elkaar gelegen verkiezingen zijn gelegen in de inzet van de diverse verkiezingen, en de volgorde waarin ze plaats vinden. Verkiezingen hebben betrekking op uiteenlopende politieke arena's en sommige verkiezingen worden als serieuzer gezien dan andere (verkiezingen van de eerste orde, tweede orde, etc.). Orde en volgorde zijn van invloed op de uitslagen zoals de politicoloog Van der Eijk ook voor deze reeks verkiezingen aan de hand van uitslagen voor SP en CD aannemelijk heeft gemaakt.¹ Niettemin gaat het hierbij in het geheel van de verkiezingsuitslag om wijziging in het stemgedrag van kleine groepen. Er is in het algemeen gesproken alle reden om een hoge mate van overeenstemming in de uitslag van in de tijd dicht bijeen gelegen verkiezingen te verwachten.

Niet zo mooi geconcentreerd als de verkiezingen in 1994 en 1995, maar toch nog herkenbaar als verkiezingsperiode, was er ook in de jaren 1989-1991 sprake van een reeks verkiezingen voor alle vertegenwoordigende lichamen. Op grond van hun wat wijdere spatiëring in de tijd liggen wat geringere onderlinge overeenkomsten in de uitslagen in de rede.

Men kan zich ook afvragen hoe de uitslag van verkiezing tot verkiezing per type verkiezing varieert, bijvoorbeeld tussen twee op elkaar volgende Tweede-Kamerverkiezingen. Er is alle aanleiding om hier een geringe

stabiliteit te verwachten. Veel onderzoekers menen dat de oude aanhechtingen van de politieke voorkeur aan klasse en religie via de daarbij behorende traditionele organisaties zijn verdwenen. Het electoraat zou zich op grond van alle mogelijke overwegingen, waarbij gepercipieerde materiële belangenbehartiging en culturele oriëntaties om de voorrang strijden met de stemming van het moment, al dan niet naar de stembus begeven en zo zijn voorkeur van het moment doen blijken. Dit is ook de indruk van de verkiezingsuitslagen in de jaren 1994 en 1995, die immers grote verschuivingen in de electorale voorkeuren aan het licht hebben gebracht en daarmee voor aanzienlijke veranderingen in de krachtsverhoudingen binnen de vertegenwoordigende lichamen hebben gezorgd.

Op grond van het bovenstaande valt enerzijds voor de reeks verkiezingen van 1994-1995 een grotere onderlinge overeenstemming in de uitslagen te verwachten dan voor die van de periode 1989-1991, en anderzijds aanzienlijke verschuivingen tussen de verkiezingen per soort in de ene en de andere reeks. Kijken wij echter naar de verkiezings-uitslagen per gemeente en hun kartering, dan zien we in grote trekken het tegenover-gestelde: grote stabiliteit in het patroon per type verkiezing door de tijd heen en afnemende overeenstemming tussen de verkiezings-uitslagen binnen één aaneengesloten periode. Dit artikel is allereerst bedoeld om deze beweringen kracht bij te zetten en tegelijk te nuanceren door de presentatie van empirische data. Vervolgens bevat het enige speculatieve beschouwingen over mogelijke interpretaties. Het gaat ons er in het volgende vooral om, aandacht te vragen voor een verschijnsel dat in het op steekproeven gebaseerde verkiezings-onderzoek verloren dreigt te gaan: de merkwaardige duurzaamheid van het geografisch patroon van voorkeuren bij een gelijktijdige toename van de verschuiving van de voorkeuren van individuen in de tijd, en een aanzienlijke, misschien wel toenemende differentiatie van individuele voorkeuren tussen typen verkiezingen per tijdvak. De aandacht gaat hier dus vooral uit naar uitslagen geaggregeerd op de daarvoor onderscheiden teleenheden, met name gemeenten.

In paragraaf 2 richten wij ons op de vergelijking van de verkiezings-uitslagen van 1989 en 1994 voor de Tweede Kamer, de 'eerste orde' verkiezingen in het Nederlandse politieke stelsel. Allereerst geven we de elementen van continuïteit in het patroon van electorale voorkeuren aan; daarna volgen de binnen de doorgaande trends optredende veranderingen. Continuïteit en verandering vereisen elk hun verklaring.

In paragraaf 3 bespreken we de mate van overeenstemming in de verkiezingsreeks 1989-1991 en die van 1994-1995. Vanzelfsprekend is het daarbij van belang aan te geven welke typen verkiezingen meer en welke minder op elkaar lijken en waarom. Bovendien houdt de vraag naar de verandering in de mate van onderlinge overeenstemming ons bezig. Het is uiteraard riskant op grond van twee reeksen al te vergaande interpretaties van trendmatige veranderingen naar voren te brengen.

De data voor dit artikel zijn van tweeërlei aard. In hoofdzaak zullen we in

beide paragrafen gebruik maken van de verkiezingsuitslagen per gemeente, waarbij de 633 gemeenten van 1995 het uitgangspunt hebben gevormd. Gemeentelijke herindelingen tussen 1989 en 1995 zijn verwerkt door de uitslagen van de verkiezingen in 1989, 1990, 1991 en 1994 te bewerken tot de gemeentelijke indeling van 1995. De aanhang van de verschillende partijen werd als percentage van de kiesgerechtigden gemeten - dus niet als percentage van de geldige stemmen, omdat in dat geval veranderingen in opkomst uit beeld zouden blijven. De verkiezings-uitslagen zijn met een aantal achtergrondvariabelen in verband gebracht. We zullen van de uitkomsten daarvan gebruik maken. Van een systematische analyse van alle denkbare mogelijkheden is echter geen sprake geweest. Onze interpretatie heeft mede daarom nog een verkennend karakter.

Naast deze bestanden met twee reeksen uitslagen per partij op gemeentenniveau beschikten we over een veel langere reeks uitslagen voor een geringer aantal eenheden voor een geringer aantal politieke richtingen. Voor alle Tweede-Kamerverkiezingen sedert 1888 waren voor een eerdere gelegenheid de uitslagen verzameld voor 29 eenheden (zoveel mogelijk de voornaamste steden en het omliggende platteland, waarbij de voortschrijdende suburbanisatie uiteraard een probleem vormt) voor vier politieke richtingen (liberaal, confessioneel, socialistisch, en de groep die niet is betrokken bij het bestaande politieke systeem: de overige partijen en de niet-stemmers).² Daar zijn nu de uitslagen voor 1994 aan toegevoegd. Deze data zullen in paragraaf 2 eveneens een rol spelen.

2. Het patroon der Tweede-Kamerverkiezingen

Tabel 1. Correlaties tussen de verkiezingsuitslagen van elkaar volgende verkiezingen van hetzelfde type (1989-1995)

	Tweede Kamer 1989/1994		Gemeenteraad 1990/1994		Europees Parlement 1989/1994		Provinciale Staten 1991/1995	
	corr. coeff.	R ²	corr. coeff.	R ²	corr. coeff.	R ²	corr. coeff.	R ²
geldige stemmen	.9209	.8476	.9019	.8135	.8471	.7174	.8973	.8038
CDA	.9633	.9280	.8470	.7174	.9595	.9178	.9509	.9038
PvdA	.9628	.9268	.8287	.6868	.8952	.8004	.9554	.9128
VVD	.9436	.8904	.9052	.8193	.9608	.9231	.9193	.8438
D66	.8244	.6810	.7116	.5055	.8036	.6431	.8434	.7111
GL	.9012	.8128	.8653	.7483	.8057	.6498	.7248	.5259
SP	.8683	.7540	.8992	.8082	.8166	.6668	.8244	.6791
CD	.5918	.3491	.5735	.3289	.5659	.3190	.2529	.0643

Tabel 1 vat de continuïteit in de uitslagen van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 en 1994 in enkele correlatiecoëfficiënten samen. Deze coëfficiënten zijn zeer hoog. De grote verschuivingen in de landelijke voorkeuren zijn klaarblijkelijk in hoge mate het gevolg van uniforme voorkeursveranderingen in de verschillende delen van het land en/of uniforme wijzigingen in het relatieve vermogen van partijen om hun aanhang in de verkiezingen te mobiliseren. Tussen de voornaamste partijen bestaat op dit punt nog wel enig verschil; D66 toont de geringste duurzaamheid in de verdeling van de aanhang. Op dit punt komen we nog terug.

Voor de grote verliezers van de Kamerverkiezingen van 1994, het CDA en de PvdA, is nog wat meer in detail naar het patroon van dit verlies gekeken. Het CDA verloor ruim een derde van zijn aanhang en de PvdA een kwart. Dit blijkt in hoge mate een landelijk uniform verlies te zijn, want de samenhang tussen de uitslagen van de verkiezingen van 1989 en van 1994 is zeer groot. In beide gevallen keert in verreweg de meeste plaatsen ongeveer een gelijk deel deze partijen de rug toe. Er zijn weinig uitschieters. De samenstelling van de bevolking naar kenmerken als leeftijd en welstand heeft maar een zeer betrekkelijke verklaringskracht. De verschuiving is in hoge mate landelijk uniform, waardoor de bestaan-de geografische patronen in stand blijven.

In een veel langer tijdsperspectief bezien, passen de uitslagen van 1994 voor de voornaamste politieke stromingen in het geografisch patroon van de verkiezingen van de laatste dertig jaar. Eerder onderzoek bracht voor de geschiedenis van de Nederlandse massademocratie drie onderscheiden electorale kaarten aan het licht, die gedurende langere perioden in stand bleven: 1888-1918, 1918-1963, 1963-1986. Daartoe werden factoranalyses gedaan voor elk van de vier onderscheiden politieke stromingen op matrixen met 29 teleenheden bij alle Tweede-Kamerverkiezingen van 1888 tot en met die van 1986. De indeling der politieke stromingen gaat onvermijdelijk gepaard met lastige beslissingen. Meest relevant in dit verband is dat bij de liberale stroming in de moderne periode VVD en D66 bijeen werden genomen. De groep *outsiders* bestaat uit kiezers op andere partijen en niet-stemmers. De techniek laat overeenkomsten en verschillen tussen de uitslagen zien en verschaft daarmee een basis voor classificatie. De uitslagen van de verkiezingen van 1989 en 1994 voegen zich moeiteloos in de reeks die vanaf de jaren zestig is opgebouwd (zie tabel 2a en 2b).

De kenmerken van het patroon van de derde fase dat door deze reeks van uitslagen sedert 1967 tot uitdrukking wordt gebracht, kan als volgt worden samengevat. De aanhang van socialisten, liberalen en christen-democraten is meer dan in het verleden geconcentreerd in respectievelijk steden, suburbane gemeenten en plattelandsgebieden. De liberale politieke familie is weer opgebloeid met het op gang komen van de suburbanisatie. Omdat de verdeling van deze verschillende typen gebieden over het land niet gelijk is (meer steden en suburbanisatie in het Westen, steeds meer ook in het Zuiden en Oosten), komt dit patroon ook regionaal tot uitdrukking.

Tabel 2a. Factoranalyses 1888-1986 voor de vier politieke stromingen (Tweede-Kamerverkiezingen)³

			procent variantie		
factoranalyses		eigen waarden	factor	cum	verkiezingen met een factorlading groter dan 0.5
liberalen	F1	18.2	69.6	69.6	1888-1963
	F2	4.2	16.1	85.9	1967-1986
socialisten	F1	19.2	74.0	74.0	1918-1986
	F2	2.8	10.6	84.6	1888, 1897-1913
	F3	1.1	4.4	89.0	1891-1894
	(F4)				
confessionelen	F1	21.8	84.0	84.0	1888-1891, 1905-1967
	F2	2.0	7.6	91.6	1971-1986
	F3	1.0	1.0	3.7	1894-1901
outsiders	F1	9.5	36.7	36.7	1888-1913, 1967
	F2	7.4	28.6	65.3	1918-1963
	F3	2.1	8.0	73.3	1971-1986

Het patroon van de derde fase overdekt een ouder patroon waarvan resten nog zichtbaar zijn. Dit patroon van de tweede fase, het tijdvak der verzuiling, werd gedomineerd door de godsdienstige verscheidenheid van Nederland. In katholiek Nederland domineerde één katholieke formatie, in orthodox-christelijk Nederland bekampten de protestantse partijen elkaar en in vrijzinnig Nederland domineerden de socialisten ten koste van de liberalen. Natuurlijk waren er gemengde gebieden, maar de hoofdlijn was duidelijk.

In de derde fase is de omvang van de categorie niet-gecommitteerde kiezers aanzienlijk gegroeid. De grootste aantallen zijn te vinden in de grote steden en in de voormalige katholieke bolwerken beneden de Moerdijk (dit zijn niet noodzakelijk elkaar uitsluitende categorieën). In beide milieus bestaan tradities van afkeer en vermijding van betrokkenheid bij de gangbare politieke praktijk, die in de huidige periode extra kansen krijgen. Hier liggen extra mogelijkheden voor nog niet gevestigde partijen.

Tabel 2b. Factoranalyses 1888-1994 voor de vier politieke stromingen
(Tweede-Kamerverkiezingen)

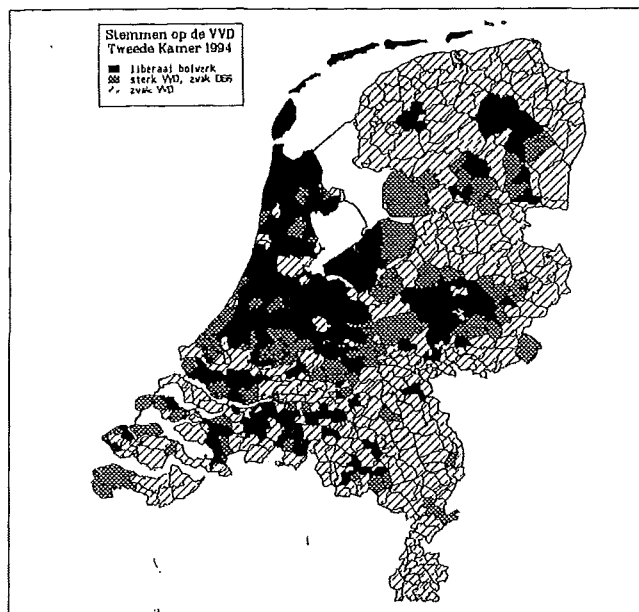
			pct variantie		
factoranalyses		eigen waarden	factor	cum	verkiezingen met een factorlading groter dan 0.5
liberalen	F1	18.8	67.3	67.3	1888-1963
	F2	5.3	19.0	86.3	1967-1994
socialisten	F1	20.5	73.3	73.3	1918-1972
	F2	2.8	10.2	83.4	1897-1913
	F3	1.4	5.1	88.6	1977-1994
	F4	1.2	4.2	92.7	1891-1894
confessione- len	F1	22.9	81.7	81.7	1909-1967
	F2	2.7	10.2	91.9	1971-1994
	F3	1.0	3.5	95.4	1891-1905
outsiders	F1	10.8	38.7	38.7	1888-1913, 1967
	F2	7.5	26.9	65.6	1918-1963
	F3	2.7	9.5	75.1	1971-1994

De verkiezingen van 1994 en 1995 vallen in een vertrouwd geografisch patroon, niettegenstaande de grote landelijke veranderingen. Toch is ten opzichte van de voorafgaande verkiezingen ook van specifiek geografische veranderingen sprake. We bekijken die voor een partij in het hart van het politieke spectrum (D66) en voor een enkele partijjes aan de rand van de parlementair-politieke arena, die opvallen door hun afwijkende stellingname dan wel hun spectaculaire entree in het parlement (SP, AOV/OU55+, CD).

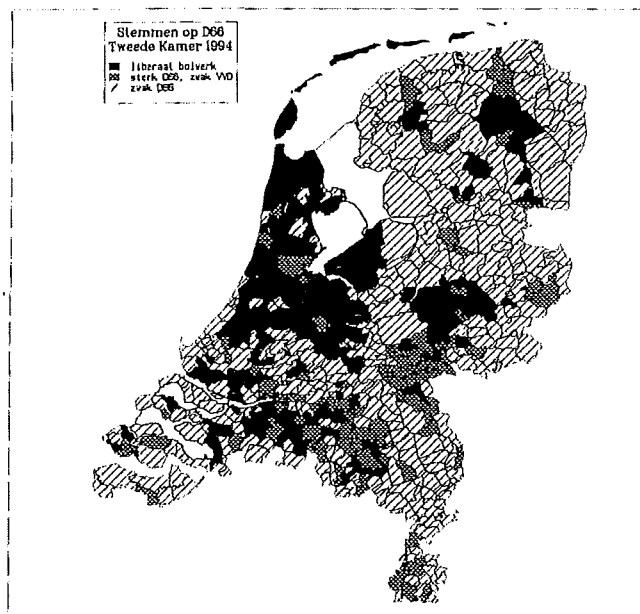
Wat de grotere partijen betreft is de positie van D66 opvallend. Allereerst is het bij deze partij bijna continu de vraag of ze tot de grote partijen behoort dan wel blijft behoren. Deze progressieve variant van de liberale formatie heeft in verhouding tot de grote partijen altijd een wat meer erratisch patroon laten zien. De grotere variatie in haar aanhang door de tijd heen gaat ook gepaard met een minder uitgesproken geografisch patroon. De betrekkelijk geringe continuïteit in het geografisch patroon van D66 lokt beschouwingen over haar 'uiteindelijke' plaats in het Nederlands politieke bestel uit.

Liberaal Nederland wordt op kaart 1 en 2 afgebeeld: tot de liberale bolwerken behoren gemeenten waar beide partijen hoog scoren. Op kaart 1 worden daarnaast de gemeenten aangegeven waar de VVD hoog scoort (maar D66 niet) en waar de VVD laag scoort; op kaart 2 wordt juist de sterkte van D66 aangegeven. De samenhang tussen de aanhang van D66 en die van de VVD is niet al te hoog (correlatiecoëfficiënt: 45%). Vergeleken met de verdeling van de

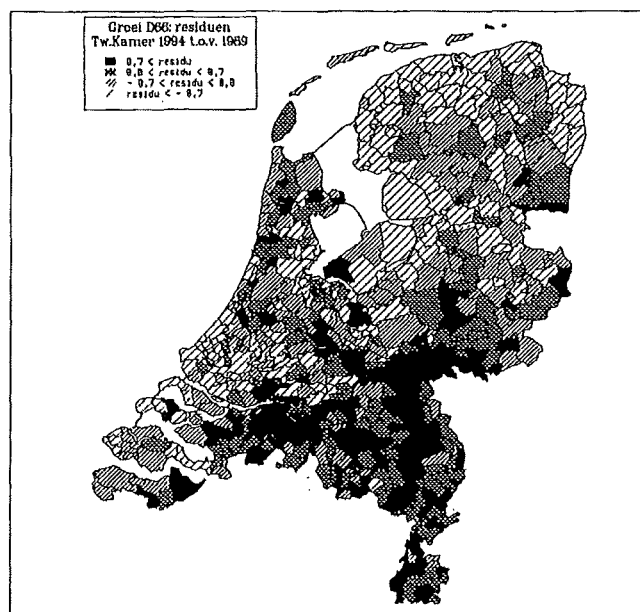
Kaart 1. Liberaal Nederland: VVD-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

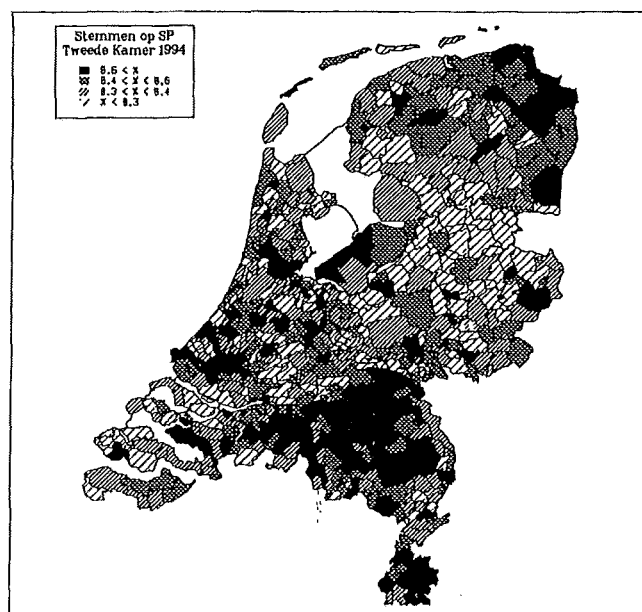
Kaart 2. Liberaal Nederland: D66-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Kaart 3. Groei van D66: residuen van een regressieanalyse, Tweede-Kamerverkiezingen 1994 en 1989

Kaart 4. Stemmen op de SP, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

aanhang van de VVD is de aanhang van D66 bij de Tweede-Kamer-verkiezingen van 1994 sterker geconcentreerd in de grote steden, in het bijzonder die met veel studenten (zoals Amsterdam en Utrecht), en in de vroeger door hetatholicisme gedomineerde streken van het land. Het ruimtelijk patroon van D66 vertoont meer overeenkomst met dat van PvdA en GroenLinks dan met dat van de VVD. De winst van D66 in de kamerverkiezingen van 1994 ten opzichte van die van 1989 komt vooral weer in voormalig katholieke streken naar voren, zoals kaart 3 laat zien. Daar zijn de residuen van de regressie van de uitslag van 1994 op die van 1989 in beeld gebracht.

De SP kwam na lang pogen in 1994 met twee zetels voor het eerst in de Tweede Kamer. Al eerder is duidelijk gemaakt dat het patroon gehecht is aan de plekken waar eerder successen in de gemeenteraadsverkiezingen werden behaald.⁴ Aan de andere kant slaagt de SP er niet in de omvang van de aanhang in die betreffende plaatsen ook bij de verkiezingen voor de Tweede-Kamerverkiezingen geheel vast te houden. Het resultaat is een wat afgevlakt patroon ten opzichte van de verkiezingen voor de gemeenteraden (de SP had immers maar in 55 gemeenten kandidaten gesteld). Wij vonden geen samenhang tussen de sterkte van de SP en diverse demografische en sociaal-economische kenmerken van de bevolking in een gemeente. De verklaring voor de geografische spreiding van de SP-aanhang ligt dus toch nog vooral in de ontwikkeling van kernen waar men voldoende aanhang heeft kunnen opbouwen om gemeenteraadszetels te kunnen bemachtigen. Afgezien van de toevalligheden die in een kleine groep van aanvankelijk gelijkgezinden met een groot fragmentatievermogen nu eenmaal onvermijdelijk zijn, is de concentratie in voormalig katholieke gebieden en in door de terugloop van traditionele industrie zwaar getroffen gemeenten (soms, maar niet altijd dezelfde plaatsen: Oss, Vlaardingen) opmerkelijk. Opvallend is ook de continuïteit van de geografische spreiding van de SP-aanhang tussen 1989 en 1994 (zie de correlatiecoëfficiënt in tabel 1), ondanks het feit dat het absoluut aantal stemmen verdrievoudigd is.

Andere nieuwkomers in de Tweede Kamer zijn het AOV en de Ouderen Unie 55+ (OU55+). De twee ouderenpartijen die in 1994 voor het eerst om de gunst van de kiezer meedongen, ging het toen opmerkelijk voor de wind. De twee waren samen goed voor 4,5% en veroverden daarmee zeven zetels (zes voor het AOV en één voor OU55+). In beide gevallen putte men moed uit successen bij de gemeenteraadsverkiezingen van enkele maanden eerder. Een korte campagne met minimale middelen was voldoende voor dit spectaculaire resultaat: het AOV boekte in Eindhoven succes en de OU55+ in Hengelo en Waddinxveen.

De ruimtelijke verdeling van de gesommeerde aanhang van beide partijen is geportretteerd in kaart 5. Deze laat zeer duidelijk opnieuw de concentratie in de voormalig katholieke gebieden beneden de Moerdijk zien. Daarnaast zijn er concentraties in de omgeving van grote steden, in het bijzonder in het geval

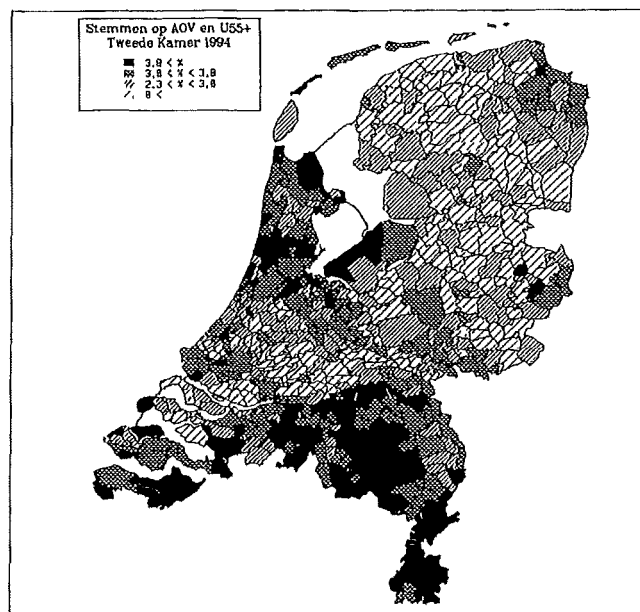
van Amsterdam. De aanhang van de ouderenpartijen vertoont geen enkele samenhang met het percentage ouderen, noch met welstand, noch met een combinatie van beide factoren. Hoezeer ook wellicht ouderen zich in de eerste plaats door beide partijen aangesproken voelden, veel belangrijker voor het geografisch patroon dat de verkiezing uiteindelijk opleverde, waren de begin-kernen van aanhang (bijvoorbeeld in Eindhoven) en de aanwezigheid van aanzienlijke groepen tegenover de bestaande grote partijen ongecommitteerde kiezers in het Zuiden en in de grootstedelijke gebieden.

Extreem-rechts heeft vanaf het begin van de jaren tachtig opnieuw, en met enige continuïteit, voet aan de grond in het Nederlandse parlement gekregen (één zetel in 1982, geen in 1986, weer één in 1989). In 1994 bereikten de CD en de CP'86 in de gemeenteraadsverkiezingen een nieuw hoogtepunt: zij wonnen 87 zetels, tegen elf in 1990. De door J.G.H. Janmaat geleide CD steeg van één naar drie zetels in de Tweede Kamer. De CD verwierf verreweg de meeste aanhang vergeleken bij politieke concurrenten als de CP'86. Het politiek personeel van extreem-rechts is echter buitengewoon slecht ingekaderd. Onmiddellijk na de overwinning bij de gemeenteraadsverkiezingen verlieten veel nieuw gekozen raads-leden de partij. De persoon van de partijleider is kennelijk bij machte om voor een korte duur een aanzienlijke kring van gelijkgezinden rond zich te verzamelen en hij is klaarblijkelijk in de huidige periode een voorwaarde om de potentiële aanhang voor extreem-rechts ook inderdaad tot stemmen te brengen.

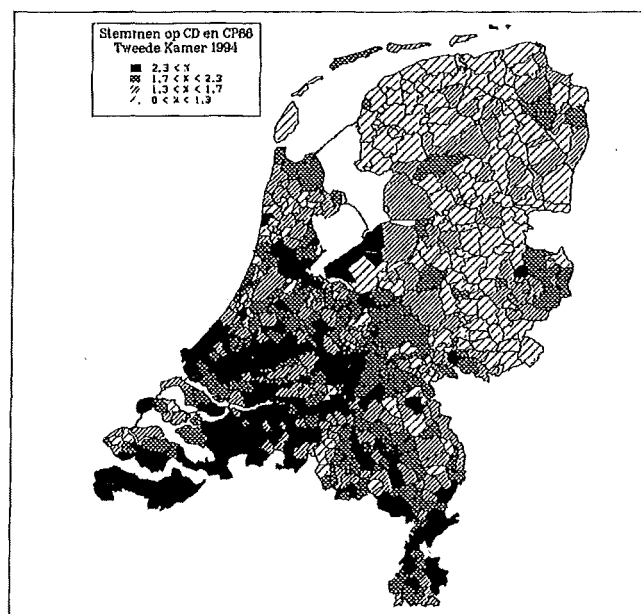
De verkiezingsaanhang van de extreem-rechts bij de Tweede-Kamer-verkiezingen van 1994 (CD en CP'86, samen goed voor 3% van de stemmen) is afgebeeld in kaart 6. De partij kan niet bogen op een erg stabiele aanhang. Er was in 1994 sprake van een sterke groei ten opzichte van de voorafgaande verkiezingen, en van een geringe mate van ruimtelijke continuïteit (vergelijk de correlatiecoëfficiënten van CD en SP in tabel 1). We keken in dit geval niet naar de residuen van de regressie van twee opeenvolgende uitslagen, maar evenals bij de nieuw opgekomen ouderenpartijen naar het patroon van 1994.

CD en CP'86 doen het goed in de grote steden en in de wat minder welgestelde forensengemeenten. De oriëntatie op werknemers in de traditionele, in het nauw gebrachte grootindustrie is klaarblijkelijk een bevorderlijke factor voor steun aan extreem-rechts. De afbrokkelende werkgelegenheid van ongeschoolden en de vanwege dat soort werk-gelegenheid aanwezige immigrantengroeperingen waarmee concurrentie om werk, woningen en voorzieningen bestaat, bieden voorwaarden voor extreem-rechtse sympathieën. In het traditioneel katholieke West-Brabant was al in de jaren zestig vanwege de uitbouw van de Rotterdamse industrie en de groeiende stroom pendelaars die in Rotterdam werkten maar in Brabant bleven wonen, een sociaal klimaat ontstaan waarin de socialisten aanzienlijke vooruitgang konden boeken. In diezelfde streken bestaat nu na de teloorgang van deze industriële werkgelegenheid, aanmerkelijke steun voor extreem-rechts. Ook kan hier de invloed van het nabije voorbeeld van het Vlaams Blok worden vermoed. De steun voor extreem-rechts in het voormalig mijngebied van Zuid-Limburg en

Kaart 5. Stemmen op AOV en OU55+, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Kaart 6. Stemmen op CD en CP'86, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Het is misschien nuttig er hier nog eens aan te herinneren dat de steun voor extreem-rechts in de periode tussen de twee wereldoorlogen in geheel andere milieus geconcentreerd was (te weten de beter gesitueerde stadswijken, suburbane gemeenten en enkele geseculariseerde platte-landsgebieden). De verzuilde blokken (ook het blok van de socialisten) schermde de in het ongerede geraakte delen van het proletariaat toen redelijk effectief van extreem-rechts af.⁵

De geografische patronen van de uitslagen van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 voegen zich zoals gezegd in het algemeen goed in de sedert de jaren zestig bestaande verhoudingen, niettegenstaande de formidabele veranderingen in de relatieve aanhang van de partijen. Het Nederlandse electoraat is bijzonder sterk genationaliseerd. Een vergelijkbare recente analyse van de verkiezingen in Italië toont het ontstaan van een nieuwe electorale kaart, elke keer als de nationale krachtsverhoudingen zich wijzigen.⁶ Daar is in Nederland in de laatste twintig jaar geen sprake van. Kiezersvoorkeuren variëren ruimtelijk als gevolg van de historische spreiding van religieuze groeperingen en de meer recente uitsortering van de bevolking in stedelijke, suburbane en plattelandsmilieus. Deze per milieu verankerde politieke voorkeuren verschuiven uniform van verkiezing tot verkiezing, afhankelijk van de ontwikkeling in de nationale politieke arena. De omvang van die verschuivingen is groter dan in het verleden, omdat de 'natuurlijke' en door organisaties vastgezette bindingen tussen partijen en bevolkings-categorieën aan kracht hebben ingeboet. Het merkwaardige is dat dit dus kennelijk met de verschillende milieus in het land niet het geval is. De onderlinge verschillen blijven wat dat betreft in grote trekken bestaan.

Binnen dit proces van geografisch stabiele verandering (toe- of afname van de landelijke sterkte, instandhouding van de ruimtelijke variatie) doen zich betrekkelijk ondergeschikte verschuivingen in ruimtelijke variatie voor. Deze bieden mogelijk uitzicht op verdergaande wijzigingen in de electorale kaart van Nederland in de toekomst, maar zekerheid op dat punt bestaat uiteraard geenszins. De analyse maakt duidelijk dat deze verschuivingen zich in de eerste plaats voordoen beneden de Moerdijk in het eertijds katholieke gebied, en daarnaast in en rond de grote steden. Het is van belang nogmaals te onderstrepen dat Noord-Brabant inmiddels sterk is verstedelijkt, waardoor beide veranderingsmilieus elkaar niet onaanzienlijk overlappen. Beneden de Moerdijk en in de grote steden lijkt voor een deel de uiteindelijke plaats van D66 binnen de liberale *niche* te liggen. Beneden de Moerdijk en in de delen van Nederland die door afkalving van traditionele industriën worden gekenmerkt, bevinden zich de groeiende bolwerken van SP en CD. Vooral beneden de Moerdijk en in suburbanisatiegebieden rond Amsterdam scoorden de bejaarden-partijen hun onverwacht grote successen.

De in het verleden door de monopoliepositie van de katholieke partijen zwak gepolitiseerde milieus van het katholieke Zuiden zijn na de secularisatie en ontkerkelijking van de jaren zestig in betrekkelijk hoge mate beschikbaar

gekomen voor politieke ondernemers. Hetzelfde geldt voor de van oudsher meer vlottende bevolking van de grote steden en de aldaar en daaromheen ook verblijf houdende bevolking, die in de jaren zeventig en tachtig in het bijzonder is getroffen door het verval van de 'ongeschoolde' werkgelegenheid in de traditionele grootschalige industrie en die tegelijk te maken heeft gekregen met een op allerlei punten concurrerende, cultureel afwijkende bevolking van nieuwe immigranten.

3. Gaat het soort verkiezing meer tellen?

De tabellen 3a en 3b laten de onderlinge correlaties voor de voornaamste partijen en voor het totaal aantal geldige stemmen tussen de verschillende typen verkiezingen binnen de serie 1994-1995 en binnen de voorafgaande serie 1989-1991 zien. Vergeleken met de coëfficiënten uit tabel 1, die de uitslagen per type verkiezing door de tijd heen aan elkaar relateerden, zijn deze getallen systematisch lager, al zijn ze beslist niet gering te noemen. Het nationale partijsysteem en de voor alle verkiezingstypen geldende evenredigheidsregels werken in de richting van gelijke resultaten voor de verschillende typen verkiezingen - nog afgezien van de onderlinge gelijkheid in de samenstelling van het electoraat en de gelijkheid in de politieke omgeving, die voor elkaar kort in de tijd opvolgende verkiezingen gelden. Andere factoren werken echter tegelijk in tegengestelde richting. In de politieke arena's op de verschillende niveaus komen toch verschillende kwesties aan de orde. De electoraten verschillen met name tussen het gemeentelijk niveau en de overige niveaus, vanwege het kiesrecht voor buitenlanders en de geheel eigen verdeling van deze bevolkingsgroep over het land. We hebben in het begin van deze beschouwing ook al gewezen op de afwijkingen in stemgedrag die zich kunnen voordoen door de volgorde en de verschillend geachte zwaarte van de diverse verkiezingen.

Zoals uit tabellen 3a en 3b blijkt, wijken met name de uitslagen van gemeenteraadsverkiezingen van de overige af. Behalve het verschil in electoraat, heeft dit te maken met het verschillende aanbod van stemmogelijkheden. De lokale lijsten spelen op het gemeentelijk niveau een rol. Het Centraal Bureau voor de Statistiek hanteert een ruime definitie van het begrip lokale lijsten, waarin alle lijsten passen die door lokale partijen of lokale coalities worden gesteund. Een deel van deze lijsten bestaat echter uit lokale coalities van nationale partijen, bijvoorbeeld van SGP, GPV en RPF (in 141 gemeenten in 1994) of van PvdA en GroenLinks (in 22 gemeenten), maar ook uit coalities van een nationale partij en een lokale organisatie. In de commentaren op de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 is de rol van de lokale lijsten uitvoerig aan de orde gesteld, omdat zij zo veel zetels hebben gewonnen.⁷

Tabel 3a: *Correlaties tussen verkiezingsuitslagen voor de verschillende typen verkiezingen 1989-1991*

	TK 1989 GR 1990	TK 1989 EP 1989	TK 1989 PS 1991	GR 1990 EP 1989	GR 1990 PS 1991	EP 1989 PS 1991
geldige stemmen	.6586	.8025	.7483	.6279	.6968	.8899
CDA	.6468	.9591	.9385	.6940	.7061	.9595
PvdA	.6747	.9525	.8922	.6752	.7712	.9591
VVD	.7228	.9613	.9651	.7553	.8035	.9638
D66	.5975	.8895	.8805	.5775	.6537	.8534
GL	.6011	.8944	.8741	.5233	.7159	.8754
SP	.8865	.9505	.8162	.8665	.9226	.8841
CD	.4928	.8457	.7649	.3618	.4814	.6860

Tabel 3b: *Correlaties tussen verkiezingsuitslagen voor de verschillende typen verkiezingen 1994-1995*

	TK 1994 GR 1994	TK 1994 EP 1994	TK 1994 PS 1995	GR 1994 EP 1994	GR 1994 PS 1995	EP 1994 PS 1995
geldige stemmen	.6277	.8358	.7548	.6722	.6616	.8971
CDA	.7298	.9450	.9428	.6969	.7365	.9461
PvdA	.6537	.8725	.9026	.6806	.7455	.9348
VVD	.7267	.9323	.9516	.7195	.7155	.9431
D66	.5134	.8217	.7947	.4748	.5764	.7852
GL	.6883	.8974	.7282	.6314	.5704	.7358
SP	.8501	.9453	.9360	.7881	.8203	.8921
CD	.2546	.7280	.7043	.2694	.2481	.6998

Vanouds zijn beneden de Moerdijk in aanzienlijk grotere mate dan elders lokale lijsten van individuele activisten, notabelen en verenigingen in de gemeenteraden vertegenwoordigd geweest. Dit was een voortzetting van de traditie waarin de katholieke partij bij de Tweede-Kamerverkiezingen nagenoeg over een monopoliepositie beschikte en het niet de moeite waard vond zich ook plaatselijk te organiseren, daarmee vrij spel latend aan het plaatselijk initiatief. Na de afbraak van de katholieke zuil hebben nationale partijen ook de lokale arena's in het Zuiden 'genationaliseerd'.⁸ Met uitzondering van D66 (dat in 1994 in 57% van de gemeenten met een lijst uitkwam) hebben de grote partijen in vrijwel alle gemeenten van het land nu een lijst.

In de jaren zeventig en tachtig werden de lokale lijsten steeds verder gemarginaliseerd. Relatief bleven ze echter in het Zuiden nog het meest zichtbaar. Vanaf 1990 is mogelijk een nieuwe trend aan de gang. In meer gemeenten werden lokale lijsten ingediend. Ze zijn nu vaak beter georganiseerd vanwege de nieuwe verplichtingen waaraan ingediende lijsten volgens de gewijzigde

kieswet moeten voldoen. In 1994 werden opnieuw in meer gemeenten lokale lijsten ingediend. Ze kregen bovendien een groter deel van de stemmen. De 'genationaliseerde' electorale competities in lokale arena's worden nu meer betwist, ondermijnd en gecompliceerd door lokale lijsten, die de aandacht opnieuw uitsluitend op de kwesties binnen die lokale arena zelf richten waardoor deze losser raken van andere. In deze lokaal-nationale wedijver zullen de vertegenwoordigers van het lokale gezichtspunt niet zelden kunnen steunen op oudere mobiliseringsmechanismen die aan de 'nationalisatiefasen' van de lokale arena's voorafgingen.

In 1994 was de aanhang voor de lokale lijsten nog zeer scheef verdeeld. De gemeenten in de twee zuidelijke provincies steunden de lokale lijsten gemiddeld met 33,4% van de stemmen tegen 11,4% in de rest van het land. In 1974 bedroegen die percentages 58,9 respectievelijk 8,3. Dit laat het verval van de regionale ongelijkheid zien, die niettemin nog aanzienlijk is. In kaart 7 is de aanhang van lokale lijsten in beeld gebracht. Wij hanteren daarbij een enge definitie en hebben alle aan nationale partijen gelieerde lijsten niet meegenomen. In het Zuiden zijn de lokale lijsten het sterkst buiten de steden. Op de Waddeneilanden is de steun voor lokale lijsten ook groot. De lokale 'stads-partijen' kregen meer publiciteit dan steun. In enkele suburbane gemeenten scoorden lokale lijsten ook grote successen, maar dit is niet onderdeel van het dominante karakter van het geografisch patroon.

Om enig inzicht in de recente veranderingen te krijgen, bekeken we allereerst de verhouding tussen de 44 gemeenten waar lokale lijsten tussen 1990 en 1994 nieuw opdoken en de veertien waar ze verdwenen. Hierin valt geen duidelijk regionaal patroon te ontdekken. Vervolgens bepaalden we voor de 414 gemeenten waar de vergelijking mogelijk was, de regressie van de uitslagen van 1994 op die van 1990. De resultaten laten zien dat met name in het Noorden de verhouding tussen positieve en negatieve residuen in het voordeel van de positieven uitvalt. Dit wil zeggen dat de sterkte van de lokale lijsten in 1994 groter is dan te verwachten valt op grond van de sterkte in 1990. In het Westen van het land is sprake van een tegengestelde ontwikkeling; het Zuiden neemt een middenpositie in. Dit onderstreept nog eens dat er vooralsnog geen sprake is van een ontwikkeling in de richting van een groter stedelijk aandeel voor de lokale lijsten. Ook de aanwezigheid van omvangrijke kiesgerechtigde migrantengroeperingen heeft nog weinig effect in deze richting laten zien.

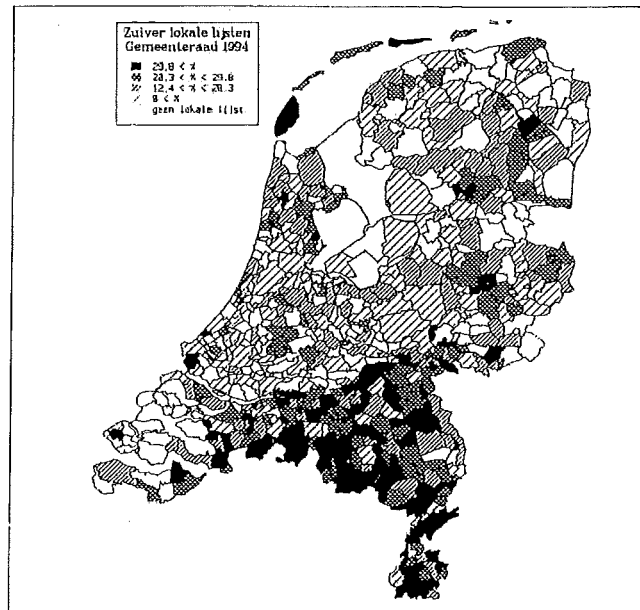
De verschillende voorwaarden voor succes in de diverse politieke arena's zijn hier en daar al even aan de orde geweest. We herinneren aan de uiteenlopende successen van de SP in haar eigen electorale bolwerken, al naar gelang de verkiezingsinzet anders is. Een ander voorbeeld heeft betrekking op D66. We zagen hoe D66 in de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 in het katholieke Zuiden aan aanhang won. In de vlak daarvoor gehouden raadsverkiezingen

had D66 echter geen kans gezien om enig succes te boeken in gemeenten met sterke lokale lijsten. Zoals reeds vermeld kwam de partij maar in de helft van de gemeenten met een eigen lijst uit. D66 heeft dus moeite om op lokaal niveau wortel te schieten en dit verklaart wellicht de geringe stabiliteit van haar landelijke aanhang.

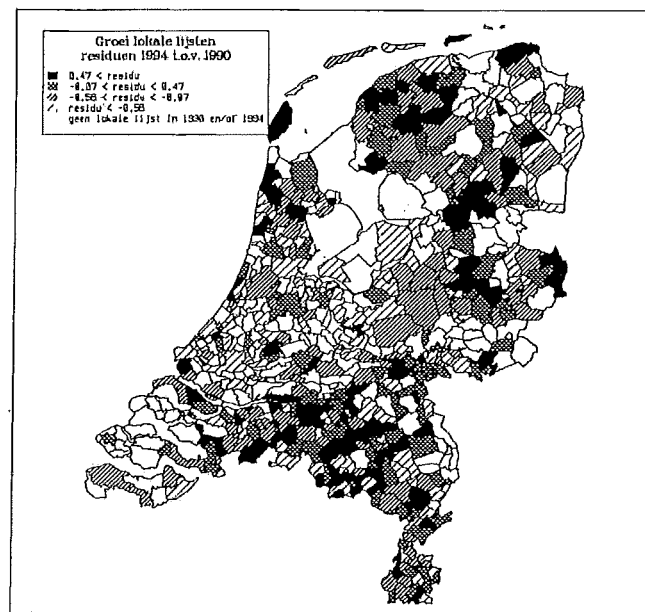
De opkomst (gemeten als het percentage geldige stemmen) toont voor de verschillende verkiezingen per tijdvak minder samenhang dan de uitslagen van de diverse grote partijen. Gemeentelijke verkiezingen wijken hier ook het meest af van de overige verkiezingen. Een opvallend punt is de hoge correlatiecoëfficiënt tussen de opkomst bij de Europese verkiezingen en die bij de overige verkiezingen van de periode 1994-1995, terwijl de opkomst voor de Europese verkiezingen zo buitengewoon laag was. Er is hier weer sprake van een uniforme wijziging. Kaart 9 toont de residuen van de Europese verkiezingen op de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994. De positieve residuen zijn duidelijk geconcentreerd in het Noorden en daarnaast in delen van de voormalige orthodox-protestantse gebieden. Dit lijkt een innerlijke gedrevenheid te suggereren om los van het directe belang van de inzet van de verkiezing, de burgerplicht te doen en naar de stembus te gaan. We zien hierin nogmaals een uitdrukking van een moralistische politieke cultuur zoals die door Elazar als een van de typen voor de Verenigde Staten is geschilderd.⁹ De stad Maastricht (en Midden-Limburg) toont eveneens een positieve uitschieter voor de Europese verkiezingen. Maar het is geen handzame aanbeveling om zoveel mogelijk Euro-onderhandelingen op zoveel mogelijk plaatsen te organiseren, teneinde de opkomst voor de verkiezingen voor het Europese Parlement te verhogen.

De tabellen 3a en 3b laten ten slotte nog kleine verlagingen in het niveau van de onderlinge correlaties tussen 1989-1991 en 1994-1995 zien, hoewel de totale periode in het tweede geval korter is. Dit kan men zien als een vingerwijzing voor een toenemend verschil tussen de uitslagen voor de verschillende politieke arena's. De specificiteit van de uitslagen voor verschillende typen verkiezingen neemt mogelijk in Nederland toe, doordat de samenbindende kracht van het nationale partijsysteem is afgenomen. De eigen karakteristieken van elke politieke arena krijgen daardoor meer kans om in de uitslag tot uitdrukking te worden gebracht.

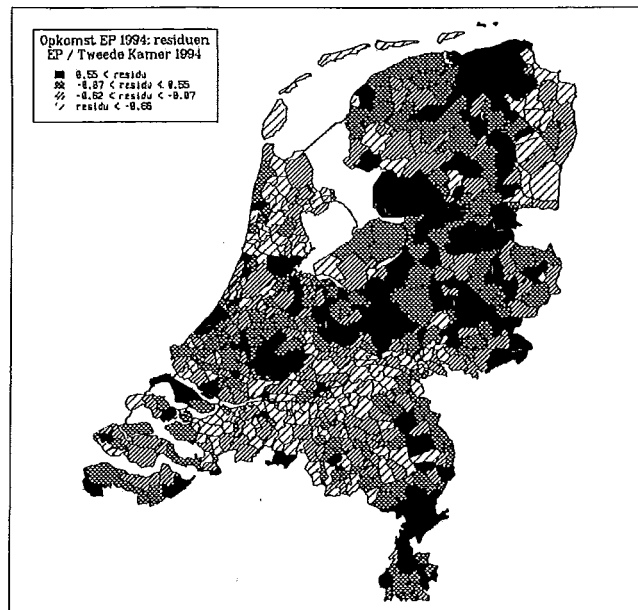
Kaart 7. Stemmen op lokale lijsten, gemeenteraadsverkiezingen 1994

Kaart 8. De groei van lokale lijsten; residuen van een regressieanalyse, gemeenteraadsverkiezingen 1994 en 1990

Kaart 9. Geldige stemmen bij Europese verkiezingen: residuen van een regressieanalyse, Europees Parlement en Tweede Kamer 1994

4. Conclusie

De onderlinge krachtsverhoudingen tussen de politieke partijen zijn aan aanzienlijke veranderingen onderhevig. De analyse van de opeenvolgende Tweede-Kamerverkiezingen - nog steeds de voornaamste competitie in het politieke bestel - laat intussen zien dat de Nederlandse verkiezingskaart die vanaf de jaren zestig vorm kreeg, nog steeds geldt. Sommige delen ervan zijn echter wat minder stabiel dan andere. Dat geldt met name voor het voormalige katholieke Zuiden en voor de grote steden en hun omgeving. Tegelijkertijd laten de diverse electorale arena's waarin verkiezingen worden uitgevochten, onderlinge verschillen in uitslagen zien die mogelijk toenemen. Voor de vier typen verkiezingen verschillen de electoraten in samenstelling, wat anders uitwerkt in de delen van het land. Bovendien reageren kiezers in de verschillende delen van het land enigermate uiteenlopend op het verkiezingsaanbod, om te beginnen al in hun neiging om bij het stembureau te verschijnen. En het aanbod is verschillend: de ongelijke spreiding van lokale lijsten is opnieuw aangehecht aan een traditioneel patroon. Dit heeft voor de onderlinge samenhang tussen de verschillende typen verkiezingen in een tijdvak zijn eigen gevolgen.

noten

- 1.. C. van der Eijk, 'Protest-, strategisch en oprecht stemmen. Observaties naar aanleiding van de verkiezingen van 1994', in: *Jaarboek 1994 Documentatie-centrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 113-122.
- 2.. N.P. Passchier and H. van der Wusten, 'The electoral geography of the Netherlands in the era of mass politics 1888-1986', in: R.J. Johnston, F.M. Shelley and P.J. Taylor, eds., *Developments in electoral geography*, New York/London, 1990, 39-59.
- 3.. Aangepast overgenomen uit Passchier en Van der Wusten, *op.cit.*
- 4.. G. Voerman, 'De "Rode Jehova's". Een geschiedenis van de Socialistische Partij', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* Groningen, 1987, 124-150; G. Voerman en W. van Schuur, 'David en Goliath? Over de SP en de PvdA', in: *Socialisme en Democratie*, 52 (1995), 2 (feb.), 86-92.
- 5.. N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'Het electoraal succes van de NSB in 1935', in: F.W. Klein en G.J. Borger, red., *De jaren dertig*, Amsterdam, 1979, 262-279.
- 6.. J. Agnew, 'Mapping politics: how contexts count in electoral geography', in: *Political Geography*, 14 (1996), 1 (te verschijnen).
- 7.. A. Korsten en J. Janssen, *Gemeenteraden kiezen*, Delft, 1995.
- 8.. M.F.J. van Tilburg, *Lokaal of nationaal? Het lokale karakter van de gemeenteraadsverkiezingen in Nederlandse gemeenten 1974-1990*, Den Haag, 1993.
- 9.. N.P. Passchier, 'De geografie van de verkiezingsdeelname in Nederland sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970', in: *Geografisch Tijdschrift*, 23 (1989), 3, 166-180.

HETZELFDE MAAR TOCH VERSCHILLEND

De verkiezingskaart van Nederland na de 'aardverschuiving'

V. Mamadouh, N.P. Passchier en H. van der Wusten

1. Inleiding

De drie verkiezingen van 1994 en het provinciale nakomertje van 1995 stelden de kiezers in Nederland in kort tijdsbestek in de gelegenheid om hun stem te laten horen voor alle politiek vertegenwoordigende lichamen. De stemgerechtigde bevolking is natuurlijk voor de lokale verkiezingen enigszins anders omschreven en ook treedt er van dag tot dag wat verandering op in de samenstelling van de bevolking, maar in grote trekken gaat het toch om vier in de tijd zeer aan elkaar gerelateerde gebeurtenissen. De wereld rond de verkiezingen bevindt zich ruwweg in dezelfde staat. De geringe veranderingen in het electoraat en in de zaken die het van mening kunnen doen veranderen, mogen een in hoofdzaak gelijke uitslag doen verwachten. Deze gelijk-vormigheid wordt door het nationale partijsysteem en door de evenredigheidsregels in het kiesrecht nog verder in de hand gewerkt.

Twee bronnen van verschil in de uitslagen tussen zo dicht bij elkaar gelegen verkiezingen zijn gelegen in de inzet van de diverse verkiezingen, en de volgorde waarin ze plaats vinden. Verkiezingen hebben betrekking op uiteenlopende politieke arena's en sommige verkiezingen worden als serieuzer gezien dan andere (verkiezingen van de eerste orde, tweede orde, etc.). Orde en volgorde zijn van invloed op de uitslagen zoals de politicoloog Van der Eijk ook voor deze reeks verkiezingen aan de hand van uitslagen voor SP en CD aannemelijk heeft gemaakt.¹ Niettemin gaat het hierbij in het geheel van de verkiezingsuitslag om wijziging in het stemgedrag van kleine groepen. Er is in het algemeen gesproken alle reden om een hoge mate van overeenstemming in de uitslag van in de tijd dicht bijeen gelegen verkiezingen te verwachten.

Niet zo mooi geconcentreerd als de verkiezingen in 1994 en 1995, maar toch nog herkenbaar als verkiezingsperiode, was er ook in de jaren 1989-1991 sprake van een reeks verkiezingen voor alle vertegenwoordigende lichamen. Op grond van hun wat wijdere spatiëring in de tijd liggen wat geringere onderlinge overeenkomsten in de uitslagen in de rede.

Men kan zich ook afvragen hoe de uitslag van verkiezing tot verkiezing per type verkiezing varieert, bijvoorbeeld tussen twee op elkaar volgende Tweede-Kamerverkiezingen. Er is alle aanleiding om hier een geringe

stabiliteit te verwachten. Veel onderzoekers menen dat de oude aanhechtingen van de politieke voorkeur aan klasse en religie via de daarbij behorende traditionele organisaties zijn verdwenen. Het electoraat zou zich op grond van alle mogelijke overwegingen, waarbij gepercipieerde materiële belangenbehartiging en culturele oriëntaties om de voorrang strijden met de stemming van het moment, al dan niet naar de stembus begeven en zo zijn voorkeur van het moment doen blijken. Dit is ook de indruk van de verkiezingsuitslagen in de jaren 1994 en 1995, die immers grote verschuivingen in de electorale voorkeuren aan het licht hebben gebracht en daarmee voor aanzienlijke veranderingen in de krachtsverhoudingen binnen de vertegenwoordigende lichamen hebben gezorgd.

Op grond van het bovenstaande valt enerzijds voor de reeks verkiezingen van 1994-1995 een grotere onderlinge overeenstemming in de uitslagen te verwachten dan voor die van de periode 1989-1991, en anderzijds aanzienlijke verschuivingen tussen de verkiezingen per soort in de ene en de andere reeks. Kijken wij echter naar de verkiezings-uitslagen per gemeente en hun kartering, dan zien we in grote trekken het tegenover-gestelde: grote stabiliteit in het patroon per type verkiezing door de tijd heen en afnemende overeenstemming tussen de verkiezings-uitslagen binnen één aaneengesloten periode. Dit artikel is allereerst bedoeld om deze beweringen kracht bij te zetten en tegelijk te nuanceren door de presentatie van empirische data. Vervolgens bevat het enige speculatieve beschouwingen over mogelijke interpretaties. Het gaat ons er in het volgende vooral om, aandacht te vragen voor een verschijnsel dat in het op steekproeven gebaseerde verkiezings-onderzoek verloren dreigt te gaan: de merkwaardige duurzaamheid van het geografisch patroon van voorkeuren bij een gelijktijdige toename van de verschuiving van de voorkeuren van individuen in de tijd, en een aanzienlijke, misschien wel toenemende differentiatie van individuele voorkeuren tussen typen verkiezingen per tijdvak. De aandacht gaat hier dus vooral uit naar uitslagen geaggregeerd op de daarvoor onderscheiden teleenheden, met name gemeenten.

In paragraaf 2 richten wij ons op de vergelijking van de verkiezings-uitslagen van 1989 en 1994 voor de Tweede Kamer, de 'eerste orde' verkiezingen in het Nederlandse politieke stelsel. Allereerst geven we de elementen van continuïteit in het patroon van electorale voorkeuren aan; daarna volgen de binnen de doorgaande trends optredende veranderingen. Continuïteit en verandering vereisen elk hun verklaring.

In paragraaf 3 bespreken we de mate van overeenstemming in de verkiezingsreeksen 1989-1991 en die van 1994-1995. Vanzelfsprekend is het daarbij van belang aan te geven welke typen verkiezingen meer en welke minder op elkaar lijken en waarom. Bovendien houdt de vraag naar de verandering in de mate van onderlinge overeenstemming ons bezig. Het is uiteraard riskant op grond van twee reeksen al te vergaande interpretaties van trendmatige veranderingen naar voren te brengen.

De data voor dit artikel zijn van tweeërlei aard. In hoofdzaak zullen we in

beide paragrafen gebruik maken van de verkiezingsuitslagen per gemeente, waarbij de 633 gemeenten van 1995 het uitgangspunt hebben gevormd. Gemeentelijke herindelingen tussen 1989 en 1995 zijn verwerkt door de uitslagen van de verkiezingen in 1989, 1990, 1991 en 1994 te bewerken tot de gemeentelijke indeling van 1995. De aanhang van de verschillende partijen werd als percentage van de kiesgerechtigden gemeten - dus niet als percentage van de geldige stemmen, omdat in dat geval veranderingen in opkomst uit beeld zouden blijven. De verkiezings-uitslagen zijn met een aantal achtergrondvariabelen in verband gebracht. We zullen van de uitkomsten daarvan gebruik maken. Van een systematische analyse van alle denkbare mogelijkheden is echter geen sprake geweest. Onze interpretatie heeft mede daarom nog een verkennend karakter.

Naast deze bestanden met twee reeksen uitslagen per partij op gemeentenniveau beschikten we over een veel langere reeks uitslagen voor een geringer aantal eenheden voor een geringer aantal politieke richtingen. Voor alle Tweede-Kamerverkiezingen sedert 1888 waren voor een eerdere gelegenheid de uitslagen verzameld voor 29 eenheden (zoveel mogelijk de voornaamste steden en het omliggende platteland, waarbij de voortschrijdende suburbanisatie uiteraard een probleem vormt) voor vier politieke richtingen (liberaal, confessioneel, socialistisch, en de groep die niet is betrokken bij het bestaande politieke systeem: de overige partijen en de niet-stemmers).² Daar zijn nu de uitslagen voor 1994 aan toegevoegd. Deze data zullen in paragraaf 2 eveneens een rol spelen.

2. Het patroon der Tweede-Kamerverkiezingen

Tabel 1. Correlaties tussen de verkiezingsuitslagen van elkaar volgende verkiezingen van hetzelfde type (1989-1995)

	Tweede Kamer 1989/1994		Gemeenteraad 1990/1994		Europees Parlement 1989/1994		Provinciale Staten 1991/1995	
	corr. coeff.	R ²	corr. coeff.	R ²	corr. coeff.	R ²	corr. coeff.	R ²
geldige stemmen	.9209	.8476	.9019	.8135	.8471	.7174	.8973	.8038
CDA	.9633	.9280	.8470	.7174	.9595	.9178	.9509	.9038
PvdA	.9628	.9268	.8287	.6868	.8952	.8004	.9554	.9128
VVD	.9436	.8904	.9052	.8193	.9608	.9231	.9193	.8438
D66	.8244	.6810	.7116	.5055	.8036	.6431	.8434	.7111
GL	.9012	.8128	.8653	.7483	.8057	.6498	.7248	.5259
SP	.8683	.7540	.8992	.8082	.8166	.6668	.8244	.6791
CD	.5918	.3491	.5735	.3289	.5659	.3190	.2529	.0643

Tabel 1 vat de continuïteit in de uitslagen van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989 en 1994 in enkele correlatiecoëfficiënten samen. Deze coëfficiënten zijn zeer hoog. De grote verschuivingen in de landelijke voorkeuren zijn klaarblijkelijk in hoge mate het gevolg van uniforme voorkeursveranderingen in de verschillende delen van het land en/of uniforme wijzigingen in het relatieve vermogen van partijen om hun aanhang in de verkiezingen te mobiliseren. Tussen de voornaamste partijen bestaat op dit punt nog wel enig verschil; D66 toont de geringste duurzaamheid in de verdeling van de aanhang. Op dit punt komen we nog terug.

Voor de grote verliezers van de Kamerverkiezingen van 1994, het CDA en de PvdA, is nog wat meer in detail naar het patroon van dit verlies gekeken. Het CDA verloor ruim een derde van zijn aanhang en de PvdA een kwart. Dit blijkt in hoge mate een landelijk uniform verlies te zijn, want de samenhang tussen de uitslagen van de verkiezingen van 1989 en van 1994 is zeer groot. In beide gevallen keert in verreweg de meeste plaatsen ongeveer een gelijk deel deze partijen de rug toe. Er zijn weinig uitschieters. De samenstelling van de bevolking naar kenmerken als leeftijd en welstand heeft maar een zeer betrekkelijke verklaringskracht. De verschuiving is in hoge mate landelijk uniform, waardoor de bestaan-de geografische patronen in stand blijven.

In een veel langer tijdsperspectief bezien, passen de uitslagen van 1994 voor de voornaamste politieke stromingen in het geografisch patroon van de verkiezingen van de laatste dertig jaar. Eerder onderzoek bracht voor de geschiedenis van de Nederlandse massademocratie drie onderscheiden electorale kaarten aan het licht, die gedurende langere perioden in stand bleven: 1888-1918, 1918-1963, 1963-1986. Daartoe werden factoranalyses gedaan voor elk van de vier onderscheiden politieke stromingen op matrixen met 29 teleenheden bij alle Tweede-Kamerverkiezingen van 1888 tot en met die van 1986. De indeling der politieke stromingen gaat onvermijdelijk gepaard met lastige beslissingen. Meest relevant in dit verband is dat bij de liberale stroming in de moderne periode VVD en D66 bijeen werden genomen. De groep *outsiders* bestaat uit kiezers op andere partijen en niet-stemmers. De techniek laat overeenkomsten en verschillen tussen de uitslagen zien en verschaft daarmee een basis voor classificatie. De uitslagen van de verkiezingen van 1989 en 1994 voegen zich moeiteloos in de reeks die vanaf de jaren zestig is opgebouwd (zie tabel 2a en 2b).

De kenmerken van het patroon van de derde fase dat door deze reeks van uitslagen sedert 1967 tot uitdrukking wordt gebracht, kan als volgt worden samengevat. De aanhang van socialisten, liberalen en christen-democraten is meer dan in het verleden geconcentreerd in respectievelijk steden, suburbane gemeenten en plattelandsgebieden. De liberale politieke familie is weer opgebloeid met het op gang komen van de suburbanisatie. Omdat de verdeling van deze verschillende typen gebieden over het land niet gelijk is (meer steden en suburbanisatie in het Westen, steeds meer ook in het Zuiden en Oosten), komt dit patroon ook regionaal tot uitdrukking.

Tabel 2a. Factoranalyses 1888-1986 voor de vier politieke stromingen (Tweede-Kamerverkiezingen)³

			procent variantie		
factoranalyses		eigen waarden	factor	cum	verkiezingen met een factorlading groter dan 0.5
liberalen	F1	18.2	69.6	69.6	1888-1963
	F2	4.2	16.1	85.9	1967-1986
socialisten	F1	19.2	74.0	74.0	1918-1986
	F2	2.8	10.6	84.6	1888, 1897-1913
	F3	1.1	4.4	89.0	1891-1894
	(F4)				
confessionellen	F1	21.8	84.0	84.0	1888-1891, 1905-1967
	F2	2.0	7.6	91.6	1971-1986
	F3	1.0	1.0	3.7	1894-1901
outsiders	F1	9.5	36.7	36.7	1888-1913, 1967
	F2	7.4	28.6	65.3	1918-1963
	F3	2.1	8.0	73.3	1971-1986

Het patroon van de derde fase overdekt een ouder patroon waarvan resten nog zichtbaar zijn. Dit patroon van de tweede fase, het tijdvak der verzuiling, werd gedomineerd door de godsdienstige verscheidenheid van Nederland. In katholiek Nederland domineerde één katholieke formatie, in orthodox-christelijk Nederland bekampten de protestantse partijen elkaar en in vrijzinnig Nederland domineerden de socialisten ten koste van de liberalen. Natuurlijk waren er gemengde gebieden, maar de hoofdlijn was duidelijk.

In de derde fase is de omvang van de categorie niet-gecommitteerde kiezers aanzienlijk gegroeid. De grootste aantallen zijn te vinden in de grote steden en in de voormalige katholieke bolwerken beneden de Moerdijk (dit zijn niet noodzakelijk elkaar uitsluitende categorieën). In beide milieus bestaan tradities van afkeer en vermijding van betrokkenheid bij de gangbare politieke praktijk, die in de huidige periode extra kansen krijgen. Hier liggen extra mogelijkheden voor nog niet gevestigde partijen.

Tabel 2b. Factoranalyses 1888-1994 voor de vier politieke stromingen
(Tweede-Kamerverkiezingen)

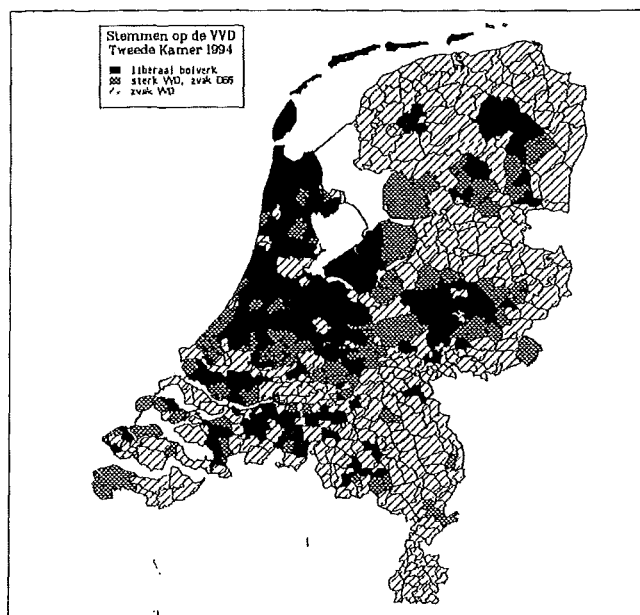
			pct variantie		
factoranalyses		eigen waar- den	factor	cum	verkiezingen met een factorlading groter dan 0.5
liberalen	F1	18.8	67.3	67.3	1888-1963
	F2	5.3	19.0	86.3	1967-1994
socialisten	F1	20.5	73.3	73.3	1918-1972
	F2	2.8	10.2	83.4	1897-1913
	F3	1.4	5.1	88.6	1977-1994
	F4	1.2	4.2	92.7	1891-1894
confessione- len	F1	22.9	81.7	81.7	1909-1967
	F2	2.7	10.2	91.9	1971-1994
	F3	1.0	3.5	95.4	1891-1905
outsiders	F1	10.8	38.7	38.7	1888-1913, 1967
	F2	7.5	26.9	65.6	1918-1963
	F3	2.7	9.5	75.1	1971-1994

De verkiezingen van 1994 en 1995 vallen in een vertrouwd geografisch patroon, niettegenstaande de grote landelijke veranderingen. Toch is ten opzichte van de voorafgaande verkiezingen ook van specifiek geografische veranderingen sprake. We bekijken die voor een partij in het hart van het politieke spectrum (D66) en voor een enkele partijjes aan de rand van de parlementair-politieke arena, die opvallen door hun afwijkende stellingname dan wel hun spectaculaire entree in het parlement (SP, AOV/OU55+, CD).

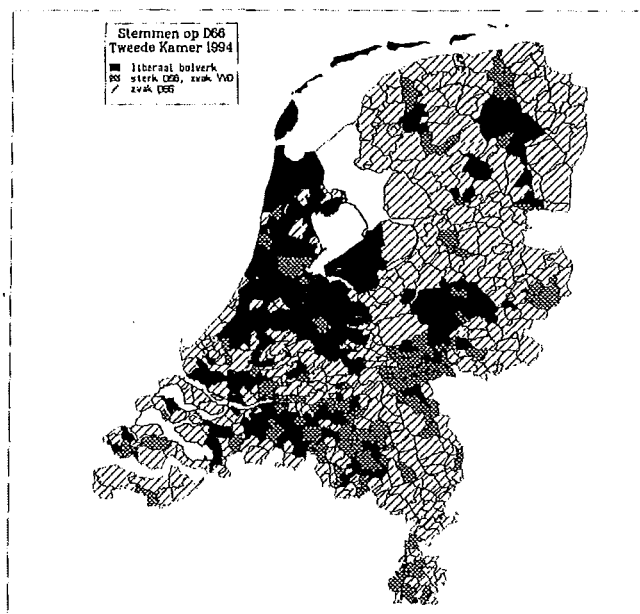
Wat de grotere partijen betreft is de positie van D66 opvallend. Allereerst is het bij deze partij bijna continu de vraag of ze tot de grote partijen behoort dan wel blijft behoren. Deze progressieve variant van de liberale formatie heeft in verhouding tot de grote partijen altijd een wat meer erratisch patroon laten zien. De grotere variatie in haar aanhang door de tijd heen gaat ook gepaard met een minder uitgesproken geografisch patroon. De betrekkelijk geringe continuïteit in het geografisch patroon van D66 lokt beschouwingen over haar 'uiteindelijke' plaats in het Nederlands politieke bestel uit.

Liberaal Nederland wordt op kaart 1 en 2 afgebeeld: tot de liberale bolwerken behoren gemeenten waar beide partijen hoog scoren. Op kaart 1 worden daarnaast de gemeenten aangegeven waar de VVD hoog scoort (maar D66 niet) en waar de VVD laag scoort; op kaart 2 wordt juist de sterkte van D66 aangegeven. De samenhang tussen de aanhang van D66 en die van de VVD is niet al te hoog (correlatiecoëfficiënt: 45%). Vergeleken met de verdeling van de

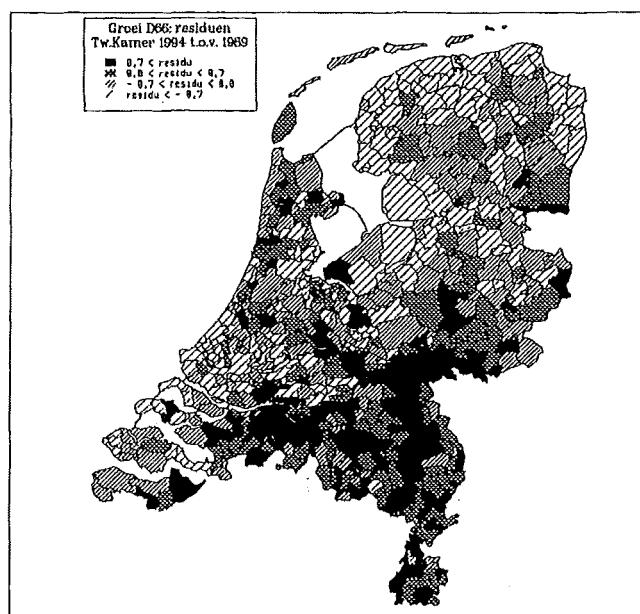
Kaart 1. Liberaal Nederland: VVD-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

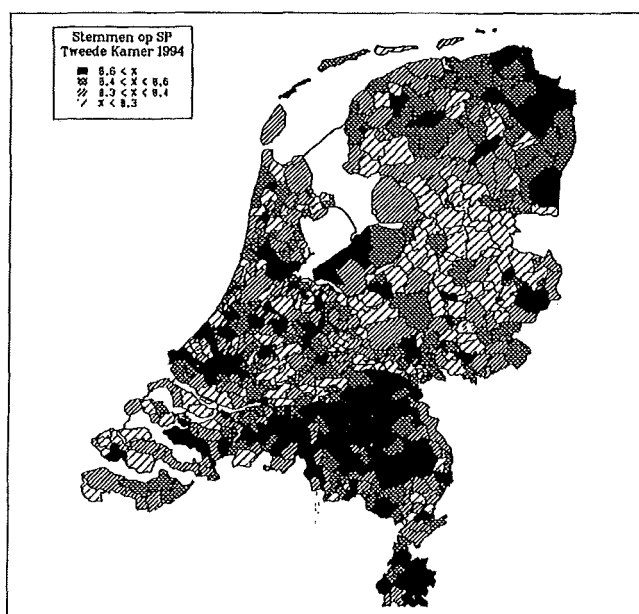
Kaart 2. Liberaal Nederland: D66-stemmen, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Kaart 3. Groei van D66: residuen van een regressieanalyse, Tweede-Kamerverkiezingen 1994 en 1989

Kaart 4. Stemmen op de SP, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

aanhang van de VVD is de aanhang van D66 bij de Tweede-Kamer-verkiezingen van 1994 sterker geconcentreerd in de grote steden, in het bijzonder die met veel studenten (zoals Amsterdam en Utrecht), en in de vroeger door het katholicisme gedomineerde streken van het land. Het ruimtelijk patroon van D66 vertoont meer overeenkomst met dat van PvdA en GroenLinks dan met dat van de VVD. De winst van D66 in de kamerverkiezingen van 1994 ten opzichte van die van 1989 komt vooral weer in voormalig katholieke streken naar voren, zoals kaart 3 laat zien. Daar zijn de residuen van de regressie van de uitslag van 1994 op die van 1989 in beeld gebracht.

De SP kwam na lang pogen in 1994 met twee zetels voor het eerst in de Tweede Kamer. Al eerder is duidelijk gemaakt dat het patroon gehecht is aan de plekken waar eerder successen in de gemeenteraadsverkiezingen werden behaald.⁴ Aan de andere kant slaagt de SP er niet in de omvang van de aanhang in die betreffende plaatsen ook bij de verkiezingen voor de Tweede-Kamerverkiezingen geheel vast te houden. Het resultaat is een wat afgevlakt patroon ten opzichte van de verkiezingen voor de gemeenteraden (de SP had immers maar in 55 gemeenten kandidaten gesteld). Wij vonden geen samenhang tussen de sterkte van de SP en diverse demografische en sociaal-economische kenmerken van de bevolking in een gemeente. De verklaring voor de geografische spreiding van de SP-aanhang ligt dus toch nog vooral in de ontwikkeling van kernen waar men voldoende aanhang heeft kunnen opbouwen om gemeenteraadszetels te kunnen bemachtigen. Afgezien van de toevalligheden die in een kleine groep van aanvankelijk gelijkgezinden met een groot fragmentatievermogen nu eenmaal onvermijdelijk zijn, is de concentratie in voormalig katholieke gebieden en in door de terugloop van traditionele industrie zwaar getroffen gemeenten (soms, maar niet altijd dezelfde plaatsen: Oss, Vlaardingen) opmerkelijk. Opvallend is ook de continuïteit van de geografische spreiding van de SP-aanhang tussen 1989 en 1994 (zie de correlatiecoëfficiënt in tabel 1), ondanks het feit dat het absoluut aantal stemmen verdrievoudigd is.

Andere nieuwkomers in de Tweede Kamer zijn het AOV en de Ouderen Unie 55+ (OU55+). De twee ouderenpartijen die in 1994 voor het eerst om de gunst van de kiezer meedongen, ging het toen opmerkelijk voor de wind. De twee waren samen goed voor 4,5% en veroverden daarmee zeven zetels (zes voor het AOV en één voor OU55+). In beide gevallen putte men moed uit successen bij de gemeenteraadsverkiezingen van enkele maanden eerder. Een korte campagne met minimale middelen was voldoende voor dit spectaculaire resultaat: het AOV boekte in Eindhoven succes en de OU55+ in Hengelo en Waddinxveen.

De ruimtelijke verdeling van de gesommeerde aanhang van beide partijen is geportretteerd in kaart 5. Deze laat zeer duidelijk opnieuw de concentratie in de voormalig katholieke gebieden beneden de Moerdijk zien. Daarnaast zijn er concentraties in de omgeving van grote steden, in het bijzonder in het geval

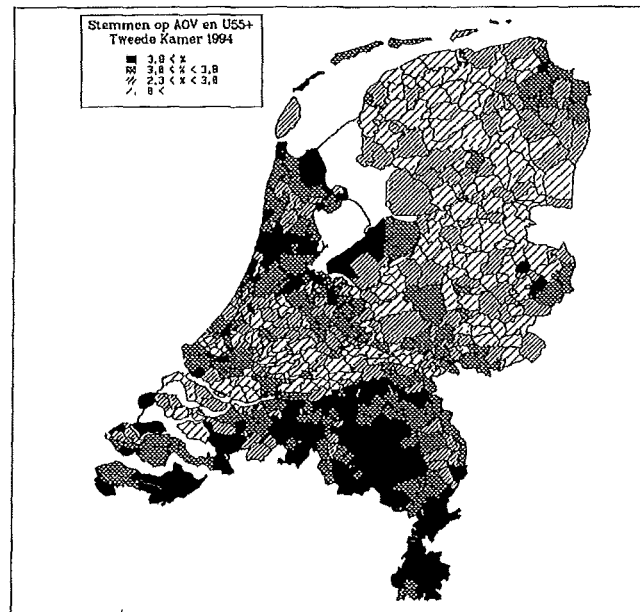
van Amsterdam. De aanhang van de ouderenpartijen vertoont geen enkele samenhang met het percentage ouderen, noch met welstand, noch met een combinatie van beide factoren. Hoezeer ook wellicht ouderen zich in de eerste plaats door beide partijen aangesproken voelden, veel belangrijker voor het geografisch patroon dat de verkiezing uiteindelijk opleverde, waren de beginnenden van aanhang (bijvoorbeeld in Eindhoven) en de aanwezigheid van aanzienlijke groepen tegenover de bestaande grote partijen ongecommitteerde kiezers in het Zuiden en in de grootstedelijke gebieden.

Extreem-rechts heeft vanaf het begin van de jaren tachtig opnieuw, en met enige continuïteit, voet aan de grond in het Nederlandse parlement gekregen (één zetel in 1982, geen in 1986, weer één in 1989). In 1994 bereikten de CD en de CP'86 in de gemeenteraadsverkiezingen een nieuw hoogtepunt: zij wonnen 87 zetels, tegen elf in 1990. De door J.G.H. Janmaat geleide CD steeg van één naar drie zetels in de Tweede Kamer. De CD verwierf verreweg de meeste aanhang vergeleken bij politieke concurrenten als de CP'86. Het politiek personeel van extreem-rechts is echter buitengewoon slecht ingekaderd. Onmiddellijk na de overwinning bij de gemeenteraadsverkiezingen verlieten veel nieuw gekozen raads-leden de partij. De persoon van de partijleider is kennelijk bij machte om voor een korte duur een aanzienlijke kring van gelijkgezinden rond zich te verzamelen en hij is klaarblijkelijk in de huidige periode een voorwaarde om de potentiële aanhang voor extreem-rechts ook inderdaad tot stemmen te brengen.

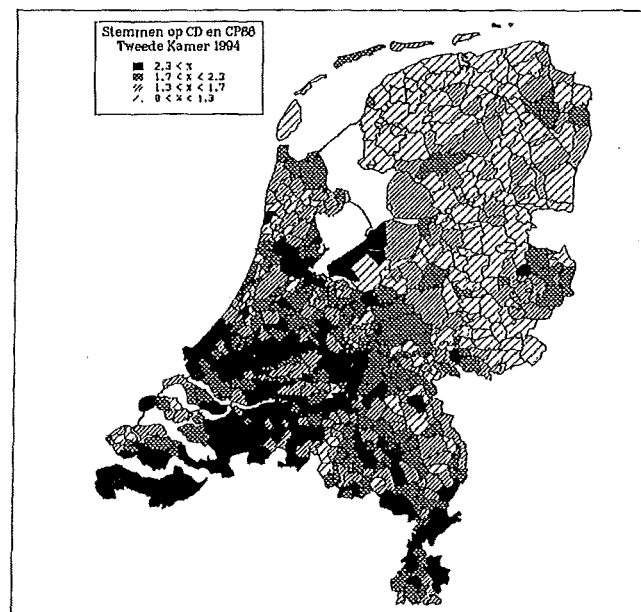
De verkiezingsaanhang van de extreem-rechts bij de Tweede-Kamer-verkiezingen van 1994 (CD en CP'86, samen goed voor 3% van de stemmen) is afgebeeld in kaart 6. De partij kan niet bogen op een erg stabiele aanhang. Er was in 1994 sprake van een sterke groei ten opzichte van de voorafgaande verkiezingen, en van een geringe mate van ruimtelijke continuïteit (vergelijk de correlatiecoëfficiënten van CD en SP in tabel 1). We keken in dit geval niet naar de residuen van de regressie van twee opeenvolgende uitslagen, maar evenals bij de nieuw opgekomen ouderenpartijen naar het patroon van 1994.

CD en CP'86 doen het goed in de grote steden en in de wat minder welgestelde forensengemeenten. De oriëntatie op werknemers in de traditionele, in het nauw gebrachte grootindustrie is klaarblijkelijk een bevorderlijke factor voor steun aan extreem-rechts. De afbrokkelende werkgelegenheid van ongeschoolden en de vanwege dat soort werk-gelegenheid aanwezige immigrantengroeperingen waarmee concurrentie om werk, woningen en voorzieningen bestaat, bieden voorwaarden voor extreem-rechtse sympathieën. In het traditioneel katholieke West-Brabant was al in de jaren zestig vanwege de uitbouw van de Rotterdamse industrie en de groeiende stroom pendelaars die in Rotterdam werkten maar in Brabant bleven wonen, een sociaal klimaat ontstaan waarin de socialisten aanzienlijke vooruitgang konden boeken. In diezelfde streken bestaat nu na de teloorgang van deze industriële werkgelegenheid, aanmerkelijke steun voor extreem-rechts. Ook kan hier de invloed van het nabije voorbeeld van het Vlaams Blok worden vermoed. De steun voor extreem-rechts in het voormalig mijngebied van Zuid-Limburg en

Kaart 5. Stemmen op AOV en OU55+, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Kaart 6. Stemmen op CD en CP'86, Tweede-Kamerverkiezingen 1994

Het is misschien nuttig er hier nog eens aan te herinneren dat de steun voor extreem-rechts in de periode tussen de twee wereldoorlogen in geheel andere milieus geconcentreerd was (te weten de beter gesitueerde stadswijken, suburbane gemeenten en enkele gesecculariseerde platte-landsgebieden). De verzuilde blokken (ook het blok van de socialisten) schermde de in het ongereede geraakte delen van het proletariaat toen redelijk effectief van extreem-rechts af.⁵

De geografische patronen van de uitslagen van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 voegen zich zoals gezegd in het algemeen goed in de sedert de jaren zestig bestaande verhoudingen, niettegenstaande de formidabele veranderingen in de relatieve aanhang van de partijen. Het Nederlandse electoraat is bijzonder sterk genationaliseerd. Een vergelijkbare recente analyse van de verkiezingen in Italië toont het ontstaan van een nieuwe electorale kaart, elke keer als de nationale krachtsverhoudingen zich wijzigen.⁶ Daar is in Nederland in de laatste twintig jaar geen sprake van. Kiesersvoorkeuren variëren ruimtelijk als gevolg van de historische spreiding van religieuze groeperingen en de meer recente uitsortering van de bevolking in stedelijke, suburbane en plattelandsmilieus. Deze per milieu verankerde politieke voorkeuren verschuiven uniform van verkiezing tot verkiezing, afhankelijk van de ontwikkeling in de nationale politieke arena. De omvang van die verschuivingen is groter dan in het verleden, omdat de 'natuurlijke' en door organisaties vastgezette bindingen tussen partijen en bevolkingscategorieën aan kracht hebben ingeboet. Het merkwaardige is dat dit dus kennelijk met de verschillende milieus in het land niet het geval is. De onderlinge verschillen blijven wat dat betreft in grote trekken bestaan.

Binnen dit proces van geografisch stabiele verandering (toe- of afname van de landelijke sterkte, instandhouding van de ruimtelijke variatie) doen zich betrekkelijk ondergeschikte verschuivingen in ruimtelijke variatie voor. Deze bieden mogelijk uitzicht op verdergaande wijzigingen in de electorale kaart van Nederland in de toekomst, maar zekerheid op dat punt bestaat uiteraard geenszins. De analyse maakt duidelijk dat deze verschuivingen zich in de eerste plaats voordoen beneden de Moerdijk in het eertijds katholieke gebied, en daarnaast in en rond de grote steden. Het is van belang nogmaals te onderstrepen dat Noord-Brabant inmiddels sterk is verstedelijkt, waardoor beide veranderingsmilieus elkaar niet onaanzienlijk overlappen. Beneden de Moerdijk en in de grote steden lijkt voor een deel de uiteindelijke plaats van D66 binnen de liberale *niche* te liggen. Beneden de Moerdijk en in de delen van Nederland die door afkalving van traditionele industriën worden gekenmerkt, bevinden zich de groeiende bolwerken van SP en CD. Vooral beneden de Moerdijk en in suburbanisatiegebieden rond Amsterdam scoorden de bejaarden-partijen hun onverwacht grote successen.

De in het verleden door de monopoliepositie van de katholieke partijen zwak gepolitiseerde milieus van het katholieke Zuiden zijn na de secularisatie en ontkerkelijking van de jaren zestig in betrekkelijk hoge mate beschikbaar

gekomen voor politieke ondernemers. Hetzelfde geldt voor de van oudsher meer vlottende bevolking van de grote steden en de aldaar en daaromheen ook verblijf houdende bevolking, die in de jaren zeventig en tachtig in het bijzonder is getroffen door het verval van de 'ongeschoolde' werkgelegenheid in de traditionele grootschalige industrie en die tegelijk te maken heeft gekregen met een op allerlei punten concurrerende, cultureel afwijkende bevolking van nieuwe immigranten.

3. Gaat het soort verkiezing meer tellen?

De tabellen 3a en 3b laten de onderlinge correlaties voor de voornaamste partijen en voor het totaal aantal geldige stemmen tussen de verschillende typen verkiezingen binnen de serie 1994-1995 en binnen de voorafgaande serie 1989-1991 zien. Vergeleken met de coëfficiënten uit tabel 1, die de uitslagen per type verkiezing door de tijd heen aan elkaar relateerden, zijn deze getallen systematisch lager, al zijn ze beslist niet gering te noemen. Het nationale partijsysteem en de voor alle verkiezingstypen geldende evenredigheidsregels werken in de richting van gelijke resultaten voor de verschillende typen verkiezingen - nog afgezien van de onderlinge gelijkheid in de samenstelling van het electoraat en de gelijkheid in de politieke omgeving, die voor elkaar kort in de tijd opvolgende verkiezingen gelden. Andere factoren werken echter tegelijk in tegengestelde richting. In de politieke arena's op de verschillende niveaus komen toch verschillende kwesties aan de orde. De electoraten verschillen met name tussen het gemeentelijk niveau en de overige niveaus, vanwege het kiesrecht voor buitenlanders en de geheel eigen verdeling van deze bevolkingsgroep over het land. We hebben in het begin van deze beschouwing ook al gewezen op de afwijkingen in stemgedrag die zich kunnen voordoen door de volgorde en de verschillend geachte zwaarte van de diverse verkiezingen.

Zoals uit tabellen 3a en 3b blijkt, wijken met name de uitslagen van gemeenteraadsverkiezingen van de overige af. Behalve het verschil in electoraat, heeft dit te maken met het verschillende aanbod van stemmogelijkheden. De lokale lijsten spelen op het gemeentelijk niveau een rol. Het Centraal Bureau voor de Statistiek hanteert een ruime definitie van het begrip lokale lijsten, waarin alle lijsten passen die door lokale partijen of lokale coalities worden gesteund. Een deel van deze lijsten bestaat echter uit lokale coalities van nationale partijen, bijvoorbeeld van SGP, GPV en RPF (in 141 gemeenten in 1994) of van PvdA en GroenLinks (in 22 gemeenten), maar ook uit coalities van een nationale partij en een lokale organisatie. In de commentaren op de uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 is de rol van de lokale lijsten uitvoerig aan de orde gesteld, omdat zij zo veel zetels hebben gewonnen.⁷

Tabel 3a: *Correlaties tussen verkiezingsuitslagen voor de verschillende typen verkiezingen 1989-1991*

	TK 1989 GR 1990	TK 1989 EP 1989	TK 1989 PS 1991	GR 1990 EP 1989	GR 1990 PS 1991	EP 1989 PS 1991
geldige stemmen	.6586	.8025	.7483	.6279	.6968	.8899
CDA	.6468	.9591	.9385	.6940	.7061	.9595
PvdA	.6747	.9525	.8922	.6752	.7712	.9591
VVD	.7228	.9613	.9651	.7553	.8035	.9638
D66	.5975	.8895	.8805	.5775	.6537	.8534
GL	.6011	.8944	.8741	.5233	.7159	.8754
SP	.8865	.9505	.8162	.8665	.9226	.8841
CD	.4928	.8457	.7649	.3618	.4814	.6860

Tabel 3b: *Correlaties tussen verkiezingsuitslagen voor de verschillende typen verkiezingen 1994-1995*

	TK 1994 GR 1994	TK 1994 EP 1994	TK 1994 PS 1995	GR 1994 EP 1994	GR 1994 PS 1995	EP 1994 PS 1995
geldige stemmen	.6277	.8358	.7548	.6722	.6616	.8971
CDA	.7298	.9450	.9428	.6969	.7365	.9461
PvdA	.6537	.8725	.9026	.6806	.7455	.9348
VVD	.7267	.9323	.9516	.7195	.7155	.9431
D66	.5134	.8217	.7947	.4748	.5764	.7852
GL	.6883	.8974	.7282	.6314	.5704	.7358
SP	.8501	.9453	.9360	.7881	.8203	.8921
CD	.2546	.7280	.7043	.2694	.2481	.6998

Vanouds zijn beneden de Moerdijk in aanzienlijk grotere mate dan elders lokale lijsten van individuele activisten, notabelen en verenigingen in de gemeenteraden vertegenwoordigd geweest. Dit was een voortzetting van de traditie waarin de katholieke partij bij de Tweede-Kamerverkiezingen nagenoeg over een monopoliepositie beschikte en het niet de moeite waard vond zich ook plaatselijk te organiseren, daarmee vrij spel latend aan het plaatselijk initiatief. Na de afbraak van de katholieke zuil hebben nationale partijen ook de lokale arena's in het Zuiden 'genationaliseerd'.⁸ Met uitzondering van D66 (dat in 1994 in 57% van de gemeenten met een lijst uitkwam) hebben de grote partijen in vrijwel alle gemeenten van het land nu een lijst.

In de jaren zeventig en tachtig werden de lokale lijsten steeds verder gemarginaliseerd. Relatief bleven ze echter in het Zuiden nog het meest zichtbaar. Vanaf 1990 is mogelijk een nieuwe trend aan de gang. In meer gemeenten werden lokale lijsten ingediend. Ze zijn nu vaak beter georganiseerd vanwege de nieuwe verplichtingen waaraan ingediende lijsten volgens de gewijzigde

kieswet moeten voldoen. In 1994 werden opnieuw in meer gemeenten lokale lijsten ingediend. Ze kregen bovendien een groter deel van de stemmen. De 'generationaliseerde' electorale competities in lokale arena's worden nu meer betwist, ondermijnd en gecompliceerd door lokale lijsten, die de aandacht op-nieuw uitsluitend op de kwesties binnen die lokale arena zelf richten waardoor deze losser raken van andere. In deze lokaal-nationale wedijver zullen de vertegenwoordigers van het lokale gezichtspunt niet zelden kunnen steunen op oudere mobiliseringsmechanismen die aan de 'nationalisatiefasen' van de lokale arena's voorafgingen.

In 1994 was de aanhang voor de lokale lijsten nog zeer scheef verdeeld. De gemeenten in de twee zuidelijke provincies steunden de lokale lijsten gemiddeld met 33,4% van de stemmen tegen 11,4% in de rest van het land. In 1974 bedroegen die percentages 58,9 respectievelijk 8,3. Dit laat het verval van de regionale ongelijkheid zien, die niettemin nog aanzienlijk is. In kaart 7 is de aanhang van lokale lijsten in beeld gebracht. Wij hanteren daarbij een enge definitie en hebben alle aan nationale partijen gelieerde lijsten niet meegenomen. In het Zuiden zijn de lokale lijsten het sterkst buiten de steden. Op de Waddeneilanden is de steun voor lokale lijsten ook groot. De lokale 'stads-partijen' kregen meer publiciteit dan steun. In enkele suburbane gemeenten scoorden lokale lijsten ook grote successen, maar dit is niet onderdeel van het dominante karakter van het geografisch patroon.

Om enig inzicht in de recente veranderingen te krijgen, bekeken we allereerst de verhouding tussen de 44 gemeenten waar lokale lijsten tussen 1990 en 1994 nieuw opdoken en de veertien waar ze verdwenen. Hierin valt geen duidelijk regionaal patroon te ontdekken. Vervolgens bepaalden we voor de 414 gemeenten waar de vergelijking mogelijk was, de regressie van de uitslagen van 1994 op die van 1990. De resultaten laten zien dat met name in het Noorden de verhouding tussen positieve en negatieve residuen in het voordeel van de positieven uitvalt. Dit wil zeggen dat de sterkte van de lokale lijsten in 1994 groter is dan te verwachten valt op grond van de sterkte in 1990. In het Westen van het land is sprake van een tegengestelde ontwikkeling; het Zuiden neemt een middenpositie in. Dit onderstreept nog eens dat er vooralsnog geen sprake is van een ontwikkeling in de richting van een groter stedelijk aandeel voor de lokale lijsten. Ook de aanwezigheid van omvangrijke kiesgerechtigde migrantengroeperingen heeft nog weinig effect in deze richting laten zien.

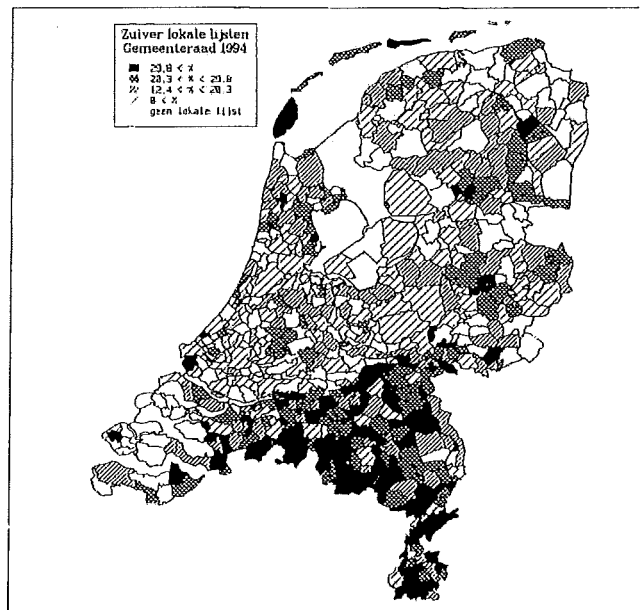
De verschillende voorwaarden voor succes in de diverse politieke arena's zijn hier en daar al even aan de orde geweest. We herinneren aan de uiteenlopende successen van de SP in haar eigen electorale bolwerken, al naar gelang de verkiezingsinzet anders is. Een ander voorbeeld heeft betrekking op D66. We zagen hoe D66 in de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 in het katholieke Zuiden aan aanhang won. In de vlak daarvoor gehouden raadsverkiezingen

had D66 echter geen kans gezien om enig succes te boeken in gemeenten met sterke lokale lijsten. Zoals reeds vermeld kwam de partij maar in de helft van de gemeenten met een eigen lijst uit. D66 heeft dus moeite om op lokaal niveau wortel te schieten en dit verklaart wellicht de geringe stabiliteit van haar landelijke aanhang.

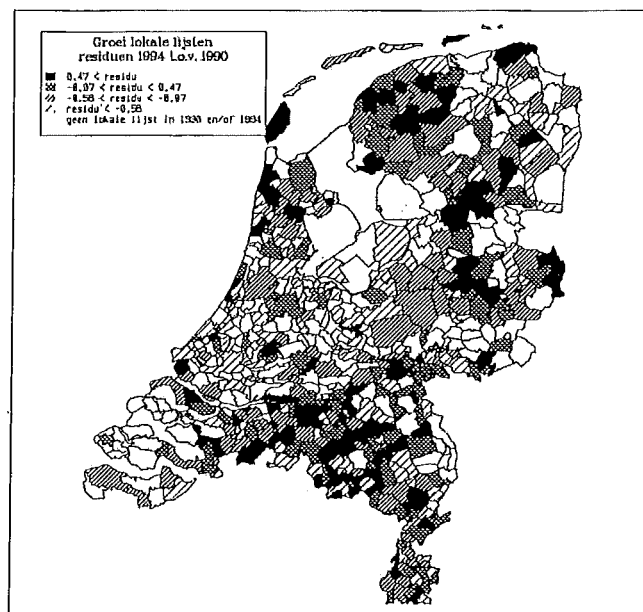
De opkomst (gemeten als het percentage geldige stemmen) toont voor de verschillende verkiezingen per tijdvak minder samenhang dan de uitslagen van de diverse grote partijen. Gemeentelijke verkiezingen wijken hier ook het meest af van de overige verkiezingen. Een opvallend punt is de hoge correlatiecoëfficiënt tussen de opkomst bij de Europese verkiezingen en die bij de overige verkiezingen van de periode 1994-1995, terwijl de opkomst voor de Europese verkiezingen zo buitengewoon laag was. Er is hier weer sprake van een uniforme wijziging. Kaart 9 toont de residuen van de Europese verkiezingen op de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994. De positieve residuen zijn duidelijk geconcentreerd in het Noorden en daarnaast in delen van de voormalige orthodox-protestantse gebieden. Dit lijkt een innerlijke gedrevenheid te suggereren om los van het directe belang van de inzet van de verkiezing, de burgerplicht te doen en naar de stembus te gaan. We zien hierin nogmaals een uitdrukking van een moralistische politieke cultuur zoals die door Elazar als een van de typen voor de Verenigde Staten is geschilderd.⁹ De stad Maastricht (en Midden-Limburg) toont eveneens een positieve uitschieter voor de Europese verkiezingen. Maar het is geen handzame aanbeveling om zoveel mogelijk Euro-onderhandelingen op zoveel mogelijk plaatsen te organiseren, teneinde de opkomst voor de verkiezingen voor het Europese Parlement te verhogen.

De tabellen 3a en 3b laten ten slotte nog kleine verlagingen in het niveau van de onderlinge correlaties tussen 1989-1991 en 1994-1995 zien, hoewel de totale periode in het tweede geval korter is. Dit kan men zien als een vingerwijzing voor een toenemend verschil tussen de uitslagen voor de verschillende politieke arena's. De specificiteit van de uitslagen voor verschillende typen verkiezingen neemt mogelijk in Nederland toe, doordat de samenbindende kracht van het nationale partijstelsel is afgenomen. De eigen karakteristieken van elke politieke arena krijgen daardoor meer kans om in de uitslag tot uitdrukking te worden gebracht.

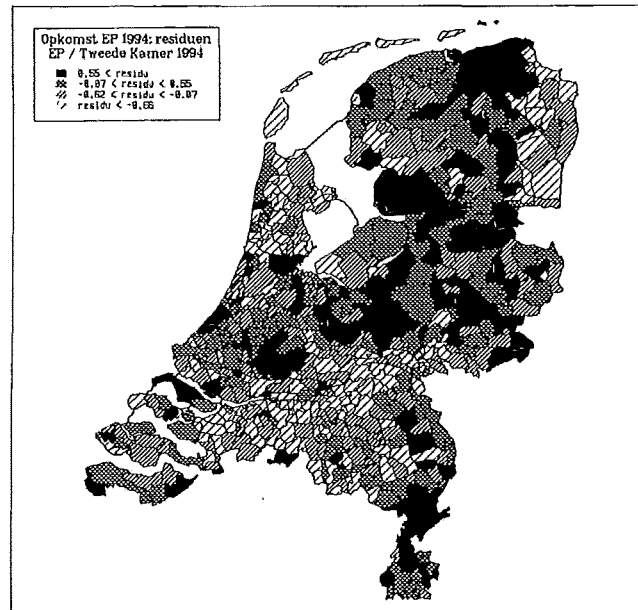
Kaart 7. Stemmen op lokale lijsten, gemeenteraadsverkiezingen 1994

Kaart 8. De groei van lokale lijsten: residuen van een regressieanalyse, gemeenteraadsverkiezingen 1994 en 1990

Kaart 9. Geldige stemmen bij Europese verkiezingen: residuen van een regressieanalyse, Europees Parlement en Tweede Kamer 1994

4. Conclusie

De onderlinge krachtsverhoudingen tussen de politieke partijen zijn aan aanzienlijke veranderingen onderhevig. De analyse van de opeenvolgende Tweede-Kamerverkiezingen - nog steeds de voornaamste competitie in het politieke bestel - laat intussen zien dat de Nederlandse verkiezingskaart die vanaf de jaren zestig vorm kreeg, nog steeds geldt. Sommige delen ervan zijn echter wat minder stabiel dan andere. Dat geldt met name voor het voormalige katholieke Zuiden en voor de grote steden en hun omgeving. Tegelijkertijd laten de diverse electorale arena's waarin verkiezingen worden uitgevochten, onderlinge verschillen in uitslagen zien die mogelijk toenemen. Voor de vier typen verkiezingen verschillen de electoraten in samenstelling, wat anders uitwerkt in de delen van het land. Bovendien reageren kiezers in de verschillende delen van het land enigermate uiteenlopend op het verkiezingsaanbod, om te beginnen al in hun neiging om bij het stembureau te verschijnen. En het aanbod is verschillend: de ongelijke spreiding van lokale lijsten is opnieuw aangehecht aan een traditioneel patroon. Dit heeft voor de onderlinge samenhang tussen de verschillende typen verkiezingen in een tijdvak zijn eigen gevolgen.

noten

- 1.. C. van der Eijk, 'Protest-, strategisch en oprecht stemmen. Observaties naar aanleiding van de verkiezingen van 1994', in: *Jaarboek 1994 Documentatie-centrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 113-122.
- 2.. N.P. Passchier and H. van der Wusten, 'The electoral geography of the Netherlands in the era of mass politics 1888-1986', in: R.J. Johnston, F.M. Shelley and P.J. Taylor, eds., *Developments in electoral geography*, New York/London, 1990, 39-59.
- 3.. Aangepast overgenomen uit Passchier en Van der Wusten, *op.cit.*
- 4.. G. Voerman, 'De "Rode Jehova's". Een geschiedenis van de Socialistische Partij', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* Groningen, 1987, 124-150; G. Voerman en W. van Schuur, 'David en Goliath? Over de SP en de PvdA', in: *Socialisme en Democratie*, 52 (1995), 2 (feb.), 86-92.
- 5.. N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'Het electoraal succes van de NSB in 1935', in: F.W. Klein en G.J. Borger, red., *De jaren dertig*, Amsterdam, 1979, 262-279.
- 6.. J. Agnew, 'Mapping politics: how contexts count in electoral geography', in: *Political Geography*, 14 (1996), 1 (te verschijnen).
- 7.. A. Korsten en J. Janssen, *Gemeenteraden kiezen*, Delft, 1995.
- 8.. M.F.J. van Tilburg, *Lokaal of nationaal? Het lokale karakter van de gemeenteraadsverkiezingen in Nederlandse gemeenten 1974-1990*, Den Haag, 1993.
- 9.. N.P. Passchier, 'De geografie van de verkiezingsdeelname in Nederland sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970', in: *Geografisch Tijdschrift*, 23 (1989), 3, 166-180.

PARTIJVERANDERING IN NEDERLAND

De teloorgang van de traditionele politieke partij?

A. Krouwel

1. Introductie

De Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1994 hebben het politieke landschap in Nederland drastisch gewijzigd. De twee grootste partijen, het CDA en de PvdA, leden historische verliezen. De christen-democraten, de dominante groepering in de Nederlandse politiek sinds 1918, verloren bijna 40% van hun kiezers en hun haast vanzelfsprekende plaats in het kabinet. De PvdA leed de zwaarste verkiezingsnederlaag sinds 1967. De traditionele politieke partijen lijken in de problemen.

Dat de traditionele politieke partijen in Nederland en elders in een 'crisis' verkeren is geen nieuw thema. Sommigen stellen zelfs dat partijen aan het 'verdwijnen' zijn. Als bewijs voor de crisis van partijen wordt meestal verwezen naar de steeds minder trouwe aanhang van politieke partijen, de toenemende electorale veranderingen, de lagere opkomstpercentages bij verkiezingen, het teruglopende ledenaantal van partijen en de geringe politieke participatie van de bevolking in het algemeen. Andere auteurs stellen dat partijen tevens hun traditionele functies aan het verliezen zijn. Deze zouden worden overgenomen door nieuwe sociale en politieke bewegingen. Tegelijkertijd wijzen andere politicologen er op, dat de traditionele politieke partijen het vermogen hebben zich ook onder veranderende omstandigheden staande te houden. Immers, in de West-europese landen domineren zij ondanks alles nog steeds de verkiezingen en kabinetsformatie. De verklaring van deze overlevingsdrang moet worden gezocht in het vermogen van de partijen om zich aan te passen aan voortdurend wijzigende omstandigheden.

De these van de politicoloog Kirchheimer over de ontwikkeling van de *catch-all* partij is zeer geschikt voor een analyse van deze aanpassingen. Kirchheimer beweert dat de op klasse of religie gebaseerde massapartij - zoals Duverger die beschreef - op ideologisch, organisatorisch en electoraal vlak een bepaalde ontwikkeling doormaken en langzaam veranderen in wat hij noemt de *catch-all* people's parties.

Pogingen om tot een eenduidige definiëring van het *catch-all* concept te komen, hebben geleid tot een nog steeds voortgaand debat. Ondanks de aanzienlijke meningsverschillen over de interpretatie van de *catch-all* these,

zal Kirchheimer's argumentatie hier kort worden samengevat.

2. Kirchheimer's *catch-all* these

Van de vooroorlogse partijen in West-Europa kan men stellen dat zij specifieke sociale of religieuze groepen vertegenwoordigden. Na de Tweede Wereldoorlog verdwijnen echter de scherpe klassentegenstellingen en confessionele scheidslijnen langzamerhand als gevolg van ongekende economische groei en de uitbreiding van de welvaartsstaat. De levensstandaard van velen wordt zozeer verhoogd, dat partijen in staat zijn te appelleren aan een brede groep kiezers, wier belangen niet veel uiteenlopen. Dit is mogelijk geworden door het ontstaan van een brede middenklasse. Partijen worden gedwongen de 'wet van de electorale markt' te aanvaarden en zich te richten op een breder deel van de bevolking dan de traditionele achterban. Hierdoor ontstaat een nieuw type partij: de *catch-all* volkspartij. De oude, sterk ideologisch geladen, doel-stelling van representatie van bepaalde sociale groepen in het politieke bestel wordt gematigd, met als oogmerk de gunst van zoveel mogelijk kiezers te winnen. Partijen concentreren zich daarom steeds meer op issues die breed worden gedragen in de samenleving, in plaats van de onderlinge tegenstellingen te benadrukken. Kirchheimer heeft dit fenomeen aangeduid met 'het verdwijnen van de oppositie'. Volgens Kirchheimer worden de politieke partijen en de staat in toenemende mate afhankelijk van elkaar. De staat legitimeert zijn acties door middel van de parlementaire partijen en de partijen worden steeds afhankelijker van de staat voor hun (financiële) middelen. De *catch-all* partij leidt dan ook tot vervaging van de democratische machtscheiding. De wetgevende, uitvoerende en ook rechterlijke macht vormen tezamen een kartel. Politieke partijen trekken zich steeds verder terug uit de samenleving. De consequentie van deze ontwikkeling is dat burgers een zeer beperkte en passieve rol hebben in de politiek. Kiezers laten hun partijkeuze steeds meer afhangen van het charisma van een lijsttrekker. Deze wordt steeds bepalender voor het electorale succes van de partij. Dit hangt samen met de veranderende functie van politieke partijen. *Catch-all* partijen integreren niet langer nieuwe groepen in de politieke samenleving en articuleren niet langer de belangen van deze groepen. In plaats daarvan is de recrutering van politieke kandidaten verreweg de belangrijkste functie van een moderne *catch-all* partij geworden.

Als belangrijkste kenmerken van de ontwikkeling van massapartij tot *catch-all* partij noemt Kirchheimer: a) een drastische reductie van het ideologische karakter van de partij; b) een versterkte positie van politieke leiders, die eerder worden beoordeeld op hun politiek-maatschappelijke betekenis dan op de mate waarin zij de specifieke doelen van de partij bevorderen; c) een minder sterke positie van gewone leden binnen de partijorganisatie; d) minder nadruk op specifieke sociale of confessionele kiezersgroepen; *catch-all* partijen trachten kiezers te winnen uit alle bevolkingsgroepen; e) meer

samenwerking met belangengroeperingen om zich van permanente electorale steun te verzekeren, gegeven de vermindering van loyaliteit van leden en kiezers. Samengevat zou men kunnen zeggen dat in Kirchheimer's optiek partijen zich aanpassen aan de sociale en economische veranderingen in hun omgeving, teneinde electoraal te overleven. Achter de oude naam gaat dus een geheel gewijzigde partij schuil. De vraag is nu in hoeverre de Nederlandse politieke partijen te kenmerken zijn als een *catch-all* partij? Dit onderzoek beperkt zich tot de belangrijkste politieke partijen in Nederland: PvdA, CDA (en zijn voorlopers KVP, CHU en ARP), VVD en D66.

3. De *catch-all* partij: definitie en operationalisatie

Om te kunnen beoordelen in hoeverre er sprake is van een *catch-all* ontwikkeling moet allereerst dit concept worden geoperationaliseerd. Voor de reconstructie van het *catch-all* concept gebruik ik de discussie die volgde op Kirchheimer's publikatie. Uit deze discussie kunnen zes elementen worden gedestilleerd waarover brede consensus bestaat dat zij de kern van het concept vormen. Deze elementen komen sterk overeen met de vijf kenmerken die Kirchheimer zelf opsomt. Zij leiden tot de volgende definitie van een *catch-all* partij: een partij die wordt gekarakteriseerd door een zwak ideologisch profiel, een breed electoraal appèl, een geringe band met haar electoraat, een sterke positie van de partijleiding ten opzichte van de partijleden, en een professionele en gecentraliseerde organisatie waarvan het personeel en kapitaal voornamelijk uit externe bronnen afkomstig zijn. Vanuit deze definitie is vervolgens een operationele definitie geconstrueerd. Om zo dicht mogelijk bij de originele betekenis van het concept te blijven is gezocht naar empirische verwijzingen in Kirchheimer's werk. Drie dimensies van partijverandering worden onderscheiden: een ideologische, een electorale en een organisationele dimensie. Hieronder komen deze aspecten elk in een afzonderlijke paragraaf aan de orde. Een overzicht van de karakteristieken van de drie dimensies van de *catch-all* partij en hun operationalisatie wordt daarbij aan het begin van elke paragraaf gegeven.

4. Ideologische veranderingen

Allereerst wordt hier nagegaan in hoeverre er op ideologisch en beleidsmatig terrein sprake is van een ontwikkeling van de Nederlandse partijen in de *catch-all* richting. Op basis van een vergelijkend onderzoek naar de inhoud van verkiezingsprogramma's van politieke partijen is het mogelijk de veranderingen te analyseren in de issues die het meest door een partij zijn benadrukt. Hiertoe zijn alle partijen op basis van hun ontstaansgeschiedenis en tradities ingedeeld in een zogenaamde 'partijfamilie'. Om de traditionele issues van een partijfamilie vast te stellen, is nagegaan welke issues het meest werden benadrukt in de jaren 1945-1960, de periode voorafgaande aan de *catch-all* ontwikkeling.

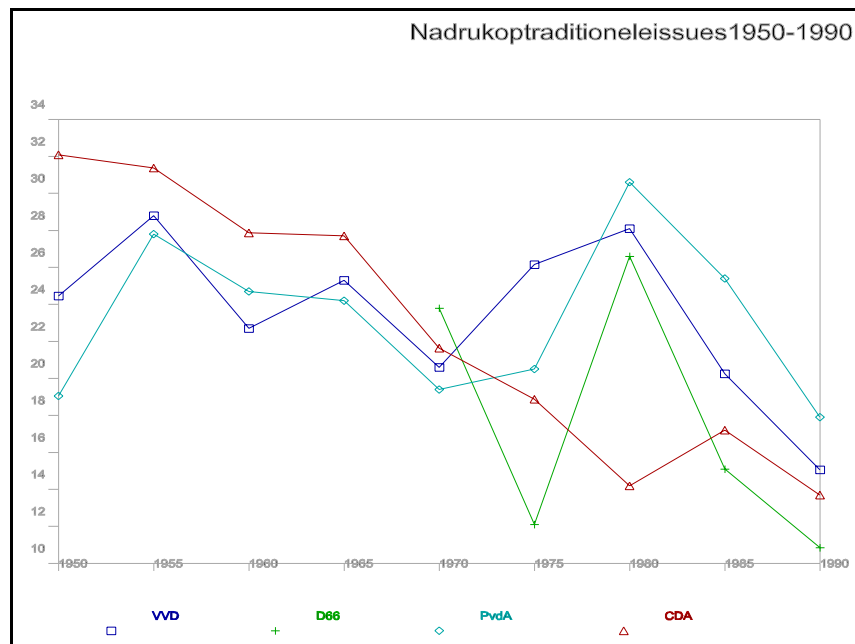
Tabel 1. De ideologische dimensie van catch-all partijen

kenmerken	operationalisatie van variabelen
Minder nadruk op traditionele issues	Wordt verkregen door een traditioneel beleidsprofiel en de afwijkingen van dit profiel vast te stellen. Het traditionele profiel is de som van de percentages van de vijf issues die het meest door de partijen van één partijfamilie worden benadrukt in de periode 1945-1960.
Minder nadruk op traditionele beleidsvoorkeuren	Wordt verkregen door per partijfamilie de traditionele ministersportefeuilles vast te stellen en de partijcontrole van ministersportefeuilles te vergelijken. Drie clusters van ministeries worden onderscheiden: economisch management, sociale zekerheid en welzijn en ten slotte orde en gezag.
Hoog coalitie-potentieel	Wordt gelijkgesteld aan de regeringsparticipatie van de partij, gemeten als het gemiddelde percentage van ministersportefeuilles dat de partij bezet.
Minder nadruk op exclusieve issues	Wordt verkregen door het beleidsprofiel van de partij te correleren met het gemiddelde 'partij-profiel'.
Centrumpositie in het politieke stelsel	Wordt gemeten als de links-rechts positie van de partij op basis van verkiezingsprogramma's. Deze score is verkregen door de som van percentages nadruk op linkse issues te verminderen met de som van nadruk op rechtse issues.

In figuur 1 zijn de percentages weergegeven van de nadruk die de Nederlandse politieke partijen in de verkiezingsprogramma's op deze 'traditionele' issues legden. De CDA-lijn geeft de posities van ARP, CHU en KVP tot 1977 weer. Uit deze figuur blijkt dat Nederlandse partijen in afnemende mate hun oorspronkelijke issues benadrukken. Bestond in de jaren vijftig nog een derde van de verkiezingsprogramma's van ARP, KVP en CHU uit positieve uitspraken over traditionele moraal, uitbreiding van de welvaartsstaat, sociale rechtvaardigheid, vrijheid en mensen-rechten en aandacht voor de landbouw, in de CDA-programma's van de jaren tachtig is dat teruggelopen tot circa 10%. In de verkiezingsprogramma's van de PvdA in de jaren zestig wordt ook steeds minder aandacht besteed aan traditionele sociaal-democratische issues als uitbreiding van de welvaartsstaat, landbouw, de situatie van arbeiders, sociale rechtvaardigheid en specifieke economische doelstellingen. Net als bij D66 en de VVD is er sprake van een zekere *revival* van traditionele doelstellingen in de late jaren zeventig, maar het volgende decennium laat weer een duidelijke achteruitgang zien. Tot 1980 bestond het VVD-verkiezingsprogramma voor ongeveer een kwart uit traditionele

liberale issues als vrij ondernemerschap, vrijheid, aandacht voor specifieke groeperingen (ouderen, jongeren en vrouwen), landbouw en de welvaartsstaat. De meest recente programma's benadrukken evenwel vaker andere issues. De verkiezingsprogramma's van D66 zijn niet erg stabiel in hun nadruk op liberale issues. Duidelijk is wel de afnemende aandacht voor deze issues sinds 1980.

Figuur 1. Nadruk op traditionele issues, 1950-1990

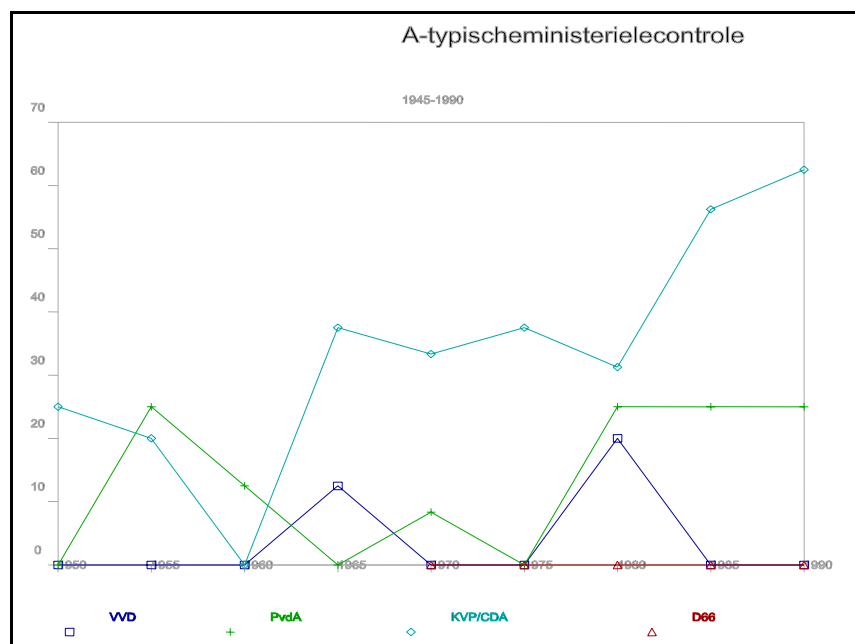

Al met al is er in de verkiezingsprogramma's van de Nederlandse politieke partijen steeds minder aandacht voor de traditioneel door hen benadrukte issues. Om vast te stellen of de partijen hun oorspronkelijke doelstellingen hebben losgelaten, is het eveneens van belang te zien welke ministersportefeuilles zij claimen wanneer zij aan coalities deelnemen. Het bezetten van een ministerie biedt een partij immers de beste mogelijkheid om het beleid in de door haar gewenste richting te beïnvloeden. Niet alle portefeuilles zijn gelijkwaardig voor een partij: partijen hebben vanuit hun historische en ideologische ontwikkeling een verschillende rangorde in beleidsdoelen en hebben overeenkomstige voorkeuren voor bepaalde portefeuilles in een kabinet.

De politicologen Budge en Keman hebben partijen ingedeeld in partijfamilies en op basis van hun traditionele achterban, ideologie, karakteristieke issues en historische herkomst, een rangorde in voorkeur voor ministeries vastgesteld. Indien partijen zich ontwikkelen in de *catch-all* richting, mag verwacht

worden dat deze specifieke voorkeuren steeds minder een rol spelen bij de portefeuillevverdeling. Wanneer we nu de portefeuillevverdeling van de naoorlogse kabinetten in Nederland vergelijken met de veronderstelde voorkeuren, dan blijkt dat deze kabinetten in steeds grotere mate worden samengesteld volgens de verwachtingen van Budge en Keman. Het percentage ministeries dat conform de theorie wordt verdeeld, ligt in de jaren veertig en vijftig altijd onder de 30%, maar loopt in de jaren zestig en zeventig op tot boven de 30%. De partijen van het eerste en tweede kabinet-Lubbers (CDA en VVD) verdelen in de jaren tachtig zelfs meer dan 40% van de ministeries volgens de theorie. Budge en Keman verklaren deze zeer consistente verdelingspatronen door de dominantie van de christen-democraten en het veelvuldig voorkomen van centrum-rechtse coalities. De confessionelen en liberalen hebben minder overeenkomstige beleidsvoorkeuren, hetgeen de verdeling van ministersposten vereenvoudigt. Verder was de VVD numeriek altijd kleiner dan de andere potentiële coalitiegenoot PvdA, waardoor de confessionelen in combinatie met de liberalen ook beter in staat waren hun preferenties te verwezenlijken.

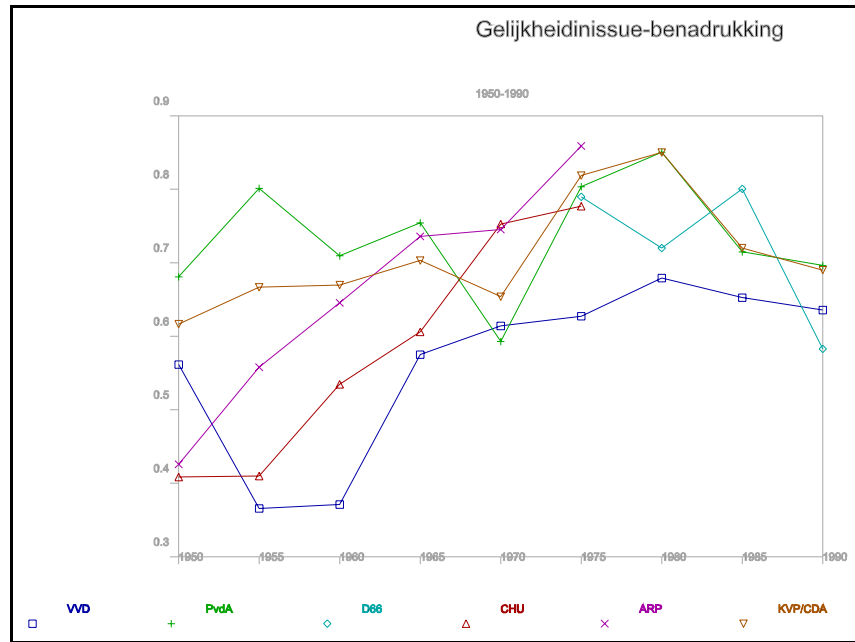
Figuur 2. Atypische ministeriële controle, 1950-1990

Deze uitkomsten geven een trend aan die tegengesteld lijkt aan een ontwikkeling naar *catch-all* partijen. Toch is er wel enige verandering te zien in de portefeuillevverdeling in Nederland. Partijen lijken meer bereid atypische ministeries te aanvaarden (zie figuur 2). De christen-democratische partijen nemen steeds vaker departementen in het cluster van het economisch

management, ministeries die vroeger vaker aan de coalitiepartners gelaten werden. De PvdA neemt bij regeringsdeelname in de jaren tachtig ook genoeg met departementen op het gebied van de 'orde en veiligheid', ministeries die voorheen niet haar voorkeur hadden. De liberale VVD blijft grotendeels trouw aan haar voorkeur voor 'orde en veiligheid' ministeries, maar heeft ook enkele malen atypische ministeries in het welzijn-cluster aanvaard.

Figuur 3. Gelijkheid in issue-benadering, 1950-1990

Naast deze ontwikkelingen bij de portefeuillevreiding kan men stellen dat politieke partijen in Nederland een grotere bereidheid tonen om samen te werken. Voorheen verklaarden partijen publiekelijk dat zij niet gezamenlijk wilden deelnemen aan een kabinet met sommige andere partijen. Zo sloot de VVD samenwerking met de PvdA uit in de jaren 1959-1972. Andersom stelde de PvdA in de periode 1967-1982 niet samen in een kabinet te willen met de liberalen. In 1971 en 1972 sloten PvdA, PPR en D66 (de 'progressieve drie') voorafgaande aan de verkiezingen samenwerking uit met andere partijen. De voorkeur van D66 is altijd uitgegaan naar een 'paarse' coalitie met PvdA en VVD, zonder het CDA.

De toegenomen bereidheid om met andere partijen samen te werken is ook terug te vinden in de verkiezingsprogramma's. Deze zijn in toenemende mate identiek in hun nadruk. In de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog waren

er grote programmatische verschillen. Met name VVD, ARP en CHU presenteerden programma's die sterk afweken van het 'gemiddelde' Nederlandse verkiezingsprogramma. PvdA en KVP daarentegen hadden verkiezingsprogramma's die sterk correleerden met het gemiddelde program. Opvallend is dat gedurende de jaren zestig - een periode waarin er, in ieder geval retorisch, sprake was van polarisatie - de partijen meer dezelfde issues gaan benadrukken. Uitzonderingen hierop vormen de VVD-verkiezingsprogramma's voor 1972 en 1982, die sterk afwijken. De issues die van de politieke agenda verdwijnen zijn met name de traditioneel sociaal-democratische en christen-democratische issues. In de jaren tachtig nemen de onderlinge verschillen weer enigszins toe (zie figuur 3).

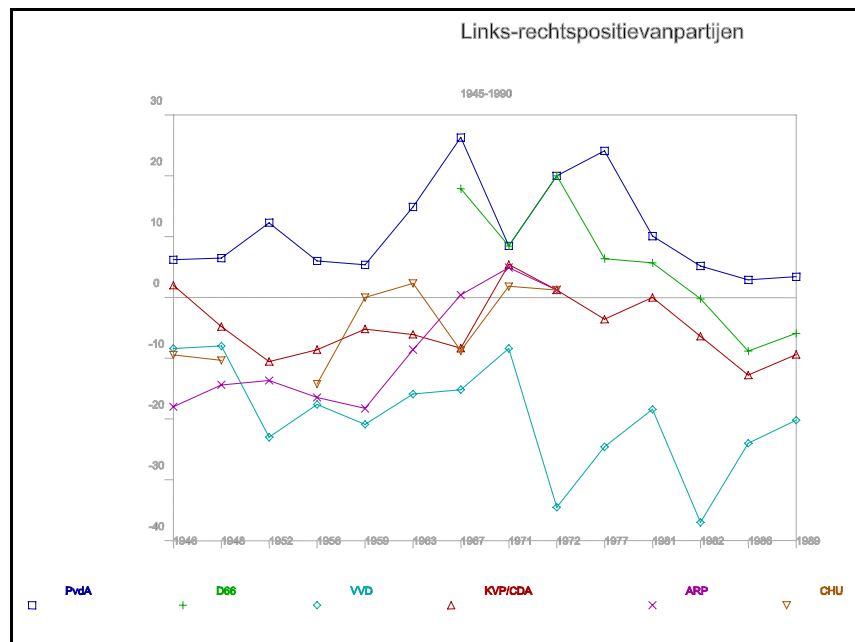
De afwijkingen van het gemiddelde verkiezingsprogramma zeggen echter niets over de posities van partijen ten opzichte van elkaar. Hiervoor is het beter hun posities op de links-rechts schaal te bestuderen. Uit deze analyse blijkt dat de PvdA in de na-oorlogse periode consequent een positie op de linkerzijde van het politieke spectrum inneemt (zie figuur 4). In de jaren vijftig, ten tijde van de 'brede basis' coalities, is dit een gematigde positie, maar in de jaren zestig en zeventig radicaliseert de PvdA. In de jaren tachtig nemen de sociaal-democraten wederom een gematigd linkse positie in. De KVP en later het CDA bevinden zich dicht bij het centrum, zij het meestal iets ter rechterzijde van het midden. Op deze wijze houden zij altijd één of meer partijen ter linker- en ter rechterzijde van zichzelf. Deze strategische positie maakte het hen tot 1994 mogelijk om te participeren in alle na-oorlogse kabinetten. De ARP nam aanvankelijk een uiterst rechtse positie in. Met name de nadruk op het 'herstel van orde en gezag' in Nederlands-Indië was verantwoordelijk voor deze positionering. Na de jaren vijftig vaart de ARP een linkse koers, om uiteindelijk aan het begin van de jaren zeventig op een positie links van het midden uit te komen. Ook de CHU schuift eind jaren vijftig op naar het politieke centrum. Van de grote partijen in Nederland neemt de VVD na 1952 consequent de meest rechtse positie in. In de jaren zeventig is de polarisatie tussen de 'rechtse' VVD en de 'linkse' PvdA duidelijk te zien in de verkiezingsprogramma's. In 1967 neem het nieuw gevormde D66 een linkse positie in, maar na het gezamenlijk programma Keerpunt '72 'verrechst' D66 in hoog tempo tot een duidelijke centrumpartij.

Samengevat kan men stellen dat alle partijen een vrij stabiele positie hebben tot het einde van de jaren zestig. Dan convergeren de partijen - met uitzondering van de VVD - naar een gematigd linkse positie. In het midden van de jaren zeventig keren de confessionelen echter weer terug naar hun oorspronkelijke centrum-rechtse positie. In de jaren tachtig is er een duidelijke trend naar het centrum van VVD, PvdA, D66 en CDA.

Wat betreft de ideologie kan de conclusie luiden dat er duidelijke bewijzen zijn dat de Nederlandse politieke partijen zich op dit gebied ontwikkelen tot *catch-all* partijen. De partijen benadrukken steeds minder hun traditionele

issues en alhoewel zij grotendeels trouw blijven aan hun voorkeuren voor bepaalde ministersportefeuilles - zijn in toenemende mate bereid met de andere partijen samen te werken. PvdA en CDA aanvaarden wel vaker voor hen atypische ministeries. Ook komen de partijen programmatisch steeds dichter bij elkaar te liggen. De oude massapartijen PvdA en CDA zijn op ideologisch terrein het meest ver in de ontwikkeling naar een *catch-all* partij.

Figuur 4. Links-rechts positie van partijen, 1945-1990

5. Electorale veranderingen

Verleggen we onze aandacht naar het electorale vlak, dan moet worden nagegaan of de Nederlandse partijen in toenemende mate kiezers aanspreken buiten hun traditionele achterban. Uit onderzoek blijkt dat het profiel van het electoraat van het CDA sterke gelijkenis vertoont met dat van alle kiezers. De CDA-kiezer is over het algemeen wel ouder, heeft een lagere opleiding, rekent zich meer tot de gewone middenklasse, woont vaker op het (verstedelijke) platteland en, de secularisatie ten spijt, heeft een sterker religieuze levenshouding dan het landelijke electoraat. De leeftijdsopbouw van de PvdA-achterban komt meer overeen met de totale bevolking. PvdA-stemmers hebben vaker een lagere opleiding en een lager inkomen, zijn veelal werkzaam bij de overheid en rekenen zichzelf vaak tot de arbeidersklasse. PvdA-stemmers wonen voor het merendeel in de verstedelijke gebieden en zijn niet-kerkelijk. De VVD-achterban wijkt het sterkst af van

het totale electoraat. VVD-kiezers zijn veelal hoger opgeleid, werkzaam in het bedrijfsleven of als zelfstandige, kortom afkomstig uit de wat hogere sociale klassen. De veelal seculiere VVD-stemmers wonen veelal in de kleine steden en forensengemeenten. Al met al wijkt de VVD-aanhang het meest af van het profiel van het gehele electoraat. PvdA en vooral CDA hebben veel kenmerken die sterk overeenkomen met die van de gehele bevolking. CDA-kiezers zijn weliswaar over het algemeen confessioneler dan gemiddeld, maar het CDA trekt in toenemende mate niet-religieuze kiezers.

Tabel 2. De electorale dimensie van catch-all partijen

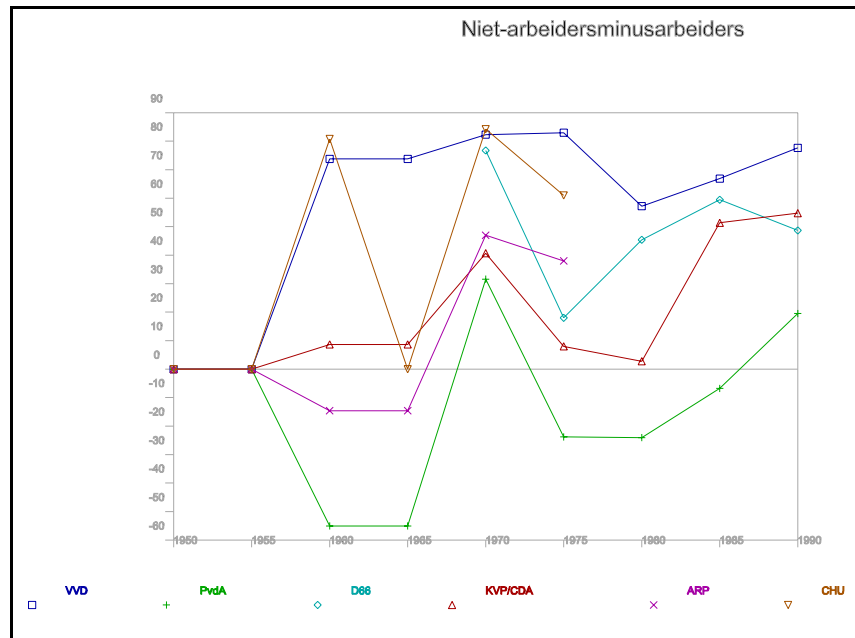
kenmerken	operationalisatie van variabelen
Sociale stratificatie van de electorale aanhang	Wordt gemeten door het percentage kiezers dat niet uit de arbeidersklasse afkomstig is, te verminderen met het percentage kiezers uit de arbeidersklasse.
Niveau van partij-identificatie	De lange-termijn predispositie om op een bepaalde partij te stemmen wordt gemeten als het percentage kiezers dat zegt zich sterk te identificeren met die partij.
Achtergrondvariabelen van parlementaire vertegenwoordigers	Wordt gemeten als het percentage van ministers met parlementaire ervaring en aan de hand van de beroepen die ministers uitoefenden voordat ze gerecruteerd werden als minister.
Invloed van belangengroeperingen op beleid	Wordt gemeten als de mate waarin belangengroepen invloed kunnen uitoefenen op het interne besluitvormingsproces.

De verschillen in het electoraal profiel van de Nederlandse politieke partijen nemen af. In figuur 5 is de verhouding weergegeven tussen kiezers uit de midden- en hogere klasse ten opzichte van de kiezers uit de arbeidersklasse. Een positieve score betekent een oververtegenwoordiging van midden- en hogere klasse; een negatieve duidt op een oververtegenwoordiging van kiezers uit de lagere sociale klassen. Uit deze figuur blijkt duidelijk dat het 'klasseverschil' tussen de politieke partijen afneemt. De VVD blijft weliswaar voornamelijk een partij van de midden- en hogere klasse, maar de andere partijen 'verburgelijken' in deze richting. De PvdA heeft aan het einde van de jaren tachtig de middenpositie waarin het aandeel arbeiders en niet-arbeiders in haar electoraat even groot zijn, overgenomen van het CDA. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat, naast het CDA, ook de PvdA in toenemende mate kan claimen een echte 'volkspartij' te zijn.

Het verlies van de traditionele achterban van politieke partijen blijkt overduidelijk uit verkiezingsonderzoek. Het aantal kiezers dat zegt een

'overtuigd aanhanger' van een partij te zijn, neemt sinds de jaren tachtig gestaag af. Het gevolg van het verlies van de loyaliteit van kiezers is een duidelijke toename in electorale verandering (electorale volatiliteit), zoals ook bij de Tweede-Kamerverkiezingen in 1994 sterk bleek.

Figuur 5. Niet-arbeiders minus arbeiders, 1950-1990

De ontwikkeling naar een *catch-all* partij komt volgens Kirchheimer ook tot uiting in een veranderende recrutering van kandidaten voor de parlementsverkiezingen. De specifieke expertise van professionals wordt belangrijker gevonden dan politieke ervaring. Verder zullen *catch-all* partijen uit een toenemend aantal bevolkingsgroepen hun kandidaten recruteren om een zo breed mogelijk publiek aan te spreken. We zullen ons hier concentreren op de recrutering van ministers, omdat van hen de achtergrondvariabelen over een langere periode van beschikbaar zijn. In de Nederlandse politiek bestaat een lange traditie om ministers te recruter van buiten de parlementaire politiek, op grond van expertise en ervaring op een specifiek beleidsterrein. Uit het onderzoek van Bakema en Secker, dat onderscheid maakt tussen ministers als 'specialist' en als 'politicus', blijkt dat bijna 70% van de ministers bij hun benoeming meestal goed is ingevoerd in de materie door werkervaring op het betreffende beleidsterrein. Wanneer we nu kijken naar de ontwikkeling in politieke en technische expertise, dan is deze contrair aan de verwachte *catch-all* trend: het aantal ministers met technische expertise neemt af, terwijl politieke ervaring steeds belangrijker schijnt te worden. In

de periode van de verzuiling (1946-1967) was het percentage ministers met politieke ervaring aanzienlijk lager (57%) dan in de periode 1967-1986 (73%). Tijdens de periode 1946-1967 was 47% van de ministers afkomstig uit de Tweede-Kamerfractie van de regeringspartijen, tussen 1967-1986 is dat percentage opgelopen tot 67%. Het percentage staatssecretarissen met parlementaire ervaring is van 16% in de periode 1946-1967 gestegen tot 64% in de periode 1967-1986. Ook wanneer we een uitsplitsing naar partijen maken is duidelijk zichtbaar dat in Nederland eerder sprake is van toenemende politieke ervaring van ministers dan de volgens Kirchheimer veronderstelde afname (zie tabel 3).

Tabel 3. Politieke en professionele achtergrond van ministers in Nederland, 1945-1985

	parl.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
PvdA	70.4	3.7	3.7	11.1	18.5	22.2	14.8	0.0	11.1	0.0	3.7	11.1
D66	75.0	0.0	25.0	0.0	25.0	0.0	0.0	0.0	25.0	0.0	0.0	25.0
VVD	57.2	0.0	28.6	10.7	14.2	25.0	7.1	3.6	10.7	0.0	0.0	0.0
CDA	50.0	0.0	19.7	9.9	21.0	12.4	29.6	2.5	0.0	0.0	4.9	0.0

N.B.: parl. = percentage van ministers met parlementaire ervaring. De andere rijen geven de sector waarin de ministers werkzaam waren: 1 = agrarische sector, 2 = bedrijfsleven en industrie, 3 = vrije beroepen/professionals, 4 = juridische beroepen, 5 = onderwijs, 6 = overheid, 7 = leger, 8 = journalistiek, 9 = administratieve beroepen, 10 = arbeiders en vakbond, 11 = full time politici. Data ontleend aan J. Blondel, *Government Ministers in the Contemporary World*, London, 1985.

Uit deze tabel blijkt dat D66 en PvdA het overgrote deel van hun ministers recruterende uit de parlementaire fractie. Bij de sociaal-democraten zijn verder onderwijzers oververtegenwoordigd, terwijl personen uit het bedrijfsleven en industrie duidelijk ondervertegenwoordigd zijn. D66 en VVD hebben een duidelijke oververtegenwoordiging van ministers die voortkomen uit het bedrijfsleven. De VVD recruteert ook veel van haar ministers uit de vrije beroepen en het onderwijs. Het CDA is de partij die de meeste ministers van buiten de landelijke politiek haalt. Veel van de christen-democratische bewindslieden komen uit de overheidssector en de juridische praktijk. Daarnaast is een substantieel deel van de CDA-ministers afkomstig uit het bedrijfsleven.

Naast representatie van verschillende groeperingen wordt de *catch-all* ontwikkeling - aldus Kirchheimer - eveneens gekenmerkt door samenwerking van partijen met een toenemend aantal belangengroeperingen. Partijen zijn niet langer de exclusieve politieke vertegenwoordigers van een specifieke maatschappelijke groepering. Een *catch-all* partij onderhoudt goede banden met een veelheid van georganiseerde belangen. Onderzoek heeft aangetoond dat de PvdA het best in staat is om belangen- en pressiegroepen te mobilise-

ren voor haar beleid. Ook CDA en VVD hebben goede contacten met verschillende maatschappelijke groeperingen. D66 daarentegen is het minst in staat externe groeperingen te gebruiken om haar eisen kracht bij te zetten. Duidelijk is wel dat in Nederland politieke partijen hun unieke 'verzuilde' banden met specifieke belangengroeperingen grotendeels hebben opgegeven. Concluderend kan men stellen dat de Nederlandse politieke partijen zich op het electorale vlak ontwikkeld hebben in de richting van *catch-all* partijen. De achterban van de grote partijen hebben hun specifieke, traditionele karakter verloren en lijken in toenemende mate op elkaar. Met name het electoraat van het CDA en ook van de PvdA vertonen grote overeenkomst met het landelijke kiezerscorps. Voor het CDA is dit electorale karakter van 'volkspartij' niet zozeer het resultaat van een recente aanpassingsstrategie (zoals Kirchheimer's model voorschrijft), maar sinds lange tijd reeds een wezenlijk kenmerk van de christen-democratie zelf. Voor de PvdA is deze strategie meer tijdgebonden. De sociaal-democraten hebben sinds de jaren zestig een 'doorbraak' meegemaakt in sociaal-economische zin: steeds meer kiezers uit de midden- en hogere klasse stemmen op de PvdA. De oververtegenwoordiging van deze groepen in het electoraat van de VVD blijft grotendeels bestaan. De traditionele representatie van een specifieke sociaal-economische of religieuze groepering in de parlementaire fracties, zoals ten tijde van de verzuiling het geval was, is ook grotendeels verdwenen. Partijen en maatschappelijke belangengroepen opereren nu onafhankelijker van elkaar. Wel blijkt dat politieke expertise van ministers steeds belangrijker wordt gevonden door alle politieke partijen.

6. Organisatorische veranderingen

Ten slotte de organisatorische dimensie. Indien er hier sprake is van een *catch-all* ontwikkeling, zal dit zichtbaar worden in een afname van het aantal partijleden. Inderdaad hebben de Nederlandse partijen de laatste decennia grote ledenverliezen geleden. Tot in de jaren vijftig had de KVP rond de 400.000 leden, de ARP ruim 100.000 en de CHU ruim 50.000. Daarna verloren zij dramatisch veel leden. Aan het einde van de jaren zestig had de KVP nog maar 100.000, de ARP 80.000 en de CHU minder dan 30.000 leden. De vorming van het CDA heeft de leegloop niet kunnen stoppen; eind jaren tachtig telde het CDA 120.000 leden.

Tabel 4. De organisatorische dimensie van catch-all partijen

kenmerken	operationalisatie van variabelen
Stagnatie of afname in ledenaantal	Wordt naast absolute aantallen gemeten als het aantal leden in verhouding tot het aantal stemmen op een partij.
Afname van inkomsten door leden bijeengebracht	Wordt gemeten als het percentage van de inkomsten uit ledenbijdragen in verhouding tot de totale partij-inkomsten.
Toenemende afhankelijkheid van staatssubsidies	De mate van staatssubsidies wordt gemeten als het percentage van deze inkomsten in verhouding tot de totale partij-inkomsten.
Toenemende kapitaal-intensiteit van verkiezingscampagnes	Wordt gemeten als het percentage van de totale partij-inkomsten dat wordt besteed aan verkiezingscampagnes.
Toenemende professionalisering van de partijorganisatie	Wordt gemeten als het verhoudingsgetal tussen het aantal stafleden in de partijorganisatie en het aantal leden, en het aantal parlementszetels en het aantal stafleden bij de parlementaire fractie.
Verminderde rol van leden in de besluitvorming van partijen	Wordt bepaald door analyse van (veranderingen in) de formele mogelijkheden voor leden om invloed uit te oefenen op de besluitvorming.
Verminderde rol van leden in de selectie van parlementaire kandidaten	Wordt bepaald door analyse van de formele verandering in de kandidaatsstellingsprocedure en de openheid van deze procedure.

De PvdA kan in de jaren vijftig en zestig ook nog doorgaan voor een massapartij, met een ledenaantal tussen de 110.000 en 140.000 leden. In de jaren tachtig loopt dit aantal terug tot ver onder de 100.000. De VVD heeft een omgekeerde ontwikkeling doorgemaakt: van ruim 20.000 leden vlak na haar oprichting in 1948 tot meer dan 100.000 in de jaren tachtig. Daarna lopen ook de liberale partijleden massaal weg. Het ledenbestand van D66 vertoont een grillig verloop: tot 1973 loopt het ledenaantal op tot 6.000. De twee jaren daarna betekenen bijna het einde van de ledenorganisatie. Eind jaren zeventig

herleeft de partij en neemt het aantal leden toe tot meer dan 17.000. De jaren tachtig laten ook voor D66 een terugloop zien tot rond de 9.000 leden.

Deze trend van afnemende ledenaantallen zet zich door in de jaren negentig, zij het dat PvdA en CDA relatief het grootste ledenverlies lijden. Om deze ontwikkeling nader te analyseren en de partijen onderling te vergelijken, wordt hier gebruik gemaakt van de verhouding tussen het ledenaantal van een partij en het aantal kiezers dat op deze partij stemt. Dit kan worden beschouwd als de organisatiegraad van een politieke partij. De confessionele partijen en de PvdA laten een duidelijk afname zien in deze verhouding. Voor de sociaal-democraten was de leden-kiezersratio kort na de Tweede Wereldoorlog nog bijna 9%, maar liep in de jaren zeventig terug tot 4%. Daarna daalde de organisatiegraad zelfs tot onder de 3%. De VVD heeft lange tijd de laagste organisatiegraad van de grote partijen. Daarin komt in de jaren zeventig verandering, wanneer de leden-kiezersratio van de liberalen toeneemt tot boven de 6%. Alhoewel er recentelijk wel sprake is van een afname, heeft de VVD anno 1996 de hoogste leden-kiezersratio. De confessionele partijen, met name de KVP, hebben aanvankelijk de hoogste organisatiegraad. Voor de KVP bedraagt deze in de jaren vlak na de Tweede Wereldoorlog zelfs ruim 26%. Ook in de jaren vijftig is de verhouding tussen leden en kiezers van de KVP hoog. Daarna gaat het bergafwaarts. In de jaren zeventig heeft de KVP nog maar een organisatiegraad van 5%. Bij de andere confessionele partijen loopt de organisatiegraad ook terug. Bij de ARP is het verval groot (van ruim 18% in de jaren zestig naar circa 12% in de jaren zeventig); bij de CHU gaat de teruggang wat minder hard. Het CDA laat eveneens een achteruitgang zien in de organisatiegraad: aan het begin van de jaren tachtig bedraagt deze zo'n 6%; aan het begin van de jaren negentig 4%.

Een ander kenmerk van de ontwikkeling in de richting van de *catch-all* partij is een verandering in de financiële structuur van de partijen: een vermindering van lidmaatschapsgelden en een toenemende betekenis van staatsfinanciering. Om partijen met elkaar en door te de tijd heen te kunnen vergelijken, wordt hier uitgegaan van het aandeel van de ledenbijdragen in de totale partij-inkomsten. Aanvankelijk is er een groot verschil in de financiële structuur van de VVD en de andere grote partijen. PvdA, CHU, ARP en KVP zijn voor meer dan 80% afhankelijk van de contributie van de leden. De VVD daarentegen heeft meer externe inkomsten en is slechts voor de helft afhankelijk van bijdragen van leden. Vanaf 1970 is er evenwel een ontwikkeling naar meer uniformiteit in financiële structuur. Alle partijen blijven voor het leeuwedeel van hun inkomsten afhankelijk van leden. Ook de VVD wordt voor een groter deel hiervan afhankelijk. Door de afwezigheid van directe overheids-subsidiëring van politieke partijen, blijft het percentage van de staatsinkomsten in vergelijking met de totale inkomsten voor alle partijen zeer gering. Voor de partijen ligt het percentage van de ledenbijdragen in verhouding tot het totale inkomen nu tussen de 73% en 80%.

Een toenemende kapitaal-intensivering van de partijorganisatie in zijn algemeenheid duidt eveneens op een ontwikkeling in de *catch-all* richting. Ondanks het verlies van een groot aantal leden zijn de inkomsten van Nederlandse politieke partijen aanzienlijk gestegen. De inkomsten van de PvdA stijgen van bijna twee miljoen in 1960 tot ruim twaalf miljoen in 1988. De inkomsten van de VVD zijn in 1960 slechts anderhalve ton; in 1988 int de liberale penningmeester ruim vijf miljoen. De totale inkomsten van de christen-democratische partijen bedragen in 1960 ruim 1,2 miljoen; in 1988 boekt het CDA meer dan zeven miljoen aan inkomsten. D66 heeft ruim 150.000 gulden aan inkomsten in 1968, hetgeen oploopt tot bijna een miljoen in 1988. Hierbij moet worden opgemerkt dat bij alle partijen de inkomsten teruglopen sinds het begin van de jaren tachtig.

De kapitaal-intensivering is ook zichtbaar in de uitgaven voor verkiezingscampagne. De absolute uitgaven voor campagnes stijgen bij alle partijen. De PvdA geeft over het algemeen het meest uit per campagne, gevolgd door het CDA en de VVD. D66 geeft van de vier grote partijen het minst uit aan verkiezingscampagnes. De verkiezingen van 1986 en 1989 laten een duidelijke uitgavenstijging zien voor de VVD en het CDA. De VVD heeft de hoogste kapitaal-intensivering, met een gemiddelde toename van 13,4%. De liberalen worden gevolgd door het CDA met een gemiddelde stijging van 6,3%. De PvdA heeft de geringste stijging met 4,7%. Afgezet tegen een gemiddelde prijsstijging in de jaren zeventig en tachtig van 6,4%, houdt de gemiddelde stijging van het CDA hiermee ongeveer gelijke tred. De VVD geeft duidelijk meer uit dan de inflatie noodzakelijk maakt, de PvdA minder.

De kapitaal-intensivering gaat, indien er sprake is van een *catch-all* ontwikkeling, ook gepaard met een professionalisering van de partijorganisatie. Nu in het post-verzuilde Nederland de binding tussen kiezers en politieke partijen is verminderd, neemt het belang van de partijorganisatie binnen het proces van politieke communicatie verder af. De afbrokkeling van de ledenorganisatie maakt dat verkiezingscampagnes niet langer door vrijwilligers kunnen worden gevoerd. Ook de komst van massamedia - met name het gebruik van televisie sinds 1959 - en de toenemende onafhankelijkheid van de schrijvende pers maakt het voor politieke partijen noodzakelijk hun propaganda en werkwijze aan te passen. Het imago van de politiek leider wordt steeds belangrijker. Partijen schakelen na 1945 steeds vaker reclamebureaus en marktonderzoekers in.

De professionalisering van de PvdA komt goed op gang aan het begin van de jaren zestig. In 1961 wordt een interne commissie gevormd die zich *full-time* met een professionele kiezersbenadering moet gaan bezighouden. Vanaf 1963 worden er ook van buitenaf professionals bij de campagnes betrokken en is er sprake van presentatie-coaching van de partijleiding. Ook het aantal medewerkers in dienst van partijbureau neemt toe. In de jaren zeventig heeft de PvdA ruim dertig medewerkers in dienst en dit aantal verdubbelt bijna in de jaren tachtig. Bij de VVD begint de professionalisering eveneens begin jaren zestig. In 1963 wordt een marketingbureau ingeschakeld. Na 1980

wordt voor de campagnes meer structureel externe expertise aangetrokken. Het aantal medewerkers blijft van de jaren zestig tot in de jaren negentig stabiel: een kleine twintig personen. KVP en CHU houden lang vast aan hun traditionele partijorganisatie. De ARP daarentegen neemt in 1963 een reclamebureau in de arm. Vanaf 1967 wordt de partij in de campagnes bijgestaan door een adviesbureau. De professionalisering van de CHU begint pas goed in 1971. De KVP blijft achter bij de andere partijen. De staf van CHU, ARP en KVP loopt gedurende de jaren zeventig terug in aantal. De CDA-organisatie start met ruim veertig medewerkers in 1980. Aan het eind van de jaren tachtig werken er echter nog ruim dertig mensen *full-time*.

Alhoewel de Nederlandse verkiezingscampagnes kapitaal-intensiever en meer professioneel zijn geworden, is er geen sprake van een volledige *catch-all* ontwikkeling. Door de afhankelijkheid van ledencontributie passen de partijen het aantal medewerkers aan aan hun ledenaantal. Hierdoor is de verhouding tussen het aantal stafleden en partijleden voor de meeste partijen relatief stabiel.

Een ander kenmerk dat de ontwikkeling naar *catch-all* partijen aangeeft, is een verschuiving van invloed van de leden naar de partijleiding. Een *catch-all* strategie vergt een grotere beleidsruimte en een grote actieve ledenorganisatie staat dit in de weg. Het aantal mogelijkheden om de besluitvorming te beïnvloeden - in dit onderzoek gemeten als de frequentie van de partijcongressen - is niet veel veranderd. Ook de formele regels voor de vaststelling van het verkiezingsprogramma verschillen niet essentieel per partij. In alle partijen stelt een program-commissie een concept-tekst op onder verantwoordelijkheid van het partijbestuur (met uitzondering van D66). De afdelingen kunnen deze tekst dan amenderen en deze amendementen worden vervolgens voorzien van een pre-advies door het partijbestuur. De vaststelling van het programma vindt plaats op een partijraad of partijcongres. In dit opzicht heeft de VVD formeel een democratiseringsproces doorgemaakt. Tot het einde van de jaren zeventig werd het verkiezingsprogramma nog door de partijleider en een kleine kring adviseurs opgesteld, daarna is de invloed van actieve leden iets gegroeid. De procedure binnen de PvdA is gedurende de jaren zestig vergaand gedemocratiseerd. Sindsdien kunnen formeel de lokale afdelingen amendementen indienen, hetgeen vaak resulteert in een grote stroom wijzigingsvoorstellen op PvdA-congressen. De sturende werking van het conceptprogramma is in de PvdA dan ook het geringst. De politicologe Zielonka-Goei komt dan ook tot de conclusie dat de actieve leden van de PvdA van alle grote partijen formeel de meeste invloed kunnen uitoefenen op de inhoud van het verkiezingsprogramma. Onder leiding van het voorzittersduo F. Rottenberg en R. Vreeman heeft echter een centralisatie in de besluitvorming plaatsgevonden. Het CDA kent sinds zijn oprichting een overwicht van het partijbestuur bij de opstelling van het program. De partijafdelingen hebben op nationaal niveau geen rol in de besluitvorming over de amendementen; de regio's bepalen welke amendementen worden doorgezonden naar het partijbestuur. Het partijbestuur geeft

vervolgens een advies, dat meestal wordt gevolgd door het partijcongres. Resumerend kan men stellen dat de VVD de meest centralistische vaststelling van het verkiezingsprogramma heeft, de PvdA formeel over een meer democratische procedure beschikt en het CDA een positie tussen deze twee inneemt. D66 heeft veruit de meest open en democratische procedure van de grote partijen.

Bij een *catch-all* ontwikkeling zal ook de selectie van parlementaire kandidaten formeel steeds meer in handen moeten komen te liggen van de partijleiding, ten koste van de invloed van de gewone partijleden. Vóór de vorming van het CDA konden alleen in de ARP leden invloed uitoefenen op de selectie van de kandidaten. Het CDA nam deze - vergeleken bij de KVP en CHU - meer decentrale en democratische selectieprocedure grotendeels over. In principe kan ieder lid zijn of haar stem laten horen op afdelingsbijeenkomsten. In werkelijkheid heeft het partijbestuur echter aanzienlijke invloed op de kandidering door middel van een uitgebracht 'advies'. Zolang er geen gecoördineerde acties vanuit de CDA-afdelingen worden ondernomen, blijft de feitelijke macht van het partijbestuur erg groot. Formele decentrale en feitelijk sterk centrale besluitvorming gaan hier samen. In de PvdA is de invloed van partijleden in de kandidaatstelling verminderd door de afschaffing in 1965 van het referendum. De 'democratisering' in de jaren zestig versterkte de positie van de gewesten. Meer recentelijk is een duidelijke machtsuitbreiding van het partijbestuur zichtbaar. Bij de kandidaatselectie binnen de VVD is de aanvankelijk sterke positie van de kamercentrales verzwakt ten gunste van die van het hoofdbestuur. Ter compensatie werd het hoofdbestuur van de VVD toen tegelijkertijd uitgebreid met vertegenwoordigers van de kamercentrales. De meest democratische procedure is te vinden bij D66. Over de kandidaatstelling wordt een referendum onder alle leden gehouden. In 1986 en 1989 was er wel een 'advies' van het partijbestuur.

In alle partijen kunnen leden weinig daadwerkelijke invloed uitoefenen op de uiteindelijke selectie van kandidaten voor de parlementsverkiezingen. Formeel hebben CDA-leden een beslissende stem. In deze partij is de participatie van leden het hoogst. In de PvdA is de invloed van leden het geringst, doordat men slechts indirect invloed kan uitoefenen. De VVD neemt een middenpositie in.

Concluderend kan worden gesteld dat op het organisatorische vlak de partijtransformatie niet zo eenduidig is. De ledenaantallen van de Nederlandse politieke partijen lopen sterk terug, maar door het uitblijven van staatsfinanciering en andere institutionele randvoorwaarden blijft het voor hen noodzakelijk om de oude ledenorganisatie te continueren. Partijen blijven financieel afhankelijk van ledencontributies, hetgeen een volledige centralisatie van de besluitvorming in de weg staat. Wel is er sprake van kapitaal-intensivering en van professionalisering van de verkiezingscampagnes van de vier grote partijen. Ook ten aanzien van het opstellen van het verkiezingsprogramma en de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen zijn stappen geno-

men naar een meer gecentraliseerde wijze van besluitvorming. Deze laatste aspecten duiden er op dat de Nederlandse politieke partijen zich op organisatorisch gebied gedeeltelijk in de richting van *catch-all* partijen ontwikkelen.

7. Conclusie

Op basis van bovenstaande uitkomsten kunnen we concluderen dat de grote partijen in Nederland zich gedeeltelijk in de richting van *catch-all* partijen ontwikkelen. Partijen lijken beleidsmatig steeds meer op elkaar. Zij leggen veel minder nadruk op traditionele issues en hun verkiezingsprogramma's worden in toenemende mate identiek. Op de dominante sociaal-economische (links-rechts) scheidslijn naderen de partijen elkaar. Ook sluiten zij elkaar minder vaak dan voorheen bij voorbaat uit van regeringsdeelname. De vorming van het 'paarse' kabinet-Kok, waarin voor het eerst sinds 1952 de liberalen weer samenwerken met de sociaal-democraten, is daar het beste bewijs van. De VVD houdt wel grotendeels vast aan haar traditionele voorkeuren wat betreft de ministersposten. Het CDA en de PvdA zijn minder kieskeurig als het om het regeringspluche gaat. Zij nemen steeds vaker genoegen met voor hen atypische departementen.

De verschillen in de samenstelling van de achterban van politieke partijen verdwijnen eveneens langzaam. De CDA-aanhang wordt minder kerkelijk door de instroom van seculiere kiezers en de PvdA-stemmers komen niet langer voor het merendeel uit de lagere sociale klassen. VVD en D66 behouden grotendeels hun traditionele oververtegenwoordiging van de midden- en hogere klasse. Daarnaast voelen steeds minder mensen zich tot één specifieke partij aangetrokken. Dit verlies in loyaliteit van de kiezers is duidelijk zichtbaar in toenemende electorale verschuivingen en lagere opkomstpercentages bij verkiezingen.

De recrutering van de politieke (parlementaire) elite is in Nederland niet sterk veranderd. In tegenstelling tot de veronderstelling van Kirchheimer recruterende Nederlandse politieke partijen steeds vaker ministers met politieke ervaring, zelfs als dit ten koste gaat van inhoudelijke expertise op het vakgebied. Dit wordt mede bevorderd doordat de traditionele banden met georganiseerde belangen minder belangrijk zijn geworden.

De *catch-all* ontwikkeling is het minst ver voortgeschreden op het organisatorische vlak. Weliswaar is het ledental van de partijen aanzienlijk afgenomen, is hun organisatie kapitaal-intensiever en professioneler gaan werken en zijn zij bij de verkiezingscampagnes minder afhankelijk van de *grass-roots*, maar een volledige *catch-all* ontwikkeling op dit gebied blijft uit. Door de afwezigheid van directe staatsfinanciering zijn de Nederlandse partijen genoodzaakt op de oude voet verder te gaan met hun ledenorganisatie. Zij blijven voor het leeuwedeel afhankelijk van de financiële bijdragen van deze leden. Echter, voor velen is het blijkbaar onaantrekkelijk geworden om het partijlidmaatschap te continueren of aan te vragen. De Nederlandse partijen hebben dus twee opties: ofwel de partijorganisatie

zodanig te veranderen dat het voor mensen aantrekkelijk wordt om lid te worden, of te pogen meer externe inkomsten (al dan niet van de staat) te verwerven.

Op organisatorisch niveau is wèl een *catch-all* ontwikkeling zichtbaar in de centralisatie in de besluitvorming over de vaststelling van het verkiezingsprogramma en bij de kandidaatstelling voor het parlement. Met name de partijleiding van de PvdA, maar ook die van de VVD en het CDA hebben hun grip op de inhoud van het verkiezingsprogramma en op de samenstelling van de fractie in het parlement vergroot.

Bezien we de partijtransformatie in Nederland, dan lijkt Kirchheimer's conclusie gerechtvaardigd dat met name sociaal-democratische en christen-democratische partijen zich in de *catch-all* richting ontwikkelen. In Nederland scoren PvdA en CDA op de meeste *catch-all* indicatoren hoog. Bij het CDA en zijn voorlopers is deze ontwikkeling naar een volkspartij niet recent. Met hun religieuze gedachtengoed recruteerden de confessionele partijen sinds mensenheugenis hun aanhang in alle sociale lagen van de bevolking. De sociaal-democraten daarentegen hebben wèl een ingrijpende transformatie doorgemaakt. De PvdA veranderde van een duidelijk geprofileerde massapartij met een sterk arbeiderselement naar een brede 'volkspartij'. De liberale partijen zijn in veel grotere mate trouw gebleven aan de oorspronkelijke doelstellingen. Ook de samenstelling van de achterban van VVD en D66 is niet wezenlijk veranderd. In het verleden minder belast met een uitgebreide en democratische partij-organisatie, was het voor de VVD ook eenvoudiger zich aan te passen aan de veranderende omstandigheden. Dit geldt in nog grotere mate voor D66. Deze relatief jonge 'grote' partij draagt weinig of geen erfenis mee in ideologische, electorale of organisatorische zin. Het aanpassingsvermogen van de partij is hierdoor groter, maar ook haar kwetsbaarheid.

Een lange traditie en ervaring of de flexibiliteit van de jeugd, het is moeilijk te voorspellen welke kwaliteit een garantie biedt om een belangrijke rol te spelen in de Nederlandse politiek in de eenentwintigste eeuw. Duidelijk is in ieder geval dat Nederlandse partijen door hun afgenomen inbedding in de samenleving in toenemende mate een onzeker electoraal bestaan leiden. Misschien is daarom de pessimistische conclusie van Kirchheimer wel gerechtvaardigd dat: '*...we may yet come to regret the passing - even if it was inevitable - of the class-mass party and the denominational party*'.

noten

1. Zie W.D. Burnham, 'The end of party politics', in: *Transaction*, 1969, no. 7, 12-22; D.S. Broder, *The Party's Over: The Failure of Politics in America*, New York, 1972; A. Ranney, 'Political parties: Reform and decline', in: A. King, ed., *The New American Political System*, Washington, 1978, 213-247; R.K. Scott and R.J. Hrebner, *Parties in Crisis*, New York, 1979; H.L. Reiter, 'Party Decline in the West. A Skeptic's View', in: *Journal of Theoretical Politics*, 1989, no. 1, 325-348; H.

Daalder, *A Crisis of Party?*, The 1991 Stein Rokkan Lecture, delivered at the University of Bergen on 9 April 1992.

1. K. Lawson and P. Merkl, eds., *When Parties fail: Emerging Alternative Organizations*, Princeton, 1988.

1. H. Daalder and P. Mair, eds., *Western European Party Systems: Continuity and Change*, London/Beverly Hills, 1983.

1. H.W. Nijzink, 'Politieke partijen in Nederland. Hun plaats in de representatieve democratie en het recht', in: *Acta Politica*, 27 (1992), 261-296.

1. T. Poguntke, 'New Politics and Party Systems: The Emergence of a New Type of Party?', in: *West European Politics*, 10 (1987), no. 1, 76-88; *idem*, *Alternative Politics: The German Green Party*, Edinburgh, 1993; H. Kitschelt, 'New Social Movements and the Decline of Party Organization', in: R.J. Dalton and M. Kuechler, eds., *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*, Cambridge, 1990.

1. S.M. Lipset and S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York/London, 1967; R. Rose and D. Urwin, 'Persistence and change in Western Party Systems since 1945', in: *Political Studies*, 18 (1970), no. 3, 299-300; P. Mair, 'Myths of electoral change and the survival of traditional parties', in: *European Journal of Political Research*, 24 (1993), 121-133.

1. R.S. Katz and P. Mair, *How Parties Organise: Change and Adaptation in Party Organisations in Western Democracies*, London, 1994.

1. M. Duverger, *Political parties: Their organization and activity in the modern state*, London, 1954.

1. O. Kirchheimer, 'Majorities and Minorities in Western European Governments', in: *Western Political Quarterly*, 12 (1959), 492-510; *idem*, 'Der Wandel des Westeuropäischen Parteiensystems', in: *Politische Vierteljahresschrift* 6 (1965), 20-41; in het Engels: *idem*, 'The Transformation of Western European Party Systems', in: LaPalombara and Weiner, eds., *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, 177-200.

1. Zie bijvoorbeeld K. Dittrich, 'Testing the Catch-all Thesis: Some Difficulties and Problems', in: Daalder and Mair, *op.cit.*, 257-266; A. Mintzel, *Die Volkspartei: Typus und Wirklichkeit*, Opladen, 1984; S.B. Wolinetz, 'Party System Change: the catch-all thesis revisited', in: *West European Politics*, 14 (1991), no. 1, 113-128.

1. Zie ook A. Krouwel, 'Het CDA als catch-all partij?', in K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel, *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*, Amsterdam, 1993, 61-77.

1. O. Kirchheimer, 'The Waning of Opposition in Parliamentary Regimes', in: *Social Research*, 24 (1957), 127-156; *idem*, 'Germany: The Vanishing Opposition', in: R.A. Dahl, *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven, 1966, 237-259.

1. O. Kirchheimer, 'Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs', in: *The American Political Science Review*, 59 (1965), 964-974; *idem*, 'Private Man and Society', in: *Political Science Quarterly*, 81 (1966), no. 1, 1-24; *idem*, 'The Rechtsstaat as Magic Wall', in: F.S. Burin and K.L. Shell, eds., *Politics, Law and Social Change: Selected Essays of Otto Kirchheimer*, New York, 1969, 372-382.

1. Dit artikel is een verkorte weergave van A.P.M. Krouwel, *The Development and Role of the Catch-All Party in Western European Party Systems*, dat in 1996 zal verschijnen. In dit promotie-onderzoek van de Vrije Universiteit Amsterdam en de

Rijksuniversiteit Leiden wordt de transformatie van 83 partijen in twaalf Westeuropese landen geanalyseerd.

1. Zie ook A. Krouwel, 'The Organizational Dimension of Kirchheimers "Catch-All Party". Members and Finance'. Paper gepresenteerd op de 'ECPR Joint Sessions' in Leiden, 1993.

1. L.C. Mayer, 'A Note on the Aggregation of Party Systems', in: P.H. Merkl, ed., *Western European Party Systems. Trends and Prospects*, New York, 1980, 515-520; D. Buchhaas, *Die Volkspartei. Programmatische Entwicklung der CDU 1950-1973*, Dusseldorf, 1981; Dittrich, *op.cit.*; Mintzel, *op.cit.*; P. Farneti, *The Italian Party System (1945-1980)*, London, 1985; M.G. Schmidt, 'Allerweltparteien in Westeuropa', in: *Leviathan*, 13 (1985), no. 3, 329-354; *idem*, "'Allerweltparteien" und "Verfall der Opposition" - Ein Beitrag zu Kirchheimers Analysen westeuropäischer Parteiensysteme', in: W. Luthardt und A. Söllner, hrsg., *Verfassungsstaat, Souveränität, Pluralismus: Otto Kirchheimer zum Gedächtnis*, Opladen, 1989, 173-182; A. Panebianco, *Political Parties: Organization and Power*, Cambridge, 1988; G. Smith, 'Core Persistence, System Change and the "Peoples Party"', in: *West European Politics*, 12 (1989), no. 4, 157-168; P. Mair, 'Continuity, Change and the Vulnerability of Party', in: *West European Politics*, 12 (1989), no. 4, 169-187; R.S. Katz and P. Mair, 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party', in: *Party Politics*, 1 (1995), no. 1, 5-28; S.B. Wolinetz, 'The Transformation of Western European Party System Revisited', in: *West European Politics*, 2 (1979), no. 1, 4-28; Wolinetz, *op.cit.*; K. van Kersbergen, *Social Capitalism: A Study of Christian-Democracy and the Post-war Settlement of the Welfare State*, Florence, 1991; R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992; W.C. Müller, 'The Catch-all Party Thesis and the Austrian Social Democrats', in: Merkel *et al.*, *Socialist parties in Europe II: of class, populars, catch-all?*, Barcelona, 1992, 145-166; A.M.B. Michels, 'PvdA, VVD en CDA: ideologische profilering of catch-all parties?', in: *Acta Politica*, 27 (1992), 2 (apr.), 189-212.

1. Zie hiervoor Krouwel, *The Development and Role of the Catch-All Party in Western European Party Systems*, nog te verschijnen.

1. Van al deze variabelen zijn gegevens verzameld over de jaren 1945 tot 1990. Dit tijdvak is vervolgens ingedeeld in negen perioden van vijf jaar (in elk van deze perioden werd in Nederland één of meer verkiezingen voor de Tweede Kamer gehouden). Op deze wijze kan de ontwikkeling van de partijen worden geanalyseerd.

1. I. Budge, D. Robertson and D. Hearl, eds., *Ideology, Strategy and Party Change: Spatial analyses of Post-War election programmes in 19 democracies*, Cambridge, 1987.

1. De PvdA behoort tot de sociaal-democratische partijfamilie; de KVP, CHU, ARP en het CDA tot de christen-democratische partijfamilie; D66 en de VVD tot de groep van liberale partijen.

1. I. Budge and H. Keman, *Parties and democracy: coalition formation and government functioning in twenty states*, Oxford, 1990.

1. Hier zal alleen de verdeling van de ministersportefeuilles worden getoetst. Wellicht wordt het niet-verkrijgen van een ministerie vaak gecompenseerd met een staatssecretariaatschap op het bewuste departement, maar door het verschil in zwaarte van verschillende staatssecretariaten en de grote fluctuatie in aantal zou het

beeld dusdanig gecompliceerd worden dat duidelijke conclusies moeilijk worden.

1. Voor een overzicht van verdwijnende, opkomende en structurele issues zie: P. Pennings, 'De boodschap van de partijen', in: J. Kleinnijenhuis e.a., *De democratie op drift*, Amsterdam, 1995.

1. P. Pennings en H. Keman, "'Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek', in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1995, 118-144.

1. J.W. van Deth, M. Leijenaar en K. Wittebrood, 'Op weg naar één brede volkspartij?', *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 103-122.

1. Zie hiervoor C. van der Eijk en B. Niemöller, 'the Netherlands', in: M.N. Franklin, Th.T. Mackie and H. Valen, eds., *Electoral Change: Responses to evolving social and attitudinal structures in Western Countries*, Cambridge, 1992.

1. Voor een analyse met een andere uitkomst zie Van der Eijk en Niemöller in Franklin *et al.*, *op.cit.* Het verschil van dit onderzoek met deze analyse is het aantal meetpunten en een kortere periode.

1. C. van der Eijk and B. Niemöller, *Electoral Change in the Netherlands*, Amsterdam, 1983; *idem*, 'The Netherlands', in: I. Crewe and D. Denver, eds., *Electoral Change in Western Democracies. Patterns and Sources of Electoral Volatility*, New York, 1985, 342-371; en Katz and Mair, *op.cit.*

1. J. Blondel, *Government Ministers in the Contemporary World*, London, 1985; J. Blondel and J.L. Thiébault, *The Profession of Government Minister in Western Europe*, London, 1991.

1. R.B. Andeweg, 'Centrifugal forces and collective decision-making: The case of the Dutch cabinet', in: *European Journal of Political Research*, 16 (1988), no. 2, 125-152; *idem*, red., *Ministers en ministerraad*, Den Haag, 1990; J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970*, Weesp, 1983.

1. W.E. Bakema en W.P. Secker, 'Ministerial expertise and the Dutch case', in: *European Journal of Political Research*, 16 (1988), 2, 153-171; en W.P. Secker, *Ministers in beeld. De sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)*, Leiden, 1991.

1. H. Daalder, ed., *Party Systems in Denmark, Austria, Switzerland, The Netherlands and Belgium*, London, 1987.

1. M. Laver and W.B. Hunt, *Policy and Party Competition*, New York, 1992.

1. J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, Alphen aan den Rijn, 1974; J. Woldendorp, 'Christen-democratie en neo-corporatisme in Nederland. Het CDA en het maatschappelijk middenveld', in: Van Kersbergen e.a., *op.cit.*, 141-161.

1. Zie Krouwel, 'CDA als *catch-all* partij'.

1. De percentages zijn vijfjaarlijkse gemiddelden.

1. De gegevens komen uit Katz and Mair, *Party Organizations*.

1. Zie hiervoor R.A. Koole en G. Voerman, 'Verkiezingscampagnes: de personificatie en de professionalisering van de stemmenjacht', in: *Kleio*, 27 (1986), no. 3, 3-10; J.A.M. Toonen, *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963-1986*, Amsterdam, 1992.

1. Koole, *op.cit.*

1. M.L. Zielonka-Goei, *Uitzicht op de toekomst. De totstandkoming van*

verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, Delft, 1989.

1. Koole, *op.cit.*, 291.

1. R. Koole and M. Leijenaar, 'The Netherlands: the predominance of regionalism', in: M. Gallagher and M. Marsch, *Candidate Selection in Comparative Perspective. The Secret Gardens of Politics*, London, 1988, 190-209; R. Hillebrand, *De Antichambre van het Parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen*, Leiden, 1992.

1. Kirchheimer, 'The Transformation of Western European Party Systems', 200.

DE LEDENTALLEN VAN POLITIEKE PARTIJEN, 1945-1995

G. Voerman

1. Inleiding

Terwijl de ledentallen van vakbonden en milieu-organisaties ook in 1995 weer sterk stegen, werden de grote politieke partijen opnieuw geconfronteerd met een teruggang van de ledenaanhang. Deze daling is al enige tijd aan de gang. Langzaam maar zeker lijken de massapartijen van weleer de afmetingen van kaderpartijen aan te nemen.

In deze beschouwing wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de ledentallen van de Nederlandse politieke partijen in de periode na de Tweede Wereldoorlog. Naast het aantal leden in absolute zin zal ook de organisatiegraad van de politieke partijen door de tijd heen gevolgd worden. Ten slotte zal de vraag worden behandeld of door de enorme teruggang van het ledental belangrijke functies van partijen zoals het recruteren en selecteren van kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen en het draaiende houden van de partijorganisatie, langzamerhand niet in het gedrang komen. De financiële gevolgen voor de partijen, waaraan al vaker aandacht is besteed, blijven hier buiten beschouwing.¹

2. Absolute ledenaantallen

Tien jaar geleden, aan het begin van 1986, kon nog worden geconstateerd: 'In absolute ledentallen kan van een neergang van politieke partijen de laatste vijftien jaar niet gesproken worden.'² Op dat moment waren er ongeveer evenveel personen bij een partij aangesloten als in 1970. Anno 1996 luidt de conclusie geheel anders. De drie grote partijen CDA, PvdA en VVD hebben de afgelopen periode alle met zware verliezen te kampen gehad (zie tabel 1).

Het ledental van de VVD nam na haar oprichting traag maar gestaag toe. Telde zij in 1948 ruim 20.000 leden, in 1970 waren dat er 38.000. Vervolgens brak er een periode van onstuimige groei aan. Aan het begin van de jaren tachtig had de VVD ruim 100.000 leden. Na dit hoogtepunt liep het liberale ledental aanhoudend en sterk terug. Aan het begin van de jaren negentig was de VVD zo'n 50.000 leden armer en dus weer aanbeland op het niveau van het begin van de jaren zeventig. Met het electorale herstel van

de partij onder leiding van F. Bolkestein tekent zich de laatste jaren bij de liberalen een zekere stabilisatie af.³

Het ledental van de PvdA schommelde vanaf haar oprichting in 1946 tot circa 1970 tussen de 110.000 en 140.000. Vanaf het midden van de jaren zestig begon het te dalen. Een jaar na de enorme verkiezingszege onder aanvoering van premier J.M. den Uyl in 1977 telde de PvdA echter weer ruim 120.000 leden. De volgende jaren zakte het ledental opnieuw behoorlijk. Nadat het in het midden van de jaren tachtig enige tijd rond de 100.000 had gefluctueerd, trad vervolgens weer een daling in. Na 1989, in de periode dat de PvdA voor het eerst sinds 1977 - de kortstondige deelname aan het tweede kabinet-Van Agt buiten beschouwing gelaten - in de regering zat, verloor de partij tienduizenden leden. Eind 1995 had de PvdA nog 64.500 leden - bijna een halvering ten opzichte van 1978 en een verlies van een derde ten opzichte van de 'relatieve stabilisatie' in de jaren tachtig.⁴ In tegenstelling tot de VVD is voor de sociaal-democraten het einde van de vrije val nog niet in zicht, alhoewel het netto-ledenverlies de laatste jaren wat afneemt.⁵

Ook het CDA verkeert de laatste jaren in moeilijkheden. Aanvankelijk leek het erop dat de in 1980 gevormde partij erin zou slagen om een halt toe te roepen aan de snelle teruggang die de KVP, ARP en CHU hadden gekenmerkt. De KVP, in de jaren vijftig goed voor 3 à 400.000 leden, schrompelde in de daaropvolgende decennia ineen tot een zevende van de omvang uit haar glorietijd. ARP en CHU wisten zich iets beter te handhaven, maar zagen uiteindelijk ook de helft van hun ledental verdwijnen. Het CDA startte in 1980 met ruim 150.000 leden. Na enkele magere jaren leek de partij in het midden van de jaren tachtig met een kleine 130.000 leden haar evenwicht te hebben gevonden. Evenals bij de PvdA was ook bij het CDA deze periode van stabilisatie van korte duur. Hoewel in minder grote getale dan bij de sociaal-democraten, begon aan het einde van de jaren tachtig ook de aanhang van de christen-democraten weer te dalen. Eind 1995 telde het CDA 95.000 leden - een teruggang van een derde vergeleken bij de eerste jaren na zijn oprichting.

De betrekkelijke stabilisatie van de ledentallen van PvdA en CDA in het midden van de jaren tachtig leidde mede tot de uitspraak begin 1986, dat het met de neergang in de ledenaanhang van de partijen nog wel meeviel. Ook de ontwikkeling van de ledentallen van de kleine linkse partijen droeg hiertoe bij. De PPR haalde de top in haar ledental aan het eind van de jaren zeventig, de CPN rond 1980 en de PSP aan het begin van de jaren tachtig. Na hun maxima te hebben bereikt moesten deze partijen wel een veer laten, maar pas tegen het midden van de jaren tachtig raakte de teruggang bij alle drie de partijen in een stroomversnelling. De ledenexodus droeg bij tot de fusie van CPN, PSP en PPR (en EVP) tot GroenLinks in 1990. Ook deze partij heeft gedurende haar nog korte bestaan inmiddels al veel leden verloren. Waren bij de oprichting nog bijna 16.000 personen lid, eind 1995 stonden er zo'n 12.000 ingeschreven - een verlies van een kwart derhalve.

Tabel 1. Overzicht van de ledenaantallen van de Nederlandse politieke partijen, 1946-1995

	CPN	PSP	PPR	PvdA	D66	ARP	CHU	KVP	RPF	GPV	SGP	VVD
1946	50.000			114.558		89.415	30.000				10.100	
1947	53.000			108.813		101.561	38.908				10.300	
1948	53.000			117.244		100.975	42.389	469.084			10.300	22.175
1949	34.000			109.608							10.400	21.771
1950	27.392			105.609		102.737	47.728	319.419		1.300	10.500	21.271
1951				111.885		100.558		295.736		2.250	10.600	
1952				111.351		101.458	45.387	277.663		3.100	10.700	
1953	17.000			112.823			44.382	251.800			10.750	26.777
1954				119.561		101.273		269.376		5.100	10.800	30.000
1955	15.463			124.641		98.028	41.848	420.939		5.600	10.850	
1956				142.140		95.038		428.599		5.400	10.900	
1957	12.858	858		142.849		97.186		368.196		5.820	11.000	
1958	12.317	1.066		137.778		99.340	43.311	379.681		6.400	11.500	
1959	11.262	2.497		147.047		99.613		374.745		6.500	12.000	35.000
1960		2.700		142.853		97.980	43.873	385.500		6.311	12.300	
1961		2.852		138.829		98.544		375.500		6.223	12.600	
1962		3.624		138.375		100.847		328.000		6.608	13.000	
1963		3.786		138.567		98.016	44.292	312.000		7.039	13.400	30.000
1964		3.779		142.426		95.196		276.000		7.146	13.700	
1965		3.888		140.589		94.164		259.180		7.280	14.000	30.000
1966		4.857		134.476	1.500	93.038	43.355	233.134		8.005	14.300	35.000
1967	11.000	4.849		130.960	3.700	90.904	40.000	156.000		8.355	14.700	
1968		4.462	3.000	116.736	3.850	87.387		120.000		8.038	15.000	35.000
1969		4.325		107.008	5.057	83.127		100.000		7.823	15.200	

	CFR	PSP	PPH	PSIA	DSG	AKP	CHL	KVP	RPF	GPV	SGP	VVD
1970		4.228	4.000	98.871	6.450	80.695	28.900	97.300		8.702	11.400	38.000
1971		4.443	4.284	96.317	5.620	74.118	29.872	87.136		8.873	11.700	
1972		4.561	3.800	94.229	6.000		28.450	82.525		9.481	16.000	41.536
1973	10.147	4.871	6.300	97.787	6.000	69.742	27.740	87.404		9.816	16.700	68.414
1974		4.852	11.000	103.140	300	65.116	28.685	62.234		10.498	17.000	78.759
1975	11.555	4.333	12.800	100.524		61.761	27.850	52.458	300	10.728	17.500	82.871
1976	13.082	4.543	13.100	95.548	2.000	59.495		51.729	2.000	11.371	18.200	87.751
1977	15.289	6.506	13.400	109.656	4.410	57.661	27.000	54.273	4.500	12.000	18.100	87.306
1978	15.920	8.797	12.600	121.274	8.424	57.642	27.630	58.500	5.000	12.463	19.500	100.510
1979	15.510	9.018	12.525	118.522	11.677	58.405	26.000	56.158		12.700	20.100	92.341
1980	15.074	8.703	11.900	112.020	14.638	CDM:			5.545	12.922	20.300	85.881
1981	14.370	9.431	10.587	109.577	17.763		152.885		8.000	13.181	20.500	92.810
1982	13.868	9.879	10.963	105.686	14.500		147.846		9.945	13.114	20.800	102.888
1983	12.724	8.853	8.943	103.724	12.000		138.179		9.314	12.983	21.200	95.528
1984	11.594	7.567	7.848	99.347	8.774		131.627		8.970	12.909	21.400	88.120
1985		6.450	6.250	100.879	8.000		127.849		7.960	13.044	21.500	86.821
1986	8.500	5.560	6.151	103.780	8.300		128.488		7.752	13.365	21.906	84.617
1987	7.000	4.962	5.901	101.019	8.700		127.046		7.819	13.512	22.215	76.282
1988	6.800	4.478	5.785	96.722	8.543		122.486		7.954	12.639	22.467	66.725
1989	5.700	3.612	6.150	96.600			125.033		8.330	13.015	23.000	64.554
1990	Grand Total: 15.900			91.784	9.829		125.530		8.483	12.917	23.062	59.074
1991		14.971		79.059	11.325		118.449		8.586	14.276	23.158	55.854
1992		13.548		74.000	13.000		112.117		8.561	14.358	23.665	53.755
1993		12.900		69.464	14.500		107.000		9.939	14.179	23.700	53.100
1994		12.900		64.053	15.000		100.442		11.015	14.209	23.728	53.465
1995		12.000		64.523	15.000		95.000		11.466	14.650	23.600	53.465

N.B.: in deze tabel zijn alleen die partijen opgenomen waarvan een min of meer aaneengesloten reeks van ledentallen kon worden weergegeven. Om die reden zijn de Boerenpartij en de Centruumpartij/Centrumdemocraten bijvoorbeeld weggevalen.⁶ De in 1994 nieuw in de Tweede Kamer gekomen AOV, Ouderen Unie 55+ en de SP zijn eveneens niet in de tabel opgenomen.⁷

bron: de ledentallen over de periode 1946-1984 zijn ontleend aan R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1986, 115-176. Hierin is ook een uitgebreide bronvermelding opgenomen. Na 1986 zijn voor de periode 1945-1985 voor een viertal partijen ontbrekende ledentallen achterhaald, namelijk: ARP (ledental 1946-1948 en 1951-1952 ontleend aan ARP-archief, met dank aan mevr. I. Drexhage van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme van de Vrije Universiteit te Amsterdam; 1954 aan *Nederlandse Gedachten*, 22 november 1954); CHU (ontleend aan de *CHU-Jaarboekjes*, met dank aan R.F. van Wijk); CPN (ontleend aan: J. Wormer, 'De CPN in cijfers', in: C. Boet e.a., *Van bron tot boek. Apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland*, Amsterdam, 1986, 180-181); en GPV (ontleend aan J. van der Jagt, H. Timmermans en J. Verbrugh, red., *Gedenkboek GPV 1948-1988*, Amersfoort, 1988, 139). De gegevens over de periode 1985-1995 zijn ontleend aan de overzichten in de 'Kroniek' in de *Jaarboeken DNPP 1986-1995*, zo nodig gecorrigeerd op basis van de door de partijen in hun jaarverslagen verstrekte aantallen. In deze overzichten in de Jaarboeken zijn de ledentallen per 1 januari gegeven. Om technische redenen dienden in de bovenstaande tabel de ledentallen per 31 december te worden gepresenteerd, waardoor deze schijnbaar afwijken van de in de Jaarboeken weergegeven overzichten (bijvoorbeeld: het CDA telt 95.000 leden per 31 december 1995 in de bovenstaande tabel, maar per 1 januari 1996 in het overzicht van de Kroniek in dit Jaarboek).

Aan de algehele teruggang weten zich slechts enkele partijen te onttrekken.⁸ In de eerste plaats groeien de orthodox-christelijke partijen SGP, GPV en RPF vrijwel ononderbroken, zij het niet al te snel. De laatste jaren stagneerde de groei van de SGP weliswaar, ongetwijfeld als gevolg van de interne perikelen over de vraag of het partijlidmaatschap ook voor vrouwen openstaat. Ook de in 1994 in de Tweede Kamer debuterende SP behoort tot de gestage - zij het eveneens trage - groeiers. Zij telde in 1991 ruim 14.000 en begin 1994 16.000 leden.⁹ Eind 1995 was dit aantal gestegen tot 17.000, waarmee de partij op de vijfde plaats kwam - na CDA, PvdA, VVD en SGP. Het zijn in zekere zin de in religieus respectievelijk sociaal opzicht perifere partijen die zich redelijk weten te handhaven. In feite groeien zij tegen de verdrukking in. De orthodox-christelijke partijen worden in politiek opzicht

als gevolg van de toenemende secularisering, deconfessionalisering en individualisering tot op zekere hoogte gemarginaliseerd. Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de SP, die in het door de middenklasse gedomineerde partijwezen op klassiek-linkse wijze de opvattingen van de lagere sociale milieus vertolkt.

Ook D66 boekte sinds het midden van de jaren tachtig jaarlijks ledenwinst, die in een periode van tien jaar ongeveer neerkwam op een verdubbeling van haar aanhang. Gezien het verleden van D66 lijkt de ledenwinst niet structureel, maar meer conjunctureel, dat wil zeggen sterk afhankelijk van het politieke leiderschap. Anno 1996 is de rek uit de ledengroei verdwenen, wat lijkt te corresponderen met de electorale stagnatie die D66 momenteel kenmerkt.

De loop van het totaal van de ledentallen van alle in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen volgt - niet verrassend - min of meer de *ups and downs* van de grote partijen. In 1950 telden de zeven partijen waarvan de ledentallen bekend zijn, bijna 635.000 leden - waarvan de helft voor rekening van de KVP kwam.¹⁰ Tien jaar later, in 1960, waren de acht in de Kamer zitting hebbende partijen goed voor 730.000 leden. Nog steeds was de helft van KVP-huize. In 1970 zaten er elf partijen in de Tweede Kamer. Samen hadden zij 393.000 leden.¹¹ Het aandeel van de KVP was gehalveerd en bedroeg nu een kwart. In 1980 waren er eveneens elf partijen in de Kamer. Hun gezamenlijke ledental was gestegen tot ruim 430.000.¹² In 1990 telden de negen vertegenwoordigde partijen 343.000 leden.¹³

Ook uit deze totalen blijkt dat de jaren vijftig de gouden decade zijn geweest voor de politieke partijen. Aan de vette jaren kwam met de ontzuiling in de jaren zestig een einde. In het volgende decennium, waarin politisering en politieke participatie hoogtij vierden, werd de schade enigszins vergoed - maar niet geheel en niet voor lang. Na 1985 braken de magere jaren pas echt aan. Aan het einde van 1995 stonden bij de twaalf in de Tweede Kamer zitting hebbende partijen 315.000 leden ingeschreven. De nieuwkomers SP, AOV en Ouderen Unie 55+ nemen hiervan ruim 20.000 (7,2%) voor hun rekening. Zonder hun bijdrage zou het totaal voor het eerst onder de 300.000 zijn gezakt. Al met al is het huidige totale ledental van de politieke partijen momenteel geringer dan de 340.000 leden die de KVP er gemiddeld in de jaren vijftig had.

3. Organisatiegraad

Ondanks de duidelijk zichtbare trend zijn de absolute ledenaantallen zoals in de paragraaf hierboven gepresenteerd, minder geschikt om partijen met elkaar of op verschillende momenten in de tijd te vergelijken. De context waarbinnen zij opereren, is immers sterk veranderd. Door de bevolkingsgroei en de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd nam het electoraat sterk toe: van 3,5

groei en de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd nam het electoraat sterk toe: van 3,5 miljoen in 1946 tot bijna 11,5 miljoen in 1994 - een stijging van 329%! Om een vergelijking tussen de ledenaanhang van partijen in verschillende periodes te maken, worden hier de ledentallen gerelateerd aan het totaal aantal stemgerechtigden per verkiezingsjaar. Laatstgenoemd getal is voor alle partijen gelijk. De op deze wijze berekende 'organisatiegraad' maakt een vergelijking van het mobilisatievermogen van de partijen mogelijk (zie tabel 2).

Tabel 2. *Organisatiegraad van de politieke partijen, 1946-1994*

	CPS	SP	PvdA	D66	ARP	CHU	KVP	RP	GPV	SGP	VVD
1946	0,30	0,06	0,08	1,58	0,33	1,42	0,60	3,83	0,08	0,12	0,01
1948	1,40	-	-	3,23	-	2,32	0,80	-	-	0,28	0,57 ^a
1949	0,98	-	-	2,10	-	1,89	0,78	7,53	-	-	0,19
1952	0,29	-	-	1,40	-	1,79	0,78	4,79	-	-	0,40
1956	0,27 ^b	-	-	1,30	-	1,33	0,79	7,0	-	-	0,18
1959	0,18	0,04	-	2,29	-	1,33	0,69	5,83	-	-	0,19
1963	0,16 ^c	0,03	-	2,85	-	1,40	0,74	4,62	-	0,10	0,19
1967	0,15	0,07	-	1,76	0,05	1,22	0,74	2,09	-	0,11	0,18
1970	0,14 ^d	0,06	0,03	1,23	0,07	0,92	0,71	1,08	-	0,11	0,20
1972	0,12	0,03	0,04	1,38	0,07	0,78	0,52	0,95	-	0,11	0,18
1977	0,14	0,07	0,14	1,25	0,05	0,64	0,28	0,57	0,05	0,15	0,20
1981	0,15	0,10	0,11	1,09	0,18	CDU ^e	1,32	-	0,08	0,13	0,20
1982	0,14	0,10	0,10	1,02	0,24	-	1,40	-	0,10	0,13	0,20
1986	0,07	0,03	0,06	0,97	0,08	-	1,20	-	0,07	0,13	0,20
1989	0,05	0,03	0,06	0,87	0,09	-	1,13	-	0,07	0,12	0,21
1994	GroenLinks	0,11	-	0,66	0,13	-	0,88	-	0,10	0,13	0,21

^a Partij van de Vrijheid (20.000 leden in 1946)

^b gemiddelde van 1955 en 1957 (14.161)

^c gemiddelde van 1955 en 1958 (42.580)

^d gemiddelde van 1954 en 1959 (32.500)

^e gemiddelde van 1958 en 1960 (43.592)

^f geschat op 11.000

^g idem

^h gemiddelde van 1970 en 1972 (39.768)

N.B.: in tabel 2 is de totale organisatiegraad van de Nederlandse politieke partijen per verkiezingsjaar vanaf 1946 weergegeven. Alleen die partijen zijn in de totalen opgenomen die na de verkiezingen zitting namen in de Tweede Kamer. De ledentotalen zijn gebaseerd op de aantallen van tabel 1, aangevuld met de ledentallen van kleine, niet in deze tabel opgenomen partijen voor zover deze bekend waren.¹⁴ Wanneer voor een in tabel 1 opgenomen partij in het verkiezingsjaar het ledental onbekend is, is het in de tijd meest

verantwoording opgenomen. De percentages voor de periode 1963-1989 zijn ontleend aan R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 177.

Tabel 2 laat zien dat slechts vier partijen gedurende de periode na de Tweede Wereldoorlog waarin zij aan de verkiezingen deelnamen, meer dan 1% van de stemgerechtigden tot hun leden konden rekenen. De KVP steekt met een gemiddelde van 3,83% met kop en schouders boven alle andere uit. De PvdA komt met 1,58% op de tweede plaats, gevolgd door ARP (1,42%) en CDA (1,24%). Juist deze 'sociale integratiepartijen' zijn door de ontzuiling ernstig in de problemen gekomen. De KVP was in de jaren vijftig twee maal goed voor (ruim) 7%. Aan de vooravond van de totstandkoming van het CDA bedroeg de organisatiegraad van de KVP nog maar 0,57%. De ARP vertoonde vanaf 1946 een structureel dalende lijn. Uit het feit dat het anti-revolutionaire ledental tot het begin van de jaren zestig op circa 100.000 bleef steken, blijkt dat de partij niet in staat was de groei van het kiezerscorps bij te houden.

De PvdA slaagde er lange tijd goed in om in de pas te blijven bij het uitdijende electoraat. Het percentage kiezers dat tevens lid was, fluctueerde in de periode 1948-1963 gemiddeld rond de 2%. Daarna moesten de sociaal-democraten een veer laten, maar van 1971 tot 1986 werd er met een gemiddelde van circa 1% opnieuw een zekere mate van stabiliteit bereikt - totdat de vrije val aan het einde van de jaren tachtig inzette. Ook de VVD wist het expanderende aantal kiezers aanvankelijk goed bij te houden, zij het op een lager niveau. Van 1946 tot 1972 bedroeg haar gemiddelde organisatiegraad zo'n 0,5%. Ten tijde van de periode-Wiegel (1972-1982) verdubbelde deze en kwam de organisatiegraad uit op een gemiddelde van 1,0%. Daarna begon ook bij de liberalen de teruggang.

De organisatiegraden van SGP, GPV en - in iets mindere mate - RPF zijn een toonbeeld van stabiliteit. Dit impliceert dat de ledengroei van de orthodox-christelijke drie de groei van het aantal kiezers op de voet volgde. De kleine linkse partijen daarentegen hadden altijd veel meer problemen om een constant deel van hun electoraat als lid te organiseren.

Bij benadering bedroeg de organisatiegraad van alle in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen in 1946 zo'n 15%; in 1956 12,5%; in 1967 6,7%; in 1977 4,4%; in 1986 3,5%; en in 1994 2,9%. In de naoorlogse periode is de 'totale' organisatiegraad dus met 80% afgenomen. De Nederlandse partijen vormen hiermee geen uitzondering in West-Europa. Sinds de jaren zestig daalt overal de organisatiegraad, met uitzondering van België en Duitsland. Wel was de 'Nederlandse' organisatiegraad aan het einde van de jaren tachtig de laagste en behoorde de afname (na Denemarken) tot de grootste.¹⁵

4. Problemen met de recrutering van politiek- en partijpersoneel

Voor de politieke partijen vormt de ledenaanhang het reservoir waaruit zij hun kandidaten putten voor politieke functies. Het gaat hier om leden van gemeenteraden, Provinciale Staten en Staten-Generaal (na 1979 ook het Europees Parlement), en om burgemeesters, Commissarissen der Koningin en bewindspersonen. Een dalend ledental kan leiden tot problemen bij de recrutering en selectie van het politieke personeel. Verder heeft een partij leden nodig om haar organisatie draaiende te houden - niet als doel op zichzelf, maar onder meer in verband met de hiervoor genoemde selectie van kandidaten, of voor het opstellen van een verkiezingsprogramma en voor de verkiezingscampagnes - met andere woorden: voor het laten functioneren van partijen als het vliegwiel van de parlementaire democratie op de diverse bestuurlijke niveaus.

De partijorganisatie wordt gedragen door vaak vele honderden afdelingen. Om de meest essentiële functies te kunnen vervullen, zal zo'n partijafdeling in ieder geval een voorzitter moeten hebben, een penningmeester, een secretaris en daarnaast nog enkele bestuursleden - al met al een stuk of vijf posten. In de praktijk zal het aantal ongetwijfeld hoger zijn (geweest), zeker in verkiezingstijd. Daarnaast zijn leden nodig om functies in de bovenlokale partijgremia te bekleden (regio's, provincies en dergelijke, het landelijk partijbestuur). Het aantal van vijf functies per afdeling als gemiddelde ligt dan ook waarschijnlijk eerder aan de te lage dan aan de te hoge kant, zeker wanneer de hogere bestuurslagen in de partij in beschouwing worden genomen.¹⁶ Zo kende de PvdA aan het einde van de jaren zeventig bij een kleine 750 afdelingen in totaal (dat wil zeggen in de gehele partij) 5 à 6.000 partijfuncties - een gemiddelde derhalve van ruim zeven per afdeling.¹⁷ Aan het begin van de jaren negentig had het CDA met 700 afdelingen volgens zijn partijsecretaris Bremmer zo'n 4.000 bestuurlijke functies - een gemiddelde van bijna zes bestuursfuncties per afdeling.¹⁸

Het aantal politieke functies is in Nederland in de naoorlogse periode tamelijk stabiel gebleven (zie tabel 3). In 1950 bedroeg dit aantal ongeveer 15.000; in 1970 13.500 en in 1990 12.750. De geringe daling is vooral het gevolg van gemeentelijke herindelingen, waardoor het aantal raadsleden en burgemeesters wat zakte. Het aantal partijfuncties vertoont een wat grilliger verloop. Ten tijde van de gloriejaren van de partijen - wat hun ledental betreft - was dit aantal redelijk stabiel. In 1950 en 1960 hadden de partijen naar schatting 4.500 afdelingen. Uitgaande van vijf kaderleden per afdeling leidt dit voor beide jaren tot ruim 22.000 partijorganisatorische functies. In 1970 steeg dit aantal tot meer dan 25.000 - het aantal afdelingen bedroeg toen bijna 5.100. Vervolgens zette een daling in. In 1980 waren er nog ruim 17.000 partijorganisatorische functies te bezetten. In de jaren negentig schommelde dit aantal rond de 16.000.

Het totaal van de in tabel 3 weergegeven politieke- en partijfuncties zou men kunnen beschouwen als het minimum dat bezet moet worden om het politieke bestel op de verschillende niveaus goed te laten functioneren. In de periode 1950-1970 ging het *grosso modo* dus om circa 37.000 posten; in de jaren daarna lag dit minimum aantal rond de 29.000. Begin 1996 ging het om ruim 28.000 functies. Hoewel dit minimum aan functies zoals hierboven gedefinieerd een dalende tendens vertoont, legt het wel als gevolg van de ledenteruggang verhoudingsgewijs een groter beslag op de ledenaanhang van de partijen (zie tabel 3). In theorie stonden er in de jaren vijftig voor elke politieke of partijorganisatorische post twintig leden als potentiële kandidaat ter beschikking; in de jaren negentig waren dit er nog maar elf.¹⁹

Tabel 3. Aantallen politieke en partijfuncties in Nederland, 1950-1995

	politieke functies	partijfuncties	totaal functies	leden totaal	%
1950	15.326	22.220	37.546	634.656	5,9
1960	13.484	22.625	36.109	731.468	4,9
1970	13.597	25.365	38.962	392.880	9,9
1980	13.846	17.355	31.201	430.432	7,3
1990	12.780	16.280	29.060	343.267	8,5
1995	12.755	15.860	28.615	314.846	9,1

Ogenschijnlijk lijken de recruteringsproblemen voor de partijen hiermee wel mee te vallen. Alhoewel het ledenvolume door de grote verliezen met bijna de helft is afgenomen, zijn de reservoirs van de partijen immers nog redelijk goed gevuld wanneer tegenover elke functie meer dan tien personen staan. Er valt dan zelfs nog wat te kiezen. Deze weergave is echter veel te rooskleurig. Bedacht moet worden dat de hierboven weergegeven verhoudingen en percentages betrekking hebben op het *gehele* ledenbestand, waarvan zowel actieve als passieve leden deel uitmaken. De praktijk toont echter aan dat de overgrote meerderheid van partijleden niet of nauwelijks is geïnteresseerd in een functie in de politiek of in de partij.

Per partij en per periode zal de betrokkenheid van de leden ongetwijfeld verschillend zijn geweest. Over de participatiegraad - dat wil zeggen het aantal leden dat op een of andere wijze actief is in een partij - is niet veel bekend, zeker niet voor de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog. Aan het einde van de jaren zeventig - dat wil zeggen in een tijd waarin het politieke klimaat zeer gepolariseerd was - werd de participatiegraad binnen de PvdA geschat op 5 à 10%.²⁰ In de jaren tachtig is door de politicologen Hille-

brand en Zielonka-Goei onderzoek verricht naar de betrokkenheid van de leden van PvdA, CDA en VVD bij de opstelling van de programma's en de kandidatenlijsten voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986. Zij concludeerden 'dat 11,2% van alle PvdA-leden, 12,5% van de CDA-leden en 11,5% van de leden van de VVD een afdelingsvergadering (...) over het concept-programma bijwoonden'. Met betrekking tot de ledenvergaderingen waarop de kandidaatstelling op de agenda stond, bedroegen deze percentages resp. 6%, 16% en 9%.²¹ Het CDA springt er in deze cijfers iets uit, wat correspondeert met de veronderstelling van de toenmalige partijsecretaris C. Bremmer in 1992 dat in zijn partij 10 à 20% van de leden actief zou zijn.²² In het midden van de jaren negentig lijkt in ieder geval voor de grote partijen de participatiegraad niet boven de 10% uit te komen, zo luidt de mening van ingewijden op diverse partijsecretariaten en van deskundigen.²³ Slechts bij de kleinere linkse partijen zou de ledenparticipatie hoger zijn. Zo'n 40% van de leden van de SP zou - volgens eigen zeggen - actief in de partij zijn. Van de ondervraagde ledenaanhang van GroenLinks gaf ruim 30% te kennen aan partij-activiteiten deel te nemen.²⁴ Bedacht moet worden dat leden wellicht geneigd zijn hun participatie in de partij positiever voor te stellen dan deze in werkelijkheid is.²⁵

Bij een participatiegraad van zo'n 10% komt de recruteringsfunctie van de partijen in een geheel ander licht te staan. De vijver waaruit de leden worden gehaald om het bestuur van Nederland en de partijen te bemannen, droogt zo aanzienlijk op. Voor de bijna 29.000 functies die zouden moeten worden bezet om het politieke bestel te laten draaien, zou anno 1995 in principe een harde kern van ruim 31.000 partijleden beschikbaar zijn.

Uiteraard zijn er kanttekeningen te plaatsen bij de hier genoemde aantallen. Wellicht dat partijsecretariaten en experts zich verkijken op de participatiebereidheid van de ledenachterban, alhoewel dit niet erg waarschijnlijk lijkt. En ook al zou de participatiegraad enkele percenten hoger liggen, dan zou dit in de praktijk nog niet veel uitmaken. Misschien dat aan de andere kant het totaal aantal politieke- en partijfuncties te hoog is uitgevallen. Ook dit ligt niet voor de hand. Zo zijn in deze totalen bijvoorbeeld niet de ambtelijke topfuncties inbegrepen. Bij de bezetting van deze posities is partijlidmaatschap steeds belangrijker geworden. Hetzelfde geldt voor de benoemingen bij de vele adviesorganen die de overheid ten dienste staan.²⁶

Het is hier echter niet de bedoeling om de precieze cijfers vast te stellen. Veel meer gaat het om het weergeven van een trend. En deze is dat vraag en aanbod in personele zin binnen het Nederlandse democratische bestel en de partijen die dit bestel dragen, steeds meer met elkaar dreigen samen te vallen - met alle gevolgen voor de representativiteit. Aan het begin van de jaren negentig werd over deze ontwikkeling de alarmklok geluid door de historicus J.W. Oerlemans, die erop wees dat 'een miniscule minderheid van ongeveer 0,4% van de kiezers de personele bezetting van de overheid bepaalt'.²⁷ Hij

kreeg bijval van de PvdA-commissie onder leiding van J.A. van Kemenade, die over de PvdA constateerde: 'Zowel landelijk als plaatselijk is sprake van een sterke mate van oligarchisering, omdat kandidaten vooral worden gerecruteerd uit de kleine (en slinkende) groep van actieve partijleden'. Representatief is deze groep bepaald niet: 'De actieve leden vertegenwoordigen niet de leden in het algemeen en al helemaal niet de kiezers, noch in de politieke opvattingen, noch wat betreft maatschappelijke positie. Zij vertegenwoordigen alleen zichzelf'.²⁸

5. Slot

De daling van het ledental stelt de politieke partijen voor grote problemen. Er is al vaker gewezen op het feit dat door het afnemende ledental de financiële positie van de partijen nijpender wordt, gegeven het feit dat zij voor bijna twee derden van hun inkomsten afhankelijk zijn van lidmaatschapscontributies.²⁹ De problemen doen zich echter ook voor op het gebied van de recrutering van het politieke personeel (voor bestuur en partij), zoals hierboven uiteen is gezet.

De oorzaken van het dalende ledental van de politieke partijen liggen vermoedelijk in de maatschappelijke ontwikkelingen van de afgelopen decennia. De toegenomen welvaart, het sterk gestegen opleidingsniveau, de individualisering, het afgenomen mobiliserende vermogen van ideologieën, de concurrentie van andere vormen van vrijetijdsbesteding (met name de televisie) en politieke participatie (*single issue*-bewegingen, actiegroepen en dergelijke) - alle hebben zij er mede toe geleid dat in ieder geval de grote politieke partijen hun ledentallen sterk zagen dalen. Misschien moeten de partijen zelf ook de hand in eigen boezem steken. Het persoonlijk contact tussen het partijkader en de gewone leden kan verloren zijn gegaan in de rationalisatie van de partijorganisatie en de pogingen om deze meer efficiënt te laten werken. In de plaats van het persoonlijk ophalen van de contributie bij de leden aan de deur kwam de giro-overschrijving, en partijvergaderingen verloren hun sociale functie doordat 'vergadertijgers' er de dienst gingen uitmaken. Deze verzakelijking van de partij en haar cultuur kan ook hebben bijgedragen tot het ledenverloop.

Ondanks de vele negatieve consequenties kan tot slot worden opgemerkt dat een laag nationaal partijledental politiek gezien ook een positieve indicatie vormt. Het duidt op de afwezigheid van politieke patronage en cliëntelisme zoals in België of in Italië, waar partijlidmaatschap voor de gemiddelde burger van belang kan zijn voor het vinden van een huis of baan. Het Nederlandse politieke bestel is geen *partitocrazia*; voorkomen moet worden dat het elementen van een *nomenklatoera* krijgt.

noten

1. Dit artikel kan worden beschouwd als het vervolg op R.A. Koole en G. Voerman, 'Het lidmaatschap van politieke partijen na 1945', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1986, 115-176. In deze beschouwing is uitgebreid de ontwikkeling beschreven van de ledentallen van de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen in de periode 1946-1985. Tevens is in extenso ingegaan op de politicologische aspecten van het partijlidmaatschap. Zie hiervoor ook R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 147-180; ook wat betreft de financiële aspecten van het dalende partijlidmaatschap voor partijen.

Bij het verzamelen van een aantal gegevens voor dit artikel zijn S. Blair, B.H. de Boer en R.F. van Wijk zeer behulpzaam geweest.

2. Koole en Voerman, *op.cit.*, 154.

3. In het jaarverslag over 1994 meldde de VVD: 'De stabilisering van het ledenbestand die zich sedert 1993 begon af te tekenen zette zich in 1994 opnieuw door. Het resultaat was met een lichte winst van 75 leden voor het eerst sedert 1982 weer positief'. Zie *Jaarverslag 1994 van het hoofdbestuur*, Den Haag, 1995, 21.

4. Overigens week het lot van de PvdA niet sterk af van de ledenontwikkeling van de meeste sociaal-democratische partijen elders in Noordwest-Europa. In de periode na de Tweede Wereldoorlog bereikten veel partijen hun maximum, waarna het ledental begon te dalen. In de Finse SDP en de Franse PS begon dit proces aan het einde van de jaren veertig. De Deense SD, de Noorse DNA en de Britse Labour Party volgden in de jaren vijftig. Voor de PvdA brak dit moment in de jaren zestig aan. Nadat de daling eenmaal was begonnen, hield deze aan - soms snel, dan weer wat langzamer, en met de nodige fluctuaties. In de jaren zeventig trad vaak enig herstel op. In het algemeen kwam daaraan in de jaren tachtig een einde, waarna de teruggang weer verder ging. Zie G. Voerman, 'Le paradis perdu. Les adhérents des partis sociaux-démocrates d'Europe occidentale, 1945-1995', in: M. Lazar, red., *La Gauche en Europe depuis 1945. Invariants et mutations du socialisme européen*, Parijs, 1996, 561-578.

5. In 1990 bedroeg het netto-ledenverlies 122; in 1991: 4.816; in 1992: 12.725; in 1993: 5.252; in 1994: 4.343; en in 1995: 1.411. Zie B. Tromp, 'Inzake partijvernieuwing', in: *Socialisme en Democratie*, 53 (1996), 1 (jan.), 32.

6. Zie voor meer gegevens betreffende de ledentallen van de Partij van de Vrijheid, Nederlandse Middenstands Partij, Rooms-Katholieke Partij Nederland, Democratisch Socialisten '70 en de Centruumpartij: Koole en Voerman, *op.cit.*, 173-175.

7. Zie voor de ledentallen van deze partijen tabel 3 in de Kroniek van dit Jaarboek.

8. Over de beide ouderenpartijen valt gezien hun korte bestaan nog weinig te zeggen. Het AOV kampt met verlies, waaraan ongetwijfeld de interne conflicten - culminerend in de oprichting van de rivaliserende partij Senioren 2000 - debet zullen zijn. De Ouderen Unie 55+ daarentegen boekt enige ledenwinst (zie tabel 3 in de Kroniek in dit Jaarboek).
9. *Verslag van het bestuur van de Socialistische Partij over de periode tussen het Vijfde Congres (1991) en het Zesde Congres (1996)*, Rotterdam, 1995, 3.
10. Van de Katholiek Nationale Partij zijn geen ledentallen bekend.
11. Over de ledenaanhang van de Boerenpartij is weinig bekend; zie Koole en Voerman, *op.cit.*, 173.
12. DS'70 telde in 1980 2.920 leden; zie Koole en Voerman, *op.cit.*, 174.
13. De Centrumdemocraten hadden in 1991 circa 2.000 leden.
14. Zie voor deze data Koole en Voerman, *op.cit.*, 173-175.
15. Gemeten over het tijdvak 1960-1990; zie R.S. Katz and P. Mair, 'The membership of political parties in European democracies, 1960-1990', in: *European Journal of Political Research*, 22 (1992), 334.
16. Wel zal er in de praktijk in de partij enige personele overlapping voorkomen tussen posten op afdelingsniveau en in de bovenlokale gremia. Ook tussen partij- en politieke posten kan van overlapping sprake zijn als gevolg van dubbelfuncties. Sommige partijen kenden echter anti-cumulatiebepalingen, waarbij het bijvoorbeeld niet aan gemeenteraadsleden was toegestaan om in het afdelingsbestuur zitting te nemen.
17. *Rapport van de commissie interne partijdemokratie PvdA*, 1979, 35.
18. C. Bremmer, *Een gestage trend? Een marketingplan voor de ledenmarkt van het CDA*, Voorschoten, 1992, 8. De politicologen Hillebrand en Zielonka-Goei gingen voor het midden van de jaren tachtig uit van een gemiddelde bestuursgrootte van vijf personen. Zie: R. Hillebrand en M.L. Zielonka-Goei, 'In het belang van de partij. Lidmaatschap en participatie', in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1990, 93.
19. De hoge score van 1970 (9,9%) moet mede verklaard worden uit het feit dat bij een forse teruggang van het ledental van ARP, CHU en KVP hun aantal afdelingen hoog bleef. In 1960 hadden de confessionele partijen ruim een half miljoen leden en 2.700 afdelingen; in 1970 ruim tweehonderdduizend leden en 2.780 afdelingen. Het duurde kennelijk geruime tijd voordat de partijen hun organisatie aan de sterk gewijzigde omstandigheden konden of wilden aanpassen.
20. *Rapport van de commissie interne partijdemokratie PvdA*, 35.
21. Hillebrand en Zielonka-Goei, *op.cit.*, 105, 109.
22. Bremmer, *op.cit.*, 23.
23. Binnen de PvdA en de VVD werd in de jaren negentig een afnemende participatiegraad geconstateerd. Zie het PvdA-rapport *Een partij om te kiezen*, Amsterdam, 1991, I, 8; II, 21-25; en het VVD-rapport *In alle duidelijkheid*, Den Haag, 1994, 5.

24. Zie *Verslag van het bestuur van de Socialistische Partij*, 5; en A.P.M. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 194.
25. Zie Hillebrand en Zielonka-Goei, *op.cit.*, 105.
26. Zie M. Kranenburg, 'De onafhankelijken in Den Haag', in: *NRC-Handelsblad*, 22 februari 1996. Zie ook P. Mair, 'Political Parties, Popular Legitimacy and Public Privilege', in: *West European Politics*, 18 (1995), 3, 40-57.
27. J.W. Oerlemans, 'Eén-partijstaat Nederland', in: *NRC-Handelsblad*, 14 februari 1990.
28. *Een partij om te kiezen*, II, 23-24.
29. Koole, *op.cit.*, 211.

VOORBIJ 'BERLUSCONI VOORBIJ'

Methoden en technieken van politiek marktonderzoek

H. Anker

1. Inleiding

'Het is een eng idee dat het onderzoek zo verfijnd is dat de partij (de PvdA, HA) zeer nauwkeurig kan voorspellen hoe de kiezer denkt en wat hij belangrijk vindt... *Het is Berlusconi voorbij* (cursivering HA). Heeft de ex-premier van Italië als uitgangspunt in ieder geval nog een (enge) droom hoe hij zijn land zou willen besturen, en gebruikt hij manipulatie van de publieke opinie als middel om zijn doelen te bereiken, bij de PvdA worden doel en middel omgedraaid. Men vraagt en wij draaien.'

Aldus hoofdredacteur G. Driehuis van het weekblad *HP/De Tijd* naar aanleiding van een rapportage over politiek marktonderzoek elders in dat blad.¹ Het moge duidelijk zijn: electoraal onderzoek door politieke partijen is niet onomstreden. Met name de gedachte dat partijen zich in de toekomst systematisch met dergelijk onderzoek zouden inlaten, gaat veel politieke waarnemers een stap te ver. De rode draad in dergelijke discussies is dat politieke partijen marktonderzoek zouden gebruiken om te kijken 'wat er lekker ligt', om vervolgens daar hun ideeën op af te stemmen: 'men vraagt, en wij draaien'. En dat, zo is de meestal onuitgesproken norm, terwijl politici nu juist zouden moeten durven om als de situatie daar om vraagt, eens flink tegen de wensen en opvattingen van de eigen achterban in te gaan. De meeste politici reageren tamelijk defensief op dit soort verwijten. Velen van hen nemen vaak al snel afstand van het gebruik van onderzoeksinformatie door te wijzen op de onverenigbaarheid van een groot aantal wensen en verlangens van burgers ('burgers zijn inconsistent'). Partijen die zich louter en alleen door politiek marktonderzoek laten leiden, zouden daarom vroeg of laat 'vanzelf' door de mand vallen.²

Aldus ontstaat een tamelijk beperkte kijk op politici. Zij zijn ofwel 'volgers' die op slaafse wijze hun oren laten hangen naar de wensen van burgers, of ze zijn 'leiders' die zich juist niets aantrekken van de wensen en opvattingen van de mensen die zij geacht worden te vertegenwoordigen. Beide typeringen zijn weinig flatteus en plaatsen politici in een situatie waarin zij het nooit goed kunnen doen. Volgens de Amerikaanse campagnedeskundige Ann DeLaney is

dit een ongelukkige voorstelling van zaken en is het beter om 'volgers' en 'leiders' te beschouwen als de uiteinden van een graduele schaal, waarop vervolgens de politici en partijen geplaatst kunnen worden.³ De meest wenselijke positie voor een (aspirant-) politicus is een positie ergens op het midden van de schaal. Voor die kandidaten geldt dat zij over leiderschapskwaliteiten beschikken, in de zin dat zij ideeën hebben over wat de politieke problemen zijn, welke oplossingen daarvoor gewenst zijn, en hoe dergelijke oplossingen gerealiseerd kunnen worden. Tegelijkertijd hebben zij het vermogen om te luisteren naar hun kiezers, en zijn zij in staat om de wensen en opvattingen van kiezers door te laten klinken in hun eigen stellingnames en stemgedrag.

De huidige, verkrampde discussie in termen van 'leiders' versus 'volgers' leidt niet alleen tot een beperkte kijk op politici, maar bemoeilijkt tevens een openhartige discussie over de voors en tegens van politiek marktonderzoek. Mede daardoor blijven de onderzoeksactiviteiten van politieke partijen met veel geheimzinnigheid omgeven. Verschillende auteurs, zoals Hagstrom en Newman, hebben reeds gewezen op de gevaren van een dergelijke situatie.⁴ Volgens Hagstrom ontbreekt het de doorsneeburger aan voldoende kennis om de campagne-strategieën van kandidaten en de daarbij gebruikte technieken in voldoende mate te kunnen doorzien. Daardoor zou de burger in toenemende mate het gevoel krijgen gemanipuleerd te worden en dreigt deze de 'aansluiting' met de politiek en de media te verliezen. Vanuit normatief en democratisch oogpunt is dit een bedenkelijke ontwikkeling, waarvan bovendien de ernst gemakkelijk kan worden onderschat. Zoals Hagstrom zelf al aangeeft, ligt een belangrijk deel van de oplossing in het bijbrengen van kennis over de wijze waarop politieke partijen campagne voeren, hun strategie ontwikkelen, en deze implementeren. In feite gaat het hierbij om het aankweken van een zekere weerbaarheid op een wijze die niet wezenlijk anders is dan de manier waarop leerlingen op basisscholen tegenwoordig wordt onderwezen op welke wijze sportschoen-fabrikanten proberen hun produkten te slijten.⁵

Deze bijdrage heeft als doel om inzicht te geven in de onderzoeksactiviteiten die in opdracht van politieke partijen worden verricht. De achterliggende gedachte daarbij is dat inzicht in dergelijke activiteiten burgers weerbaarder kan maken tegenover de door politieke partijen ontwikkelde marketing-activiteiten. Daartoe wordt in de komende paragraaf eerst stilgestaan bij de verschillen tussen academische kiezersonderzoekers en de *pollsters* van politieke partijen.⁶ Het zal blijken dat de onderzoeksactiviteiten van politieke partijen in Nederland eigenlijk nog maar in de kinderschoenen staan. Vervolgens wordt voor een aantal componenten van het electoraal onderzoek verder bekeken welke activiteiten op die terreinen door politieke partijen (kunnen) worden ontwikkeld. Daarbij worden achtereenvolgens het uitslagenonderzoek en het individueel kiezersonderzoek belicht. Ten slotte zal een korte schets worden gegeven van de ontwikkelingen die men in de nabije toekomst zal mogen verwachten en wordt tevens ingegaan op de vraag op welke wijze de openheid over politiek marktonderzoek verder kan worden vergroot.

2. Academisch en politiek electoraal onderzoek

Er bestaat een opvallend grote kloof tussen het academische electoraal onderzoek en het electoraal onderzoek zoals dat door of in opdracht van politieke partijen wordt verricht.⁷ Deze kloof is niet zonder reden en is voornamelijk herleidbaar tot de verschillende doelstellingen die ten grondslag liggen aan beide vormen van onderzoek. Schema 1 geeft een overzicht van de belangrijkste verschillen tussen het academische en politieke electorale onderzoek. Academische onderzoekers richten zich meestal op het volledige partijsysteem en doorgaans niet op één enkele partij.⁸ Het gros van het universitaire electorale onderzoek is gericht op de ontwikkeling van modellen waarmee het keuzegedrag van het gehele electoraat zo goed mogelijk verklaard kan worden. De mate van succes van de ontworpen modellen wordt hoofdzakelijk afgelezen aan de mate waarin deze de variantie in het partijkeuze-gedrag kunnen verklaren. Als gevolg hiervan concentreert het academische onderzoek zich vooral op lange-termijn factoren, zoals links-rechts ideologie en religie. Korte-termijn factoren zoals issue-voorkeuren en de waardering voor kandidaten voegen aan dit geheel weinig toe.⁹ Academisch electoraal onderzoek is bovendien primair gericht op theorievorming. Men baseert zich daarbij overwegend op verkiezingen waarvan de uitslag reeds bekend is (zogenaamd *ex post facto*-onderzoek). Rapportage vindt overwegend plaats in de (inter)nationale vakpers en voltrekt zich onder betrekkelijk geringe tijdsdruk: een periode van meer dan een jaar tussen het indienen van een manuscript en de feitelijke plaatsing daarvan is niet ongewoon.

In tegenstelling tot academische onderzoekers zijn pollsters alleen maar geïnteresseerd in het wel en wee van andere partijen, voorzover dat van invloed kan zijn op de electorale prestatie van de eigen partij. Andere partijen worden gezien als onderdeel van de concurrentie-omgeving en zijn slechts uit dien

Schema 1. Enige verschillen tussen academisch en politiek electoraal onderzoek

academisch electoraal onderzoek	politiek electoraal onderzoek
gericht op partijsysteem	gericht op één partij(profiel)
gericht op verklaarde variantie	gericht op aantal stemmen (in kaart brengen van kansen en bedreigingen)
nadruk op lange-termijn factoren	nadruk op korte-termijn factoren
gericht op theorievorming (<i>ex post facto</i>)	gericht op handelingen (proactief)
rapportage in vakpers	rapportage naar leken
betrekkelijk geringe tijdsdruk	grote tijdsdruk

hoofde relevant. De eerste zorg van de pollster is om er voor te zorgen dat, gegeven een aantal politieke randvoorwaarden, de eigen politieke partij het grootste aantal stemmen behaalt.¹⁰ Omdat een paar stemmen het verschil kan uitmaken tussen winst en verlies, besteedt de pollster dikwijls aandacht aan aspecten die niet of nauwelijks relevant zijn in termen van additionele verklaarde variantie.¹¹ De aandacht van de pollster ligt bovendien bij die aspecten van het electorale keuzegedrag die door partijen zelf beïnvloed kunnen worden. In concreto gaat het daarbij om de imago's van partijen en kandidaten, de mate waarin zij geassocieerd worden met goede bijdragen op bepaalde politieke issues, eventuele machtsvragen die partijen kunnen stellen, de boodschap die een partij uitstraalt, etc. De resultaten van het verrichte electorale onderzoek stellen de pollster in staat om - proactief - een aantal concrete handelingen te adviseren. Daarbij gaat het om de vraag of bepaalde vraagstukken wel of niet moeten worden benadrukt, hoe er omgegaan moet worden met aanvallen van andere politici, in hoeverre het verstandig is bepaalde machtsvragen te stellen, op welke wijze een partij het initiatief zou kunnen (her)nemen, etc. Voor zover er al sprake is van schriftelijke rapportages zijn deze gericht op leken (d.w.z. op politici) en niet op (collega-)experts. Dit betekent dat dergelijke rapporten in de praktijk vaak eenvoudig van opzet zijn, weinig details bevatten, en het niveau van kruistabellen meestal niet overstijgen.¹² Naarmate de campagne vordert, vindt het grootste deel van de advisering mondeling en onder steeds grotere tijdsdruk plaats.

Overigens geldt dat de scherpte van deze contrasten afneemt wanneer gelet wordt op een bredere tijdspanne dan alleen de verkiezingscampagne. Verklaringen voor de grote verliezen van de PvdA en het CDA bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 hebben niet alleen betrekking op de gebeurtenissen binnen de campagne zelf, maar vereisen ook kennis van de ontwikkelingen in de gehele daaraan voorafgaande kabinetsperiode (in het bijzonder de geringe waardering voor het toenmalige kabinetsbeleid en de ongunstige concurrentiepositie voor beide regeringspartijen)¹³. Evenzeer geldt dat de winst van D66 en de VVD niet begrepen kan worden wanneer uitsluitend op de campagnes wordt gelet. Bij dit soort middellange-termijn perspectieven ontstaat een nuttige mix van inzichten vanuit zowel de academische als de meer praktische hoek.

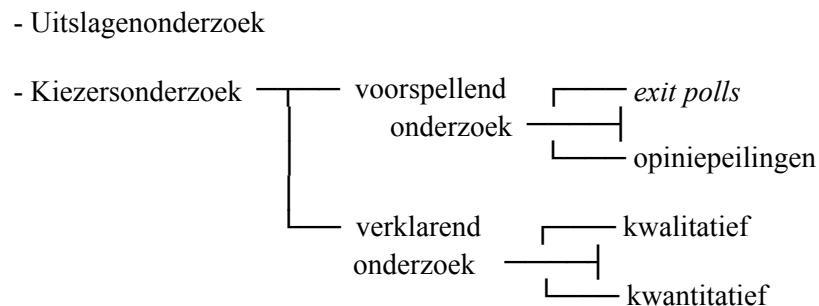
Ten slotte is het relevant om op te merken dat de omvang en kwaliteit van het electoraal onderzoek zoals dat door politieke partijen wordt uitgevoerd in Nederland gemakkelijk wordt overschat. Eigenlijk staat deze hele ontwikkeling nog maar in de kinderschoenen. In hun recente studie van verkiezingscampagnes van 1994 constateerden Brants en Van Praag dat alleen de PvdA een volwaardig onderzoeksprogramma had opgezet.¹⁴ De overige partijen baseerden zich overwegend op de opiniepeilingen van het NIPO en Inter/View. De uitgebreide evaluatie-onderzoeken van GroenLinks en het CDA naar aanleiding van de voor deze partijen teleurstellende verkiezingsuitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 werden weliswaar pas *na* de verkiezingen verricht, maar kunnen in veel opzichten beschouwd worden

als een vingeroefening voor het verkiezingsjaar 1998.¹⁵ De verwachting lijkt dan ook gerechtvaardigd dat bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998 de meeste grote partijen met een volwassen onderzoeksprogramma zullen zijn uitgerust.

3. Verschillende soorten electoraal onderzoek

Onder de term 'electoraal onderzoek' gaan verschillende soorten van onderzoek schuil. Al deze onderzoeksvormen hebben met elkaar gemeen dat zij op enigerlei wijze een bijdrage leveren aan de beschrijving, verklaring en interpretatie van verkiezingsuitslagen. De bekendste vormen van onderzoek zijn analyses van verkiezingsuitslagen (uitslagenonderzoek) en analyses van de beweegredenen van bepaalde individuen om op bepaalde partijen te stemmen (kiezersonderzoek). Naast deze twee hoofdvormen van electoraal onderzoek bestaan nog tal van andere onderzoeksvelden. Men denke aan onderzoek naar de rol van de media (in het bijzonder de inhoud van de politieke berichtgeving), onderzoek naar politieke partijen, kandidaatstellingsprocessen, biografieën van individuele politici, enzovoorts.¹⁶ Het door politieke partijen verrichte electorale onderzoek heeft vooral betrekking op het uitslagen- en het kiezersonderzoek. Daarom zullen alleen deze componenten van het electoraal onderzoek hier gedetailleerd worden besproken. Deze beide componenten kunnen op hun beurt weer verder worden onderverdeeld in aparte deel-terreinen. Figuur 1 bevat hiervan een overzicht.¹⁷ Overigens is in toenemende mate sprake van een vergroeiing van deze deel-terreinen, zoals aan het slot van deze bijdrage zal blijken.

Figuur 1. Enkele vormen van electoraal onderzoek

In de komende paragrafen zal aan de hand van deze figuur bekeken worden welke onderzoeks-activiteiten op welke wijze door politieke partijen en hun pollsters ondernomen worden. Daarbij zal eerst aandacht worden besteed aan het uitslagenonderzoek, en vervolgens aan het kiezersonderzoek.

4. Uitslagenonderzoek

Het uitslagenonderzoek geldt als de oudste vorm van electoraal onderzoek. Reeds aan het eind van de negentiende eeuw werden de eerste uitslagenanalyses gepresenteerd.¹⁸ Aan de hand van de verkiezingsuitslagen voor een bepaald gebied (zoals wijk, gemeente of provincie) trachtte men inzicht te krijgen in de factoren die verantwoordelijk zijn voor de verkiezingsuitslag als geheel. Daarbij worden de uitslaggegevens vaak gecombineerd met andere bekende gegevens voor de desbetreffende gebieden. Zo komt men in dit type analyses met grote regelmaat factoren tegen als urbanisatiegraad, opleidingsniveau, leeftijdsverdeling, en welstand. Probleem bij dit soort analyses is echter dat het technisch gezien niet is toegestaan om verbanden op geaggregeerd niveau (dat wil zeggen verbanden tussen wijken, gemeenten en dergelijke) van toepassing te verklaren op individueel niveau. Doet men dat wel, dan loopt men het risico van de zogenaamde 'ecologische fout'. Een pregnant voorbeeld van een dergelijke fout doet zich voor wanneer men op grond van een positieve samenhang tussen het percentage CD-stemmen en het percentage allochtonen in stadswijken zou concluderen dat het vooral de allochtonen zijn die op de CD stemmen.¹⁹ Hoewel de literatuur verschillende procedures bevat die een uitweg zouden bieden uit dit probleem, blijkt in de praktijk de enige echte oplossing te bestaan uit het gebruik van individuele gegevens. Met het toegenomen gebruik van het enquête-instrument is dat ook precies de ontwikkeling die zich in de decennia na de Tweede Wereldoorlog heeft voltrokken. Toch geldt dat politieke partijen ook vandaag de dag het uitslagenonderzoek nog niet geheel hebben afgeschreven. Er zijn immers tal van situaties waarbij individuele gegevens niet en uitslaggegevens wel voorhanden zijn. Politieke partijen zijn van nature geïnteresseerd in de geografische variatie in de verkiezingsuitslag, omdat - in ieder geval in de perceptie van de betrokken politici - ruimtelijke patronen concrete handvaten bieden voor daadwerkelijk actie.²⁰ Hierbij wordt meestal gebruik gemaakt van (regressie)technieken die de 'nationale' trend modelleren, waarna de residuen (dat deel van de uitslag dat niet door het model verklaard wordt) beschouwd worden als unieke, lokale bijdragen. De gemeenten kunnen vervolgens geordend worden naar de mate waarin zij van de nationale trend afwijken. Nadeel van deze techniek is dat de grootste uitschieters vaak zeer kleine, en electoraal weinig betekenisvolle gemeenten betreffen. Zo vonden Anker en Van Dijk dat bij de kamerverkiezingen van 1994 de PvdA de grootste winst had geboekt in de gemeente Terschelling (+9.9%) en het grootste verlies op het voormalige eiland Wieringen (-17.5%).²¹ Men kan zich voorstellen dat de PvdA hier niet bepaald van onder de indruk zal zijn geraakt. Om dit soort triviale uitkomsten te voorkomen is het beter om de analyse te beperken tot alleen de grote gemeenten. Toch blijkt in de praktijk de nationale trend zo sterk dat de uitkomsten van dergelijk onderzoek weinig concrete aanknopingspunten bieden: de uitschieters worden vaak veroorzaakt door tamelijk specifieke zaken die zich niet of nauwelijks lenen voor een vertaling naar landelijk niveau. Zo reageerde het PvdA-kader in het

Gelderse Rheden zeer verbaasd op het bericht dat hun partij bij de raadsverkiezingen van 1994 in hun gemeente uitzonderlijk goed had gescoord. De afwezigheid van GroenLinks bij de verkiezingen aldaar zal daar niet vreemd aan zijn geweest.²²

5. Kiezersonderzoek

Een veel krachtiger vorm van electoraal onderzoek dan het uitslagenonderzoek is het op individuele leest geschoeide kiezersonderzoek. Figuur 1 maakt duidelijk dat het kiezersonderzoek uiteenvalt in het zogenaamde 'voorspellingsonderzoek' en het 'verklarende onderzoek'.

5.1 Voorspellend onderzoek

Binnen het voorspellend onderzoek kan weer een verdere uitsplitsing worden gemaakt naar opiniepeilingen en zogenaamde *exit polls* (schaduwverkiezingen). Politieke partijen maken niet of nauwelijks gebruik van deze laatste vorm van onderzoek, omdat exit polls worden verricht op de verkiezingsdag zelf en hooguit van nut zijn voor een achteraf-duiding van wat zich tijdens de verkiezingen heeft afgespeeld. Omdat alleen de stemmers worden ondervraagd en de niet-stemmers niet, geldt de methode als een krachteloze techniek die vrijwel altijd beter vervangen kan worden door een enquête onder alle stemgerechtigden, inclusief de niet-stemmers.²³

Politieke partijen en politici maken daarentegen wel veelvuldig gebruik van opiniepeilingen. De bekendste peilingen zijn ongetwijfeld die verricht door het NIPO en Inter/View. Elke week peilen deze bureaus de voorkeuren van een representatieve steekproef van het Nederlandse electoraat. Deze peilingen zijn vooral interessant omdat zij het verloop van de electorale steun van politieke partijen in beeld brengen. De trend in de peilingen wordt dan ook geregeld in verband gebracht met concrete gebeurtenissen die zich in de politieke arena afspelen. Alhoewel politici en journalisten vaak zweren bij het tegendeel, blijken de meeste fluctuaties in de peilingen niet van toevalsschommelingen onderscheiden te kunnen worden. Daardoor is het niet goed mogelijk om de verschillen in electorale steun van partijen te verklaren uit concrete politieke gebeurtenissen.²⁴ Voorzover zulke gebeurtenissen van invloed zijn op de electorale aanhang van partijen, gaat het om zeer diffuse processen waarbij tal van mediërende factoren (nieuws-selectie, mediagebruik, etc.) werkzaam zijn. Doordat de media uitgebreid melding maken van de resultaten van opiniepeilingen, nemen de meeste burgers daarvan ook kennis en is niet of nauwelijks sprake van geheimzinnigheid.²⁵ Burgers hebben een redelijk beeld van de wijze waarop dergelijke peilingen verricht worden en weten de betekenis van de peilingen ook te relativeren, al was het maar doordat in verkiezingstijd vaak conflicterende beelden worden opgeroepen door peilingen van verschillende onderzoeksbureaus. Er bestaat in dit opzicht nauwelijks afstand tussen burgers en politici, waardoor burgers zich niet vervreemd

voelen en evenmin het gevoel hebben gemanipuleerd te worden door politici. De vrije beschikbaarheid van opiniepeilingen geldt dan ook tot op zekere hoogte als model voor de wijze waarop in zijn algemeenheid met de resultaten van electoraal onderzoek moet worden omgegaan.²⁶ Daarbij gaat het er overigens niet om dat iedere burger ogenblikkelijk zou moeten kunnen beschikken over de laatste peilingsuitslag, maar is de gedachte veel meer dat burgers een globaal idee hebben van de aard van de verkregen informatie en de wijze waarop politici en politieke partijen hiervan gebruik maken.

5.2 Verklarend onderzoek

Politieke partijen geven geregeld opdracht tot het verrichten van verklarend onderzoek. In tegenstelling tot de in ruime mate beschikbare resultaten van opiniepeilingen, kenmerkt dergelijk 'privaat' onderzoek zich door weinig openheid. Met 'verklarend' onderzoek wordt bedoeld op al het onderzoek dat is bedoeld om inzicht te genereren in de processen die er toe leiden dat burgers wel of niet op een bepaalde partij stemmen. Voor pollsters geldt bovendien dat dergelijk onderzoek aanwijzingen dient te verschaffen over de vraag hoe en in welke zin dergelijke keuzeprocessen door politieke actoren beïnvloed kunnen worden (zie ook schema 1). Binnen het verklarend kiezersonderzoek wordt meestal een verder onderscheid gemaakt naar kwantitatief en kwalitatief onderzoek. Dit onderscheid is enigszins kunstmatig, zoals we hieronder nog zullen zien, omdat deugdelijk onderzoek per definitie kwalitatieve en kwantitatieve elementen bevat. Bij kwantitatief onderzoek ligt de nadruk op het gebruik van enquête-gegevens; bij kwalitatief onderzoek ligt de nadruk op kwalitatieve, in principe niet kwantificeerbare informatie.

5.2.1. Kwantitatief onderzoek

De abonnees op de peilingen van het NIPO en Inter/view ontvangen niet alleen de geaggregeerde gegevens, maar vaak ook een aantal tabellen waarin de stemintenties van de ondervraagde respondenten verder zijn uitgesplitst. De voor pollsters belangrijkste tabel is die waarin de huidige stemintenties zijn afgezet tegen het stemgedrag bij de vorige verkiezingen. Hoewel het bekend is dat mensen vaak moeite hebben om hun vorig stemgedrag correct te herinneren, geven dergelijke 'turnover-tabellen' een aantal belangrijke inzichten in het electorale verkeer tussen de partijen. Zo verkrijgt men nuttige informatie over de mate waarin een partij er in slaagt haar electorale aanhang vast te houden, aan welke partijen men kiezers heeft verloren, en van welke partijen men kiezers heeft gewonnen. Aldus ontstaat een eerste beeld van de electorale concurrentiepositie van de politieke partijen.²⁷

Politieke partijen willen echter meer dan inzicht in de concurrentieverhoudingen: zij willen een zo volledig mogelijk overzicht van de electorale kansen en bedreigingen waar zij mee geconfronteerd worden. Opiniepeilingen zijn echter te beperkt van opzet om aan deze wens te kunnen voldoen. Om

inzicht te krijgen in bijvoorbeeld het issue-profiel van een partij, is aanzienlijk meer informatie vereist dan in doorsneepeilingen beschikbaar is. Politieke partijen geven daarom in toenemende mate zelf opdracht tot het verrichten van electoraal onderzoek.²⁸ Buiten verkiezingstijd is het niet ongewoon om één of twee maal per jaar een grootschalig enquête-onderzoek te laten verrichten. Zulke enquêtes bevatten in de regel vragen over de imago's van de politieke partijen, over coalitievoorkeuren, over de waardering van prominente politici, over politieke vraagstukken, over de kans om op elk van de partijen te stemmen, alsmede vragen met betrekking tot algemene politieke houdingen en opvattingen (politieke interesse, links-rechts zelfplaatsing, etc.). Door dergelijke onderzoeken van tijd tot tijd te herhalen, kan bovendien de ontwikkeling door de tijd in kaart worden gebracht. Wanneer de aldus verkregen inzichten gecombineerd worden met de resultaten van kwalitatief onderzoek (zie hieronder), ontstaat een goede basis voor de strategische besluiten die politieke partijen moeten nemen. Wanneer nieuwe verkiezingen aanstaande zijn, wordt al in een vroeg stadium - meestal één tot anderhalf jaar voor de verkiezingsdatum - een zeer uitgebreid onderzoek verricht. Dit onderzoek wordt meestal aangeduid als de 'nulmeting' of *benchmark*. De aldus vergaarde informatie dient als basis voor de besluiten over de wijze waarop de campagne wordt ingericht, in het bijzonder de formulering van de boodschap die in de campagne centraal komt te staan.²⁹

De oudste en eenvoudigste manier om de verkregen gegevens verder te analyseren, is door deze af te zetten tegen de stemintenties van de respondenten. Dit is de standaardwijze waarop de onderzoeksbureaus hun materiaal aanleveren. Ook politici zijn het meest bekend met deze presentatiewijze, hetgeen voor de pollster een niet onbelangrijk gegeven is. Een belangrijk nadeel van analyses op basis van stemintenties is echter dat niet iedereen die van tevoren zegt op een bepaalde partij te gaan stemmen, dat ook daadwerkelijk doet. En andersom geldt dat niet iedereen die van tevoren heeft verklaard *niet* op een bepaalde partij te gaan stemmen, dat ook daadwerkelijk nalaat. Een dergelijke werkwijze belemmert daardoor het zicht op de groep waar de pollster werkelijk in geïnteresseerd is: al diegenen die een zekere kans hebben om op de partij te stemmen waarvoor de pollster werkzaam is. Meestal wordt deze groep aangeduid als het 'electorale potentieel' van de partij. De relevante vraag voor de pollster is waarom sommige leden van het electorale potentieel van zijn of haar partij wél op die partij stemmen en andere leden dat niet doen. Anders geformuleerd: welke factoren bepalen de mate waarin een partij er in slaagt haar electorale potentieel te mobiliseren?

Het antwoord op deze vraag vereist allereerst enigerlei kwantificering van de omvang van het electorale potentieel van een partij. Daartoe wordt meestal gebruik gemaakt van zogenaamde *stemkansen*. Er zijn verschillende vraagformaten in omloop met behulp waarvan stemkansen verkregen kunnen worden. Het meest gebruikte formaat zijn vragen naar de omvang van de kans om 'ooit' op een bepaalde partij te stemmen. Daarbij wordt gebruik gemaakt van een schaal die loopt van 1 tot en met 10, waarbij de waarde 1 staat voor 'ik

zal zeker nooit op deze partij stemmen' en waarde 10 voor 'ik zal zeker wel eens op deze partij stemmen'.³⁰ De politicoloog Tillie heeft recentelijk laten zien dat op dergelijke wijze verkregen stemkansen een valide indicatie geven van de electorale aantrekkelijkheid van politieke partijen.³¹

Deze stemkansen kunnen op verschillende manieren worden gebruikt om de electorale kansen en bedreigingen bloot te leggen. Daarbij kan een tweetal hoofdvarianten worden onderscheiden. De eerste hoofdvariant - de zogenaamde '(deel-)potentieel-analyse' - stamt wat meer uit de academische hoek, terwijl de tweede hoofdvariant - de zogenaamde 'primaire-groep analyse' - wat meer geworteld is het marktonderzoek. Beide invalshoeken zijn echter zeer nuttig en worden vaak naast elkaar gebruikt.

Binnen een *(deel-)potentieel-analyse* ligt het accent op de aard en richting van de electorale concurrentieverhoudingen en de rol die specifieke korte-termijn factoren daarin spelen. Bij wijze van illustratie bevat tabel 1 de resultaten van een dergelijke analyse. Hierbij is als partij de PvdA gekozen en als korte-termijn factor de mate waarin bepaalde partijen beschouwd worden als de partij met de beste bijdrage op het terrein van de werkloosheid.³² In de potentieel-analyse wordt allereerst nagegaan hoe de onafhankelijke factor verdeeld is binnen het potentieel van de onderzochte partij, in dit specifieke geval de PvdA. Het potentieel kan op verschillende manieren gedefinieerd worden, maar meestal wordt gewerkt met een methode waarbij de antwoorden op de stemkansvraag lineair getransformeerd worden naar stemkansen. Een score van 10 staat dan gelijk aan een kans van 1, een score van 9 aan een kans van .88, een score van 8 aan een kans van .77, enzovoort.³³ Deze kansen worden vervolgens bij elkaar opgeteld en gedeeld door het totale aantal onderzochte respondenten. De linker kolom van tabel 1 maakt duidelijk dat slechts 3,0% van het PvdA-potentieel van mening is dat GroenLinks de beste bijdrage heeft op het terrein van de werkgelegenheid, dat maar liefst 51,2% van het PvdA-potentieel van mening is dat de PvdA de beste bijdrage heeft op dit terrein, enzovoorts. Vervolgens is bekeken hoe deze percentages er uit zien wanneer niet meer gelet wordt op het volledige PvdA-potentieel, maar alleen op die delen van het PvdA-potentieel die overlappen met de potentiëlen van de overige partijen. De resultaten van deze exercitie staan vermeld in de zes kolommen naast de kolom voor het gehele PvdA-potentieel. Achtereenvolgens is gekeken naar de overlap met het GroenLinks-potentieel, naar de 'harde kern' van PvdA-aanhangers, naar D66, naar het CDA, naar de VVD, en naar de groep respondenten die de mogelijkheid openlaat dat zij niet gaan stemmen.³⁴ Ten behoeve van het contrast is voorts gekeken naar het gehele electoraat (één-na-rechter kolom) en naar de overlap tussen het CDA- en VVD-potentieel (rechterkolom). *Tabel*

Tabel 1. *Potentieel-analyse werkgelegenheid*

	PvdA potentieel	PvdA GL	PvdA kern	PvdA D66	PvdA CDA	PvdA VVD	PvdA niet stemmen	gehele electoraat	CDA VVD
GL	3,0	6,1	0,0	2,6	1,0	1,2	3,1	1,9	0,2
PvdA	51,2	50,2	74,5	46,1	38,7	34,4	42,8	32,8	20,7
D66	14,2	18,4	7,4	18,1	9,7	11,9	14,1	11,5	7,3
CDA	13,9	11,2	5,3	15,6	27,4	24,0	18,4	27,3	40,5
VVD	7,4	6,4	4,3	8,6	11,1	17,0	11,2	14,9	22,6
overig	0,2	0,0	1,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	0,0
weet niet	10,0	7,7	7,4	8,9	12,1	11,4	10,2	10,9	8,6

Deze analyse maakt duidelijk dat het profiel van de PvdA op het terrein van de werkgelegenheid binnen het PvdA-potentieel zeer gunstig is, en dat dit gunstige beeld redelijk goed stand houdt wanneer gelet wordt op de overlap met de overige partijen. Het feit dat binnen de overlap met het D66-potentieel de PvdA met afstand als de partij met de beste bijdrage gepercipieerd wordt is van belang, omdat D66 een belangrijke electorale concurrent is van de PvdA. De gegevens in tabel 1 illustreren eveneens de relevantie van de inperking tot het PvdA-potentieel. Wanneer gelet wordt op het gehele electoraat blijkt dat PvdA en CDA elkaar weinig ontlopen in termen van hun competentie op het terrein van de werkgelegenheid. Bij wijze van contrast laat de tabel ook zien dat het CDA binnen de overlap tussen het CDA- en het VVD-potentieel een aanzienlijk betere reputatie heeft op het terrein van werkgelegenheid dan de VVD. Deze resultaten winnen nog eens aan belang wanneer men zich realiseert dat 44,5% van de respondenten de werkgelegenheid aanwees als het probleem dat als eerste diende te worden opgelost, op ruime afstand gevolgd door criminaliteit (20,0%).³⁵

Dergelijke potentieel-analyses worden in de praktijk voor allerlei verschillende issues afzonderlijk uitgevoerd. In 1994 leverde dit een aantal markante profielen op die, in navolging van het werk van de Amerikaanse politicoloog en pollster van de Republikeinen Petrocik, aanleiding gaven om te spreken van het 'eigenaarschap' van politieke issues.³⁶ Zo bleken PvdA en CDA co-eigenaar te zijn van het werkloosheidsvraagstuk, en GroenLinks - en in mindere mate D66 - eigenaar van het milieu-issue. Voorts bleek de PvdA eigenaar van sociale rechtvaardigheid, de VVD eigenaar van het criminaliteitsvraagstuk, en het CDA eigenaar van onderwijs. Deze patronen veranderden bovendien nauwelijks door de tijd.

Potentieel-analyses worden niet alleen verricht voor het vaststellen van issue-profielen, maar kunnen evenzeer van nut zijn voor de analyse van tal van andere korte-termijn factoren. Zo vormen de uitkomsten van dergelijke analyses een handig hulpmiddel voor een partij om specifieke politici aan bepaalde doelgroepen te kunnen toewijzen. Potentieel-analyses blijken ook nuttig om vast te kunnen stellen of het electorale potentieel van een partij er specifieke coalitievoorkeuren op nahoudt. Op basis daarvan kan dan besloten worden of de partij wel of niet een machtsvraag stelt. Zo speelt de PvdA vaak

in op de angst voor een rechtse coalitie en doet de VVD hetzelfde voor een linkse coalitie.

Binnen de '*primaire-groep analyse*' ligt, in vergelijking met potentieel-analyses, de nadruk meer op de eigen partij en minder op de identiteit van de partij(en) waarmee men concurreert om de kiezersgunst. De doelstelling is hier om zicht te krijgen op de 'hardheid' van de electorale voorkeuren voor de eigen partij. In het marktonderzoek vindt men deze notie van hardheid (of nabijheid) ook vaak terug. Het gaat dan vaak om de kans dat consumenten een bepaald product wel of niet zullen aanschaffen. Een doeltreffende manier om deze electorale nabijheid in kaart te brengen, is door gebruik te maken van de hiervoor reeds besproken stemkansen. Daartoe wordt voor elke respondent de stemkans voor de eigen partij vergeleken met de hoogste stemkans die deze aan de overige partijen heeft toegekend. De aldus berekende verschillen geven een

Figuur 2. Structuur van de electorale steun voor partij X

tertiaire groep	niet oproepbaar	<i>Stemkans partij X twee of meer punten kleiner dan hoogste stemkans overige partijen</i>
primaire groep	oproepbaar	<i>Stemkans partij X één punt kleiner dan hoogste stemkans overige partijen</i>
	'onbeslist'	<i>Stemkans partij X gelijk aan hoogste stemkans overige partijen</i>
	zwakke steun	<i>Stemkans partij X één punt groter dan hoogste stemkans overige partijen</i>
secundaire groep	harde steun	<i>Stemkans partij X twee of meer punten groter dan hoogste stemkans overige partijen</i>

indicatie van de 'hardheid' van de voorkeur voor de eigen partij.³⁷ Op basis van ervaringsgegevens is vastgesteld dat wanneer er meer dan twee punten verschil bestaat tussen de hoogste stemkans en de één-na-hoogste stemkans, mensen vrijwel zonder uitzondering stemmen voor de partij met de hoogste stemkans. Op deze wijze kan een vijftal groepen worden gedefinieerd, welke voor een denkbeeldige partij X grafisch zijn weergegeven in figuur 2. Hierbij wordt tevens de zogenaamde 'primaire groep' gedefinieerd, de groep waar het tijdens de campagne allemaal 'primair' om draait.³⁸ Dit is de groep kiezers waarvoor geldt dat zij twee of meer partijen (waaronder in ieder geval partij X) in min of meer gelijke mate waarderen. Naast de primaire groep is ook sprake van een secundaire groep (de harde kern) en een tertiaire groep kiezers (de burgers met een zeer geringe kans om op partij X te stemmen).³⁹

Bovengenoemde indeling blijkt zeer gevoelig te zijn voor korte-termijn veranderingen en is daardoor bijzonder nuttig binnen verkiezingstijd. Zoals tabel 2 laat zien, kan voor elke partij afzonderlijk een dergelijk profiel worden opgesteld. De gegevens in deze tabel maken duidelijk dat maar een beperkt deel van de uiteindelijke electorale steun voor politieke partijen als vast mag worden beschouwd; de rest van de steun is variabel. Van de grote partijen mag het CDA zich verheugen in de grootste vaste steun.

Tabel 2. Structuur electorale steun voor vijf partijen, januari 1994⁴⁰

	GL	PvdA	D66	CDA	VVD
niet oproepbaar	84,8	66,4	62,9	63,7	72,5
oproepbaar	5,8	6,3	7,3	5,1	5,4
'onbeslist'	5,8	9,9	12,1	8,9	8,1
zwakke steun	0,8	3,6	6,9	5,2	2,9
harde steun	2,7	13,8	10,7	17,1	11,1
totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

De aandacht van de pollster concentreert zich op de primaire groep. Immers, het keuzegedrag van deze groep is beslissend voor het electoraal succes van partij X. Daarbij is het enerzijds van belang om zicht te krijgen op de specifieke kenmerken van deze groep en is het anderzijds van belang om na te gaan of zich binnen de primaire groep belangrijke verschillen voordoen tussen degenen die zeggen partij X te stemmen en degenen die zeggen dat niet te gaan doen. Dergelijke analyses kunnen verschillende vormen aannemen. Zo kan men letten op sociaal-demografische gegevens, maar men kan ook de aandacht richten op attitudinale factoren zoals imago-aspecten, coalitievoorkeuren,

enzovoorts. Ten slotte kan men ook nagaan welke andere partijen de kiezers in hun hoofd hebben waardoor men via een omweg weer zicht krijgt op de electorale concurrentieverhoudingen, maar dan wel op die verhoudingen die er in electoraal opzicht het meest toe doen. Het moge duidelijk zijn dat dergelijke analyses belangrijke aanknopingspunten kunnen bieden voor politieke partijen, niet alleen voor de vraag welke politieke aspecten moeten worden benadrukt (met andere woorden voor de inrichting van de campagneboodschap), maar ook met betrekking tot de vraag op welke doelgroepen het accent moet worden gelegd.

Hoewel - zoals uit de naamgeving al blijkt - de primaire-groep analyses zich overwegend op de primaire groep richten, is het van groot belang om ook de secundaire groep goed te blijven volgen. De praktijk laat zien dat veel van de houdingen en opvattingen in de primaire groep in versterkte mate doorklinken in de secundaire groep. Alleen om die reden verdient de secundaire groep daarom al de nodige aandacht. De secundaire groep vervult bovendien een waarschuwingfunctie. Wanneer de secundaire groep in beweging komt, dat wil zeggen wanneer de leden van de groep zich beginnen af te keren van de partij in kwestie, is dat een teken dat de campagne in ernstige problemen verkeert. Een recent voorbeeld daarvan is de campagne van het CDA voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994.

Een niet onbelangrijk voordeel van primaire-groep analyses boven potentieel-analyses is dat deze zich beter lenen voor multivariate analyses. Daarbij kan, in tegenstelling tot de potentieel-analyses, in principe volstaan worden met eenvoudige regressie-analyses. Het is zeer wel denkbaar dat in het verlengde van dergelijke analyses simulatiemodellen worden ontwikkeld die pollsters in staat stellen om veel effectiever dan tot dusver het geval is in samenhang met andere variabelen het electorale effect van een bepaalde factor vast te stellen.⁴¹ Het betreft hier echter tamelijk ingewikkelde modellen waarvan op dit moment nog niet duidelijk is of hun toegevoegde waarde in voldoende mate opweegt tegen de toename in complexiteit. Bovendien stellen dergelijke modellen tamelijk hoge eisen in termen van het beschikbare aantal respondenten.

5.2.2. Kwalitatief onderzoek

Een snel aan populariteit winnend terrein van politiek marktonderzoek is het zogenaamde kwalitatieve onderzoek. Zoals de naam al enigszins aangeeft, wordt met dit onderzoek niet zo zeer beoogd een kwantitatieve inschatting van houdingen, opvattingen, oriëntaties en dergelijke te maken, maar is dit onderzoek veel meer gericht op het blootleggen van verbanden en structuren. Daarbij ligt de nadruk vooral op de associaties die mensen hebben bij bepaalde politieke termen, objecten en/of personen, alsmede het in beeld krijgen van de aard van cognitieve en affectieve processen waardoor mensen hun electorale voorkeuren ontwikkelen. In de praktijk wordt kwalitatief onderzoek vooral gebruikt voor het maken van causaliteitsattributies, zodat de ontwikkeling van gecompliceerde kwantitatieve modellen van electoraal gedrag zo veel mogelijk

achterwege kan blijven.

Binnen het kwalitatieve onderzoek wint vooral de 'focusgroep' in snel tempo aan populariteit. Een focusgroep is een groepsgesprek waar in de regel zo'n acht mensen aan deelnemen. De deelnemers zijn meestal geselecteerd op grond van één of meer relevante kenmerken, zoals bijvoorbeeld de partij waar zij bij de laatste verkiezingen op hebben gestemd, hun leeftijd, of de hoogte van de door hen genoten opleiding. Het gebruikte interviewschema ('script') is in de regel niet al te gedetailleerd, maar geldt meer als een lijst met gesprekspunten die de interviewer tijdens het gesprek aan de orde moet laten komen.⁴² Uiteraard stelt deze vrije opzet hoge eisen aan de vaardigheden van de interviewer. De meeste groepsgesprekken nemen zo'n twee tot drie uur in beslag. Tijdens het gesprek kan van allerlei hulpmiddelen gebruik worden gemaakt, zoals flip-overs, mini-vragenlijstjes, of ballontesten (kleurplaten waarbij de deelnemers gevraagd wordt de ontbrekende teksten in de tekstballonnetjes verder aan te vullen). Om het verloop van het gesprek zo min mogelijk te beïnvloeden blijft de identiteit van de opdrachtgever, zeker wanneer het om politieke partijen gaat, in de meeste gevallen geheim. Via een gesloten videocircuit kan de opdrachtgever in een speciale observatiekamer de sessie direct volgen zonder gezien te worden door de gespreksdeelnemers. Na de focusgroep vindt een uitgebreide nabespreking plaats, waarbij de analyse plaatsvindt van de in het groepsgesprek verkregen 'data'. Uitgangspunt bij deze nabespreking is dat de deelnemers niet zo maar op hun woord geloofd kunnen worden en dat een verdere analyse nodig is om de achterliggende mechanismen en patronen bloot te leggen.

Politieke partijen maken op verschillende manieren gebruik van focusgroepen. Grosso modo kunnen vier belangrijke toepassingen worden onderscheiden: i) als verkennende fase voor kwantitatief onderzoek; ii) voor het testen van campagneboodschappen en -uitingen; iii) als onderdeel van een kwalitatieve monitor van de electorale situatie; en iv) voor de themagewijze analyse van specifieke politieke vraagstukken (draagvlak-onderzoek). Deze toepassingen sluiten elkaar overigens niet uit: zo is het niet ongebruikelijk om binnen één en dezelfde focusgroep gelijktijdig meerdere doelstellingen na te streven.

De bekendste toepassing van focusgroepen is als *verkennende fase* voor een grootschalig kwantitatief onderzoek.⁴³ Zo organiseerde de PvdA in mei en juni 1993 bij wijze van voorstudie voor haar later te verrichten *benchmark*-studie een vijftal focusgroepen. Elk van deze groepen concentreerde zich op een verschillend deel van de electorale markt. Zo was er een groep die twijfelde tussen GroenLinks en de PvdA, een groep die twijfelde tussen het CDA en de PvdA, een groep die twijfelde tussen niet-stemmen of op extreem-rechts stemmen en de PvdA, en twee groepen mensen die twijfelden tussen D66 en de PvdA (een groep jongeren en een groep van middelbare leeftijd). Voor elk van deze groepen werd dezelfde reeks van onderwerpen aangesneden. De op basis van deze focusgroepen verkregen inzichten worden vervolgens vertaald naar de vragenlijst voor de nulmeting. De nulmeting heeft vooral als doel om

te controleren of de patronen zoals die in de focusgroepen worden aangetroffen, zich ook voordoen in een steekproef van burgers die representatief is voor het gehele electoraat. Hoewel dat voor statistici en methodologen misschien moeilijk te geloven is, blijkt zulks bijna altijd het geval.

Een tweede toepassing betreft het *testen* van allerhande campagneboodschappen en -uitingen. Het gaat hierbij zowel om *pre-tests* (waarbij de test plaatsvindt nog voordat de uiting heeft plaatsgevonden, zoals in het geval van verkiezingsleuzen), als *post-tests* (waarbij de uiting inmiddels wel heeft plaatsgevonden, zoals bij optredens van politici in verkiezingsdebatten). Een uiterst belangrijk hulpmiddel bij het evalueren van beeldmateriaal zijn de zogenaamde *dial meters*. Het komt er daarbij op neer dat de deelnemers aan de focusgroep een schuifje in handen krijgen waarmee zij hun waardering kunnen aangeven voor datgene wat aan hen vertoond wordt (meestal televisiebeelden). Deze waardering kan dan door middel van een speciale waarderingscurve direct in het beeld in de observatiekamer worden geprojecteerd. Zo'n curve stelt onderzoekers in staat om conclusies te trekken over de mate waarin het optreden van de desbetreffende politici wel of niet wordt gewaardeerd. In 1994 was de PvdA voor zover bekend de eerste en enige partij die van dit hulpmiddel gebruik maakte. Het middel werd tamelijk spaarzaam ingezet en werd alleen gebruikt voor de evaluatie van een tweetal televisiedebatten, waarvan de opzet sterk leek op debatten die later in de campagne nog zouden worden gehouden.⁴⁴ Het interessante van deze sessies was dat zij vooral inzicht gaven in de wijze waarop politici moeten communiceren, en verhoudingsgewijs minder over wat zij meedeelden. Het blijkt dat de waardering voor het optreden van een politicus met betrekking tot een bepaald onderwerp steeds bepaald wordt door de eerste paar zinnen die hij of zij uitspreekt. Daarna veert de waardering vrij snel terug naar een neutraal niveau. Een positieve waardering blijkt vooral verkregen te kunnen worden wanneer de politicus begint met het uitspreken van de kern van zijn opvattingen (de 'boodschap') en zich pas daarna bezig houdt met de nadere toelichting (de 'bewijs'). Ten slotte blijkt een goede afsluitende opmerking de waardering weer op te kunnen stuwten ('claim'). Binnen het campagneteam van de PvdA werd naar aanleiding van deze resultaten al snel gesproken over 'boodschap-bewijs-claim' als ideaalmodel voor effectieve politieke communicatie. Getracht werd om de politici zo veel mogelijk gebruik te laten maken van dit schema bij hun optredens in de media.

In het buitenland, met name de Verenigde Staten, is in toenemende mate een trend waarneembaar waarbij de media-uitingen van politieke kandidaten vooraf worden getest.⁴⁵ Daartoe wordt aan de kandidaten gevraagd om verschillende varianten van dezelfde boodschap op videofilm op te nemen, waarna met *dial meter groups* wordt nagegaan hoe de verschillende aspecten gewaardeerd worden. In Nederland is deze methode voor het eerst toegepast bij het Amsterdamse referendum over de stadsprovincie in 1995. De centrale vraag had niet zo zeer betrekking op de inhoud van de communicatie, alswel op de vraag door wie de communicatie het beste zou kunnen worden verzorgd:

de burgemeester of de wethouder (het werd de laatste). Deze methode van pre-testing is inmiddels ook door politieke partijen ontdekt. Verwacht mag worden dat het gebruik van dial meters zich in de toekomst versterkt zal doorzetten.

Een derde toepassing van focusgroepen is als onderdeel van een *monitor*. In aanvulling op de wekelijkse kwantitatieve gegevens met betrekking tot de electorale steun voor politieke partijen blijkt het vaak ook nuttig om met enige regelmaat, bijvoorbeeld maandelijks, kwalitatief onderzoek te laten verrichten. Daardoor krijgt men beter zicht op de mechanismen die verantwoordelijk zijn voor de electorale veranderingen of de absentie daarvan. In dit soort monitor-groepen komen tal van zaken aan bod die in electorale zin van belang kunnen zijn: de waardering voor specifieke politici en hun beleid, de ontwikkeling van partij-imago's en dergelijke. Dergelijke monitor-groepen hebben vaak het karakter van een *reality check*. Ze laten veelvuldig zien dat bepaalde initiatieven waar men in de partij de mond van vol heeft, maar zeer beperkt zijn overgekomen bij het bredere publiek. Ook het omgekeerde blijkt vaak het geval: de als terloops bedoelde opmerking van een politicus blijkt nog wekenlang, soms zelfs jarenlang, door te zieken. Een tweede belangrijke functie van een dergelijke monitor is dat zij partijen kan attenderen op het bestaan van nog niet gepolitiseerde, maar wel politiek gevoelige vraagstukken (de zogenaamde *hot buttons*). Een voorbeeld van zo'n hot button is het minderheden-issues dat in het gehele jaar voorafgaand aan de verkiezingen van 1994 voor op de tong lag van de deelnemers in dergelijke focusgroepen. Ten slotte kan de monitor ook een waarschuwingfunctie aannemen. Zo is het nauwelijks voorstelbaar dat het WAO-debâcle zich in het begin van de jaren negentig had kunnen voltrekken als de PvdA destijds de beschikking had gehad over monitor-groepen. Waarschijnlijk zouden de signalen uit de focus-groepen zo sterk zijn geweest dat de betrokken politici zich wel tweemaal zouden hebben bedacht, alvorens verder te gaan op het door hen ingeslagen pad. Een zelfde opmerking is van toepassing op de AOW-voornemens van het CDA tijdens de verkiezingscampagne van 1994.⁴⁶

De vierde toepassing van focusgroepen is als onderdeel van *beleidsonderzoek*. In de praktijk gaat het daarbij om de themagewijze analyse van een specifiek politiek vraagstuk (bijvoorbeeld werkloosheid, criminaliteit, drugsoverlast, voorgenomen ingrepen in de sociale zekerheid), waarbij wordt nagegaan hoe burgers het vraagstuk ervaren, hoe zij daarmee omgaan, en in welke mate er sprake is van een draagvlak voor de beleidsmaatregelen die een politieke partij voorstaat.⁴⁷ Uiteindelijk resulteert dit in een 'communicatiestrategie', die aangeeft op welke wijze de partij in kwestie haar standpunt het beste kan presenteren. Bij deze vorm van onderzoek wordt meestal een tweetal focus-groepen georganiseerd. De eerste focusgroep is meestal exploratief van aard, waarbij verkend wordt op welke wijze mensen tegen het vraagstuk aankijken. Dit levert in de regel een aantal eerste communicatielijnen op. Deze worden vervolgens getest met behulp van kwantitatief enquête-onderzoek. De tweede focusgroep wordt vervolgens gebruikt voor de *fine-tuning* van de definitieve communicatielijnen. In deze tweede groep worden verschillende versies van

een zelfde boodschap getest om na te gaan welke versie het beste overkomt. Deze werkwijze wordt veelvuldig in de Verenigde Staten toegepast, onder meer bij de ontwikkeling en presentatie van president Clinton's hervormingsplannen voor de gezondheidszorg. In Nederland worden aarzelend de eerste stappen gezet; verwacht mag worden dat binnen enkele jaren deze werkwijze bij verschillende partijen ingang heeft gevonden.⁴⁸

De zojuist beschreven onderzoekstechniek leidt vaak tot de conclusie dat er geen draagvlak bestaat voor het voorgenomen beleid. In dat geval zijn verschillende reacties mogelijk: men kan besluiten om de plannen terug te trekken, men kan de signalen negeren, men kan besluiten om in stilte verder te werken aan de realisering van het voorgestane beleid, en men kan het beleid (of de presentatie daarvan) bijstellen opdat er wel een draagvlak kan worden verkregen. Deze laatste reactie geniet in het algemeen de voorkeur. Hierbij dient men zich te realiseren dat de 'bijstelling' van beleid betrekking kan hebben op zoiets ogenschijnlijk futiels als de woordkeus. Zowel in binnen- als in buitenland leert de ervaring dat kleine verschillen in woordkeus bij de presentatie grote gevolgen kunnen hebben voor het draagvlak van bepaalde maatregelen. Zo bleek bijvoorbeeld recentelijk dat 36,6% van de Nederlandse kiesgerechtigde bevolking van mening is dat het AOW-stelsel moet worden 'veranderd', terwijl maar liefst 97,7% vindt dat de AOW moet worden 'veilig gesteld'.⁴⁹ Het is duidelijk dat dergelijke waarderingsverschillen van grote betekenis zijn voor de politicus die draagvlak wil creëren voor nieuw beleid op dit terrein.

De afgelopen jaren zijn focusgroepen in politieke kringen buitengewoon populair geworden. Daarvoor bestaan enkele eenvoudige redenen. Ten eerste zijn focusgroepen in vergelijking met kwantitatief onderzoek verhoudingsgewijs goedkoop: daar waar bij kwantitatief onderzoek meestal in termen van tienduizenden guldens gerekend wordt, wordt bij focusgroepen in termen van duizenden guldens gedacht. Een tweede uiterst belangrijk voordeel is dat de resultaten onmiddellijk beschikbaar zijn en in principe direct (bijvoorbeeld de volgende ochtend) kunnen worden geïmplementeerd. Zeker in campagnetijd is dit een niet te verwaarlozen voordeel. Een derde reden is dat focusgroepen veel rijkere en levendiger informatie opleveren dan kwantitatief onderzoek. Vaak kan op basis van één enkel citaat de complete gedachtengang van kiezers kernachtig worden samengevat, iets wat op basis van enquête-gegevens veel moeilijker te bereiken valt. Ten slotte bieden focusgroepen de mogelijkheid voor aanschouwelijk onderwijs en voor het bouwen van *commitments*. Door politici en/of hun medewerkers mee te laten kijken ontstaat er een binding tussen onderzoek en de 'werkvloer', die met behulp van kwantitatieve analyses maar zelden verkregen wordt. Nadeel is wel dat leken vrij snel - en politici in het bijzonder - geneigd zijn om op de stoel van de onderzoeker te gaan zitten. Berucht is het voorbeeld van president Clinton die meende de negatieve reacties op zijn vrouw Hillary te kunnen verklaren uit haar slecht zittende kapsel ('they just don't like her hair').⁵⁰

6. Slot

Deze bijdrage startte met de constatering dat politiek marktonderzoek in Nederland niet onomstreden is. Politieke partijen zouden geen eigen opvattingen meer hebben en hun oren alleen nog maar laten hangen naar de wensen van de burger. In de woorden van Driehuis: *het is Berlusconi voorbij*. Door dit soort extreme stellingnames is politiek marktonderzoek bij voorbaat verdacht, en is een openhartige discussie over de voors en tegens van dergelijk onderzoek vrijwel onmogelijk. Door het ontbreken van zo'n discussie worden onderzoeksactiviteiten van politieke partijen met onnodig veel geheimzinnigheid omgeven. Verschillende auteurs (Hagstrom, Newman) hebben gewezen op de gevaren van een dergelijke situatie. Hagstrom stelt dat burgers in toenemende mate het gevoel krijgen gemanipuleerd te worden en daardoor de 'aansluiting' met de politiek en de media dreigen te verliezen. De oplossing voor dit probleem is volgens hem het bijbrengen van kennis over de wijze waarop politieke partijen dingen naar de gunst van de kiezer. Doel van deze bijdrage was om in die kennis te voorzien, door inzicht te geven in de electorale onderzoeksactiviteiten die in opdracht van politieke partijen worden verricht. De achterliggende gedachte daarbij was dat op deze wijze burgers weerbaarder kunnen worden gemaakt ten opzichte van de door politieke partijen ontwikkelde marketing-activiteiten, en gevoelens van vervreemding en manipulatie daardoor zo veel mogelijk kunnen worden tegengegaan.

Deze bijdrage heeft duidelijk gemaakt dat politieke partijen zich niet of nauwelijks inlaten met uitslagenonderzoek, maar zich intensief bezighouden met allerlei vormen van (verklarend) kiezersonderzoek. Daarbij wordt enerzijds gebruik gemaakt van het traditionele enquête-instrument en anderzijds van focusgroepen. Deze laatste onderzoekstechniek kan op verschillende manieren worden gebruikt. Focusgroepen kunnen dienstig zijn als verkennende fase voor later te verrichten kwantitatief onderzoek, ze kunnen gebruikt worden voor het pre- en post-testen van allerhande uitingen van een partij, ze kunnen onderdeel zijn van een monitor-instrument waarmee de politieke situatie in de gaten wordt gehouden, en ze kunnen van nut zijn bij het creëren van draagvlak voor voorgenomen beleidsmaatregelen.

Politieke partijen maken in toenemende mate gebruik maken van informatie ontleend aan politiek marktonderzoek. Dergelijk onderzoek wordt niet alleen binnen verkiezingstijd, maar ook daarbuiten verricht. De kosten hiervan zullen de komende tijd hooguit enkele tonnen per jaar bedragen.⁵¹ Deze extra financiële druk zal voor de meeste partijen niet onoverkomelijk zijn. De bedragen zullen bovendien verbleken bij de kosten van commercials die - als de afbrokkeling van het publieke bestel verder doorzet - in toenemende mate nodig zullen zijn om burgers überhaupt nog te bereiken.

Het toenemend gebruik van politiek marktonderzoek heeft ook gevolgen voor de manier waarop politiek bedreven wordt. Het marktonderzoek verschaft een groot aantal inzichten over de electorale kansen en bedreigingen waar politieke

partijen mee geconfronteerd worden. Vaak ook levert het onderzoek inzichten op over vraagstukken die de achterbannen van andere politieke partijen uiteen kan drijven (zogenaamde *wedge issues*). In de toekomst zullen politici vaker in de verleiding komen om van deze informatie gebruik maken. Dit zal vaak gebeuren in de vorm van politieke 'bommetjes' die op een voor de tegenstander zo ongunstig mogelijk moment tot ontploffing worden gebracht. De 'bommen-gooier' heeft in dat geval zijn reactie al voorbereid terwijl de tegenstanders in het defensief worden gebracht. De laatsten worden gedwongen om te improviseren (met een verhoogde kans op fouten), hoewel het niet ondenkbaar is dat zij zich via onderzoek alweer op een tegenzet hebben voorbereid en derhalve wél offensief uit de hoek kunnen komen. Dit alles onderstreept ook het belang van 'oppositie-onderzoek', waarbij zowel de politicus zelf als zijn opponenten tot in het kleinste detail geanalyseerd worden. Daarbij wordt aandacht besteed aan elk stukje informatie dat in potentie relevant kan zijn in electorale zin (vorige uitspraken, gedrag familieleden en dergelijke).

Voor wat betreft het bevorderen van de openheid van onderzoeksactiviteiten zijn verschillende strategieën denkbaar, afhankelijk van de actoren die men daarbij in gedachten heeft. Van politieke partijen zou mogen worden gevraagd meer openheid te betrachten over de eigen onderzoeksactiviteiten. Het is denkbaar dat partijen worden uitgenodigd om mee te werken aan de opstelling van een gedragscode. Daarin zou bijvoorbeeld kunnen worden vastgelegd dat elke partij aan het eind van het jaar laat weten wat zij aan onderzoek heeft gedaan en hoeveel geld zij daaraan heeft uitgegeven. Dit lijkt echter een wat gekunstelde methode. Veel effectiever zou het zijn als de media scherper dan nu het geval is zouden nagaan wat partijen doen aan onderzoek. Een andere wijze waarop de media zich nuttig kunnen maken is door zelf onderzoek te verrichten, een ontwikkeling die met name in de Verenigde Staten in verregaande mate geïnstitutionaliseerd is (getuige ook het grote aantal *media pollsters*), en ook in Nederland langzaam maar zeker aan terrein lijkt te winnen. Een derde manier waarop openheid kan worden bevorderd, is door meer te doen aan de verspreiding van voorlichtingsmateriaal. Zulk materiaal zou dan op toegankelijke wijze moeten laten zien hoe en op welke wijze politieke partijen de stemmen van mensen proberen te winnen. Getuige de inhoud van deze bijdrage is daarover voldoende bekend.

Ten slotte geldt dat alle op basis van politiek marktonderzoek verkregen inzichten betrekking hebben op groepen van burgers. De suggestie dat politieke partijen (of wie dan ook) in staat zou zijn om op basis van marktonderzoek door te dringen tot in de psyche van individuele kiezers ('dus u kunt nu al zeggen op welke partij ik volgend jaar ga stemmen?'), zoals ook wordt gesuggereerd in het citaat van Driehuis aan het begin van deze bijdrage, is ten enenmale onjuist. Het is een grove overschatting van wat politiek marktonderzoek vermag. Dat dergelijke impressies de ronde kunnen doen, heeft alles te maken met de waas van geheimzinnigheid die het politieke marktonderzoek nog steeds omringt.

noten

1. G. Driehuis, 'Felix en Silvio', in: *HP/De Tijd*, 17 februari 1995.
2. Zie bijvoorbeeld het interview met PvdA-voorzitter F. Rottenberg in *Nieuwstribune*, 11 januari 1996.
3. A. DeLaney, *Politics for Dummies*, Foster City, 1995.
4. J. Hagstrom, *Political Consulting. A Guide for Reporters and Citizens*, New York, 1992; B.I. Newman, *The Marketing of the President. Political Marketing as Campaign Strategy*, London, 1994.
5. Zie ook H. Anker, 'De campagne-strategie: ontwikkeling, implementatie en effectiviteit', in: N.P.G.W.M. Kramer e.a., red., *Politieke communicatie in Nederland II*, Den Haag, 1996, verschijnt binnenkort.
6. Meestal wordt onderscheid gemaakt tussen *private pollsters* die voor kandidaten en/of politieke partijen werken en *media pollsters* die voor de media werken (laatstgenoemden werden vroeger ook wel *public pollsters* genoemd). Private pollsters zijn over het algemeen tamelijk gesloten met betrekking tot de door hen vergaarde inzichten; media pollsters zijn juist open.
7. Het verschil tussen academici en campagne-professionals is zelfs zo groot dat een recent verschenen boek expliciet als doelstelling heeft om de kloof tussen beide groepen onderzoekers zo veel mogelijk te verkleinen. Zie J.A. Thurber and C. Nelson, eds., *Campaigns and Elections American Style*, Boulder, 1995.
8. Zie echter onder anderen: B. Pijnenburg, 'De "C" van CDA: een analyse van het christen-democratisch electoraat', in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel, *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland*, Amsterdam, 1993, 117-140; M.H. Leijenaar en B. Niemöller, 'Het profiel van de PvdA-achterban', in: *Socialisme en Democratie*, 51 (1994), 1, 36-47.
9. Zie onder anderen C. van der Eijk, 'Strijdpunten en politieke voorkeuren', in: J.J.M. van Holsteyn and B. Niemöller, red., *De Nederlandse kiezer 1994*, Leiden, 1995, 157-172. Een belangrijke uitzondering is de stand van de economie, die met name in Amerikaanse modellen van partijkeuze veelvuldig wordt opgenomen. Zie ook R.E. Wolfinger, 'The promising adolescence of election surveys', in: Thurber and Nelson, *op.cit.*, 181-191.
10. Deze politieke randvoorwaarden hebben vooral betrekking op de vraag in welke mate het streven naar stemmenmaximalisatie beperkingen oplegt aan het streven naar regeringsmacht. Zo kan men zich indenken dat een politieke partij er in termen van zetels bij gebaat zou kunnen zijn om electorale concurrenten eens flink de mantel uit te vegen, maar dat dit de strategische positie van de partij met betrekking tot het verwerven van regeringsmacht nadelig kan beïnvloeden. In een dergelijk geval legt de politieke context randvoorwaarden op aan het streven naar stemmenmaximalisatie. Zie ook K. Strøm, 'A behavioral theory of competitive political parties', in: *American Journal of Political Science*, 34 (1990), 2, 565-598.
11. In de praktijk gaat het vaak minder te gaan om winst en verlies in electorale zin, alswel om winst en verlies in *politieke* zin, met name de vraag wie de grootste partij wordt en daardoor in principe de premier kan leveren.
12. Dit ondanks het feit dat politici zichzelf meestal niet tot de categorie van leken rekenen. Het betreft hier een delicate balans waar de pollster slechts met de grootste omzichtigheid mee om kan gaan. Zie ook F. Houterman, 'Politieke communicatie: een Echternach-processie', in: P.P.G.W.M. Kramer e.a., red., *Politieke communicatie in*

Nederland. *Over campagnes, communicatie en media*, Den Haag, 1994, 62-69.

13. H. Anker, 'Is de Nederlandse kiezer op drift geraakt?' in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, 145-164.

14. In de analyse van Brants en Van Praag ontbrak de VVD, omdat men 'eerdere toezeggingen voor een bijdrage... uiteindelijk niet gestand [heeft] gedaan'. Zie K. Brants en Ph. van Praag jr., red., *De verkoop van de politiek. De verkiezingscampagnes van 1994*, Amsterdam, 1995. Uit andere bron is echter bekend dat de VVD zich in betrekkelijk ruime mate heeft gebaseerd op politiek marktonderzoek. Dit blijkt onder meer uit het feit dat de partij zich in het NIPO-telepanel had ingekocht. Zie Ph. van Praag jr., 'Electoraal strategie in onzekere tijden', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen, 1995, 92-112.

15. In het rapport van de commissie-Gardeniers worden naar aanleiding van de verkiezingsnederlaag bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 tamelijk vergaande aanbevelingen gedaan over de vraag hoe het CDA haar electorale onderzoeksprogramma voortaan in zou moeten richten (*Rapport Evaluatiecommissie*, Den Haag, 1994, 42).

16. Zie voor een breder overzicht van de inhoud van verkiezingsonderzoek: C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Kiezersonderzoek - Een plaatsbepaling', in: A.Th.J. Eggen, C. van der Eijk en B. Niemöller, red., *De Nederlandse kiezer 1981*, Zoetermeer, 1981, 1-14.

17. Dit schema heb ik eerder gepresenteerd in H. Anker, 'Over electoraal onderzoek', in: *Socialisme en Democratie*, 51 (1994), 1, 3-14. Zie voor een uitgebreide bespreking van de inhoud van elk der cellen naast eerstgenoemde publikatie: O. Scholten, 'Politieke partijen en marketing: "ze vreten maar gewoon wat mij maken"', in: Kramer e.a., *op.cit.*, 11-27; en O. Scholten, 'Politieke marketing: knelpunten en mogelijkheden', in: J. Kleinnijenhuis e.a., red., *De democratie op drift. Een evaluatie van de verkiezingscampagne van 1994*, Amsterdam, 1996, 155-186.

18. Zie bijvoorbeeld H. Blink, *Nederland en zijn bewoners. Handboek der aardrijkskunde en volkenkunde van Nederland*, Amsterdam, 1892.

19. Dit excellente voorbeeld is ontleend aan R. Andeweg, 'Politiek gedrag', in: J.W. van Deth, *Handboek politicologie*, Assen, 1993, 282-307.

20. Zie ook K. Dittrich, P. Tops en R. Welten, 'Het gebeurde in het Zuiden', in: *Socialisme en Democratie*, 43 (1986), 10, 295-302.

21. H. Anker en T. van Dijk, 'De gemeenteraadsverkiezingen van 1994', in: *Socialisme en Democratie*, 51 (1994), 4, 197-203.

22. Dit type analyses heeft nog een ander groot probleem: de wijze waarop electorale verandering gemeten wordt. Dit wordt gedaan aan de hand van een vergelijking met vorige verkiezingsresultaten, waardoor ongemerkt de bijzondere aspecten van de vorige verkiezingen de analyse insluipen. Zie voor een gedetailleerde bespreking van dit probleem H. Anker, *Normal Vote Analysis*, Amsterdam, 1992. Een tweede probleem is dat veel informatie verloren gaat doordat het in de praktijk moeilijk blijkt om de uitslaggegevens ruimtelijk af te beelden. Met de opkomst van zogeheten geografische informatiesystemen (GIS) kan hier op korte termijn belangrijke vooruitgang geboekt worden. Dergelijke systemen stellen de onderzoeker in staat ruimtelijke analyses en afbeeldingen te maken, waardoor men patronen kan herkennen die men anders minder snel zou zien.

23. De enige echte nuttige functie van *exit polls* is om zo kort mogelijk na de sluiting van de stembussen een accurate predictie van de verkiezingsuitslag te geven. Naarmate stemmachines vaker gebruikt zullen gaan worden, zal het belang van deze functie verder afnemen. Exit polls zullen daardoor binnen afzienbare tijd volledig verdwijnen.
24. C. van der Eijk, H. Anker en E.V. Oppenhuis, 'Veranderingen in kiezersvoorkeuren', in: C. van der Eijk en Ph. van Praag jr., red., *De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986*, Amsterdam, 1987, 48-71. Zie eveneens: Kleinnijenhuis e.a., *op.cit.*
25. Zo blijkt uit het Nationaal Kiezersonderzoek van 1986 dat slechts 12,1% van de respondenten in de periode voorafgaand aan de verkiezingen in het geheel geen kennis heeft genomen van de in die periode gepresenteerde resultaten van opiniepeilingen.
26. Voor de goede orde: het gaat hier alleen om de vrije beschikbaarheid van dergelijke informatie en uitdrukkelijk niet om een waarde-oordeel over de wijze waarop peilingsresultaten in de media worden gepresenteerd. Aan dat laatste kan namelijk nog veel worden verbeterd.
27. J. Stapel, *De partijkeuzen in het derde kwartaal van 1995*, Amsterdam, 1996.
28. Brants en Van Praag, *op.cit.*
29. Anker, 'Campagne-strategie'.
30. Dit type stemkansen is ontworpen door C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 11 (1984), 192-204.
31. J.N. Tillie, *Party Utility*, Amsterdam, 1995.
32. Deze data zijn afkomstig uit de nulmeting van de PvdA, waarvoor het veldwerk werd verricht in juni 1993. Aan respondenten werd gevraagd aan te geven welk van de volgende zes politieke vraagstukken volgens hen als eerste aangepakt moest worden: werkloosheid, milieu, criminaliteit, sociale rechtvaardigheid, onderwijs, en gezondheidszorg.
33. Er zijn ook andere uitwerkingen denkbaar. Zie hiervoor Tillie, *op.cit.*; Van der Eijk en Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse partijen'.
34. Strikt genomen behoort de overlap met de harde kern (gedefinieerd als al diegenen wier stemkans voor de PvdA twee of meer punten hoger ligt dan alle overige stemkansen) niet tot de deel-potentieel-analyses. Voorts is het van belang om op te merken dat de deel-potentiële deels ook weer met elkaar overlappen: zo behoort iemand die een stemkans van 10 toekent aan GroenLinks, de PvdA, en D66 zowel tot het PvdA-D66 deelpotentieel als tot het PvdA-GroenLinks deelpotentieel.
35. Op de derde plaats kwam milieu (11,4%), gevolgd door gezondheidszorg (6,3%), sociale (on)rechtvaardigheid (6,1%), en onderwijs (2,9%). Als gevolg van praktische en politieke overwegingen ontbrak het minderhedenvraagstuk in dit rijtje.
36. J.R. Petrocik, 'A Theory of Issue Ownership and the 1980 Presidential Election'. Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, 1994.
37. In electorale analyses wordt vanouds gewerkt met enigerlei combinatie van huidige stemintentie en vorig stemgedrag. Zo bevat het evaluatierapport van GroenLinks dat kort na de verkiezingen van 1994 verscheen een typering van kiezers in termen van de hele populatie, diegenen die overwogen op GroenLinks te stemmen,

diegenen die een maand voor de verkiezingen zeiden GroenLinks te gaan stemmen, en degenen die dat op 3 mei 1994 daadwerkelijk deden.

38. Deze term is voor het eerst gebruikt door Tom van Dijk van het onderzoeksbureau Intomart.

39. Zie ook J. Bradshaw, 'Who Will Vote for You and Why', in: Thurber and Nelson, *op.cit.*, 30-46.

40. De gebruikte gegevens zijn afkomstig uit de tweede golf van het PvdA-panelonderzoek. Hieraan deden 1009 respondenten mee.

41. Een goede basis voor dergelijke analyses is gelegd door I. de Sola Pool, R.P. Abelson and S.L. Popkin, *Candidates, Issues & Strategies: A Computer Simulation of the 1960 and 1964 Presidential Elections*, Cambridge, 1965; en recentelijk door Van der Eijk, *op.cit.*

42. Het feit dat het script weinig gedetailleerd is betekent uitdrukkelijk niet dat daar niet over zou zijn nagedacht. Integendeel: een groot deel van de werkzaamheden ten behoeve van een focusgroep gaat juist zitten in de voorbereiding daarvan. Zie verder voor de technische aspecten van focusgroepen J.B. Manheim and R.C. Rich, *Empirical Political Analysis. Research Methods in Political Science*, White Plains, 1995.

43. Anker, 'Campagne-strategie'.

44. Het betrof hier het optreden van W. Kok in 'Brandpunt', en het debat tussen Kok en H. van Mierlo in 'het Capitool'.

45. Zo beroemt N. Newhouse, directeur van het onderzoeksbureau voor de Republikeinse presidentskandidaat B. Dole, zich erop dat 'geen enkele campagne-uiting van Dole ongetest de deur uitgaat'. Persoonlijk gesprek, Alexandria, Virginia, augustus 1995.

46. In verkiezingstijd worden de monitor-groepen vaak aangevuld met een reeks zogenaamde *tracking polls*. Dergelijke tracking polls bevatten steeds dezelfde vragen (bijvoorbeeld wie de beste kandidaat voor het premierschap is) en hebben een expliciete monitor-functie.

47. Deze vorm van onderzoek is bij uitstek geschikt voor de analyse van vraagstukken waarover burgers zich niet of slechts gedeeltelijk een mening hebben gevormd. In het enquête-onderzoek wordt in dit verband meestal over 'non-attitudes' gesproken.

48. Scholten heeft dan ook geen gelijk als hij stelt: 'In het Amerika van Clinton worden regelmatig beleidsvoorstellen van de regering in een groepsgesprek uitgetest voor ze aan het publiek gepresenteerd worden. Dat Amerika ligt voorlopig nog ver weg.' Zie Scholten, 'Politieke partijen en marketing', 24.

49. Dit fenomeen komt niet als een verrassing voor degenen die bekend zijn met het probleem van *question wording* in enquête-onderzoek. Maar daar waar voor de methodoloog verschillen in vraagformulering vaak een probleem vormen, zijn ze voor de pollster juist een kans om zo effectief mogelijk te communiceren. De gegevens over de AOW werden verzameld door Intomart in opdracht van de PvdA.

50. Dit incident heeft zich zo langzamerhand een cult-status verworven in kringen van *pollsters*. Zie onder anderen M. Matalin and J. Carville, *All 's Fair. Love, War, and Running for President*, New York, 1995, 174, voor een levendige beschrijving van de verbijstering die zich van de betrokken onderzoekers meester maakte na Clinton's uitspraak.

51. Zo blijkt uit de studie van Herrnson dat binnen een verkiezingscampagne het onderzoeksbudget meestal zo'n 10% van het totale campagnebudget beslaat. Zie P.S. Herrnson, *Congressional Elections. Campaigning at home and in Washington*, Washington D.C., 1995.

R.A. Koole¹

1. Inleiding

Toen in 1813 de Franse tijd voorbij was en Van Hogendorp de onafhankelijkheidsverklaring van de Nederlanden opstelde, nam hij hierin de frase op: 'Alle partijschap heeft opgehouden.' De afkeer van de politieke verdeeldheid was destijds groot en elke herinnering aan de Bataafse tijd en de periode daarvoor, waarin patriotten en oranjegezinden en vervolgens unitarissen, federalisten en moderaten elkaar bestreden, werd zeer negatief geïnterpreteerd. Wat men ook van de Franse tijd mocht vinden die daarna kwam, de totstandkoming van nationale eenheid die in die tijd gerealiseerd werd, was een groot goed, vond men. Van Hogendorp slaakte als het ware een zucht van verlichting in zijn onafhankelijkheidsverklaring: 'Alle partijschap heeft opgehouden.'²

Het is een hele stap van 1813 naar de politieke partijen van vandaag. Partijen ontstonden in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw, in Groot-Britannië en de Verenigde Staten al enkele decennia eerder. Het is moeilijk aan te geven waarom wij de partijen als de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) in Nederland of eerder de *Whigs* in Engeland wèl als moderne politieke partijen beschouwen en de oranjegezinden van de achttiende eeuw of de Schieringers in het Friesland van de Middeleeuwen niet. Is het omdat de partijen ontstonden met de introductie van het algemeen kiesrecht? Nee, politieke partijen ontstonden vaak eerder dan de introductie van het algemeen kiesrecht en waren er nogal eens de voorvechters van. Is het omdat zij nationaal in plaats van regionaal of lokaal georiënteerd waren? Moeilijk te zeggen. De natie-staten, zoals wij deze nu kennen, ontstonden weliswaar pas in de negentiende eeuw, maar van de patriotten in Nederland of de jacobijnen in Frankrijk kan niet worden gezegd dat zij slechts van lokale of regionale betekenis waren. Bovendien, zouden partijen met een beperkte geografische basis geen politieke partijen zijn? Niemand die dat tegenwoordig zou durven te beweren (zie bijvoorbeeld de *Lega Nord* in Italië, alle Vlaamse en Waalse partijen in België of de *Fryske Nasjonale Partij* in Nederland).

Is het omdat partijen als de ARP georganiseerd waren op basis van een ideologisch beginsel, in plaats van gericht te zijn op de verdediging van beperkte belangen of privileges? Ook dat kan het niet zijn. Lang niet overal waren en zijn (moderne) politieke partijen opgericht op grond van een samenhangend

stelsel van ideeën en beginselen. Sterker nog, verschillende politieke ideologieën kregen pas hun meer uitgewerkte vorm nadat politieke partijen hun entree op het politiek toneel hadden gemaakt. Marx publiceerde het eerste deel van *Das Kapital* nadat in Birmingham de *caucus* reeds was geïntroduceerd.³ Bovendien: sluit het één het ander wel uit? De ARP kreeg een krachtig ideologisch fundament met het door Kuyper geschreven 'Program' en zag zich tevens als de verdediger van belangen van 'kleine luyden'.

Net zoals het onderscheid tussen de 'historische partijen' en de zogeheten 'moderne politieke partijen' moeilijk is, is het problematisch om de huidige politieke partijen in verschillende landen in één omschrijving, één definitie te vangen. Het verstandigst is het wellicht om een minimum-definitie te hanteren, die weliswaar niet alle kenmerken van een politieke partij bevat, maar die in elk geval het onderscheidende element bevat, de kandidaatstelling:

Een politieke partij is een georganiseerde groep, voorzien van een officiële benaming, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezingen van openbare functies.⁴

Toch duidt deze onder anderen op Sartori en Lipschits gebaseerde minimum-definitie op iets wezenlijks: er dienen verkiezingen te zijn.⁵ En dat is wellicht ook het enige criterium dat - in het algemeen - de 'historische' van de 'moderne' partijen onderscheidt: de laatste zijn organisaties die (onder andere) gericht zijn op het participeren in algemene, directe verkiezingen. Zonder problemen is dit criterium zeker niet, maar het geeft enig houvast.

Indien een precieze omschrijving van wat een partij is zoveel moeilijkheden geeft, verbaast het niet dat de bestudering van diezelfde partijen zoveel verschillende kanten op gaat. Onder de noemer van 'partijonderzoek' kunnen vele deelterreinen worden onderscheiden.⁶ Hieronder wordt daarop nader ingegaan. Bovendien bevreemdt het niet dat het fenomeen 'politieke partijen' door de tijd heen zo uiteenlopend is gewaardeerd. Belangrijk is het erop te wijzen dat het bestaan van 'partijen' in het begin van de negentiende eeuw door sommige denkers voor het eerst positief werd gewaardeerd. Het ging toen vooral nog om groeperingen in het parlement. Terwijl tot die tijd de 'staat' nog als een institutie werd beschouwd van een hogere morele orde die niet belaagd mocht worden door de behartiging van specifieke belangen, stelde een auteur als Bolingbroke dat verscheidenheid aan belangen en het bestaan van een formele oppositie nu juist de kenmerken waren van een vertegenwoordigend stelsel.⁷ De Engelse conservatief Burke viel hem daarin bij. Het algemeen belang kon ook worden gediend door groeperingen die dat deden op basis van hun eigen specifieke beginselen. In deze zin definieerde Burke de politieke partijen.⁸

De discussie is overigens sindsdien gebleven. Ook de verschillende generaties partijonderzoekers waardeerden het fenomeen van de partijen op onderscheiden manieren. De Rus Ostrogorski en de Duitser Michels, de grondleggers van het partijonderzoek, kwamen beiden tot negatieve conclusies aan het begin van de

twintigste eeuw.⁹ De tweede generatie onderzoekers die direct na de Tweede Wereldoorlog publiceerde, kwam tot een geheel andere slotsom. De Nederlandse politicoloog Daalder heeft erop gewezen hoe belangrijk de ervaring van de ineenstorting van de Duitse Weimarrepubliek was voor die generatie.¹⁰ Alléén een mooie grondwet was kennelijk niet genoeg. Om de amorfte massa van de kiezers enige vorm te geven, werden massapartijen noodzakelijk geacht, maar dan wel democratische massapartijen. In de analyse van de partijonderzoekers klonk dat door. Het rapport van de *American Political Science Association, Towards A More Responsible Two Party System*, de studies van Neumann en vooral het werk van de Franse jurist en politicoloog Duverger stelden in de jaren vijftig de democratische massapartijen als voorbeeld.¹¹ Dat waren de partijen van de toekomst, ook voor de Verenigde Staten.

De derde generatie partijonderzoekers zag dat weer geheel anders. De Amerikaanse partijen waren nu geen versleten residuen uit het verleden meer, nee, zij lagen juist vóór ten opzichte van de Europese partijen. Soms met weemoed werd waargenomen dat Europese partijen zich ontwikkelden in de richting van *catch-all* partijen, zoals Kirchheimer meende.¹² Met de groei van de welvaart en de toename van consumentisme, was er geen plaats meer voor partijen die zich tot een beperkt, vast deel van het electoraat richtten. Kiezers zouden niet langer voor hun hele leven in massapartijen zijn geïnteresseerd, maar zouden - verlost van de zorgen om de eerste levensbehoeften - zich vrijelijk bewegen op een electorale markt. Van ingekapselde burgers tot zwevende kiezers, als het ware.

2. Enkele deelterreinen van het partijonderzoek

Belangrijk nu is dat vanaf die derde generatie partijonderzoekers er nog iets meer gebeurde dan een andere waardering en typering van partijen. Na de Tweede Wereldoorlog kwam ook de discipline van de politieke wetenschap tot bloei.¹³ Door een vruchtbare kruisbestuiving van Amerikaanse inzichten en Europese ervaringen werd ook het partijonderzoek er door beïnvloed. Maar zoals bij alle wetenschappen trad er bij de politieke wetenschap een proces van specialisatie op, waardoor tegelijk het inzicht werd verdiept en het overzicht werd verloren. Dat had haar gevolgen voor het partijonderzoek. Het brede karakter van het werk van de pioniers als Michels, Ostrogorski en ook Duverger is typisch het voorrecht van de baanbrekers. De door hen geformuleerde thesen werden nader gespecificeerd en onderzocht, maar het is de vraag of er ooit een nieuwe Michels of Ostrogorski zal opstaan om de resultaten hiervan samen te vatten in één alomvattende theorie.

Duverger had het hierover reeds in 1951, in zijn boek *Les partis politiques*. Naar eigen zeggen stelde hij een 'voorlopige' algemene theorie van partijen op. Hierbij gaf hij ook het probleem om tot een definitieve theorie te geraken aan. In de Engelse vertaling luiden Duverger's woorden op dit punt: 'We find ourselves in een vicious circle: a general theory of parties will eventually be

constructed only upon the preliminary work of many profound studies; but these studies cannot be truly profound so long as there exists no general theory of parties.’¹⁴

Hoewel ik het met Duverger oneens ben voor wat betreft de (on)mogelijkheid om diepgaande studies te verrichten zonder algemene theorie, wijst hij in dit citaat mijns inziens terecht op het probleem om een algemene theorie over partijen te formuleren. Wat er sindsdien gebeurd is - en dat is behoorlijk veel -, is steeds op deelgebieden gebeurd. Ik loop er enkele kort langs.

Een eerste deelterrein is het *kiezersonderzoek*. Sinds de behavioristische revolutie in de sociale wetenschappen is dat een niet meer weg te denken terrein van de politieke wetenschap. Men kan erover discussiëren of het wel partijonderzoek in strikte zin is, maar het is evident dat de resultaten van het kiezersonderzoek van direct belang zijn voor een goed begrip van het functioneren van de partijen zelf. Het begrip van kiezersgedrag is toegenomen. Met name inzichten uit de Michigan School en die van Downs met zijn economische theorie van de politiek, zijn invloedrijk geweest.¹⁵ Maar vergis ik me als ik constateer dat er op dit moment een beetje een impasse is? Wij weten nu globaal in welke landen partij-identificatie van belang is en waar minder of niet. Wij weten bovendien dat in Nederland structurele achtergrondvariabelen als klasse en godsdienst minder belangrijk zijn geworden en dat het stemgedrag in belangrijke mate wordt bepaald door de gepercipieerde ideologische afstand tussen kiezer en partij; en dat de voorkeur niet één specifieke partij betreft, maar eerder een ideologisch gebied waarbinnen zich verschillende partijen kunnen bevinden.¹⁶ Wij weten ook dat het belang van diverse verkiezingen door de kiezers verschillend werd gewaardeerd, een verschil tussen *first-* en *second-order elections*.¹⁷ Bovendien toont recent onderzoek aan dat de bewering dat partijen en kiezers inhoudelijk steeds verder van elkaar verwijderd raken, onjuist is.¹⁸ Dit zijn belangrijke inzichten, maar ik heb niet het idee dat daar de laatste jaren veel aan toegevoegd is. De resultaten van kiezersonderzoek zijn vaak nog interessant genoeg, maar dan eerder vanwege opvallende kiezersbewegingen dan door nieuwe theoretische inzichten.

Iets soortgelijks kan mijns inziens gezegd worden van het deelterrein van de *coalitietheorieën*, vooral van belang voor parlementaire stelsels waarin geen enkele partij de absolute meerderheid in zetels heeft. Het centrale idee dat partijen niet bereid zijn om de macht met meer partijen te delen dan noodzakelijk, is verfijnd en aangevuld.¹⁹ Het aantal zetels van een coalitie is ook van belang, al blijven minderheidskabinetten (bijvoorbeeld in Scandinavische landen) en *oversized coalitions* (vergelijk de ‘brede-basis kabinetten’ in Nederland) lastig te plaatsen in de theorie.²⁰ De ideologische afstand tussen partijen is mede bepalend, maar de voorwaarde van *connectedness* gaat wellicht te veel uit van een unidimensionaal politiek stelsel. Uitgaande van de ideologische afstand op één links-rechts schaal, kan men bijvoorbeeld de totstandkoming van de

laatste twee Nederlandse kabinetten niet verklaren.

In de Nederlandse situatie zijn coalitietheorieën overigens altijd moeilijk toepasbaar geweest. De voorspellende kracht van die theorieën is gering. Toch zijn zij niet zonder belang, omdat zij kunnen aangeven hoe groot de kansen zijn op een bepaalde coalitie en ons dus dwingen te verklaren waarom er zoiets bijzonders als een parse coalitie tot stand kon komen. Een coalitietheorie die in plaats van de partijen te beschouwen als eenheden, rekening houdt met de verhoudingen binnen elk van de potentiële regeringspartners, zou mijns inziens zeer welkom zijn.²¹ Maar zo ver is het nog niet, al heeft Strøm daartoe een verdienstelijke poging gedaan.²²

Coalitietheorieën raken aan theoretische noties over *partijstelsels*, een derde deel­terrein. Minder dan het onderzoek naar kiesgedrag en coalitievorming zijn deze noties eenzijdig bepaald door speltheorie en *rational choice*. Lipset en Rokkan zijn (nog steeds) zeer invloedrijk met hun inmiddels 'klassieke' artikel uit 1967 over het verband tussen historische scheidslijnen en de aard van een partijstelsel.²³ Hun stelling dat de partijstelsels zo rond 1920 'bevroren' en in essentie niet veranderden tot het moment dat zij hun sociologisch georiënteerd onderzoek deden, stimuleert nog steeds tot nader onderzoek. Maar wat er sinds het midden van de jaren zestig in de westerse partijstelsels is gebeurd, daarover bestaan verschillen van mening. Het idee van een 'bevroren' partijstelsel is overtuigend ter discussie gesteld. Is er *de-alignment*, *re-alignment*, iets ertussen of beide? Dit raakt weer aan het debat over de neergang van partijen, dat de laatste jaren met enige verve is gevoerd.

De Amerikaanse politicoloog Inglehart heeft het debat over *cleavages* verrijkt met zijn 'stille revolutie', het proces waarin post-materialistische waarden hun ingang vonden in westerse, maar ook in niet-westerse samenlevingen.²⁴ Maar hoe die post-materialistische waarden doorwerken in de aard van het partijstelsel, is niet precies duidelijk. De interveniërende variabele van het kiesstelsel speelt hierbij een belangrijke rol; zoveel is wel duidelijk.

Dat brengt ons op het effect van instituties op het partijstelsel, want in benaderingen als die van Lipset en Rokkan is weinig plaats voor de invloed van instituties. In hun optiek worden de verhoudingen tussen partijen bepaald door maatschappelijke scheidslijnen, en niet of slechts in tweede instantie door instituties als het kiesstelsel. Duverger daarentegen heeft als vroege institutionalist *pur sang* juist de nadruk gelegd op het laatste.²⁵ Hoewel hij zijn stelling als een 'sociologische wet' presenteerde, is zij vooral institutioneel van aard: een meerderheidsstelsel in één ronde (*winner takes all*) leidt tot een tweepartijen-stelsel. Andere kiesstelsels hebben de neiging veelpartijen-stelsels te worden. Duverger had vooral Groot-Brittannië op het oog. Hoewel op zijn 'wet' wel het een en ander valt af te dingen (tweepartijen-stelsels bestaan niet uitsluitend in landen met een meerderheidsstelsel in één ronde: Malta en Colombia bijvoorbeeld hebben tweepartijen-stelsels én evenredige kiesstelsels), is zijn nadruk op instituties niet zonder gevolg gebleven. De effecten van kiesstelsels

zijn na Duverger verder onderzocht.²⁶ Maar hoe de sociologische benadering van bijvoorbeeld Lipset en Rokkan zich verhoudt tot de klassiek-institutionele van Duverger en anderen, is vooralsnog een onbeantwoorde vraag. Maatschappelijke scheidslijnen en kiesstelsels kunnen niet beide doorslaggevend zijn in de verklaring van verschillen tussen partijstelsels.²⁷ Bovendien is onder invloed van het neo-institutionalisme meer nadruk komen te liggen op de keuzes van politieke elites (zoals die ingebed zijn in institutionele regels en configuraties) voor de aard van een partijstelsel.

Men kan een partijstelsel ook bezien vanuit het perspectief van de stabiliteit ervan en dan, zoals de Italiaanse politicoloog Sartori in 1976 deed, onderscheid maken tussen 'relevante' en 'niet-relevante' partijen - dit alles afhankelijk van hun *governmental/coalition potential* of hun *blackmail potential*, met andere woorden van hun vermogen invloed uit te oefenen op de regeringssamenstelling.²⁸ Essentieel voor deze categorisering van partijstelsels zijn het aantal partijen (is het partijstelsel versplinterd of niet) en de ideologische afstand tussen de partijen op een links-rechts schaal. Sartori's werk, dat overigens meer dan dit aspect bevat, bracht de gedachtenvorming over partijstelsels duidelijk een stuk verder. Maar ook zijn werk riep kritische vragen op. Gaat bijvoorbeeld een tweepartijen-stelsel wel altijd gepaard met centripetale competitie? Oostenrijk in het interbellum laat het tegenstelde zien. Een algemene theorie over partijen, waar Sartori expliciet naar zei te streven, bevat zijn belangrijke boek duidelijk niet. Het door hem aangekondigde tweede deel is nooit verschenen.

De *invloed van partijen* op het regeringsbeleid, om een vierde deelterrein te noemen, is sinds de jaren zeventig een belangrijk onderzoeksthema geworden. Ondanks het populaire geloof dat het er allemaal niet toe doet, wordt de vraag *Do parties matter?* overwegend positief beantwoord.²⁹ De theoretische constellatie waarbinnen dit soort onderzoek plaatsvindt, leunt sterk op de systeemanalyse, zoals die door de politicoloog Easton werd geformuleerd.³⁰ Onderscheid wordt inmiddels gemaakt tussen regeringen die uit één partij bestaan en coalitieregeringen.³¹ De onderzochte causale relatie wordt geanalyseerd aan de hand van ideologische overeenkomsten tussen partijprogramma's en regeringsbeleid.³² Een voor de hand liggende gedachte. Maar er zijn ook andere relaties mogelijk, bijvoorbeeld die tussen typen van partijen enerzijds en de effectiviteit bij de implementatie van het regeringsbeleid anderzijds. Zou bijvoorbeeld een partij die beschikt over sterke banden met belangenorganisaties, als regeringspartij effectiever zijn dan een partij die zulke bindingen ontbeert? Het is niet systematisch onderzocht. Zulke analyses zouden op dit deelterrein de theorievorming vooruit kunnen helpen.

3. De studie naar partijorganisaties

Als laatste voorbeeld noem ik het deelterrein van de *partijorganisaties*, waaraan ik iets uitgebreider aandacht zal besteden. Hoewel Michels, Ostrogorski en Duverger juist op dit terrein hun pioniersarbeid hebben verricht, heeft het lange tijd geduurd - tot in de jaren tachtig - voordat hier opnieuw systematische en vergelijkende pogingen werden ondernomen om de wetenschappelijke inzichten te vergroten. Dat heeft veel te maken met de ontwikkeling van de politicologische discipline als geheel. Was die in de jaren veertig en vijftig nu juist niet op vruchtbare wijze gemoderniseerd door zich af te zetten tegen de ouderwetse formeel-institutionele benadering van de politiek? Mede door de behavioristische revolutie was een grote nadruk komen te liggen op het individu als politieke actor. Het onderzoek naar neo-corporatisme van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig bracht daar weliswaar verandering in door *belangengroepen* tot prominente onderzoeksobjecten te verklaren, maar politieke partijen werden in de analyses nauwelijks betrokken. Zij werden ofwel simpelweg als onderdeel van de staat opgevat, ofwel gewoon als onbelangrijk beschouwd. Het in de Verenigde Staten gestarte debat over de *decline of parties* is sterk gevoed vanuit dit neo-corporatisme.³³ Partijen verloren terrein aan belangengroepen, was daarbij de heersende opinie.

Los van de vraag of deze constatering juist is, stuitte men allengs op problemen. Als de politiek een afgeleide is van gedrag en voorkeuren van individuen of belangengroepen, hoe komt het dan dat lang niet altijd die voorkeuren worden omgezet in het door die individuen of groepen gewenste beleid? Om het in termen van de systeemanalyse te zeggen: men wilde in de *black box* kijken, waar *input* in *output* wordt geconverteerd. Instituties zijn daardoor uitdrukkelijk opnieuw tot onderzoeksobjecten verklaard. Dat gold zowel voor de staat als de bureaucratie (*Bringin' the state back in*, zoals de titel van een publikatie van de Amerikaanse Theda Skocpol uit 1985 heet³⁴), als voor de partijen. Tot op dit moment zijn dat overigens nog in belangrijke mate gescheiden trajecten. De hernieuwde aandacht voor de staat paste in een debat dat in de Verenigde Staten is losgebarsten over *new institutionalism* en dat ook weerklank vond in Europa, hoewel daar de academische aandacht voor instituties veel minder naar de achtergrond was verdwenen dan in de Verenigde Staten. Het is vooralsnog een tamelijk verward debat, vooral omdat de definities van wat een institutie is, erg uiteenlopen. Maar de verschillende benamingen in het new institutionalism hebben één ding gemeen: politieke partijen figureren er in theoretisch opzicht nauwelijks in.³⁵

Toch is door dezelfde behoefte om verder te willen kijken dan individuen of belangengroepen, de aandacht voor partijen - en dan vooral de organisaties van die partijen - recentelijk flink toegenomen, zowel in Nederland als daarbuiten. Terwijl overal geklaagd wordt over het functioneren van politieke partijen, is de academische belangstelling sterk gegroeid. Dit bleek onder andere uit de lancering in 1995 van een nieuw wetenschappelijk tijdschrift dat zich hierop

speciaal richt: *Party Politics*. Zeer waarschijnlijk bestaat daar een verband tussen: juist omdat het functioneren van partijen onder vuur ligt, zijn wetenschappers geïnteresseerd geraakt. Niet langer kan men zonder meer zeggen dat partijen terrein hebben verloren aan andere politieke actoren, zoals belangenorganisaties. Het is mijns inziens veel eerder zo dat waar partijen falen, een gat is gevallen dat niet door andere organisaties is overgenomen. De gecombineerde aandacht voor instituties en voor de feilen van partijen, maakte het onderzoek naar veranderingen in partijorganisaties (opnieuw) interessant.

Veel deelstudies over partijorganisaties zijn inmiddels verschenen: over de kandidaatstelling,³⁶ over de formulering van programma's,³⁷ over de strategie van partijen,³⁸ over vrouwen in partijen,³⁹ over de selectie van lijsttrekkers,⁴⁰ en over de structuur van partijorganisaties,⁴¹ om slechts enkele thema's te noemen die in recente Nederlandse proefschriften zijn behandeld. Verschillende internationale onderzoeksgroepen zijn eveneens op het gebied van de organisatie van partijen actief.⁴²

Hun bijdrage op het theoretische vlak ligt vooralsnog vooral in het verklaren waarom partijorganisaties veranderen.⁴³ Die verandering leidt soms tot een herwaardering van de partijtypologie aan de hand van de aan partijen toegeschreven functies, die al dan niet goed worden vervuld. De meest recente bijdrage aan het debat is het artikel van Katz en Mair over de opkomst van de kartelpartij.⁴⁴ Met dit overigens erudiete artikel ben ik het op vele punten oneens. Maar het artikel zelf geeft een nuttig overzicht van de ontwikkeling in het denken over partijtypen. Net zoals Kirchheimer bij zijn *catch-all* partij, houden Katz en Mair niet erg van het partijtype waarvan zij de opkomst signaleren. Bij Duverger en diens *massa-partij* was dat heel anders.

Eén belangrijk bezwaar dat ik tegen de door Katz en Mair voorgestelde ontwikkelingsgang van partijen heb, is dat zij het doen voorkomen alsof er per periode één dominant partijtype is, dat het beste aansluit bij de eisen van de tijd.⁴⁵ Dit punt wil ik aangrijpen om aan het slot van mijn verhaal een poging te wagen hoe omgegaan moet worden met het erg diffuse karakter van de theorievorming over het functioneren van politieke partijen.

4. Slot: één theorie?

Wij hebben geconstateerd hoezeer de politieke wetenschap door een proces van professionalisering opgedeeld is geraakt in verschillende deelgebieden en hoe - mede daardoor - ook het partijonderzoek, dat wil zeggen het onderzoek dat op één of andere wijze de politieke partij als belangrijk object heeft, versnipperd is geraakt.

Daarbij voegt zich nog het steeds diffusere karakter van de politiek zelf. Meer dan vroeger is de politieke macht verspreid over verschillende organen en actoren.⁴⁶ Om bewust te simplificeren: vroeger was de politieke macht geconcentreerd in de staat (te verstaan als de overheid), waarbinnen sinds de

negentiende eeuw een zekere machtdeling was doorgevoerd om misbruik van die macht te voorkomen. Buiten de staat was natuurlijk ook wel macht, maar het primaat lag bij de politiek en dan vooral bij de nationale politiek in Den Haag. Hoe anders is dat nu! Binnen de overheid zijn bevoegdheden overgeheveld naar sub-nationaal en supra-nationaal niveau, de bureaucratie heeft feitelijk veel macht naar zich togetrokken, terwijl tevens een proces van verzelfstandiging van bestuursorganen heeft plaatsgevonden. Maar ook de positie van de staat ten opzichte van zijn omgeving is drastisch gewijzigd. De media en het internationale bedrijfsleven - om enkele belangrijke actoren te noemen - opereren veel onafhankelijker van de staat dan voorheen. Nogmaals: de politieke macht zelf is diffuus geworden.

Dit heeft direct consequenties voor de partijen. De nu wat ouderwets klinkende aanduiding van politieke partijen als *staatkundige* partijen (nog steeds herkenbaar in de naamgeving van de SGP), is wat dit betreft illustratief. Politieke partijen waren van nature gericht op de staat, omdat daar de politieke macht geconcentreerd lag. Wanneer nu die macht verspreid raakt, kan dat niet anders dan gevolgen hebben voor de politieke partijen. Het roept interessante nieuwe onderzoeksvragen op (bijvoorbeeld over lokale politieke partijen en Europese partijfederaties, of over de relaties van partijen met de bureaucratie en de media).

Zo kom ik weer bij het beeld dat Katz en Mair schetsen van de ontwikkelingsgang van partijen. Juist omdat de politieke macht niet langer voornamelijk in één punt in het nationale staatsapparaat te vinden is - hoewel die natuurlijk ook daar nog steeds is -, is het moeilijk voor te stellen dat in de huidige periode slechts één type partij het meest geschikt is om de uitdagingen van deze tijd aan te kunnen. Dit wordt nog versterkt door het feit dat grote partijorganisaties niet langer noodzakelijk zijn om de massa van de kiezers te bereiken. Er zijn alternatieve manieren, waarvan de televisie momenteel een van de belangrijkste is, maar de ontwikkeling van nieuwe media gaat erg snel. Nu de noodzaak van een massa-organisatie minder groot is, is de ruimte voor verschillende organisatie-typen groter geworden. Binnen een land met eenzelfde kiesstelsel kunnen makkelijker dan voorheen tegelijkertijd verschillende typen partijen bestaan, die ook verschillende combinaties van functies vervullen. *A fortiori* geldt dat wanneer partijen in verschillende landen vergeleken worden. Onderscheiden tradities en kiesstelsels zullen een duidelijker en zichtbaarder effect hebben, wanneer landen worden vergeleken.

Daarom zou ik willen pleiten om in het partijonderzoek niet langer te zoeken naar een dominant partijtipe (er is niet zoiets als *one best fit*), maar de pluriformiteit van partijtipes te accepteren, en na te gaan onder welke condities welk type partij ontstaat.

Wat betekent dit nu voor de partijtheorie? Moet het streven naar een algemene partijtheorie waarover Duverger sprak en waarnaar nog steeds door sommigen wordt verlangd, worden opgegeven? Of moeten wij er - met de Duitse politico-

loog Von Beyme - mee leren leven dat niet alles van campagnevoering tot partijfinanciering in een sluitende theorie kan worden ondergebracht?⁴⁷

Mijn antwoord op die laatste vraag is bevestigend: een algemene partijtheorie zal er voorlopig niet komen. Ook Strøm's verdienstelijke poging tot 'A Behavioral Theory of Competitive Political Parties', waarin hij drie gangbare modellen van partijgedrag (*vote-seeking*, *office-seeking* en *policy-seeking*) theoretisch met elkaar verbindt, is geen afgeronde theorie. De mogelijke interactie tussen de onafhankelijke variabelen is, zoals Strøm zelf toegeeft, niet uitgewerkt. Bovendien is de theorie sterk geconcentreerd op de partijleiding, die steeds als eenheid zou optreden en zich - conform de assumpties van de *rational choice* benadering - geheel rationeel zou gedragen.⁴⁸

Een en ander betekent niet dat het idee van een algemene partijtheorie niet als inspirerende utopie zou kunnen dienen. Evenzeer zou ik het betreuren dat het diffuse karakter van de partijtheorie een vrijbrief zou zijn om als specialisten elkaars deelterreinen te mijden en geen kennis te nemen van de resultaten die daar geboekt worden, omdat die resultaten verkregen zijn op basis van een andere theorie of methode (en dus niet goed zouden zijn). Sterker nog - partijonderzoekers zouden meer dan nu het geval is, open moeten staan voor anderen die zich met het bestuderen van politieke verschijnselen bezighouden. Almond heeft de beoefenaars van de politieke wetenschap verweten als 'secten' aan 'gescheiden tafels' te zitten.⁴⁹ Zo nu en dan eens aanschuiven aan een andere tafel kan zeer bevruchtend werken.

Maar dat zou ook andersom moeten gelden. Politieke filosofen en de hoofdstroom van het *new institutionalism*, om twee voorbeelden te noemen, zouden meer aandacht moeten hebben voor de resultaten van het partijonderzoek en dat kan alleen wanneer zij bereid zijn politieke partijen de geëigende plaats toe te kennen die hen toekomt. De eenvoudige tweedeling tussen *state* en *non-state actors*, die in het *new institutionalism* - al dan niet op het domein van de politieke economie - nog al eens wordt gehanteerd, geeft een vals beeld van de werkelijkheid. Datzelfde geldt voor de politieke filosofie die zich veelal beperkt tot de verhouding burger en staat, waarin partijen slechts als een storende factor werken en daarom veelal ook negatief benaderd worden. Van Rousseau tot Arendt was dit merkbaar. De recente pogingen van een Tilburgse onderzoeksgroep en van de Groningse historicus en filosoof Ankersmit om politieke partijen onderwerp van serieuze aandacht van politiek filosofen te maken, verdienen daarom alle waardering.⁵⁰

Om met elkaar in gesprek te raken over politieke partijen is het mijns inziens noodzakelijk dat alle deelnemers aan dat gesprek het ten minste eens zijn over de uniciteit van het verschijnsel partijen. Ideaaltypisch dienen partijen als intermediaire organisaties beschouwd te worden, die hun schakelfunctie vervullen in de driehoeksverhouding van de staat, de belangenorganisaties en het massapubliek van de burgers. Politieke partijen zijn geen staatsorganen, zij zijn maatschappelijke organisaties. Maar zij zijn niet zomaar maatschappelijke organisaties. Vooral door hun recruterende en aggregerende functies spelen zij

een bemiddelende rol. Nogmaals: er zou heel wat gewonnen zijn indien een ieder een dergelijk ideaaltype hanteert, waartegen het feitelijk functioneren van partijen kan worden afgezet. De ene partij zit dicht bij de staat, de andere juist dicht bij belangenorganisaties of de massa. Vanuit de normatieve juridische of politiek-filosofische wetenschappen kan men redeneringen opzetten welk partijtype wanneer het meest wenselijk is. Bijvoorbeeld hoe politieke partijen bijdragen aan de legitimiteit van politieke besluiten. Vanuit de empirische wetenschappen kan men analyseren welk type partij welke functies vervult en onder welke omstandigheden.

Het allerbelangrijkste is dat men van elkaars inzichten kennis neemt: dat men niet als secten aan verschillende tafels blijft zitten. De partijtheorie zal nog wel enige tijd haar diffuse karakter behouden. Maar het zou al heel wat zijn als voor de beoefenaars van de politicologie in het algemeen en van het partijonderzoek in het bijzonder het woord van Van Hogendorp geldt, namelijk dat: 'Alle partijenschap heeft opgehouden'.

noten

1. Bewerkte tekst van een lezing gehouden op een studiedag van de interuniversitaire onderzoeksschool 'Polybios' voor politicologie en internationale betrekkingen, op 10 mei 1995 te Nijmegen.
2. Ontleend aan J.A.O. Eskes, 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848', in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1992, 62-83.
3. M. Ostrogorski, *La démocratie et l'organisation des partis politiques*, Paris, 1903; M. Duverger, *Les partis politiques*, Paris, 1951; ook verschenen in het Engels: Londen, 1964.
4. R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 18.
5. G. Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, Cambridge, 1976, 67; I. Lipschits, 'Partijvorming in nationale systemen', in: *Jaarboek 1977 Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1978, 154.
6. Zie voor een recent overzicht: K. Janda, 'Comparative Political Parties: Research and Theory', in: A.W. Finifter, ed., *Political Science. The State of the Discipline II*, Washington, 1993, 163-191; Ph. van Praag, 'Onderzoek van politieke partijen', in: W. Hout en H. Pellikaan, red., *Leren van onderzoek. Het onderzoeksproces en methodologische problemen in de sociale wetenschappen*, Meppel, 1995, 122-145.
7. Vergelijk Sartori, *op.cit.*, hoofdstuk 1; H. Daalder, 'The Comparative Study of European Parties and Party Systems: An Overview', in: H. Daalder and P. Mair, eds., *Western European Party Systems. Continuity and Change*, London, 1983, 1-27; R.A. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel*, Utrecht, 1996, 11-14.

8. 'Party is a body of men united for promoting by their joint endeavours the national interest upon some particular principle in which they are all agreed'. Zie E. Burke, *The Works*, deel 2: 'Thoughts on the cause of present discontents', London, 1815-1827, 335.
9. Ostrogorski, *op.cit.*; R. Michels, *Democratie en organisatie*, Rotterdam, 1969 (oorspronkelijk 1911).
10. Daalder, *op.cit.*, 5-7.
11. *Towards A More Responsible Two Party System*, bijlage bij: *American Political Science Review*, 44 (1950); Duverger, *op.cit.*; S. Neumann, ed., *Modern Political Parties*, Chicago, 1956.
12. O. Kirchheimer, 'The Transformation of the Western European Party Systems', in: J. LaPalombara and M. Weiner, eds., *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, 177-200.
13. Een recent overzicht van de Amerikaanse politieke wetenschap is: J. Farr, J.S. Dryzek and S.T. Leonard, eds., *Political Science in History. Research Programs and Political Traditions*, Cambridge, 1995. Voor de Nederlandse situatie zie onder meer: H. Daalder, 'Political Science in the Netherlands', in: *European Journal of Political Research*, 20 (1991), 279-300.
14. Duverger, *op.cit.*, xiii.
15. A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York, 1957; zie ook: C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral Change in the Netherlands. Empirical Results and Methods of Measurement*, Amsterdam, 1983.
16. R.B. Andeweg, *Dutch Voters Adrift. On explanations of Electoral Change (1963-1977)*, Leiden, 1982; Van der Eijk en Niemöller, *op.cit.*; J.J.M. van Holsteyn, *Het woord is aan de kiezer. Een beschouwing over verkiezingen en stemgedrag aan de hand van open vragen*, Leiden, 1994.
17. K.-H. Reif and H. Schmitt, 'Nine second order elections. A conceptual framework for the analysis of European elections results', in: *European Journal of Political Research*, 1980, 3-44.
18. H.-D. Klingemann, 'Party Positions and Voters Orientations', in: H.-D. Klingemann and D. Fuchs, eds., *Citizens and the State*, Oxford, 1995, 183-205.
19. E.C. Browne, *Coalition Theories. A Logical and Empirical Critique*, Beverly Hills, 1973; A. de Swaan, *Coalition Theories and Cabinet Formation*, Amsterdam, 1973; A. Lijphart, *Democracies*, New Haven/London, 1984; I. Budge and H. Keman, *Parties and Democracy: Coalition Formation and Government Functioning in Twenty States*, London, 1990.
20. Laver en Schofield koppelen echter het voorkomen van zowel *oversized coalitions* als minderheidskabinetten aan de aanwezigheid van een partij die door haar (vrijwel) permanente regeringsverantwoordelijkheid een spilpositie inneemt. Zie M. Laver and N. Schofield, *Multiparty Government*, Oxford, 1991, 86-87.
21. R.A. Koole, 'Uiterste noodzaak en partijpolitieke eenwording. Over het belang van interne partijverhoudingen bij coalitievorming', in: *Jaarboek 1986 DNPP*, Groningen, 1987, 99-117.

22. K. Strøm, 'A Behavioral Theory of Competitive Political Parties', in: *American Journal of Political Science*, 34 (1990), 2 (May), 565-598.
23. S.M. Lipset and S. Rokkan, 'Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction', in: S.M. Lipset and S. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives*, New York/ London, 1967, 1-64; Zie ook Kitschelt: 'The focal point for studying patterns of party competition in any region of the world is still Lipset and Rokkan's seminal article on the emergence of west European party system cleavages in the 19th and first half of the 20th century.' H. Kitschelt, 'Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions', in: *Party Politics*, October 1995, 447.
24. R. Inglehart, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton, 1977; en *idem*, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, 1990.
25. Duverger, *op.cit.*, 217.
26. B. Grofman and A. Lijphart, eds., *Electoral Laws and their Political Consequences*. New York, 1985; Blais, 'The Debate over Electoral Systems', in: *International Political Science Review*, 1991, 239-260.
27. Wel kan onderscheid gemaakt worden tussen de eerste en de latere fasen van een democratiseringsproces in een bepaald land. Met name recent onderzoek naar veranderingsprocessen in Oost-Europa heeft tot dit onderscheid geleid. In de eerste fase zijn de maatschappelijke scheidslijnen belangrijker dan de (nog niet diepgewortelde) instituties. In latere fasen neemt het belang van instituties toe. Zie H. Kitschelt, 'The Formation of Party Systems in East Central Europe', in: *Politics and Society*, 1992, 7-50; Kitschelt, *op.cit.*; A. Ware, *Political Parties and Party Systems*, Oxford, 1996, 199-202.
- Een ander onderscheid maakt Mair. De these van Lipset en Rokkan is volgens hem van toepassing op partijstelsels die ontstaan *tijdens* het democratiseringsproces en veel minder op partijstelsels die ontstaan *na* een democratiseringsproces, zoals dat in Oosteuropa het geval is. Zie P. Mair, 'What is Different About Post-Communist Party Systems', Stein Rokkan Memorial Lecture, University of Bergen, November 1995.
28. Sartori, *op.cit.*
29. Volgens Budge en Keman bijvoorbeeld zijn partijen 'significant, if not *the* significant actors within parliamentary democracies'. Zie Budge en Keeman, *op.cit.*, 189.
30. D. Easton, *A Systems Analysis of Political Life*, Wiley, 1965.
31. Budge en Keman, *op.cit.*
32. Daarbij wordt gebruik gemaakt van de resultaten van het project van de 'ECPR Manifesto Research Group'. Zie: I. Budge, D. Robertson and D. Hearl, eds., *Ideology, Strategy, and Party Change: Spatial Analysis of Post-War Election Programmes in Nineteen Democracies*. Cambridge, 1987; M. Laver and I. Budge, eds., *Party Policy and Coalition Government in Western Europe*, London, 1993. Zie voor een recente Nederlandse toepassing van de gegevens

van het 'Manifesto-project': P. Pennings en J.E. Keman, '"Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 118-144.

33. Zie onder anderen Berger: 'Among the institutional failures of the past decade, those of political parties stand out as critical'. S. Berger, 'Politics and Antipolitics in Western Europe in the Seventies', in: *Daedalus*, Winter 1979, 27.

34. Th. Skocpol, 'Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research', in: P.B. Evans, D. Rueschemeyer and Th. Skocpol, eds., *Bringing the State Back In*, Cambridge (MA), 1985.

35. Eén van de weinige uitzonderingen is: Strøm, *op.cit.* De theorie van partijorganisatie zoals voorgesteld door Schlesinger is een interessante propositie. Schlesinger mengt zich echter niet in het debat over *new institutionalism* en concentreert zich bovendien op de Amerikaanse partijen. Zie J.A. Schlesinger, 'On the Theory of Party Organization', in: *Journal of Politics*, 46 (1984), 369-400.

Voor overzichten van het debat over het *new institutionalism*, zie onder anderen: S. Steinmo, K. Thelen and F. Longstreth, eds., *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*, Cambridge (MA), 1992; W.W. Powell and P.J. DiMaggio, eds., *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, Chicago/London, 1991; R. Kent Weaver and B.A. Rockman, eds., *Do Institutions Matter? Government Capabilities in the United States and Abroad*, Washington, 1993. Twee varianten in het *new institutionalism* (*rational choice* en *historical institutionalism*) zijn recentelijk beschreven door K.A. Shepsle, 'Studying Institutions: Some Lessons from the Rational Choice Approach', in: Farr, Dryzek and Leonard, *op.cit.*, 277-295; en K. Orren and S. Skowronek, 'Order and Time in Institutional Study: A Brief for the Historical Approach', in: *idem*, 296-317.

36. R. Hillebrand, *De antichambre van het parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen*, Leiden, 1992.

37. M.L. Zielonka-Goei, *Uitzicht op de toekomst*, Delft, 1989; A.B.M. Michels, *Nederlandse politieke partijen en hun kiezers (1970-1989)*, Enschede, 1993.

38. Ph. van Praag, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1977)*, Amsterdam, 1990.

39. M.H. Leijenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988*, Den Haag, 1989; H.L.J. van de Velde, *Vrouwen van de partij. De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland (1919-1990)*, Leiden, 1994.

40. J.A.M. Toonen, *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963-1986*, Amsterdam, 1992.

41. Koole, *Moderne kaderpartij*.

42. Met name het project dat gecoördineerd wordt door Katz en Mair; voor resultaten zie: R.S. Katz and P. Mair, eds., *Party Organizations. A Data Handbook*, London, 1992; en *idem*, *How Parties Organize. Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, London, 1994. Met minder

landen en anders van opzet is het project van Janda en Harmel, dat momenteel wordt uitgevoerd met betrekking tot partijen in Groot-Brittannië, Denemarken, Duitsland en de Verenigde Staten (zie R. Harmel et al., 'Performance, Leadership, Factions and Party Change', in: *West European Politics*, 18 (1995), 1-33.

43. R. Harmel and K. Janda, 'An Integrated Theory of Party Goals and Party Change', in: *Journal of Theoretical Politics*, 6 (1994), 259-287.

44. R.S. Katz and P. Mair, 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party', in: *Party Politics*, 1 (1995), 5-28.

45. Zie voor een uitgebreider commentaar: R.A. Koole, 'Cadre, Catch-all or Cartel: a Comment on the Notion of the Cartel Party', in: *Party Politics* (te verschijnen).

46. In een recente publikatie van de Wiardi Beckman Stichting wordt gesproken over *De verplaatsing van de politiek* (Bovens e.a., Amsterdam, 1995). Beter is het wellicht om over 'verspreiding' te spreken, omdat de traditionele politieke actoren nog steeds over politieke macht beschikken, zij het naar verhouding minder.

47. K. von Beyme, 'Theoretische Probleme der Parteienforschung', in: *Politisches Vierteljahresschrift*, 1983, 3, 241-252.

48. Strøm, *op.cit.* Voor een recente, diepgravende kritiek op de *rational choice* benadering in de politieke wetenschap, zie: D.P. Green and I. Shapiro, *Pathologies of Rational Choice. A Critique of Applications in Political Science*, New Haven/London, 1994.

49. G. Almond, 'Separate Tables: Schools and Sects in Political Science', *Political Science*, Fall, 1988, 828.

50. F.R. Ankersmit, 'Politieke partijen in het tijdperk van de onbedoelde gevolgen', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen, 1995, 207-236; E. Berns, P. Cobben en H. van Erp., red., *Partijdige politiek. Filosofische opstellen over de rol van politieke partijen in de hedendaagse samenleving*, Tilburg, 1994. De laatste publikatie is overigens tamelijk heterogeen van karakter en kwaliteit.

DE ONTGROENING VAN GROENLINKS

Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan het lustrumcongres van GroenLinks op 25 november 1995

A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur

1. Inleiding

Op 6 september 1989 maakte GroenLinks zijn debuut bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, toen nog als een alliantie van CPN, EVP, PPR en PSP, met een aantal onafhankelijke kandidaten uit verschillende sociale bewegingen. Hoewel de resultaten niet helemaal beantwoordden aan de hooggespannen verwachtingen - 4,1% van de stemmen, slechts 0,8% meer dan de afzonderlijke partijen in 1986 - werd het fusieproces na de verkiezingen in hoog tempo voortgezet. Op 24 november 1990 vond het oprichtingscongres van de partij GroenLinks plaats, in het volgend jaar hieven de vier partijen zich op.

Voor politieke wetenschappers deed zich hier een unieke gelegenheid voor, een fusieproces vanaf het begin te bestuderen. De openheid van de partijcultuur bij GroenLinks-in-wording legde hen niets in de weg; integendeel, het partijbestuur van de nieuwe formatie bleek bereid tot medewerking aan verschillende vormen van onderzoek - van uitgebreide interviews onder vooraanstaande politici tot enquêtes onder congresgangers en gewone leden. Zo kwam in 1990 een onderzoeksproject op gang, geïnitieerd door de Vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen en ondersteund door het DNPP, dat uiteindelijk in 1996 afgesloten werd.¹ In deze periode werden enquêtes afgenomen op het oprichtingscongres, het GroenLinks congres van 13 en 14 december 1991, de opheffingscongressen van CPN, PPR en PSP en de laatste bijeenkomst van de EVP in de eerste helft van 1991 en ten slotte het GroenLinks congres van 25 november 1995; bovendien kreeg een steekproef van 1300 leden in 1992 een enquête thuis gestuurd. Van deze enquêtes werden voorlopige verslagen gepubliceerd in dit Jaarboek, soms ook elders.² De verschillende onderzochte populaties zijn niet in alle opzichten vergelijkbaar. Het oprichtingscongres van 1990 was toegankelijk voor alle leden, waarvan er bijna achthonderd verschenen. Aan het congres van 1991 namen alleen afgevaardigden van afdelingen deel, 517 volgens het partijbureau. In beide gevallen kregen de congresgangers bij aankomst de vragenlijst tegelijk

met hun congresstukken aangereikt en vulden rond twee derden die ter plekke of thuis in (63% respectievelijk 68% om precies te zijn). Daarbij vulde 41% van de respondenten in 1991 de (enigszins gewijzigde) lijst voor de tweede keer in. Het lustrumcongres van 1995 bestond uit twee delen; een huishoudelijk deel, alleen toegankelijk voor afgevaardigden; en een feestelijk en opiniërend deel, toegankelijk voor alle leden en belangstellenden. Vragenlijsten werden niet bij de inschrijvingsbalie maar bij de toegang tot de congreszaal uitgedeeld. De respons was niettemin 61%: van de 434 uitgedeelde formulieren kwamen 265 ingevuld terug. Van de respondenten bleek 71% als afgevaardigde van een afdeling en 21% als belangstellend lid te zijn gekomen; de resterende 8% nam als partijfunctionaris aan het congres deel. Een groot deel van de respondenten had reeds één van de vorige enquêtes ingevuld - 56%, althans volgens eigen zeggen. Ondanks de subtiele verschillen tussen de drie populaties lijkt een vergelijking toch wel verantwoord. In alle drie gevallen werden actieve partijleden ondervraagd, die men het middenkader van de partij zou kunnen noemen. Hoe representatief de onderzochte groepen zijn, valt moeilijk vast te stellen. Een vergelijking tussen de in 1991 ondervraagde congresgangers en de in 1992 ondervraagde gewone leden liet echter weinig significante verschillen zien.³ Zoals hieronder zal blijken is de continuïteit binnen GroenLinks vrij groot, althans op het niveau van het middenkader. Natuurlijk is er tussen 1990 en 1995 wel iets veranderd. Niet alleen de wereld veranderde, maar ook de partijorganisatie onderging wijzigingen op enkele punten; voor een goed begrip lijkt het derhalve zinvol in vogelvlucht de ontwikkeling van GroenLinks in die vijf jaar te schetsen, alvorens de gegevens van de enquêtes met elkaar te vergelijken.⁴

2. Van Groen Links naar GroenLinks (1990-1995)

Aan de fusie van de vier partijen CPN, EVP, PPR en PSP ging een lange periode van toenadering en soms moeizame pogingen tot samenwerking op verschillende terreinen vooraf. In de jaren zeventig nam de PPR al afstand van haar confessionele verleden en schoof ideologisch op in de richting van de PSP, al bleven de Radicals het socialisme in naam afwijzen. Beide partijen werden geïnspireerd door *New Left* idealen als zelf-ontplooiing, emancipatie, democratisering van staat en samenleving, ontwapening en solidariteit met de Derde Wereld.⁵ Op lokaal niveau gingen de twee partijen hier en daar samenwerken.

In de jaren tachtig drongen *New Left* denkbeelden ook langzaam door in de CPN, al stuitten ze daar op heftige weerstand van orthodoxe marxisten. Na de afscheiding van de meest orthodoxe vleugel in 1984 zette de vernieuwde CPN echter ook de toenadering tot PSP en PPR door. Niet alleen op lokaal maar ook op Europees niveau kwamen electorale samenwerkingsvormen tot stand. De EVP, in 1981 opgericht door progressieve christenen die het CDA

afwezen, raakte al gauw verdeeld in een op het CDA georiënteerde vleugel en een op samenwerking met de kleine linkse partijen gerichte vleugel. Gezien haar geringe omvang speelde zij in het fusieproces geen grote rol.

Op landelijk niveau strandde de samenwerking tussen de vier partijen in 1985 op onwil van de PSP. De kiezer leek de mislukking een jaar later hard af te straffen: CPN en EVP verdwenen uit de Tweede Kamer, de PSP verloor één van haar twee zetels en de PPR kon zich maar net handhaven. Binnen de PSP woedde - evenals binnen de andere partijen - een soms felle strijd tussen 'samenwerkers' en degenen die zelfstandig wilden blijven. Een deel van de laatstgenoemden verliet in 1985 onder leiding van A. van der Spek, de fractievoorzitter in de Tweede Kamer, de PSP. In 1989 bleken de 'samenwerkers' bij een partij-referendum een kleine meerderheid te vormen. Met het oog op de vervroegde verkiezingen nam een informele groep uit PPR, PSP en CPN het voortouw en bereidde gesprekken voor. Activisten uit sociale bewegingen steunden het initiatief. De partijbesturen van CPN, EVP en PSP waren tot samenwerking bereid, de PPR aanvankelijk niet. Onder druk van de partijraad gingen echter ook de Radicalen mee en tekenden het Groen Links Akkoord in mei 1989.⁶

Eveneens in mei werd een gezamenlijk verkiezingsprogramma gepresenteerd dat zonder veel conflicten tot stand gekomen was. De kandidatenlijst leverde evenmin veel problemen op. De eerste drie plaatsen waren toebedeeld aan de (voormalige) fractievoorzitters van PPR, PSP en CPN, de vierde plaats aan de onafhankelijke vakbondsleider P. Rosenmöller. Mevr. R. Beckers, fractievoorzitter van de PPR tot 1989, voerde de lijst aan en zou de nieuwe fractievoorzitter worden. Ondanks de tegenvallende stemmenwinst - slechts 0,8% meer dan wat de oude partijen in 1986 hadden gehaald; overigens wel een verdubbeling in kamerzetels - raakte het fusieproces na de verkiezingen in een stroomversnelling. In oktober 1989 werd een Vereniging Groen Links opgericht, waarbij rechtstreekse leden zich aan konden sluiten. Begin 1990 ging een Groen Linkse Raad toezicht uitoefenen op de kamerfracties en het al in 1989 ingestelde Groen Links Bestuur. In november 1990 vond het reeds vermelde oprichtingscongres van de partij Groen Links plaats; in de eerste helft van 1991 hieven de PPR, EVP, PSP en CPN zich formeel op. Leden van laatstgenoemde twee partijen die GroenLinks bleven afwijzen, richtten - met al eerder afgescheiden geestverwanten - in 1992 de PSP'92 respectievelijk de Nieuwe Communistische Partij (NCPN) op. De naam 'GroenLinks' wordt overigens pas sinds 1993 aan elkaar geschreven - symbolisch voor toenemende integratie?

De gemeenteraadsverkiezingen van 1990 leken het fusieproces te belonen - 131 raadszetels meer dan de verschillende partijen al dan niet in combinaties in 1986 hadden gewonnen. De statenverkiezingen verliepen in 1991 minder succesvol - vier zetels verlies. Het is mogelijk dat deze achteruitgang geweten kan worden aan het verzet tegen de Golfoorlog, waarmee GroenLinks zich onderscheidde en isoleerde van alle andere partijen in Nederland.

Intern heeft dit isolement de eenheid wellicht versterkt.

De ideologische eenheid kreeg op het congres van december 1991 een grondslag in de vorm van een program van uitgangspunten. Op sommige punten stond een socialistisch getinte vleugel tegenover een meer marktgerichte vleugel. Beide bleken overigens tot een compromis bereid.

In 1993 legde Beckers het voorzitterschap van de fractie neer en trok zich terug uit de politiek. Haar voormalige partijgenoot P. Lankhorst nam het voorzitterschap over, maar wilde zich in 1994 eveneens uit de landelijke politiek terugtrekken. Via een referendum in twee ronden konden de partijleden een nieuwe politiek leider kiezen. Het werd een duo: mevr. I. Brouwer, fractievoorzitter van de CPN tot 1986, met M. Rabbae, directeur van het Nederlands Centrum voor Buitenlanders en tot voor kort partijloos. De rest van de kandidatenlijst werd door een partijcongres vastgesteld, waarbij de 'bloedgroepen' slechts een beperkte rol leken te spelen. In de fractie kwamen uiteindelijk drie 'onafhankelijken', één oud-Communiste en één oud-Pacifistisch Socialiste. De vijf zetels voor GroenLinks bij de kamerverkiezingen van 1994 betekenden een zetel verlies en dus een grote teleurstelling. Brouwer trok consequenties uit de nederlaag en stond haar zetel in de Tweede Kamer af; Rosenmöller werd fractievoorzitter.

In hetzelfde jaar leed de partij ook verlies bij de Europese verkiezingen - één van de twee zetels - maar boekte wel winst bij de gemeenteraadsverkiezingen. De statenverkiezingen van 1995 verliepen evenmin erg voorspoedig, al was geen sprake van zetelverlies. Gesprekken met De Groenen hadden niet tot samenwerking geleid, behalve in de provincie Zuid-Holland. De vier zetels in de Eerste Kamer bleven behouden, mede dank zij een lijstverbinding met de SP.

In 1995 voerde de partij enkele wijzigingen door in de eigen organisatie. Afdelingen konden voortaan zoveel afgevaardigden naar een congres sturen als ze wilden. De partijraad - nu niet meer 'GroenLinkse Raad' genoemd - zou uit een tachtigtal afgevaardigden van provinciale afdelingen bestaan. Daarnaast zou regelmatig een GroenLinks Forum gehouden worden, waarop leden en niet-leden actuele onderwerpen konden bespreken. Het partijbestuur onderging in 1995 eveneens een belangrijke vernieuwing; negen van de vijftien leden traden af. De nieuwe voorzitter, A. Harrewijn, kwam voort uit de CPN maar was ook actief in het Platform voor Evangelie en Politiek, waaraan vooral oud-leden van de EVP deelnamen. Van de overige bestuursleden hadden nog twee een rol gespeeld in de CPN, twee in de PSP en twee in de PPR.

3. De achtergrond van de congresgangers

De vernieuwing aan de top van de partij weerspiegelde niet direct een verandering onder het kader. De congresgangers waren in 1995 nog overwegend leden van de oude partijen: 14% was lid van de CPN geweest, 5% van

de EVP, 25% van de PPR en 23% van de PSP. Het aandeel van rechtstreekse of nieuwe leden was echter wel duidelijk toegenomen sinds 1991: van 20 tot 33%.⁷ De verhoudingen tussen de vier 'bloedgroepen' waren nauwelijks veranderd, al leken de verschillen in omvang anno 1995 iets kleiner dan in 1991 aangezien de grootste groepen meer waren gekrompen dan de kleine (zie tabel 1).

Tabel 1. Samenstelling respons in 1990, 1991 en 1995

	respons 1990	respons 1991	respons 1995
oud-CPN	23	19	14
oud-EVP	4	1	5
oud-PPR	30	33	25
oud-PSP	23	26	23
nieuwe leden	20	20	33
totaal %	100%	99%	100%

N=482 N=353 N=265

Het middenkader was enigszins vergrijsd sinds 1991 - in die zin zou men inderdaad van 'ontgroening' kunnen spreken. De gemiddelde leeftijd steeg van 40 naar 42 jaar. Vijftig-plussers maakten nu 26% en toen 16% van de respondenten uit. Veertigers vormden in 1995 de grootste groep (34%, in 1991 31%), in plaats van dertigers (nu 24%, in 1991 38%). Dat de partij zich toch ook in enige verjonging mocht verheugen, blijkt uit het stabiele aantal respondenten onder de dertig (16%). De socioloog Becker zou de respondenten indelen in generaties:

- (1) de vooroorlogse, geboren voor 1930; hier slechts 5%;
- (2) de stille generatie, geboren tussen 1930 en 1940: 9%;
- (3) de protestgeneratie, geboren tussen 1940 en 1955: 44%;
- (4) de verloren generatie, geboren tussen 1955 en 1970: 35%;
- (5) de pragmatische generatie, geboren na 1970: 8%.⁸

De protestgeneratie levert duidelijk het grootste contingent congresgangers, maar net niet de meerderheid.

Het aandeel van vrouwen onder de congresgangers bleef opvallend stabiel sinds 1991: ongeveer 30%. Aan de top van de partij ligt dat aandeel wezenlijk hoger: negen van de vijftien partijbestuursleden, drie van de vijf Tweede-Kamerleden en twee van de vier Eerste-Kamerleden behoorden anno 1995 tot het vrouwelijk geslacht. Een ruime meerderheid van de respondenten

vond GroenLinks dan ook vrouwvriendelijk genoeg.

Evenals in 1991 hadden de meeste congresgangers in 1995 een vorm van hoger onderwijs genoten. In 1995 was 11% bezig met een opleiding, 10% had die onvoltooid gelaten. Het aantal academici was nog iets gestegen (van 49% naar 56%), ten koste van het aantal HBO-ers (van 37% naar 28% gedaald).

De overgrote meerderheid van de respondenten had in 1995 een betaalde baan (70%), evenals in 1991, maar daarvan had slechts 37% een volledige baan van ten minste 38 uur per week (in 1991 41%) en 36% een deeltijdbaan van 20-38 uur. Deeltijdwerk leek voor de GroenLinkers eerder begerenswaard dan beklagenswaard: slechts 7% van de werkenden zou meer willen werken, 33% juist minder. De overgrote meerderheid (90%) toonde zich over het algemeen tevreden met haar of zijn baan; slechts 3% vond het werk onder haar/zijn niveau. Al met al bieden deze gegevens dus weinig steun voor de hypothese van de Duitse politicologen Alber en Bürklin, die deelname aan groene partijen verklaren uit frustratie van een hoog opgeleide generatie die er niet in zou slagen voldoende of bevredigend werk te vinden.⁹

De meerderheid was werkzaam bij (semi-)overheidsinstellingen, vooral in de sociaal-culturele sfeer (35% van de respondenten met betaald werk), minder dan 5% werkte in landbouw of industrie en 11% in handel, transport of andere particuliere dienstverlening. Een belangrijke minderheid (38%) verrichtte leidinggevende arbeid.

Evenals in 1991 waren de meeste congresgangers in 1995 buitenkerkelijk: 64% gaf op geen religie of levensbeschouwing aan te hangen, 4% voelde zich thuis bij het Humanistisch Verbond; 6% behoorde tot de rooms-katholieke kerk, 14% tot de nederlandse hervormde of gereformeerde; de rest beschouwde zich vaak als 'oecumenisch christen' of was aangesloten bij een kleiner kerkgenootschap. In 1991 was het aantal buitenkerkelijken nog iets groter: 69% gaf 'geen religie' op, 3% rekende zich tot het Humanistisch Verbond. Het aantal katholieken en protestanten was nagenoeg even groot als in 1995, het aantal 'overige godsdiensten' iets kleiner.

Het middenkader van GroenLinks vormde evenmin als dat van andere partijen een dwarsdoorsnee uit de Nederlandse bevolking. De gemiddelde Nederlandse kiezer was (anno 1994) minder hoog opgeleid (16% HBO en 7% universiteit) en had minder vaak een betaalde baan (55%) - en vooral minder vaak een deeltijdbaan.¹⁰ Het inkomen van de Nederlandse kiezer lag dan ook lager - maar niet veel lager! De helft van de Nederlandse kiezers - en 57% van de onderzochte GroenLinkers - gaf een gezinsinkomen op van 38.000 gulden of meer, 12% - van beide categorieën - verklaarde rond te komen van minder dan 17.000 gulden en de rest zat daar tussenin. Van de Nederlandse kiezers met een betaalde baan werkte een groter deel in landbouw en industrie (25%) en in de handel, transport of andere particuliere dienstverlening (35%) terwijl ambtenaren - in de ruimste zin van het woord - een kleiner deel uitmaakten (39%) dan bij de GroenLinkse congresgangers. Het aantal bui-

tenkerkelijken was onder de kiezers kleiner (51%) en het aantal katholieken en protestanten groter (25% respectievelijk 21%) dan bij de GroenLinkse congresgangers.¹¹

4. De politieke opvattingen van de congresgangers

In 1991 kregen de congresgangers van GroenLinks 28 politieke uitspraken voorgelegd, waarmee zij zich 'zeer mee eens', 'mee eens', 'mee oneens' of 'zeer mee oneens' konden verklaren. Analyse van de reacties leidde tot constructie van twee redelijk bruikbare ('robuuste') schalen. De meest robuuste schaal bevatte twaalf uitspraken over sociaal-economisch beleid en defensie, die kenmerkend lijken voor het gedachtengoed van de oude PSP en in mindere mate de CPN; voor het gemak noemen we dit de 'rode' schaal. De tweede schaal bevatte vijf items over milieubeleid en zou men de 'groene' schaal kunnen noemen. De congresgangers gaven in 1995 opnieuw hun mening over deze zeventien uitspraken, maar bovendien over acht nieuwe items - mede opgesteld naar aanleiding van kritiek op de vorige enquête. Twee van de nieuwe items waren bedoeld om feminisme te operationaliseren, twee andere om actuele kwesties aan te snijden en vier om verschillende ideologische benaderingen van het milieuvraagstuk beter te kunnen onderscheiden.

Vergelijkt men de meningen van de congresgangers in 1991 en 1995 over de 'rode' en 'groene' onderwerpen, dan valt allereerst de continuïteit op (zie tabel 2.a en 2.b). De meningen blijken zelden drastisch omgeslagen te zijn, maar meestal slechts iets opgeschoven. Over het algemeen lijkt men in 1995 iets minder geneigd in te stemmen met socialistische opvattingen, al is dat niet over de hele linie het geval. Een overgrote meerderheid achtte - nog meer in 1995 dan vier jaar daarvoor - radicale verandering noodzakelijk om een rechtvaardige maatschappij te realiseren. Voor afschaffing van erfrecht, nivellering van inkomens, zeggenschap en winstuitkering voor werknemers was ook in 1995 een meerderheid te vinden, zij het soms iets kleiner dan in 1991. Nationalisatie van bedrijven ontmoette in 1995 nog minder instemming dan in 1991, maar het basisinkomen juist meer. Afschaffing van particulier grondbezit wenste nog slechts een minderheid - maar dat betekent een verschuiving van niet meer dan 4% ten opzichte van 1991. De opvattingen over defensie zijn op één punt duidelijk veranderd: de NAVO werd anno 1995 minder negatief gewaardeerd dan vier jaar tevoren. Haar optreden in Bosnië heeft daar wellicht toe bijgedragen, naast andere veranderingen in de internationale verhoudingen. Zelfs deze meningswijziging blijft echter bescheiden: een verschuiving van 15%. Afschaffing van het Nederlandse leger werd nog steeds door de helft van de congresgangers voorgestaan, geweldloze verdediging echter nog maar door iets meer dan een kwart. Deze absolute pacifisten zouden gewapende interventie van de VN waarschijnlijk ook afwijzen; een ruime meerderheid achtte die in 1995 echter wel zinvol.

Tabel 2.a Instemming met ideologische uitspraken in 1991 en 1995 ('rode' schaal)

'Rode' schaal	1991 congres % eens	1995 congres % eens
Een meer rechtvaardige maatschappij kan alleen worden bereikt door de huidige sociale structuur radicaal te veranderen	79	83
Het erfrecht moet in principe afgeschaft worden	46	49
Binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen voor iedereen ingevoerd worden	65	74
De winst van een bedrijf behoort aan de werknemers van dat bedrijf	65	54
Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen	31	26
De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven	73	55
Inkomensverschillen dienen in principe te verdwijnen	46	53
Particulier bezit van grond dient afgeschaft te worden; grond behoort aan de gemeenschap	53	49
Overheidsbemoeienis leidt doorgaans alleen maar tot bureaucratie en verlamming van het economisch leven	23	16
Nederland moet nu zo snel mogelijk uit de NAVO	64	49
Het Nederlandse leger moet afgeschaft worden	48	50
Tegen een bezetting van Nederland door een vreemde mogendheid mag alleen geweldloos verzet worden gepleegd	35	27

Tabel 2.b Instemming met ideologische uitspraken in 1991 en 1995 ('groene' schaal)

'Groene' schaal	1991 congres % eens	1995 congres % eens
Er dient een extra belasting te komen op milieuvervuilende produkten, opdat deze minder gekocht worden	98	98
Milieubelastende sectoren in het bedrijfsleven moeten inkrimpen dan wel verdwijnen, ongeacht het effect hiervan op de werkgelegenheid	85	77
Het autogebruik moet voor iedereen betaalbaar zijn, ook voor de lagere inkomensgroepen	31	23
Het autogebruik moet zo duur gemaakt worden dat er een forse daling van het weggebruik optreedt	77	83
Alle vervoer is vervuilend (auto, bus, trein, vliegtuig) en daarom moet de mobiliteit van de bevolking sterk aan banden worden gelegd	45	43
	N= 280	N= 265

De groene schaal geeft nog minder verandering van opvattingen te zien. Het middenkader van GroenLinks is zeker niet 'ontgroend' in ideologisch opzicht, eerder iets groener geworden. Vooral de auto leek nog minder vrienden te hebben in 1995 dan in 1991 (zie tabel 2.b). Het milieu werd ook in 1995 het meest genoemd wanneer men moest aangeven welk politiek probleem men het belangrijkste vond (43%); vaker dan werkloosheid (27%), de armoede in de Derde Wereld (19%), de integratie van immigranten (7%), democratisering (4%) of andere problemen (6%). In 1991 hechtten de congresgangers meer belang aan armoede in de Derde Wereld (46% noemde dat het belangrijkste probleem) en minder aan milieuvervuiling (32%); werkloosheid kreeg toen veel minder aandacht (3%).

Het middenkader van GroenLinks leek dus ook in 1995 bereid tot een radicaal milieubeleid. Over de richting van een dergelijk beleid op langere termijn verschilden men soms van mening. De meerderheid van de respondenten vertrouwde meer op overheidsingrijpen dan op de werking van de markt (zie tabel 2.c). Slechts een kleine minderheid zou men 'ecoliberaal' kunnen noemen. Dat betekent nog niet dat de meerderheid nu 'ecosocialistisch' dacht en de markteconomie wilde vervangen door een planeconomie,

want een meerderheid verwierp in feite beide vormen van economische ordening wanneer het gaat om behoud van het milieu. Deze GroenLinkers zochten een 'derde weg' naast 'plan' en 'markt' - een weg die kenmerkend lijkt voor de ideologie van het 'ecologisme'; niet te verwarren met *environmentalism* oftewel een algemeen milieubesef.¹² De ecologistische ideologie vindt men ook in andere, oudere groene partijen in Europa.¹³ Wat dat betreft lijkt GroenLinks dus een echte groene partij geworden - geen 'rode tomaat met groene schil' zoals sommige buitenstaanders wel menen - en dus veeleer 'gegroeid' dan 'ontgroeid'. In Nederland is het ecologisme als ideologie echter nog weinig ontwikkeld - behalve wellicht binnen de radicale concurrent van GroenLinks, De Groenen - wat zou kunnen verklaren dat het als factor of schaal onder het middenkader nog zwak is vergeleken met feminisme en (pacifistisch) socialisme.

Tabel 2.c Politieke opvattingen van congresgangers in 1995 (overige items)

	% eens
In een markteconomie zoals wij die kennen zal het milieu altijd opgeofferd worden aan economische belangen	63
Hoe meer invloed de overheid op de economie heeft, des te slechter gaat het doorgaans met het milieu	9
Voor het milieu maakt het weinig uit of we een plan- dan wel een markteconomie hebben; belangrijker is de houding van mensen tegenover de natuur	59
Markt- en planeconomie hebben allebei gefaald; we moeten een andere economische orde zoeken, gebaseerd op kleinschalige gemeenschappen	56
GroenLinks moet verdere Europese integratie afwijzen	21
Een voorkeursbeleid voor vrouwen (bij sollicitaties) is nu niet meer nodig	20
GroenLinks is nog lang niet vrouwvriendelijk genoeg	35
Gewapende interventie van de VN bij conflicten als in Bosnië heeft weinig zin	40

N= 265

Een royale meerderheid van de respondenten achtte een voorkeursbeleid voor vrouwen bij sollicitaties nog steeds nodig. De eigen partij vond men echter wel vrouwvriendelijk genoeg, zoals bovenal werd vermeld. Men zou hier van gematigd feminisme kunnen spreken. Ook op internationaal gebied hielden de congresgangers er gematigde opvattingen op na: slechts een minderheid

wees verdere Europese integratie af en vond gewapende interventie van de VN in (bijvoorbeeld) Bosnië zinloos.

De nieuwe items vormden twee zogenaamde Mokken-schalen: een redelijk sterke, bestaande uit de twee feministische uitspraken; en een zeer zwakke, waarin de ecologistische uitspraken samen met twee 'anti-etatistische' uitspraken en het streven naar een basisinkomen voorkomen. De nieuwe items over VN-interventie en Europese integratie pasten overigens goed in de 'rode', pacifistisch-socialistische schaal.

Een factoranalyse levert globaal hetzelfde beeld op als een Mokken-schaal-analyse: vier factoren, te interpreteren als

- (1) 'pacifistisch socialisme' oftewel 'rood';
- (2) 'milieubesef' (*environmentalism*) oftewel 'groen';
- (3) 'feminisme' en
- (4) 'ecologisme'.

De (bescheiden) matiging van het GroenLinks middenkader blijkt ook uit de plaats die respondenten zichzelf toekenden op de links-rechts schaal. Op een schaal van 1 (uiterst links) tot 10 (uiterst rechts) plaatste in 1991 53% zich in de extreme hoek (posities 1 en 2), in 1995 nog 41%. Men schoof echter niet door naar het midden, en niemand plaatste zich rechts van het midden. Ter vergelijking: van de Nederlandse kiezers gaf slechts 9% zichzelf een extreem-linkse positie in 1994.¹⁴ De gemiddelde positie bleef bij de Groen-Linksers bijna hetzelfde: 2,6 respectievelijk 2,7 (zie tabel 3).

Tabel 3. Gemiddelde zelfplaatsing per bloedgroep op links-rechts schaal in 1991 en 1995

	1991	1995
oud-CPN	2,2	2,4
oud-EVP	*)	2,9
oud-PPR	2,9	3,0
oud-PSP	2,3	2,4
nieuwe leden	2,8	2,9
totaal GL	2,6	2,7

N= 348 N= 254

*) Het aantal oud-leden van de EVP was in 1991 te gering om mee te tellen.

Tussen de 'bloedgroepen' bleven in 1995 duidelijke verschillen bestaan, evenals in 1991. Ook op de rode en groene schalen scoorden de bloedgroepen verschillend: zoals verwacht bleken de oud-PSP-ers het meest 'rood' (oftewel pacifistisch-socialistisch), gevolgd door oud-EVP-ers (verrassend genoeg), dan oud-CPN-ers, oud-PPR-ers en ten slotte de nieuwe leden. Op de 'groene' schaal scoorden opnieuw de oud-leden van de PSP het hoogst, gevolgd door oud-leden van de PPR, EVP, nieuwe leden en als laatste de oud-communisten. Nadere analyse zal moeten uitwijzen of die verschillen in 1991 groter of kleiner waren.

Is het GroenLinkse middenkader op strategisch gebied gematigder geworden? Een overweldigende meerderheid vond ook in 1995 dat de partij altijd voor haar doeleinden en principes moest blijven staan, ook als dit tot stemmenverlies zou leiden (88%) en een kleinere meerderheid (54%) verwierp de pragmatische stelling dat politiek meer een kwestie van haalbaarheid is dan van vasthouden aan uitgangspunten. In 1990 waren die meerderheden nog iets groter (93% respectievelijk 63%). Fusie met D66 en PvdA in een progressieve volkspartij - in de herfst van 1995 weer even actueel door een pleidooi van drie prominente PvdA-leden - kon slechts op steun van 5% van de respondenten rekenen.¹⁵ In 1991 was dat nog 12%! Daarentegen hoopte wel een grote groep (42%) in 1995 op deelname van GroenLinks aan een progressief kabinet. Een meer revolutionaire strategie - samenwerking met de extreem-linkse partijen SP, SAP en NCPN of met buiten-parlementaire sociale bewegingen - had de voorkeur van een bescheiden minderheid (16%). Ook de sympathie voor de extreem-linkse partijen was bij de meeste respondenten geringer dan die voor D66 en PvdA. Op een schaal van 1 (zeer sterke afkeer) tot 10 (zeer sterke sympathie) gaven de GroenLinkse congresgangers gemiddeld de SP 5,0; de SAP 4,1 en de NCPN slechts 3,6; terwijl D66 5,1 en de PvdA zelfs 5,7 kreeg.

5. Opvattingen over de partij en haar organisatie

Bij de oprichters van Groen Links, op het congres in 1990, waren de verwachtingen over de nieuwe partij redelijk hoog gespannen. De meerderheid (66%) rekende op een paar zetels winst bij komende kamerverkiezingen, een deel (21%) zelfs op veel meer. Over het optreden van de alliantie tot dan was men echter maar matig te spreken: 38% vond het 'merendeels geslaagd', slechts 2% 'zeer geslaagd' en 51% 'gaat wel'. Vier jaar later heeft men een zetel verlies moeten incasseren. Een reden tot ontevredenheid, zou men denken. Niettemin bleek een meerderheid van de respondenten in 1995 het optreden van de partij niet negatief te evalueren (zie tabel 4). De Tweede-Kamerfractie kreeg zelfs veel lof, de relatie met de media iets meer lof dan kritiek; alleen het interne partijleven bleef in de ogen van een grote minderheid gebrekkig. Bij de toelichting die respondenten op deze vragen gaven, valt op het eerste gezicht vooral de waardering voor fractievoorzitter

Rosenmöller op. Daarnaast opperde een enkeling dat de fractie wel iets radicalere standpunten zou mogen innemen. De media zouden GroenLinks vaak negeren of alleen aandacht aan Rosenmöller besteden; aan de andere kant werd vastgesteld dat de partij zelf te weinig een duidelijk gezicht liet zien. Eén respondent vergeleek het met het scherp stellen van een (ver afgelegen?) televisiestation: het beeld is bij vlagen haarscherp maar vervaagt dan weer, waardoor kijkers zich afvragen of ze het toestel niet beter uit kunnen zetten. Kritiek op het interne functioneren betrof vooral de communicatie binnen de partij, waardoor leden te weinig gemobiliseerd of genthousiasmeerd zouden worden. De toelichting die respondenten gaven op de evaluatie werd overigens niet voorgecodeerd en moet nog nader geanalyseerd worden.

Tabel 4. Evaluatie optreden GroenLinks door congresgangers in 1995

	in parlement	in media	intern
zeer geslaagd	23	6	1
merendeels geslaagd	60	31	25
gaat wel	14	50	47
vrij gebrekkig	2	12	24
zeer gebrekkig	0	2	3
totaal	99%	101%	100%

N=265

Twee mogelijke punten van kritiek kunnen hier al onder de loop genomen worden. Vooral het begin 1995 afgetreden partijbestuur kreeg nog wel eens kritiek te horen op zijn werkwijze, die slordig of eigenmachtig zou zijn.¹⁶ In november 1995 werden de congresgangers gevraagd of het partijbestuur dan wel andere instanties als GroenLinkse Raad (nu: partijraad), kamerfracties, partijcongres of wetenschappelijk bureau in hun ogen te veel, te weinig of voldoende invloed genoten (zie tabel 5). Over het algemeen vond men de invloedsverdeling wel juist, alleen gewone leden zouden te weinig invloed hebben - een euvel dat in vrijwel alle partijen opgemerkt kan worden.¹⁷ Het zittende partijbestuur oefende in elk geval volgens verreweg de meeste respondenten niet te veel invloed uit. Een meerderheid vond overigens ook dat het partijbestuur veel invloed bezat; de Tweede-Kamerfractie had volgens de meeste respondenten ook veel of zelfs zeer veel invloed, de Eerste-Kamerfractie redelijk wat, evenals het Wetenschappelijk Bureau en de GroenLinkse Raad, het partijcongres redelijk tot veel, terwijl gewone leden weinig invloed toegekend werd.

Tabel 5. Mening over de invloedsverdeling tussen organen van de partij in 1995

	te weinig invloed	voldoende invloed	te veel invloed	totaal
partijbestuur	7	82	11	100%
Tweede-Kamerfractie	3	78	19	100%
Eerste-Kamerfractie	13	84	3	100%
wetenschappelijk bureau	30	62	8	100%
partijcongres	21	75	4	100%
GroenLinkse Raad	24	66	11	101%
gewone leden	60	40	0	100%

N=265

Een tweede gevoelig punt zou de invloed van de bloedgroepen kunnen zijn. In de pers circuleren nog wel eens geruchten dat volgens sommige kaderleden van GroenLinks bepaalde bloedgroepen, met name oud-communisten, aan de top van de partij te veel macht zouden bezitten.¹⁸ De meeste ondervraagde middenkaderleden kenden de oud-CPN-ers weinig of redelijk wat invloed toe; minder dan oud-PSP-ers en oud-PPR-ers, maar meer dan oud-EVP-ers. Slechts minderheden toonden zich ontevreden over de invloed van de bloedgroepen (zie tabel 6). Deze vragen betroffen het landelijk niveau. Op het niveau van de afdeling kenden de congresgangers de oud-leden van de PPR doorgaans redelijk wat invloed toe, evenals de rechtstreekse leden; uit de PSP afkomstige leden weinig tot redelijk wat, oud-communisten wei-

Tabel 6. Mening over de invloed van de 'bloedgroepen' (oud-leden CPN, EVP, PPR en PSP) en nieuwe leden in 1995

	te weinig invloed	voldoende invloed	te veel invloed	totaal
oud-CPN	9	77	14	100%
oud-EVP	18	78	4	100%
oud-PPR	9	76	15	100%
oud-PSP	10	83	8	101%
nieuwe leden	15	80	5	100%

nig tot zeer weinig en oud-leden uit de EVP zeer weinig. Ook op dit niveau bleek een overgrote meerderheid (variërend van 77 tot 85%) tevreden met deze invloedverdeling. Op dit punt lijkt de fusie van de bloedgroepen dus geslaagd. Veel respondenten uitten in de marge van de vragenlijst irritatie over de vragen betreffende bloedgroepen.

Het merendeel van de congresgangers was in 1995 (evenals in 1991) actief in de eigen afdeling. Dat gold echter slechts voor een kleine minderheid (16%) van de belangstellende leden, die niet door hun afdeling waren afgevaardigd; wel bleek een groot deel van deze categorie (37%) activiteiten op landelijk niveau te ontplooien. Dit zou kunnen verklaren waarom deze categorie ook zonder mandaat toch de moeite nam naar Zutphen te reizen. Overigens nam ook een groot deel van de afgevaardigden (33%) deel aan landelijke partijactiviteiten. Gemiddeld zeiden de congresgangers per week elf uur aan GroenLinks te besteden - precies evenveel als in 1991; bij afgevaardigden was dit twaalf uur, bij belangstellende leden op het congres vijf uur en bij partijfunctionarissen 22 uur. Tussen de bloedgroepen bleek ook hier weinig verschil te bestaan; alleen oud-leden van de PSP sprongen er uit met gemiddeld vijftien uur per week. De eens om hun activisme zo bekende oud-communistische kaderleden onderscheidden zich echter niet meer - zoals nog in 1991 - van de doorsnee GroenLinkse kaderleden (in 1995 waren zij elf uur per week actief, in 1991 ruim twaalf uur). Nieuwe leden waren over het algemeen iets minder actief (gemiddeld tien uur per week), evenals oud-EVP-ers (negen uur).

Evenals hun voorgangers in CPN, EVP, PPR en PSP namen middenkaderleden van GroenLinks in 1995 niet alleen actief deel aan de eigen partij, maar ook aan sociale bewegingen en organisaties als vakbeweging, milieubeweging, vredesbeweging, kerk of kerkelijke organisatie, ondernemingsraad of dienstencommissie, enzovoort. Gezien de tendens tot individualisering en afnemende sociale participatie die alom waargenomen wordt, zou men verwachten dat ook GroenLinkse kaderleden minder actief zouden zijn geworden in de jaren negentig. Dit blijkt niet het geval: ook hier blijkt de continuïteit sterker dan de discontinuïteit (zie tabel 7). Het aantal respondenten dat nergens activiteiten ontplooië bleef praktisch stabiel rond 35%.

6. Conclusie

De uitkomsten van de enquête op het eerste lustrumcongres van GroenLinks moeten nog nader geanalyseerd worden.¹⁹ Voorlopig geven ze het volgende beeld: het middenkader van GroenLinks is in de eerste vijf jaar van haar bestaan niet drastisch veranderd. Hoewel nieuwe leden voor enige verjonging zorgden, vergrijsde het kader als geheel en steeg de gemiddelde leeftijd een paar jaar. De wilde haren wilde men echter nog niet kwijt raken: slechts over enkele onderwerpen dacht men in 1995 wezenlijk gematigder of behoudender dan in 1991. Op milieugebied was eerder een lichte radicalisering of

Tabel 7. Deelname in maatschappelijke organisaties in 1991 en 1995

Type organisatie	% actief in 1991	% actief in 1995
Milieubeweging	13	17
Vakbeweging	13	18
Vredesbeweging	10	10
Ondernemingsraad, dienstencommissie e.d.	10	10
Kerkelijk	10	10
Buurt of wijkgroep	7	11
Vrouwenbeweging	6	5
Internationale solidariteit/ Minderhedenorganisaties	6 *)	8
Geen enkele organisatie of bewe- ging	36	34

N= 348

N= 265

*) In 1991 werd niet expliciet gevraagd of men actief was in een organisatie voor internationale solidariteit of ontwikkelingswerk, wel of men in minderhedenorganisaties actief was.

'vergroening' merkbaar. Van vermoeidheid, in de zin van dalende activiteiten binnen de partij of binnen sociale bewegingen, was weinig te merken. Tussen de bloedgroepen waren nog steeds ideologische verschillen waar te nemen. De toeloop van nieuwe leden, hoe bescheiden ook, deed het numerieke en derhalve ook het ideologische gewicht van de bloedgroepen echter afnemen. Van onvrede over de invloed van deze of gene bloedgroep viel onder de respondenten weinig of niets te merken - wel van irritatie over vragen op dit gebied. Na vijf jaar lijkt het fusieproces nagenoeg voltooid en kan GroenLinks als volwassen partij worden beschouwd - wel groen, maar geen 'groentje' meer.

noten

1. In de eerste fase werd onontbeerlijke financiële steun verleend door de Afdeling Politicologie en Bestuurswetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), in latere jaren kon een beroep gedaan worden op de bescheiden fondsen van de Stichting Komma.
2. Zie in de Jaarboeken: A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De oprichters van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van

het congres van Groen Links op 24 november 1990', in: *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen, 1991, 167-185; J. van der Knoop, A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De ideologische vormgevers van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 13 en 14 december 1991', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 168-191; A.P.M. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 186-210; A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, "'Paul of Ina?'" Enkele kanttekeningen bij de keuze van een politiek leider door de leden van GroenLinks', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 248-254; en A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur, 'Groene top en rode basis? De Wet van May toegepast op GroenLinks. Een onderzoeksnotitie', in: *Jaarboek 1994 DNPP*, Groningen, 1995, 261-269.

Elders gepubliceerd werden: A.P.M. Lucardie, G. Voerman and W. van Schuur: 'Different Shades of Green: A Comparison between Members of Groen Links and De Groenen', in: *Environmental Politics*, 2 (1993), 1, 40-62; G. Voerman, 'Het postnatale evenwicht in Groen Links', in: *De Helling*, 5 (1992), 2, 35-37; P. Lucardie, 'De groene tinten van Groen Links', in: *De Helling*, 5 (1992), 3, 21-23; J. van der Knoop, P. Lucardie, W. van Schuur and G. Voerman, 'Greening the Reds or Reddening the Greens? The Case of the Green Left in the Netherlands', in: W. Rüdiger, ed., *Green Politics Three*, Edinburgh, 1995, 90-111; en G. Voerman, 'The Netherlands: Losing colours, turning green', in: D. Richardson and Chr. Rootes, eds., *The Green Challenge. The development of Green parties in Europe*, London/New York, 1995, 109-127.

3. Zie Lucardie en Van Schuur, 'Groene top en rode basis?'

4. De volgende schets is voornamelijk gebaseerd op de jaarlijkse overzichten van partijpolitieke gebeurtenissen in de Jaarboeken van het DNPP.

5. Meer hierover in A.P.M. Lucardie, *The New Left in The Netherlands (1960-1977)*, dissertatie Queen's University, Kingston (Canada), 1980.

6. Voor een uitvoeriger overzicht van de ontstaansgeschiedenis van GroenLinks zie: G. Voerman, 'Van klein links naar Groen Links. Hoe CPN, PSP en PPR van kleur verschooten', in: *Namens*, 5 (1990), 2 (mrt.), 34-39.

7. Indien men de categorie 'rechtstreekse leden' letterlijk neemt, vallen daaronder ook respondenten die voor 1989/1990 lid van CPN, EVP, PPR of PSP geweest waren en na een 'partijloze periode' of lidmaatschap van een andere partij (PvdA bijvoorbeeld) zich als lid van GroenLinks hadden aangemeld; met deze groep - 9% van de respondenten - erbij bevat de categorie rechtstreekse leden 42% van het totaal.

8. Zie H.A. Becker, *Generaties en hun kansen*, Amsterdam, 1992.

9. Zie onder meer: J. Alber, 'Modernization, Cleavage Structures and the Rise of Green Parties and Lists in Europe', in: F. Müller-Rommel, ed., *New Politics in Western Europe. The Rise and Success of Green Parties and Alternative Lists*, Boulder, 1989, 195-210; W. Bürklin, *Grüne Politik. Ideologische Zyklen, Wähler und Parteiensystem*, Opladen, 1984.

10. H. Anker en E.V. Oppenhuis, *Dutch Parliamentary Election Study 1994*, Amsterdam, 1995.

11. Anker en Oppenhuis, *op.cit.*, 96-106.

12. Meer dan globale consensus over de interpretatie van deze betrekkelijk nieuwe ideologie mag men niet verwachten; zie onder meer: B. van Stokkum, *Ecologisme*,

- Leiden, 1987; D. Simonnet, *L'écologisme*, Parijs, 1982; R. Eckersley, *Environmentalism and Political Theory. Toward an Ecocentric Approach*, New York, 1992. Voor het onderscheid tussen 'environmentalism' en 'ecologism' zie A. Dobson, *Green Political Thought*, Londen, 1990, 13-36.
13. Zie bijvoorbeeld L.G. Bennie, M.N. Franklin and W. Rüdig, 'Green Dimensions. The Ideology of the British Greens', in: Rüdig, *op.cit.*, 217-239; Th. Poguntke, *Alternative Politics. The German Green Party*, Edinburgh, 1993, 102-135; B. Prendiville and T. Chafer, 'Activists and Ideas in the Green Movement in France', in: W. Rüdig, ed., *Green Politics One*, Edinburgh, 1990, 177-209; H. Kitschelt and S. Hellemans, *Beyond the European Left. Ideology and Political Action in the Belgian Ecology Parties*, Durham, 1990, 48-92.
14. Anker en Oppenhuis, *op.cit.*, 89.
15. J. de Beus, P. Kalma en P. Scheffer, 'Op zoek naar een hervormingspartij', in: *NRC-Handelsblad*, 30 september 1995.
16. Bijvoorbeeld: H. Galesloot, 'Struikelend voorwaarts', in: *GroenLinks magazine*, 6 (1995), 1 (feb.), 10-11.
17. Zie bijvoorbeeld: R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 164-167.
18. Onder meer in: *NRC-Handelsblad*, 29 november 1993; *de Volkskrant*, 14 december 1993; en *Trouw*, 1 februari 1994.
19. De auteurs hopen dat in boekvorm te doen, naar verwachting eind 1996 of begin 1997.

VATICAANSE BEMOEIENISSEN MET DE NEDERLANDSE POLITIEK

Over een conflict tussen de rooms-katholieke kerk en de priester-politicus dr. H.J.A.M. Schaepman in 1894

P.A.M. Arntzenius

1. Inleiding

Aan het einde van de vorige eeuw valt een vrij intensieve, zij het niet openlijk tentoongespreide, rooms-katholieke inmenging in Nederlandse politieke aangelegenheden te constateren. Zo waren er Vaticaanse bemoeienissen met de dienstplicht- en leerplichtkwestie en met het vraagstuk van het gezantschap bij de paus. Ook de uitbreiding van het kiesrecht hield Rome bezig. In 1894 ontving de priester-politicus dr. H.J.A.M. Schaepman (1844-1903) een boodschap van paus Leo XIII. Hieruit bleek dat de paus van Schaepman verlangde dat hij zijn vooruitstrevende standpunt inzake de kiesrechtuitbreiding zou wijzigen. Tien dagen later kreeg Schaepman van zijn bisschop een politiek spreekverbod opgelegd.

Deze bijdrage gaat nader in op de bemoeienis van de rooms-katholieke kerk met de kiesrechtkwestie in 1894. Hierbij is gebruik gemaakt van documenten uit het *Archivio Segreto Vaticano*, het Geheim Vaticaan Archief.¹

2. Achtergronden

Schaepman, naast priester tevens de leider van de katholieke leden van de Tweede Kamer (de zogenaamde katholieke kamerclub), heeft de inmenging van de katholieke kerk van drie - onderling met elkaar in contact staande - zijden ervaren. C. Bottemanne, bisschop van Haarlem, was in kerkelijke aangelegenheden zijn meerdere. Verder bemoeide de in Den Haag gevestigde vertegenwoordiger van het Vaticaan, internuntius B. Lorenzelli, zich met deze aangelegenheid. Hij voorzag het Vaticaan behalve van informatie over kerkelijke kwesties ook veelvuldig van zijn politieke observaties. En ten slotte was er natuurlijk de hoogste gezaghebbende van de katholieken, paus Leo XIII. Alle drie waren zij van mening dat Schaepman met zijn ideeën over samenwerking met de anti-revolutionairen en zijn pleidooi voor een forse uitbreiding van het kiesrecht en sociale wetgeving te ver ging.

De vaak heimelijke politieke inmenging van deze katholieke gezagsdragers vond plaats tegen de achtergrond van de doorgaans gespannen betrekkingen tussen het overwegend protestantse Nederland en het Vaticaan. Weliswaar waren in 1853 in Nederland de na de Reformatie verdwenen bisdommen weer ingesteld, maar dit had wel een ongemeen felle anti-papistische volks-agitatie tot gevolg - bekend geworden als de 'Aprilbeweging' van 1853. De verhoudingen werden er niet beter op toen Nederland in 1872 besloot om als reactie op de voltooiing van de Italiaanse eenwording en het verlies van het wereldlijk gezag van de paus, zijn gezantschap in het Vaticaan op te heffen.

3. De kieswetvoorstellen van Tak van Poortvliet

In de zomer van 1893 legde de vooruitstrevende liberale minister van Binnenlandse Zaken, J.P.R. Tak van Poortvliet, aan de Tweede Kamer een door de grondwet verlangd wetsvoorstel tot uitbreiding van het kiesrecht voor. Dit voorstel voorzag in de toekenning van het kiesrecht aan allen die konden lezen en schrijven en die in hun eigen onderhoud konden voorzien. Er onstond een hevige oppositie bij alle geledingen in de Tweede Kamer. Zelfs de landloper en de beroepsbedelaar, die door geen enkele instelling van weldadigheid bedeed werden, zouden zo tot het kiesrecht worden geroepen! De minister trachtte enigszins aan de bezwaren tegemoet te komen door als eis van welstand het bezit van een vaste woning voor te stellen. Weer regende het amendementen, want op deze wijze zouden ook krotbewoners hun stem mogen uitbrengen. Schaepman, bijkans de enige onder de katholieke kamerleden in wie Tak een medestander had gevonden, repliceerde daarop: 'Wanneer men geen krotbewoners onder de kiezers wil hebben, moet men de krotten opruimen.' Schaepman werd door deze uitspraak maandenlang door een groot deel van de katholieke pers verguisd.² Uiteindelijk trok Tak zijn wetsvoorstel in, nadat de Tweede Kamer het amendement-De Meyier had aangenomen. Tak meende hierin zijn oorspronkelijke voorstel niet meer te kunnen terug vinden. Terwijl de regering aanbleef, werd de Kamer op 20 maart 1894 ontbonden om de kiezers de mogelijkheid te geven een oordeel uit te spreken. Een van de meest chaotische verkiezingscampagnes uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis brak aan, die louter in het teken stond van pro of contra Tak. In de stembusstrijd bestreden 'Takkianen' en 'anti-Takkianen' uit alle partijen elkaar fel.

4. Rapport van internuntius Lorenzelli

In katholieke kringen moest men weinig van de plannen van Tak van Poortvliet hebben. Al op de dag dat de ontbinding der Kamer werd uitgesproken, stelden enige katholieke kamerleden een tot de bevolking gericht manifest op. Hierin werd het wetsvoorstel van Tak als ongrondwettig bestempeld. Bovendien werden de katholieke kiezers in dit manifest aangespoord hun

stem op een 'anti-Takkiaan' (en dus niet op Schaepman) uit te brengen. Alvorens het manifest in de kranten te publiceren, werd aan alle katholieke kamerleden verzocht dit stuk te ondertekenen. De door de internuntius en bisschop Bottemanne uitgeoefende druk op Schaepman ten spijt, was de 'roomse doctor' bijna de enige van de katholieke kamerleden die niet van zins was hiertoe over te gaan. Internuntius Lorenzelli besloot vervolgens de paus hiervan op de hoogte te brengen. Al enige tijd was hij bezig een rapport over de dissidente Schaepman op te stellen. De paus had hem hiertoe al op 11 december 1893, via zijn Vaticaanse staatssecretaris kardinaal M. Rampolla, verzocht. Dit rapport moest op gedetailleerde wijze zowel de positieve berichten als de klachten bevatten, die over Schaepman in omloop waren.³

Op 30 maart 1894 verstuurde Lorenzelli zijn rapport aan staatssecretaris Rampolla.⁴ De internuntius ving zijn ontboezemingen aan met de weergave van Schaepmans superioriteit op literair, poëtisch en oratorisch terrein. Daarnaast had Lorenzelli waargenomen dat Schaepmans moraal en zuiverheid van priesterlijke zeden boven de kleinste argwaan waren verheven. Zou Schaepman wat dat betreft minder 'ferm' zijn geweest, dan had hij dat bij 'duizend gelegenheden' kunnen laten merken: 'Inderdaad, zeer vaak bevindt hij zich in allerlei soorten bijeenkomsten van de hoogste standen, waar het niet ontbreekt aan dames, echtgenotes en dochters van afgevaardigden en andere politici. En niettegenstaande dit alles is de lof over zijn onberispelijkheid unaniem, zowel van zijn vrienden als van zijn tegenstanders, Katholieken en Protestanten, leken en priesters, Jezuiten en Redemptoristen, allen sluiten de kleinste opmerking op dit punt uit.' Met deze loftuitingen was de internuntius over de kwaliteiten van Schaepman uitgepraat en wist hij slechts nog aantijgingen, vier in getal en oplopend in ernst, neer te schrijven.

Het eerste verwijt betrof Schaepmans financiële positie. 'Men richt tot Dr. Schaepman de beschuldiging dat hij te luxueus leeft en daarom grote schulden heeft, die hij niet betaalt en die hij niet kan betalen. Over deze beschuldiging, die men vooral in het diocees van Haarlem tot Schaepman richt, te beginnen bij de Bisschop die bij allen bekend staat om zijn praatjes, moet ik zeggen, dat de schulden niet zijn ontstaan door zijn luxueuze leven, maar door de uitgaven die Dr. Schaepman spendeert aan moderne werken om zich op de hoogte te houden van de politieke wetenschappen en de letteren, en door de uitgaven die hij doet aan reizen die hij maakt met een analoog doel, als "grand homme politique". Bovendien heeft hij reeds een groot deel van die schulden betaald met de 23.000 gulden die hem geschonken zijn door zijn katholieke aanhangers ter gelegenheid van de 25e verjaardag van zijn priesterwijding in 1892.'

De tweede aantijging betrof naast de dispensatie die Schaepman zich vanwege zijn drukke werkzaamheden heeft laten geven van het brevieren (lopend bidden) en het op zondag nauwelijks de Heilige Mis celebreren, de kleding van Schaepman. 'In plaats van een wijze van kleden aan te nemen die min of meer gelijk is aan die welke de Internuntius aanneemt in de stad,

dat wil zeggen broek, jas, boord en cilinderhoed, draagt hij, evenals de Engelse priesters, geen boordje meer en vervangt dit door een zwarte das, als van een journalist, draagt hij wel een zwarte hoed, maar een als van een plattelands koopman'. Vervolgens vermeldde Lorenzelli dat Schaepman, aldus gekleed, 'begon op te treden en te praten met zijn handen in zijn broekzakken, wat afgekeurd wordt ook door de Protestanten, als zijnde onbehoorlijk en hooghartig... Het valt niet te ontkennen dat deze kleinigheden, die onschuldig afgedaan worden door Schaepman, een slechte uitwerking hebben, vooral op de jeugdige clerus van Utrecht, die zich gemakkelijk overgeeft aan de vrije en studentikoze manieren naar het voorbeeld van Schaepman, die toch een groot professor is en een man op de hoogte van de tijden.'

De derde klacht - en hier werd al zwaarder aan getild - had betrekking op Schaepmans conformerende houding ten aanzien van de ideeën van ARP-leider Kuyper - 'de restaurateur van het verwoede calvinisme'. Het feit dat Schaepman de door Kuyper gepropageerde antithese (dat wil zeggen de politieke samenwerking tussen protestanten en katholieken, tegen de vrijzinnigen) onderschreef, werd door de katholieke geestelijkheid niet geapprecieerd. Lorenzelli vermeldde in zijn rapport: 'Het delicate respect, dat Schaepman aan den dag legt tegenover het hoofd van de Calvinisten is te groot en schadelijk: hij laat soms na dwalingen van een zeer ernstige draagwijdte te weerleggen, zoals gebeurde in november 1893 ter gelegenheid van de oppositie die Kuyper bood in zijn krant 'De Standaard' tegen de aanstelling van een gezantschap bij de Heilige Stoel. Schaepman had de noodzaak gezien om tegen de oppositie van Kuyper in te gaan en vroeg mij om advies. Ik ried hem herhaaldelijk te antwoorden op die sophismen van Kuyper, waarop ik doelde in mijn rapport no.10, van 21 november 1893, maar in feite deed hij niets. Ik begrijp dat men deze nalatigheid niet kan toeschrijven aan een gebrek aan ijver voor de rechten van de Heilige Stoel, daar Schaepman wat dit betreft altijd veel inzet heeft betoond, maar het is echter waar, dat het respect voor Kuyper en het verlangen de gunst van zijn volgelingen niet te verliezen, hem doen zwijgen ook wanneer het goed zou zijn geweest te spreken.'

De vierde beschuldiging was de zwaarste, en gold Schaepmans positieve oordeel over het kieswetsvoorstel van Tak van Poortvliet. Volgens de internuntius kwamen deze voornemens zelfs inhoudelijk neer op het zo verderfelijke algemeen kiesrecht - en van de volkssoevereiniteit wilde de internuntius niets weten. Lorenzelli schreef hierover aan Rome: 'Schaepman zaait tweedracht in het kamp van de Katholieken en hij brengt het land in wanorde met zijn te democratische ideeën. Deze beschuldiging is maar al te waar en valt niet met zijn zuivere intentie te excuseren. Hij is een onvoorwaardelijk aanhanger geworden van het wetsvoorstel van Tak, dat wil zeggen van het algemeen kiesrecht. Het is helaas waar, dat het idee van het algemeen kiesrecht, gelanceerd door Schaepman, bij de Hollandse Katholieke

bevolking, die gewoonlijk rustig is en zich afzijdig houdt van de politiek, onrust te weeg brengt en de geesten in beweging brengt. Hij provoceert hen tot kritiek en opstandigheid tegen de priesters en de bisschoppen die een andere mening zijn toegedaan. En naar mate Schaepman winst boekt verliest de kerk aan gezag... Hij wordt in zijn inzichten niet alleen door mij tegengesproken, maar ook door de meerderheid van de Hollandse afgevaardigden, zowel Katholieken als Protestanten. Zijn koppigheid met betrekking tot zijn eigen inzichten is een feit. Als hij een beetje volgzaam was zou hij moeten bedenken dat in het huidige ogenblik het algemeen kiesrecht in hem niet een supporter zou moeten vinden. Zelfs als de rechtvaardigheid van een dergelijk kiesrecht onweerlegbaar was, zou hij moeten begrijpen dat het geen goede zaak is om mee te werken aan het succes van Tak, die ook van plan is om de tegenwoordige schoolwet af te schaffen. Het getuigt niet van christelijke en priesterlijke wijsheid om, tegen alle Katholieke gedeputeerden in en tegen het gevoelen van het Episcopaat en de Internuntius in, zich te scharen, tot droefheid der goeden en der conservatieven, onder de maçonnieke groep van radicalen, hoewel hij dat slechts doet op electoraal en politiek terrein. Om hem van deze weg terug te brengen en de totale afscheiding van Schaepman van de Katholieke partij te verhinderen, heb ik hem 24 maart geschreven dat ik hem dringend moest spreken voor afgelopen dinsdag. Maar in plaats van te komen, telegrafeerde hij dat hij absoluut verhinderd was omdat hij net uit België was teruggekeerd. Op 27 maart verenigden zich enkele Katholieke Afgevaardigden om een manifest op te stellen dat een uitbreiding van het kiesrecht slechts toestond binnen de grenzen van de grondwet. Het manifest verscheen op 2 april in de couranten en was getekend door alle Katholieke afgevaardigden en senatoren. De algemene opvatting heerst dat Schaepman het manifest niet zal ondertekenen en dus, tezamen met zijn krant 'Het Centrum', een *schandalige verdeeldheid* van de Katholieke krachten te weeg zal brengen. Schaepman doet de arbeiders geloven dat zij met het algemeen kiesrecht het geluk op aarde zullen hebben. De blinden zullen tot leiders worden.

Deze dingen uiteengezet hebbende veroorloof ik mij Uwe Eminentie te smeken mij instructies te willen geven op de volgende punten:

1. Als Schaepman het manifest niet zal ondertekenen en zich van de andere Katholieken zal afscheiden kan ik hem dan vanuit een hoger bevel schrijven dat hij zich met de anderen moet verenigen door alsnog het manifest te ondertekenen en dit te publiceren door middel van een openbare brief in de couranten?
2. Als hij dat weigert te doen, zou ik dan aan de Aartsbisschop kunnen schrijven dat deze Dr. Schaepman met enige straf dreigt?
3. Als hij zich ook doof houdt voor deze aanmaningen, of als hij in zijn krant 'Het Centrum' tweedracht zou zaaien, zou ik dan de Aartsbisschop mogen aanmoedigen om, samen met de anderen, een akte van publieke afkeuring van die krant te doen laten uitgaan?

Daar de tijd dringt,⁵ vraag ik U pardon dat ik er aan durf toe te voegen dat de geëerde instructies van Uwe Eminentie des te effectiever zullen zijn naarmate zij mij eerder bereiken.

In de zeer eerbiedwaardige afwachting van deze, buig ik mij voor de kus van het heilige purper en ik heb de eer te herhalen dat ik de zeer nederige, zeer devote, zeer verplichte slaaf van Uw zeer eerbiedwaardige Eminentie ben, Benedetto Lorenzelli, Apostolisch Internuntius.'

5. Reactie van Rome

Er kwam antwoord uit Rome in de vorm van een telegram, dat vanwege het geheime karakter van de zaak was gecodeerd. Uit het telegram viel af te lezen dat de door internuntius Lorenzelli voorgestelde maatregelen niet gewenst waren, hetgeen werd uitgelegd in de volgende brief. Openlijke maatregelen zouden de situatie maar verslechteren en de internuntius in een moeilijke positie tegenover de Nederlandse regering brengen. Verder drong het Vaticaan erop aan om deze zaak geheel buiten de publiciteit te houden. Wat de internuntius wél moest doen was voor Schaepman misschien nog erger, aangezien de paus zich er nu persoonlijk mee ging bemoeien. De Heilige Vader meende namelijk '...dat de houding van Dr. Schaepman in de kwestie van het algemeen kiesrecht de eenheid tussen de katholieken verbreekt, die eenheid die juist weer is hersteld met het door alle anderen aangenomen manifest, en dat hij daarmee de katholieke zaak schaadt en bovendien theorieën verkondigt die niet van de Heilige Stoel zijn en dat dit de Heilige Vader ten zeerste spijt en dat hem dit op persoonlijke en vertrouwelijke wijze moet worden medegedeeld'.⁶

Op 6 april 1894, vier dagen voor de verkiezingen, kwijtte Internuntius Lorenzelli zich van zijn door de paus opgedragen taak en liet hij Schaepman bij zich ontbieden. Deze is ongeveer een uur bij hem gebleven. Lorenzelli bracht de boodschap van de paus - en zijn interpretatie ervan - op een persoonlijke en vriendschappelijke wijze over, zoals hij nog de zelfde avond aan Rome rapporteerde.⁷ Schaepman was danig geschrokken en liet terstond de internuntius weten dat hij zijn zetel in de Tweede Kamer wilde opgeven. Deze was echter een andere mening toegedaan en antwoordde hem '...dat dit niet de bedoeling is van de verheven wensen van de Heilige Stoel, en dat het ook mijn overtuiging is dat een dergelijk vertrek niet door Zijne Heiligheid gewenst zou zijn, maar dat Hij alleen verandering wil van de idee omtrent het algemeen kiesrecht, met name ten gunste van het grote goed van de eenheid tussen de katholieken'.

De volgende dag liet de internuntius Schaepman nogmaals weten hoe ongehoord zijn voorstel was om de Tweede Kamer te verlaten. Hij stuurde hem een kaart waarin hij vermeldde dat Schaepman deze gedachte als *tentazione di diavolo* (verleiding van de duivel) had te bestrijden.⁸ Immers, als Schaepman zijn kamerzetel eraan zou geven, zou het voor de buitenwereld kenbaar

worden dat hij in conflict was geraakt met de katholieke kerk. Dit zou de indruk kunnen wekken dat deze zich met politieke kwesties inliet. De betrokkenheid van de katholieke kerk met de Nederlandse politiek moest zo min mogelijk aan de openbaarheid worden prijs gegeven, gezien de toch al zo delicate betrekkingen tussen het Vaticaan en Den Haag.

6. Politiek spreekverbod van bisschop Bottemanne

Inmiddels was Schaepman geen tijd vergund om deze slag te boven te komen, want een nieuwe onheilstijding was reeds in aantocht. Op maandag 16 april 1894, acht dagen voor er in twee kiesdistricten een herstemming over zijn afvaardiging naar de Tweede Kamer zou plaats vinden, werd hem - zoals Schaepman later aan staatssecretaris Rampolla zou schrijven - door bisschop Bottemanne "in naam van de Almachtige God" verboden redevoeringen te houden in zijn diocees zonder zijn schriftelijke toestemming, hetzij in verkiezingsbijeenkomsten, hetzij in katholieke kringen, hetzij in arbeiderskringen'. De bisschop zei tot deze voor Schaepman smartelijke ingreep te hebben moeten overgaan, aangezien God hem de leiding van het bisdom had toevertrouwd en Hij hem daar over rekenschap zou vragen.⁹ Schaepman heeft zich aan dit verbod onmiddellijk onderworpen. Hij stelde daarbij wel als voorwaarde dat hij in Rome in beroep mocht gaan tegen dit verbod.

Op 21 april 1894 stelde Lorenzelli Rampolla in Rome op de hoogte van het door Bottemanne aan Schaepman opgelegde spreekverbod. De internuntius schreef dat hij het met het spreekverbod eens was, omdat de bisschop geen andere mogelijkheid zou hebben gehad. Verder meldde hij: 'Ik kan niet verzuimen op te merken dat als Schaepman meer rekening had gehouden met de pauselijke boodschap hem gedaan op 6 april, hij zich niet de maatregelen genomen door de Bisschop van Haarlem op de hals zou hebben gehaald. Maar Schaepman heeft er de voorkeur aan gegeven door te gaan het volk het hoofd op hol te brengen. Hij doet alsof hij zich heeft terug getrokken, maar hij gaat door met electorale campagnes. Op de avond van de 18e april sprak hij in Hilversum. Een van zijn holle frasen luidde dat hij genoodzaakt was zich af te zonderen van de andere Katholieke afgevaardigden om verenigd te blijven met het volk. Onnodig daaraan toe te voegen dat dergelijke woorden begroet werden met een waanzinnig, werkelijk waanzinnig applaus. Het was een opruiende explosie van populaire retoriek.'¹⁰

7. Schaepman gaat bij het Vaticaan in beroep

Intussen had Schaepman bij het Vaticaan beroep aangetekend. In zijn aan kardinaal Rampolla gerichte beroepsschrift stelde hij dat het juist nu van zo buitengewoon belang was dat de Tweede-Kamerkandidaten verkiezingstoespraken voor de kiezers in de districten konden houden. Verder verhaalde hij van de 'situation difficile et même très triste' waarin hij was geraakt. Aan

het verzoek van de paus het manifest alsnog te ondertekenen wilde Schaepman geen gehoor geven, in de eerste plaats omdat hij de ongrondwettigheid van het wetsvoorstel Tak van Poortvliet niet kon inzien en in de tweede plaats omdat hij daarmee zijn hele verleden zou verloochenen. Hoe zou hij nu het manifest kunnen ondertekenen, terwijl hij verscheidene malen en laatstelijk nog op 6 maart, in de Kamer en elders verklaard had geen enkel conflict te kunnen zien tussen de grondwet en Taks voorstel waarvan de katholieke kamerclub meende dat het 'een bittere grap was ten aanzien van de wet die aan het land ten grondslag lag'? Nee, gezien zijn opstelling in het verleden ten aanzien van de uitbreiding van het kiesrecht zag Schaepman geen kans de wil van de paus te eerbiedigen, zonder zich tegenover de Kamer onmogelijk te maken. Hetgeen hem naar zijn inzien restte, was nogmaals blijk te geven van zijn bereidheid om op het eerste teken van de Heilige Stoel, en op ieder ogenblik, zijn mandaat van afgevaardigde neer te leggen en het politieke leven te verlaten. Hij zou dit dan, zoals hij in zijn beroepsschrift schreef, met opgeheven hoofd, als waardig priester en als man van eer willen volbrengen.

Er zijn tot nu toe geen documenten in het Vaticaans Archief gevonden waaruit valt op te maken of Rome het spreekverbod naar aanleiding van het door Schaepman ingestelde beroep, ongedaan heeft gemaakt. De kwestie werd echter snel minder relevant. De herstemmingen bezorgden de 'anti-Takkianen' definitief de overwinning. Zodoende was een kiesrechtvoorstel in de geest van Tak definitief van de baan. De moeilijkheden die Schaepman op dit punt ondervond, raakten zo op de achtergrond.

Schaepman zelf schreef overigens nog over zijn standpunt inzake het kiesrecht aan staatssecretaris Rampolla dat hij de internuntius had meegedeeld dat hij altijd de theorie van het algemeen kiesrecht had verworpen en haar nog steeds verwierp. Verder verklaarde hij: 'Maar aangezien ik de dag zie naderen waarop iets dergelijks in ons land zal worden ingevoerd, heb ik altijd de Katholieken aangespoord om er zich op voor te bereiden in plaats van zich er vruchteloos en tevergeefs tegen te verzetten.' In een artikel in *Het Centrum* had Schaepman in april 1894 nog geschreven dat hij liever had gezien dat er tussen 1870 en 1887 een geleidelijke uitbreiding van het aantal kiezers had plaats gevonden, maar de wetgever rustte en de volksgeest ging vooruit en wilde thans van geleidelijkheid niets weten.

Uiteindelijk is er een verzoening tussen Schaepman en de katholieke kamerclub tot stand gekomen. Het conflict was van de agenda verdwenen en maakte plaats voor een sfeer van welwillendheid van de katholieke kamerleden jegens Schaepman.

8. De katholieke kamerclub onder bisschoppelijke curatele?

Nadat de stembussen hadden gesproken, kon Schaepman weer zitting nemen in de Tweede Kamer. De pogingen van Bottemanne om het katholieke politieke leven te beïnvloeden, waren nog niet geëindigd. De Haarlemse bisschop zon op een mogelijkheid om katholieke kamerleden in het gareel van hun geestelijke superieuren te houden.

Op 30 april 1894 liet Bottemanne het katholieke Tweede-Kamerlid Th.L.M.H. Borret bij zich roepen. Borret zou later aan Rampolla schrijven: 'Ik ging onmiddellijk op zijn uitnodiging in en, na mij te hebben gelukgewenst met mijn herverkiezing, waaraan Z.E. mij zei voor een groot deel te hebben bijgedragen door middel van zijn persoonlijke tussenkomst, liet Z.E. mij zijn voornemen weten om de politieke leiding in eigen hand te willen nemen.'¹¹ Volgens Bottemanne was deze ingreep noodzakelijk om de goede geest in de katholieke partij te herstellen. Dit was volgens hem alleen mogelijk, wanneer de katholieke kamerclub elke kwestie van enig belang waarover geen eenstemmigheid bestond, aan het oordeel van de aartsbisschop zou onderwerpen. Deze zou alvorens zijn oordeel over een bepaalde kwestie tegenover de kamerleden uit te spreken, weer eerst de bisschoppen raadplegen. Borret moest dit plan aan zijn collega's mededelen, zo stelde Bottemanne voor.

Borret was fel tegen en wilde nog niet meteen deze kwestie aan de kamerclub voorleggen. Op geraffineerde wijze schreef hij op 4 mei 1894 aan Bottemanne: 'Monseigneur, Alvorens met mijn vrienden te beraadslagen over het voorstel dat U.E. mij gedaan heeft, heb ik gemeend me geheel en al te voegen naar Uw bedoelingen door de zaak te onderwerpen aan het voorafgaand oordeel van Z.E. Mgr. de Aartsbisschop. Z.E. wenst, alvorens een beslissing te nemen, de letterlijke tekst te kennen van Uw voorstel en Zij heeft mij bijgevolg opgedragen mij te wenden tot U.E. met het nederige verzoek mij schriftelijk Uw voorstel te willen herhalen opdat ik het kan voorleggen aan Z.E. Mgr. de Aartsbisschop.'¹²

Al de volgende dag kreeg Borret antwoord van bisschop Bottemanne. Deze verklaarde dat hij vurig verlangde dat er een voortreffelijke verstandhouding zou zijn in de katholieke partij en ook tussen de katholieke leden van de Kamer. Verder meende Bottemanne: 'Het kan zich voordoen dat er verschil van mening is tussen deze leden, zelfs over zeer belangrijke punten, en naar mijn zeer persoonlijke overtuiging kan de goede verstandhouding niet bewaard worden als het Kerkelijk gezag - het Episcopaat - niet tussen beide komt in bepaalde zaken om zijn oordeel te geven.'¹³ Verder schreef de bisschop dat er slechts bij onenigheid over zaken van groot belang de noodzaak bestond die te onderwerpen aan het oordeel van de aartsbisschop, die op zijn beurt de bisschoppen weer zou raadplegen.

Opnieuw schreef Borret aan Bottemanne een brief, waaruit tot grote irritatie van de halsstarrige bisschop bleek dat de geachte afgevaardigde niet erg voor

zijn plan geporteerd was. Borret schreef: 'Zoals U.E. zich zal herinneren nam ik 30 april jl. de vrijheid om op te merken dat naar mijn zeer persoonlijke overtuiging een dergelijk besluit in ons Land zou neerkomen op een vrijwillig opgeven door de Katholieke partij van iedere invloed op het bestuur in politieke zaken.'¹⁴ Niettemin kreeg Borret van bisschop Bottemanne de opdracht om de kwestie in de eerstvolgende kamerclubvergadering aan de orde te stellen. Bottemanne nam alvast een voorschot op de afloop van deze zaak door Borret tevens te laten weten dat de katholieke kamerclub een welwillende houding moest aannemen ten opzichte van de gematigde liberale partij. Dit zou naar de mening van de bisschop van meer voordeel voor de katholieke zaak zijn dan een hernieuwde coalitie met de ARP.

Omdat Bottemanne niet van zijn besluit was af te brengen, legde Borret de zaak in een uitvoerige brief, met bijlagen over de situatie van de katholieke partij in Nederland en kopieën van de gevoerde correspondentie, voor aan de Vaticaanse staatssecretaris Rampolla, met het verzoek te interveniëren. Zijn brief vangt aldus aan: 'Eminence, omdat Sa Grandeur Monseigneur de Bisschop van Haarlem mij belast heeft met een politieke opdracht die, naar mijn zeer persoonlijke overtuiging, betreurenswaardige gevolgen zou hebben voor de Katholieke zaak van mijn Land, heb ik mij gewend tot Sa Grandeur Monseigneur de Aartsbisschop van Utrecht met het nederig verzoek te willen interveniëren bij 'Sa Grandeur Monseigneur de Bisschop van Haarlem' en hem aan te sporen terug te komen van zijn voorstel.' Vervolgens verhaalde Borret dat hij met zeer veel welwillendheid en vriendelijkheid door aartsbisschop P.M. Snickers was ontvangen en dat deze eveneens het grote gevaar onderkende waaraan het aannemen van de voorgestelde maatregel de katholieke zaak van het land zou blootstellen. De aartsbisschop aarzelde echter nog om een definitieve beslissing te nemen; het enige wat hij wilde doen was de tenuitvoerlegging van de opdracht, die Bottemanne aan Borret gaf, uit te stellen. Een definitieve beslissing wilde Snickers, die niet tegen Bottemanne was opgewassen, pas geven als hij de bisschop zelf had gesproken.

Borret was dan wel voor korte tijd ontheven van zijn plicht om de andere katholieke kamerleden op de hoogte te stellen van de plannen van de bisschop, maar hij vreesde dat als hij talmde met de opdracht van Bottemanne, deze hiervoor een ander zou uitzoeken. En deze, zo veronderstelde Borret, zou wellicht meer genegen zijn de opdracht te volvoeren, in plaats van haar te bestrijden, zoals hij. Borret meende inmiddels te hebben waargenomen dat de bisschop van Haarlem bereidwilligen had gevonden. Er was dus haast geboden. Daarom had hij zich tot Rampolla gewend, aan wie hij in het slot van zijn brief liet weten: 'Ik verstout mij dus Uwe Eminentie te smeken in deze kwestie te willen interveniëren en een maatregel te willen voorkomen die voor lange tijd, zo niet voor altijd, iedere politieke actie van de Katholieke partij in ons land zou lam leggen, die, als de zaken goed aangestuurd worden, na de uitbreiding van het kiesrecht een mooie toekomst zou hebben.' Verder schreef Borret dat hij grote waarde hechtte aan zijn reputatie als goed

katholiek en dat hij Rampolla oneindig dankbaar zou zijn indien deze zich zou verwaardigen in twee woorden zijn goedkeuring uit te drukken over de manier waarop hij de zaak behandelde.¹⁵

Wat betreft het laatste kon Borret gerust zijn. Rampolla was zeer tevreden over hem. Maar over datgene waar het Borret nu juist om te doen was, namelijk of hij genegen was in deze kwestie te interveniëren, bleef de staatssecretaris vaag. Wat hij het kamerlid niet liet weten was zijn intentie om internuntius Lorenzelli op de hoogte te stellen van de plannen van Bottemanne en hem meteen om zijn advies te vragen.¹⁶ De internuntius liet zich deze mogelijkheid niet ontgaan.¹⁷ In plaats van een advies had hij een voorstel dat nog verder ging. Hij liet weten dat er in Nederland in feite geen politieke leider te vinden was. Dat maakte het volgens hem noodzakelijk dat de kerkelijke autoriteiten er de eenheid moesten handhaven. In genoemde kwesties zou niet alleen het hoofd van het episcopaat betrokken moeten worden, maar ook de internuntiatuur. Lorenzelli stelde Rampolla voor om een blijvend contact tussen de aartsbisschop en de katholieke kamerleden te realiseren. Dit zou zijn vorm moeten krijgen door middel van een driemanschap, dat tegelijk zou kunnen functioneren als *direttrice del partito*. Immers, de internuntiatuur was ook in zoveel zaken geïnteresseerd, men hoefde maar te denken aan de gezantschapskwestie. En als die voorgestelde contacten slechts mondeling zouden geschieden en dus niets op papier werd gesteld, dan was geheimhouding zeer wel mogelijk en was een en ander zeer goed uit te voeren.¹⁸ En wat betreft Bottemanne: deze stond in dit plan geheel aan de kant van de internuntius.

9. Slot

Hoe deze kwestie uiteindelijk is afgelopen valt niet uit de archivalia te distilleren; tot op heden zijn daarover geen documenten gevonden. Wellicht heeft Rampolla zijn veto over het plan uitgesproken. Vast staat wel dat de katholieke kamerclub in zijn geheel zich onafhankelijk is blijven opstellen.¹⁹ Het valt dan ook aan te nemen dat Bottemanne en de internuntius hun plannen niet hebben kunnen doorzetten.

Deze poging om het katholieke politieke leven onder het gezag van het episcopaat te stellen, lijkt samen te hangen met de gemeenschappelijke afkeer die Bottemanne en Lorenzelli hadden van Schaepman en zijn vooruitstrevende denkbeelden. Daarbij moet in ogenschouw worden genomen dat het handhaven van de eenheid onder de katholieken, ook in Nederland, door de tijden heen een belangrijk devies is geweest van de rooms-katholieke kerk. En zoals internuntius Lorenzelli beschreef, zaaide Schaepman met zijn ideeën tweedracht onder de katholieke bevolking. De omstandigheid waar bisschop Bottemanne dan ook op doelde toen hij liet weten dat een bepaalde mate van toezicht noodzakelijk was om de goede verstandhouding in de katholieke partij te herstellen, was zonder meer de dissidente positie die Schaepman had

ingenomen ten tijde van de kiesrecht kwestie.

Het Tweede-Kamerlid Borret, die de praktijk van het functioneren van de katholieke kamerclub van dichtbij meemaakte, was over de oorzaak van de breuk in de katholieke kamerclub een andere mening toegedaan. Hij schreef namelijk aan Rampolla: 'Ik veroorloofde mij de aandacht van Z.E. te vestigen op het feit dat ik naar mijn eer en geweten ervan overtuigd was dat het enige obstakel bij de goede verstandhouding tussen de Katholieken in de Kamer niets anders was dan de geheime jalouzieën en de kwetsbaarheid in gevoelens van enkelen onder hen.'²⁰ Hij lichtte dit toe door een beschrijving te geven van het samengaan - na de grondwetsherziening van 1887 - van de katholieken en de anti-revolutionairen in het kabinet-Mackay, wat leidde tot een wet die een rijksbijdrage aan de bijzondere lagere scholen mogelijk maakte. Dit alles was volgens Borret de prestatie van Schaepman geweest. En volgens Borret was het de invloed van deze priester-politicus, die de afgunst opwekte van sommige andere katholieke kamerleden.

Wat er verder ook van zij, voor de priester-politicus en dichter Schaepman was het een moeilijke tijd geweest. Met de opvolger van Lorenzelli, de in 1896 in Den Haag geplaatste internuntius Tarnassi, heeft Schaepman wel een goede verstandverhouding gehad. Tegen het einde van de eeuw viel Schaepman een Vaticaanse onderscheiding ten deel. In 1901 gaf Schaepman te kennen dat hij bij zijn zilveren jubileum als kamerlid in 1905 wilde aftreden. Op 21 januari 1903 evenwel, het jaar waarin ook paus Leo XIII en bisschop Bottemanne heengingen, was het dat Schaepman tijdens een als herstelperiode bedoeld verblijf in Rome, op achtenvijftigjarige leeftijd, 'in de eeuwigheid herademde'.²¹

noten

1. Ik stuitte op deze merkwaardige kwestie in het kader van een onderzoek naar het lastverbod. Dit lastverbod is neergelegd in artikel 67 lid 3 van grondwet en behelst het verbod dat kamerleden ten aanzien van hun stemgedrag in de Kamer opdrachten ontvangen. Zie M. Arntzenius, 'Het lastverbod anders bezien. Over binding van volksvertegenwoordigers door anderen dan politieke partijen; toegelicht aan de hand van een geschiedverhaal'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, februari 1996.

Prof.dr. J.A. Bornewasser heeft mij op het bestaan van deze en enkele andere gevallen van kerkelijke bemoeienis met het katholieke politieke leven gewezen. Bornewasser zelf heeft hieraan in twee publikaties aandacht besteed. Zie *idem*, 'Beraad tegen wil en dank. Het Nederlandse episcopaat en de politiek', in: G. Ackermans e.a., red., *Kerk in beraad. Opstellen aangeboden aan prof.dr. J.C.P.A. van Laarhoven*, Nijmegen, 1991, 279-300; en *idem*, 'Curiale appreciaties van de priester-politicus Schaepman', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen afdeling letterkunde*, 49 (1986), 7, 212-249. Drs. J.P. de Valk, werkzaam bij het

Nederlands Instituut te Rome, die een analytische inventarisatie maakte van de negentiende-eeuwse Vaticaanse archiefstukken met betrekking tot Nederland, is zo vriendelijk geweest mij kopieën te zenden van documenten met betrekking tot de kwestie-Schaepman.

2. Zie G. Brom, *Schaepman*, Haarlem, 1936, 59.
3. Brief van Rampolla aan Lorenzelli, 11 december 1893; in: archief van de Haagse nuntiatur, Archivio Segreto Vaticano, Aja, busta 27.
4. Rapport Schaepman, opgesteld door Lorenzelli en gericht aan Rampolla, 30 maart 1894; in: Segreteria di Stato (SdS; Archief van de Staatssecretarie), rubr. 256, 1894, fasc. 3, f. 131-135.
5. Aangezien de verkiezingen tien dagen later zouden plaatsvinden en het manifest tot de kiezers gericht was, was er haast geboden.
6. Telegram van Rampolla aan Lorenzelli; in: SdS, rubr. 256, 1894, fasc. 3, f. 130.
7. Brief van Lorenzelli aan Rampolla, 6 april 1894; in: SdS, rubr. 256, 1894, fasc. 3, f. 141-147.
8. Beroepschrift Schaepman gericht aan Rampolla, 24 april 1894; in: SdS, rubr. 256, 1894, fasc. 3, f. 163-164.
9. De aartsbisschop van Utrecht Snickers heeft het spreekverbod ook in zijn dioceses van toepassing verklaard. Zie het Archief Bisdom Haarlem, 211.111-.04/3.
10. Brief van Lorenzelli aan Rampolla, 21 april 1894; in: SdS, rubr. 256, 1894, fasc. 3, f. 22-23.
11. Brief van Borret aan Rampolla, 18 mei 1894; in: SdS, rubr. 286, 1894, fasc. 3, f. 165.
12. Afschrift van de brief van Borret aan bisschop Bottemanne, 4 mei 1894; in: SdS, rubr. 286, 1894, fasc. 3, f. 165.
13. Afschrift van de brief van bisschop Bottemenne aan Borret, 5 mei 1894; in: SdS, rubr. 286, 1894, fasc. 3, f. 165.
14. Afschrift van de brief van Borret aan bisschop Bottemanne, 7 mei 1894; in: SdS, rubr. 286, 1894, fasc. 3, f. 165.
15. Brief van Borret aan Rampolla, 18 mei 1894; in: SdS, rubr. 286, 1894, fasc. 3, f. 165.
16. Brief van Rampolla aan Lorenzelli, mei 1894; in: SdS, rubr. 256, 1894, fasc. 3, f. 165-169, 99-100.
17. Zie ook Bornewasser, 'Curiale appreciaties'.
18. Brief van Lorenzelli aan Rampolla, mei 1894; in: SdS, rubr. 256, 1894, fasc. 3, f. 101-104.
19. Zie Bornewasser, Curiale Appreciaties, 30.
20. Brief van Borret aan Rampolla, 18 mei 1894; in: SdS, rubr. 286, 1894, fasc. 3, f. 165.
21. De laatste vier woorden zijn ontleend aan Brom, *op.cit.*, 85.

AUTEURS

H. Anker is als universitair docent Nederlandse politiek verbonden aan de vakgroep Politicologie van de Faculteit der Beleidswetenschappen van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

P.A.M. Arntzenius heeft rechten gestudeerd aan de Rijksuniversiteit Groningen.

J. Hippe is als politicoloog op vrijwillige basis verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

J.J.M. van Holsteyn is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

K. van Kersbergen is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Politicologie en Bestuurskunde van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

R.A. Koole is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

A. Krouwel doet promotie-onderzoek bij de vakgroep Politicologie en Bestuurskunde van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

V. Mamadouh is verbonden aan de vakgroep Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam.

N.P. Passchier is werkzaam bij de Raad voor Gemeentefinanciën te Den Haag.

W.H. van Schuur is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociologische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen.

V.P. van Stipdonk heeft politicologie gestudeerd aan de Rijksuniversiteit Leiden.

G. Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

S.B. Wolinetz is Professor, Department of Political Science, Memorial University of Newfoundland, Canada.

H. van der Wusten is als hoogleraar Politieke Geografie verbonden aan de vakgroep Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam.